

BUDAPESTI KÖNYVSZEMLE

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

KARSAI GYÖRGY SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGYRŐL
HORÁNYI ATTILA MŰVÉSZET, TÖRTÉNET

KELET-EURÓPÁBÓL

K. HORVÁTH ZSOLT FOUCAULT-RÓL

SZŐCS TIBOR GYÖRFFY GYÖRGYNÉRŐL

KLANICZAY GÁBOR PÓCS ÉVÁRÓL

BOJTI ZSOLT OSCAR WILDE

GÁLOSI ADRIENNE SZÍNHÁZ ÉS TÁRSADALOM

RÉZ ANNA A SZABADSÁG LEHETŐSÉGE

DOKUMENTUM

FORGÁCS ÉVA RAJK LÁSZLÓRÓL

HELLER ÁGNES

AZ ÖNÉLETRAJZI EMLÉKEZÉSÉRŐL

SZÜCS JENŐ

HA REFERÁTUMOT TARTOTTAM VOLNA

SZEMLE

ALMÁSI GÁBOR, BIRNBAUM D. MARIANNA,
HAVRAN DÁNIEL, HÁRS ÁGNES,
HUSZÁR ÁGNES, MÓRÉ TÜNDE,
RÁKAI ORSOLYA, SZOLNOKI ANNA,
THOROCZKAY GÁBOR ÍRÁSAI

PROBLÉMA

SZIJÁRTÓ ZSOLT BESZÉLGETÉS A NEMZETI
TANKÖNYVRŐL

KOVÁCS ÁGNES ÚJ MODELL A BÍRÓSÁGI
IGAZGATÁSBAN: BÍRÁK KÖZPONTI NYOMÁS ALATT

ERDÉLYI ÁGNES, TAKÓ FERENC MAX WEBER:
A TUDOMÁNY MINT HIVATÁS

BIBLIOGRÁFIA

A *BUKSZ* VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA
2018. IV– 2019. IV. NEGYEDÉV

MI A PÁLYA?

HORST BREDEKAMP MARTIN WARNKE HALÁLÁRA

DAVID GRAEBER A KÖZGAZDASÁGTAN ÁLLAPOTÁRÓL

BUDAPESTI KÖNYVSZEMLE

Főszerkesztő: Wessely Anna

Harsányi Tamás (tördelőszerkesztő), Sebes Katalin (szöveggondozó)

A szerkesztőbizottság elnöke: Laki Mihály

Szerkesztőbizottság: Bodnár M. István, Erős Ferenc, Gyáni Gábor, Kálmán C. György, Klaniczay Gábor, Lakner Judit, Madarász Aladár, Majtényi László, Pajkossy Gábor

31. évfolyam 3–4. szám 2019. ősz – tél

LEVELEZÉS

Karsai László levele 128

BÍRÁLAT

Karsai György: „Komolyan csak ókortudománnyal érdemes foglalkozni”	Szilágyi János György: Örvények fölé épülő harmónia I-II. Interjúk, dokumentumok, levelek I. Tudományban élni – Interjúk és tanúságtétel II. Levélben többet – Szilágyi János György személyes levelezése (1927–2011) Szerk. Komoróczy Géza	130
Szőcs Tibor: Egy okleveles adatbázis új ruhában	Györffy Györgyné: Az Árpád-kori kiadott magánoklevelek jegyzéke Kutatási segédeszköz	146
K. Horváth Zsolt: A történelem móresre tanítása	Takács Ádám: Az idő nyomai Michel Foucault és a történelem problémája	152
Klaniczay Gábor: A természetfeletti kommunikáció műhelye	Pócs Éva: Népi vallás és mágia Közép-Kelet-Európában Válogatott tanulmányok II. Éva Pócs (ed.): The Magical and the Sacred Medical World Éva Pócs (ed.): Body, Soul, Spirits and Supernatural Communication	163
Bojti Zsolt: Oscar Wilde áltudományos tükörben	Lukács Nikolett: Oscar Wilde élete, életműve, öröksége	172
Gálosi Adrienne: Egy kívülálló megjegyzései	Színház és társadalom Szerk. Deres Kornélia, Herczog Noémi	176
Réz Anna: A szabadság lehetősége	Bernáth László: Morális felelősség, érdem és kontroll A morális felelősség metafizikája	182
Horányi Attila: Művészet, történet Kelet-Európából	Globalizing East European Art Histories. Past and Present Edited by Beáta Hock, Anu Allas A kettős beszéden innen és túl. Művészet Magyarországon 1956–1980 Art in Hungary, 1956–1980. Doublespeak and Beyond Szerk./Edited by Hornyik Sándor, Sasvári Edit, Turai Hedvig	189

DOKUMENTUM		
Forgács Éva	Rajk	206
Heller Ágnes	A kollektív és a kulturális emlékezet szerepe az önéletrajzi emlékezésben	209
Szűcs Jenő	Ha referátumot tartottam volna	214
<i>Az 1989 és a rendszerváltás: a társadalmi cselekvés lehetőségei konferencia</i> (Szeged, 2019. IX. 28–30.) előadásaiból		
Balog Iván	Bibó rehabilitációja 1989-ben: a rendszerváltás előmozdítója és akadályja	217
Gyáni Gábor	A BUKSZ – Budapesti Könyvszemle és a Hajnal István Kör megszületése	220
Klaniczay Gábor	Miért egy új társaság?	224
Czoch Gábor	Az Atelier – egy francia-magyar műhely megalapítása	226
PROBLÉMA		
Szijártó Zsolt	Beszélgetés a <i>Nemzeti Tankönyvről</i>	231
Kovács Ágnes	Új modell a bírósági igazgatásban: bírák központi nyomás alatt	239
Erdélyi Ágnes	A tudomány mint hivatás – akkor és ma	259
Takó Ferenc	„Istenek”, „démonok”, „szellemek” Értékmentesség és értékpluralizmus Max Webernél	261
SZEMLE		
Havran Dániel	Király Júlia: A tornádó oldalszele Szubjektív válságtörténet 2007–2013	270
Hárs Ágnes	Váradi Monika Mária (szerk.): Migráció alulnézetből	274
Birnbaum D. Marianna	Times of Upheaval Four Medievalists in Twentieth Century Central Europe Conversations with Jerzy Kłoczowski, János M. Bak, František Šmahel and Herwig Wolfram, edited by Pavlina Rychterová, Gábor Klaniczay, Pawel Kras and Walter Pohl	277
Thoroczkay Gábor	Veszprémy László: Történetírás és történetírók az Árpád-kori Magyarországon (XI–XIII. század közepe)/ History Writing and Historians in Hungary during the Reign of the Arpad Dynasty (Eleventh – Mid-Thirteenth Century)	279
Almási Gábor	Pál Ács: Reformations in Hungary in the Age of the Ottoman Conquest	282
Móré Tünde	Nicolaus Olahus: Epistulae Pars I. 1523–1533 Edidit Szilágyi Emőke Rita	285
Szolnoki Anna	Media and Literature in Multilingual Hungary 1770–1820 edited by Ágnes Dóbék, Gábor Mészáros and Gábor Vaderna	288
Rákai Orsolya	Szapor Judit: A világhírű Polányiak Egy elfelejtett család regényes története	290
Huszár Ágnes	Berger Viktor: Térre szőtt társadalmiság A tér kategóriája a szociológiaelméletekben	292

MI A PÁLYA?		
Horst Bredekamp	Rubens, Warburg és az ülőgarnitúra Martin Warnke művészettörténész halálára	296
David Graeber	Közgazdaságtan, pénz és kormányzás	297
BIBLIOGRÁFIA		
Pajkossy Gábor	Fontos könyvek A <i>BUKSZ</i> válogatott bibliográfiája 2019. III–IV. negyedév	305

E SZÁMUNK SZERZŐI

Almási Gábor – történész,
Ludwig Boltzmann Institute for Neo-Latin
Studies, Innsbruck
Balog Iván – szociológus, SZTE BTK
Birnbaum D. Marianna – történész
Bojti Zsolt – irodalomtörténész,
doktorandusz, ELTE BTK
Horst Bredekamp – művészettörténész,
Humboldt-Universität, Berlin
Czoch Gábor – történész, ELTE BTK
Erdélyi Ágnes – filozófus, ELTE BTK
Forgács Éva – művészettörténész,
Art Center College of Design, Pasadena
Gálosi Adrienne – esztéta, PTE BTK
David Graeber – antropológus, LSE

Gyáni Gábor – történész, MTA BTK;
szerkesztő, *BUKSZ*
Havran Dániel – közgazdász, BCE
Hárs Ágnes – közgazdász, Kopint
Heller Ágnes – filozófus
Horányi Attila – művészettörténész,
MOME
Huszár Ágnes – nyelvész, ELTE
K. Horváth Zsolt – történész, ELTE BTK
Karsai György – klasszika-filológus, SzFE
Klanczay Gábor – történész, CEU;
szerkesztő, *BUKSZ*
Kovács Ágnes – jogász, ELTE TáTK
Móré Tünde – irodalomtörténész,
MTA BTK

Rákai Orsolya – irodalomtörténész,
MTA BTK
Réz Anna – filozófus, ELTE BTK
Szijártó Zsolt – kommunikációkutató,
PTE BTK
Szolnoki Anna – doktorandusz,
PTE BTK
Szőcs Tibor – történész, MTA-TKI;
HIM-SZTE-MNL Magyar Medievisztikai
Kutatócsoport
Szűcs Jenő – történész
Takó Ferenc – japanológus,
filozófiatörténész, ELTE BTK
Thoroczkay Gábor – történész,
ELTE BTK

BUKSZ szerkesztősége
E-mail <BUKSZ@c3.hu>
Kiadja a Budapesti Könyvszemle Alapítvány.

A *BUKSZ* hálózaton a
<http://buchs.c3.hu>
címen érhető el.

A grafikai-tipográfiai arculatot Pohárnok Mihály
és Harsányi Tamás tervezte. Szedte a *BUKSZ*-
Stúdió. Nyomta a mondAt Kft., Vác. Felelős
vezető: Nagy László

Előfizetési díj évi 4000 Ft. Befizethető a Budapesti Könyvszemle Alapítvány KHB számlájára.
Számlaszám: 10402166-21634716 K & H Bank

ISSN 0865-4247

Gyáni és a holokauszt

Egy évtized alatt nem sok változott, ebben egyet tudok érteni Gyáni Gáborral. Ő továbbra sem ismeri a magyar holokauszt történetét (sem), de nagyon határozott véleménye van nagyon sok mindenről, amit nem ért. Személyes indulatait ezúttal egy recenziónak álcázott könyvismertetés végén élte ki. Nem értette meg, mit írtam és miért írtam az URBS-ban (2018/XII., 400–404.) Ádám István Pál budapesti házmesterekről szóló könyvéről. Ellentétben Gyánival, én gondosan átnéztem mindazt a levéltári anyagot (is), amelyet az általa dicsért könyv szerzője is. Nem tudom, honnan veszi Gyáni, hogy én saját magamat dicsértem volna meg a saját recenziómban, talán összevetészt valakivel. Gyáni nem idézi fő kritikái megállapításaimat, nyilván azért, mert ezeket, megfelelő tárgyi tudás hiányában, nem tudná vitatni. Csak röviden idézem, mit nem mer Gyáni vitatni:

Ő elhiszi Ádám István Pálnak, hogy a házmestereknek komoly szerepük volt 1944-ben a zsidók sárga csillagos házakba tömörítésében, majd a két gettó megszervezésében. Endre László belügyi államtitkár személyes parancsára, felügyelete mellett és állandó sürgetése közben szervezték meg Budapesten a zsidók elkülönítését. Endre neve nem fordul elő Ádám könyvében. A szerző nem használja sem a Magyar (1944. április 27-től: Magyarországi) Zsidók Lapját, sem a Vádirat a náciizmus ellen c. dokumentum-sorozat II. kötetét, amelynek pedig már az alcíme is

sokatmondó: „A budapesti zsidóság összeköltöztetése”. A zsidók kiköltöztetését és a sárga csillagos házakba való zsúfolásukat nem a házmesterek, hanem a Zsidó Tanács Lakáshivatala intézte, szervezte. A zsidók kiköltöztetését és más zsidók lakásaiba való bezsúfolásukat már hónapokkal a sárga csillagos házak megszervezése előtt elkezdte intézni a Zsidó Tanács. Naponta ezrek keresték fel a Zsidó Tanács „Lakáshivatalát”, melynek óriási adminisztrációját a Goldmark teremben végezték. A Központi Zsidó Tanács a fővárosban 23 főkörzeti és 216 körzeti irodát szervezett, külön szállítmányozási irodát is felállított, hogy segítse a költözködésre kényszerített zsidókat.

A lakók, főbérlok, ki- és beköltözők ellenőrzése nem csak a házmesterek feladata volt. Ebben részt kellett venni a házgondokoknak, a légoltalmi parancsnokoknak, a házkezelőknek és a házparancsnokoknak is. Érdemes lett volna megemlíteni, hogy a nagyobb házakban házmegbízottakat választottak a lakók. Róluk sem kapunk ebből könyvből érdemi információt. Ádám azt sem közli, hogy hány házfelügyelőt állítottak Igazoló Bizottság elé, közülük hányat nem igazoltak stb. Ádám sokszor használja a „több”, „sok”, „nagyon sok” stb. kifejezéseket akkor, amikor pontos, „kemény” számokra, kutatással alátámasztott becslésekre lenne szükség. Szerinte „több” házmester segített a zsidóknak (43. old.), és sok zsidót mentettek meg (66. old.). Más házmesterek, szerinte „sokan”, „többen” készségesen álltak a gettósítási eljárás szolgálatába (43. old.). Ádám többször is megismétli, hogy nagyon sok nyilasszimpatizáns, nyilas párttag házmester volt. Másutt

meg arról ír, hogy néhány tucat nyilas házmester volt, ami kb. 23 000-ből nem tűnik olyan soknak (93. old.) Budapesten 9300 kereső foglalkozású nyilasról maradtak fenn a párttagsági belépési kartonok. Közöttük 43 volt házmester. Ez a kb. 23 000 házmester 1,8%-a. Szerinte „ezrével” vannak dokumentumok és tanúvallomások, amelyek a házmesterek nációkkal való kollaborálását bizonyítják (75. old.). Ez mit jelent? Sok ezer házmester kollaborált, vagy csak néhány tucat, viszont róluk több ezer oldalnyi dokumentum és tanúvallomás-szöveg maradt fenn? Mivel ezekre a kérdésekre nem válaszolt, megjegyzése alapján vádaskodásnak tűnik.

Abban Ádámnak igaza van, hogy a házmestereknek lett volna lehetőségük, alkalmuk „beavatkozni a holokausztba”. Nem tették, vagy néhányan közülük éppenséggel segítettek, mentették hajdan tekintélyes, nekik bőkezűen borralót osztogató lakóikat. Döntő többségük engedelmes, passzív szemlélője volt csak az eseményeknek Budapesten 1944–1945-ben.

Ádám István Pál, bár az ellenkezője volt a szándéka, bebizonyította, hogy a házmestereknek semmiféle érdemleges szerepük nem volt 1944–1945-ben Budapesten a holokausztban.

Gyáni talán jobban tenné, ha a jövőben, mielőtt a holokauszt témakörében (ismét) elkezde velem személyeskedni, előbb tanulmányozná a témába vágó elsődleges levéltári forrásokat és a szakirodalmat. Akkor talán lenne remény arra is, hogy valóban érdemi szakmai vitát folytassunk a magyar holokauszt fontos kérdéseiről.

KARSAI LÁSZLÓ

SOROS GYÖRGY KILENCVEN

A konferenciával a kilencvenedik
születésnapjához közeledő Soros Györgyöt
üdvözlük tisztelői

A konferenciára jelentkezni lehet

1. tudományos előadással, mely a politikai,
szociális, tudományos, kulturális mecenatúra,
filantrópia történetéhez járul hozzá

2.a. beszámolóval, tudományos előadással,
mely olyan kutatásra reflektál, amelynek
megvalósulása az elmúlt évtizedekben
a Soros Alapítványnak, az Open Society
Fundnak, vagy a Central European Universitynek
volt köszönhető

2.b. projektismertetéssel, mely kapcsolódik
azon közhasznú projektekhez, amelyek megvalósulása
az elmúlt évtizedekben a Soros Alapítványnak,
az Open Society Fundnak, vagy a Central European
Universitynek volt köszönhető

A jelentkezéseket február 28-ig várjuk.

A konferencián angol és magyar nyelvű
szekciók lesznek

A konferencia helyszíne:
Budapest, VIII Dankó u 11.
<http://oktatas.uni.hu/dankoutca.htm>

Szervező:
a WJLF tudományos tanácsa,
Nagy Péter Tibor

Komolyan csak ókortudománnyal érdemes foglalkozni¹

KARSAI GYÖRGY

Szilágyi János György:

Örvények fölé épülő harmónia

Interjúk, dokumentumok, levelek I.

Tudományban élni

Interjúk és tanúságtétel

Szerkesztette és a jegyzeteket írta Komoróczy Géza

Gondolat – Szépművészeti Múzeum, Budapest,

2018., 513 oldal, 5000 Ft

Szilágyi János György:

Örvények fölé épülő harmónia

Interjúk, dokumentumok, levelek II.

Levéiben többen

Szilágyi János György személyes levelezése

(1927–2011)

Összegejtette és sajtó alá rendezte

Komoróczy Géza

Gondolat – Szépművészeti Múzeum, Budapest,

2018., 830 oldal, 5000 Ft

Az etruszk kultúrában megtaláltam az alternatíváját a görög kultúrának, ami azt jelenti, hogy egy egyenértékű, de mégis más kultúra. Ez nekem egyre többet jelentett a diktatúrák idején, és természetesen ma is, hogy két különböző, de egyenértékű szellemi magatartás között lehet választani, és nem szükséges, sőt a szabadság korlátozása az, hogyha nem lehet választani, hogyha nincs alternatíva.²

INTEGER VITAE, SCALERISQUE PURUS...³

Hogy mennyire nem a tudósi teljesítmény előtti tisztelgés e két kötet szándéka, azt mi sem mutatja világosabban, mint hogy lapjain hiába is keresnénk Szilágyi János György (a továbbiakban: SzJGy) műveinek teljes bibliográfiáját.⁴ Komoróczy Géza már-már provokatív módon nem beszél SzJGy, a klasszika-filológus nagy műveiről, a tudósi életműről. Természetesen minden fontosabb munka szóba kerül az *Aellanától* (1941)⁵ és a *Görög művészet világától* (1962),⁶ az *Etruszkó-korinthuszi vázafestészet*től (1975)⁷ és a *Corpus Vasorum Antiquorum, Hongrie I.* (1981)⁸ és *II.-től* (2007)⁹ a *Paradigmákon át* (1982)¹⁰ a *Legbőlcsebb az Időig* (1987),¹¹ a *Ceramica etrusco-*

corinzia figurata I–II-ig (1992. és 1998.)¹² és a *Szirénzenéig* (2005).¹³ És tovább, akár lábjegyzetben, valamelyik interjúból vagy levélben.¹⁴

Pontos, figyelemfelkeltő, szellemes fejezetcímek – mind idézetek az interjúkból –, tartalmas, fontos interjúk, visszaemlékezések és szépirodalmi szövegek: példásan szerkesztett egységek követik egymást mindkét kötetben. Előljáróban csak annyit, hogy meggyőződésem, aki végigolvassa az *Örvények fölé épülő harmónia* két kötetét, gazdagabb lesz a XX. századi Magyarország egészen kivételes nézőpontból ábrázolt kultúra-, tudomány- és társadalomtörténetével, az 1920-as évektől egészen a XXI. század második évtizedéig terjedő, személyes nézőpontú, fontos látéleket kap a korszakról. Jókedvre biztosan nem derülünk az egész elolvasásától, miközben persze rengeteg olyan része van, ahol jókat lehet nevetni. SzJGy-öt, a nagy műveket megalkotó embert állította kutatásai és levél-dokumentumgyűjteménye középpontjába Komoróczy Géza. Első ránézésre nemcsak imponáló, de ijesztő is e két vaskos kötet, s nehezen képzelhető el, hogy valaki egy ültő helyében elolvassa őket. Nem gondolom, hogy én csak azért nem tudtam letenni az *Örvények fölé épülő harmóniát*, mert a szakmai érdeklődés és a művek mögött kirajzolódó ember iránti tisztelet magával ragadott. Természetesen ezek is ott voltak az okok között, de most, utólag visszatekintve az elmúlt hónapokra, ezek a szempontok szót sem érdemelnek. Evidens, a *conditio sine qua non* kategóriájába tartozó fundamentumok voltak az 1343 oldalas munkáról való könyvismertetés megírásakor.

Pedig az *Előszó* akár az olvasástól való eltanácsolásnak is tekinthető, hiszen meglepő állítással érvel a monumentális szövegmennyiségnek ily gyors, SzJGy halálát nem egészen két évvel követő kiadása mellett. Komoróczy Géza itt mindössze – szerénységből? provokatív (ön)íroniával? – azzal indokolja e hatalmas munkát, a monumentális anyag összegyűjtését, rendszerezését, a fejezetek elé írt, olykor tanulmány terjedelmű bevezetőket, és a szövegek rendkívüli alapossággal elkészített lábjegyzeteit, hogy SzJGy „100. születésnapjának évében, a Szépművészeti Múzeum új, már nem általa rendezett antik kiállításának megnyitásakor” e könyveket kézbe lehessen venni.¹⁵ Ha szerénység diktálta e mondatot, akkor erősen eltűzött, de szögezzük le jó előre, semmi köze a létrehozott mű,

a SzJGy előtt tisztelgő, kétkötetes szövegkorpusz művelődéstörténeti jelentőségéhez. Komoróczy Géza ugyanis most elmondhatja, hogy az *Örvények fölé épülő harmónia* elkészítésével SzJGy tiszteletére *exegi monumentum aere perennius*.¹⁶ Szívem szerint azt mondanám a reménybeli olvasónak, hogy az *Előszót* átugorva kezdje a cím, e gyönyörű, költői kép megfejtésével. Mert az „örvények fölé épülő harmónia” idézet, SzJGy-től származó költői kép, amely SzJGy-nek egy 1977-ben Athénból keltezett magánlevelében szerepel.¹⁷ Komoróczy Géza megtalálta e levelet, és irigylésre méltó filológusi érzékkel rábukkant a kifejezésre, amelybe – teljesen mindegy, tudatosan, vagy nem – SzJGy belefogalmazta egész életét: hogyan lett úrrá a történelmi viharok keltette, mélybe rántó örvényeken, s hogyan tudta az évek során megteremteni a *tudományban és* számára mindennél fontosabb harmóniáját. SzJGy ars poeticáját és életcélját sűríti magába ez a négy szó. Egy szenvedésekkel és örömökkal, munkaszolgálatlalt és hadifogsággal, élethosszig tartó barátságokkal és szerelmekkel, de mindennekfelett rengeteg munkával felépített és megőrzött saját, különálló világot jelent ez a harmónia. Erről a csak kiválasztottak

1 ■ *Igazán, komolyan, ókortudománnyal érdemes foglalkozni.* Déri Balázs interjúja, I. köt. 235. old.

2 ■ Szénási Sándor rádió-interjúja SzJGy-gyel (2001), I. köt. 226–233. old. Lásd 226. old., 1. l.

3 ■ Horatius: *Carminum liber* 1, 22. („tisztaleletű és büntöl mentes” – K. Gy.)

4 ■ Ez egyébként megvan, hozzáférhető, Illés Eszter állította össze:

http://antik.szepmuveszetei.hu/antik_gyujtemeny/munkassag_szilagyi – Nagy Árpád Miklós utal rá: *Sókratész Pannoniában: Szilágyi János György emlékezete*, II. köt. 491. old., 7. l.

5 ■ *Atellana. Tanulmányok az antik színjátszásról.* Bp., 1941. 75 old.

6 ■ *A görög művészet világa. A görög képzőművészetek archaikus és klasszikus korának írott forrásaiból.* Összeáll. előszó, jegyz. Szilágyi János György. Gondolat, Bp., 1962. I. köt. 331. old. 21. l., ill. XXIV t.; II. köt. 276. [2] old. 1. l., ill. XVI t.

7 ■ *Etruszkó-korinthusi vázafestészet.* Akadémiai, Bp., 1975. (Apolló könyvtár, 6.)

8 ■ *Corpus Vasorum Antiquorum, Hongrie, Fascicule 1.* Hongrie Budapest, Musée des Beaux-Arts. Akadémiai – Rudolf Habelt Verlag, Bp.–Bonn, 1981.

9 ■ *Corpus Vasorum Antiquorum. Hongrie, Fascicule 2.* Hongrie Budapest, Musée des Beaux-Arts. Union Académique Internationale. Roma, Bp.–Roma, 2007.

10 ■ *Paradigmák. Tanulmányok antik irodalomról és mitológiáról.* Magvető, Bp., 1982.

11 ■ *Legbőlcsebb az idő. Antik vázák hamisítványai.* Corvina, Bp., 1987.

12 ■ *Ceramica Etrusco-Corinzia figurata. Parte 1. 630–580 a. C.* 1. Casa Editrice Leo S. Olschki, Firenze, 1992. (Monumenti Etruschi, 7.)

13 ■ *Szirázene. Ókortudományi tanulmányok.* Osiris, Bp., 2005.

14 ■ Mindkét kötetben a *Tartalom* után, oldalszámozás nélkül, szerepel a *Jegyzetekben használt rövidítések* cím alatt egy másik oldalas, pontos bibliográfiai adatokkal ellátott lista SzJGy legfontosabb műveiről (I. köt. 9–10. old.; II. köt. 7–8. old.).

15 ■ *Előszó*, I. köt. 11. old.

16 ■ Horatius: *Carminum liber* 1, 30. („Létrehoztam ércnél maradandóbb emlékművet” – K. Gy.)

17 ■ 595. levél, II. köt. 590. old.

18 ■ A görög nevekről lásd *uo.* és 41. l.

19 ■ 595. levél, II. köt. 590. old.

számára elérhető világról, az ehhez vezető útról és a harmóniában eltöltött élet kalandjairól szól ez a kétkötetnyi dokumentum. Az „örvények fölé épülő harmónia” eredeti szövegkörnyezete legalább ennyire fontos: a levél címzettjével egy valamikor félbehagyott, Szophoklész *Oidipusz királyáról* folytatott drámaelemzési vita fonalát veszi fel itt SzJGy. Filológiai remeklés e néhány mondat, nyugodt szívvel mondhatom, az *Oidipusz király* kutatása eredményeit évtizedekkel megelőző gondolatokkal:

„Azt mondják, a Sophoklész-dráma¹⁸ arról szól, hogy az ember akarva-akaratlanul a végzet hálójába hull, nem tudja kikerülni a sorsát (hacsak nem akarják a másik magyarázatot, hogy Oidipus bűneiért vagy jelleméért bűnhődött meg; de hát mit csinált, amit bűnnek lehet nevezni?). Akarva-akaratlanul a végzet hálójába hull? [...] De hát mit rendeltek el és tudattak vele a jóslat útján az istenek? Azt, hogy megöli az apját és anyjától fog gyermekeket nemzeni. Csakhogy Sophoklész tragédiája nem erről szól. Azt senki nem rendelte el, hogy Oidipusnak ki kell derítenie, mi történt. És az Oidipus király éppen erről szól: mindenki aggódva figyelmezteti, hogy kerülje ki a szembenézést azzal, ami történt [...] Csakhogy Oidipus a talány-megoldó, aki nem tud megállni, mielőtt nem nézett teljesen szemtől szembe az igazsággal, bármi legyen az – egy specifikusan emberi tulajdonság, vagy milyen emberi lény van még a világon, akinek igazság-érzéke van? A sophoklési Oidipus az emberi értelem modellje, a minden rejtélyt megoldani, minden homályt megvilágítani egész lelkével vágyó intellektus. De persze Sophoklész ennél százszor többet is tud a dologról mondani: azt, hogy ez a rejtély, amelynek megoldásáért mindig újra meg újra le kell merülni akár a legszörnyűbb szörnyűségbe is, ez a rejtély vigasztalan megoldású: a megoldás a világ kulisszáit dönti össze, amelyeket magunk köré építettünk, valamennyien látszat-világban élünk és szubjektív ártatlanságunk nem ment fel az objektív bűnvállalás kényszerétől. Mindnyájan Oidipus király vagyunk – ez a Sophoklész-darab utolsó kórusának figyelmeztetése, és el kell képzelni egy kultúrát, egy emberi közösséget, amelyik képes volt ezt tudomásul venni, következményeit éppúgy, mint a belőle adódó kötelességeket, hogy éppen ezért, vagy annál kevésbé lehet kitérni az elől, hogy mindent megtudjunk, amit csak lehet és érdemes. [...] Ebből derű sugározhat. És a Parthenon mesterei már ismerték ezt az örvények fölé épülő harmóniát.”¹⁹

Ebben az *Oidipusz*-elemzésben benne van mindaz, amit SzJGy az ókortudomány helyéről és szerepéről gondolt: akkor és úgy van értelme az ókori kultúrákkal foglalkoznunk, ha tudjuk, nekünk és rólunk szólnak a Parthenon frízei, Szophoklész

tragédiái, az *Atellana* hősei, Horatius versei, az etruszk és a korinthuszi vázák. „Mindössze” tudni kell megérteni őket, s értékeiket elhelyezni az egyetemes kultúrtörténet keretei között.²⁰

A két kötet többféle olvasási-befogadási technikát enged meg, s ahhoz, hogy a lehetőségek közül a legjobbat választhassuk, először azt kell tisztáznunk, milyen műfajú művet tartunk a kezünkben. Komoróczy Géza az *Előszóban* pontosan meghatározza, hogy mi *nem* az *Örvények fölé épülő harmónia*.²¹

„Mi hát ez a könyv? Nem *hommage*, [...] nem *Festschrift* vagy – minthogy SzJGy már nem él – nem *Gedenkschrift*: egész életében elutasító volt ezzel a tudományos életben szokásos könyvtípussal szemben. [...] Nem is *Vita*, SzJGy életrajza: bár számos, máshonnan megismerhető adatot tartalmaz életéről is, és főként jelzi tudományos művei létrejöttének életbeli hátterét (ebben a tekintetben csak kevés hozzá hasonló akad a memoáriróadalomban).”

Vagyis az olvasónak magának kell eldöntenie, felismernie e kötetek műfaját. Én egy idő után arra jutottam, hogy *különleges homage* ez a két kötet (hiába tiltakozik ellene Komoróczy Géza). Igen, *hommage*, a tudós SzJGy műveinek tudománytörténeti jelentőségét pontosan ismerő, a magánember SzJGy-re mérhetetlenül kíváncsi tudóstárs tisztelgése a világszerte elismert tudós előtt, akit tudományos életműve világhírűvé tett, könyvei, tanulmányai, előadásai és megkérdőjelezhetetlen tiszteisége szakmai körökben megbecsülést, tanítványai előtt tiszteletet, barátai között szeretetet vívott ki számára. És persze az érem másik oldalán ott volt/van az elmúlt kilencven év Magyarországa, ahol éppen ez a szakmai és emberi nagyság egész életét végigkísérő, engesztelhetetlen irigységet, olykor kicsinyes rosszindulatot, olykor gyűlöletet és ártó szándékot váltott ki. Komoróczy Géza alig két évvel SzJGy (1918–2016) halála után óriási mennyiségű anyagot gyűjtött össze – interjúkat, személyes visszaemlékezéseket, SzJGy-öt szerepeltető vagy róla szóló irodalmi

alkotásokat, köszöntőket, búcsúbeszédeket, külön kötetben pedig 795 levelet. Kétségtelenül *tudományos munka* ez a két kötet, mégpedig önálló, a legszigorúbb filológusi éthosz szabályai szerint készült Komoróczy-kötetek, amelyek sok irányban elágazó tudományos értéke majd az elkövetkező években, évtizedekben fog kikristályosodni. Ám nem kell különösebb jóstehetség annak meg-állapításához,

hogy az *Örvények fölé épülő harmónia I–II.*, vagyis a SzJGy-ről született és SzJGy-től származó, igen változatos műfajú írásokat tartalmazó két kötet alapmű lesz a jövő minden, SzJGy-gyel, magyar és nemzetközi tudománytörténettel (első-sorban is etruszkológiával), XX. századi magyar és egyetemes történelemmel, klasszika-filológiával, művészettörténettel és XX. századi irodalomtörténettel foglalkozó szakember számára.

Az I. kötettel kapcsolatban (*Tudományban élni*) a fentebb óvatosan felvetett műfaj-meghatározásomat továbbfejlesztve azt mondanám, hogy ez SzJGy *különleges homage-memoár*-kötete: az első része a *Szilágyi János György interjúi* címet kapta,²² s SzJGy külvilágnak szánt, a személyes életutat – a szakmait és magánéletit – áttekintő memoárjait, valamint a külvilág –

a szűkebb és tágabb környezet – szereplőinek SzJGy-ra vonatkozó memoárjait tartalmazza. Ez az életútinterjúk-rész tizenhárom hosszabb-rövidebb interjút tartalmaz. A kötet második része – *Tanúságtétel* – az egykori baráti társaság írótagjainak irodalmi alkotásokban rögzített, SzJGy-öt is szerepeltető emlékeit, tudós kollégák különböző, ünnepi alkalmakkor elhangzott SzJGy-köszöntőit,

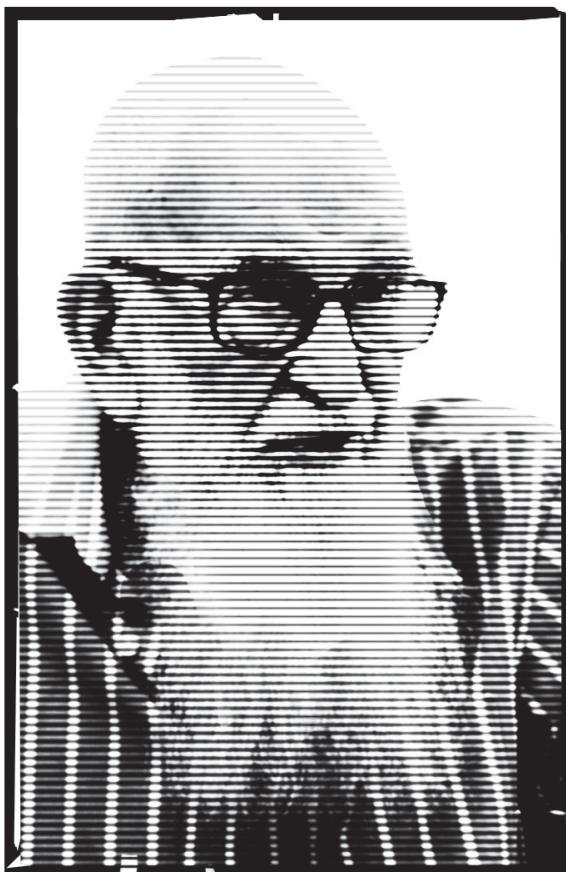
20 ■ SzJGy – Kerényi Károly tanításában gyökerező – szakmai hitvallásának legfontosabb, tanulmányban rögzített dokumentuma: *Mi filológusok. Antik Tanulmányok*, 31 (1984), 2. szám, 167–197. old. Kötetben: *Szirénzene*, 489–518. old.

21 ■ *Előszó*, I. köt. 12. old.

22 ■ I. köt. 20–299. old.

23 ■ *Uo.* 304–513. old.

24 ■ Publius Terentius Afer: *Heautotimoroumenos*, 1, 1, 25. sor („ember vagyok, semmi emberiről nem gondolom, hogy tőlem idegen” – K. Gy.)

könyvkritikákat, végül a halála után készült gyászbeszédeket, búcsúkat tartalmazza.²³

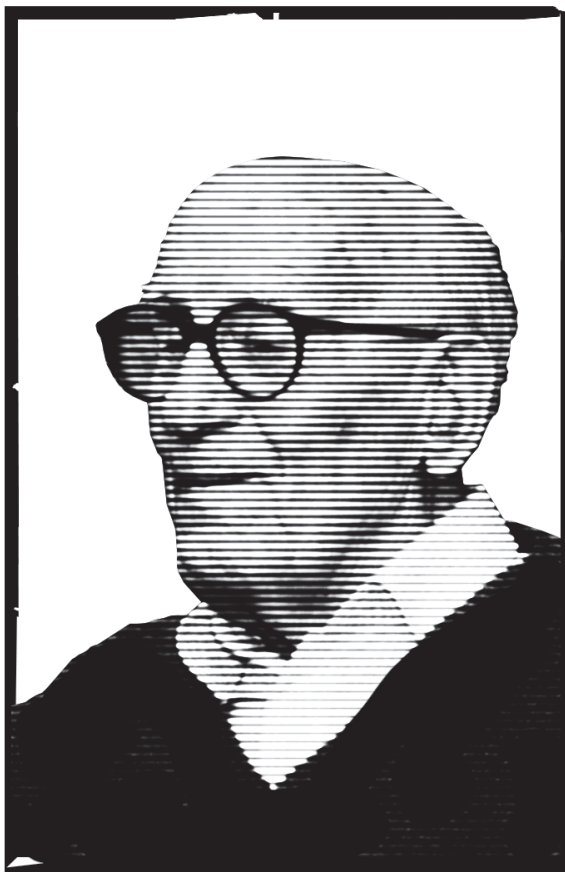
HOMO SUM, NIL HUMANI ME ALIENUM ESSE PUTO²⁴

Azzal, hogy Komoróczy Géza az I. kötet SzJGy-interjúi esetében teljességre törekedett, azaz valamennyi interjút összegegytette és ebben a könyvben kiadta

– amennyire meg tudom ítélni, egyedül Német György interjúja²⁵ nincs felvéve az interjúszövegek közé – természetesen azzal járt, hogy a közölt szövegek között jelentős tartalmi átfedések vannak. Nyugodtan tekinthetjük az *Egyszemélyes tudományt* (2003)²⁶ az interjú rész etalon-interjújának, már csak terjedelme, valamint a kérdések és válaszok kidolgozottsága miatt is, hiszen nyilván mindezekért szerepel önálló fejezetként a kötetben. Ebben az életútinterjúban jó eséllyel minden benne van, amit SzJGy fontosnak tartott az utókor számára elmondani. Mégsem róható fel Komoróczy Gézának, hogy sok történet, életpillanat felbukkan más interjúkban is. A viszonylag nagyszámú történetismétlődést nincs értelme felsorolni, inkább fogadjuk el Komoróczy Géza ide is vonatkozó magyarázatát:

„Minthogy mindkét kötet önálló szövegek gyűjteménye, más-más időpontban, más-más alkalomból vagy céllal írt szövegeké, nem lehetett célunk a párhuzamosságok, ismétlődések eltüntetése.”²⁷

A felidézett történetek itt-ott kicsit megváltoztatott tartalmú közlésével nincs is semmi gond, azzal

már inkább, hogy esetenként a lábjegyzetekben is ismétlődnek alapinformációk. Talán egyet-kettőt el lehetett volna hagyni, például az Örkény István említését kísérő lábjegyzetek közül,²⁸ vagy Rényi Alfréd említésekor,²⁹ de az *Atellanát* kísérők közül³⁰ sem feltétlenül szükséges mindegyik. A sort hosszan folytathatnánk az említett nevek további előfordulásaival, illetve mindazok említésével,

akiknek neve – mivel fontos szerepet játszottak SzJGy életében – értelem-szerűen a legtöbb interjúban felbukkan. A történetismétlés a legtöbb esetben indokolt is, hiszen a visszaemlékezők mást és mást emelnek ki a közösen megélt élményanyagból. Ilyen például az *epepe* színházi műfaj megszületésének története Karinthy Márton regénye, az *Ördögörcs* itt közölt részletének elején elmeséli az epepe-játék megszületésének történetét,³¹ s ugyanezt a történetet megtaláljuk, majdnem azonos szöveggel a II. kötetben, a Karinthy Ferenc SzJGy-höz intézett leveléhez fűzött lábjegyzetben;³² Komoróczy kiegészítő kommentárjai pontosak és nagyon fontosak, így a dupla szöveggözlés ebben az esetben nem zavaró. Ugyanakkor itt és a többi, hasonló ismétlődésnél is az volt a benyomásom,

mintha Komoróczy Géza nem hitt volna abban, hogy olvasója mind a két kötetet el fogja olvasni, ezért biztos, ami biztos, a fontosnak ítélt adatokat és kommentárokat mind a két kötetben elhelyezte. Az *Örvények fölé épülő harmónia I–II.* bizonyosan a jövőbeni kutatások forrásmunkái közé fog tartozni, legyen a kutatás témája SzJGy élete, Kerényi Károly, a XX. századi magyar okortudomány története, a Stemma kör, vagy az *Antik Tanulmányok* című folyóirat stb., stb., és akkor még a SzJGy levelezéséből kibontható végtelen sok témát el sem kezdtük listába szedni.

Az *Alma Mater* című cikkről – ez Komoróczy Géza műfaji besorolása – a következőket írja:

„SzJGy e cikke dátum szerint, de tartalma alapján is felismerhetően az OHA-interjú (*Egyszemélyes tudomány*, 2003) után készült, s bár

25 ■ „Az okortudománynak van egy íratlan története is”. Német György beszélgetése Szilágyi János Györggyel. *Okortudományi Értesítő*, 13 (2009), 20. szám, 3–12. old.

26 ■ I. köt. 43–206. old.

27 ■ Előszó, I. I. köt. 14. old.

28 ■ Csak az I. kötetben: 81. old., 140. lj., 262. old., 17. lj., 380. old., 15. lj.

29 ■ I. köt. 70. old, 108. lj., 376. old., 7. lj.

30 ■ Az I. kötetben: 77. old., 127. lj., 386. old. 44. lj.

31 ■ *Epepe*, I. köt. 368–369. old.

32 ■ 98. sz. levél, II. köt. 94. old., 14. lj.

akkor is részletesen beszélt iskolai éveiről, itt rendszeresebben és sok mozzanattal kiegészítve eleveníti fel emlékeit. Azért bátorkodtam jegyzeteket fűzni ehhez a változathoz is, hogy iskolai élményeinek, melyeket pályája alakulásában maga is formatív jelentőségűnek tartott, minél mélyebb háttére legyen. A két emlékezés párhuzamosan olvasandó!³³

Ez a SzJGy-visszaemlékezés 2006-ban jelent meg először.³⁴ Követve Komoróczy Géza idézett tanácsát, „összeolvastam” a 2003-as OHA-interjúval, s meg kell vallanom, nem találtam annyi eltérést, újdonságot, ami indokolta volna felvételét a kötetbe. Az pedig, hogy az I. kötet második nagy egységként jelzett *Tanúságtétel* része ezzel a cikkel kezdődik, egyáltalán nem magától értetődő. Ebben a kontextusban kifejezetten kakukktójásként hat itt SzJGy saját kisiskolás éveire való visszaemlékezése, miközben a folytatásban Örkény, Karinthy Ferenc és Márton, Huszár Klára, Dömötör Tekla és Vajna Márta írásai következnek, amelyekben hirtelen egy egészen más világban, s ami ennél fontosabb, egy egészen más nézőpontból készült visszaemlékezéseket olvasunk SzJGy-ről. Ők a szűkebb és tágabb baráti köréről beszélnek, novella- és regényalakokká formált alakokat idéznek meg. Ha egyáltalán fel kellett venni e kötetbe (engem Komoróczy erre vonatkozó érvei nem győztek meg), sokkal inkább illenék e szöveg az OHA-interjú mellé, aminek az az előnye is meglenne, hogy egyszerűbbé válna a javasolt „párhuzamos” olvasás.

EGYETEM, TANÍTÁS

SzJGy sohasem lett főállású egyetemi oktató. Címzetes egyetemi tanár volt, s időről időre tartott kurzusokat (Szegeden, a hadifogságból hazatérve, az 1947–1948-as tanév második félévében, Trencsényi-Waldapfel Imre felkérésére),³⁵ később az ELTE görög és latin szakos hallgatóinak antik művészettörténetet. De például Debrecenben nem tanított – ahol pedig 1956 után másfél évig száműzetésben élt a Déry Múzeumban, s tudományos publikációival jelentősen emelte a múzeum szakmai teljesítményét,³⁶ s az ELTE-n sem volt soha alkalmazotti státuszban. A miért?-re több interjúban is válaszol.³⁷ Az OHA-interjúban részletesebben is kitér az egyetemen tanítás kérdésére:³⁸

„Én a hadifogoly-élmények hatására hazajövet azonnal elhatároztam, hogy az egyetemre nem szabad menni. Az teljesen világos volt számomra [...], hogy az egyetem politikai intézmény. Ott a hallgatók közül mindig a fele jelentéseket ír, ami nekem nem kell. Egyébként is a tömegtanítás nem volt soha a kedvemre való, mert nem szerettem a butákkal foglalkozni. Márpedig ha valaki tanár, akkor mindenki vel kell foglalkoznia.”³⁹

Majd az interjú egy későbbi pontján még hozzáteszi:

„Az egyetemen egyébként rendszeresen tanítottam egészen 2001-ig. De mindig itt, az én szobámban. Soha nem mentem az egyetemre.”⁴⁰

Komoróczy Géza tapintatos, de tárgyyszerű lábjegyzetben pontosítja SzJGy szavait:⁴¹

„SzJGy az 1980/81. tanév második félévében kéthetente – Ritoók Zsigmonddal felváltva – egyetemi tanrendi előadásokat tartott az ELTE Jogtudományi Kar épületében. A kurzusra Eörsi Gyula (1922–1992) rektor (1978–1981) az egyetemi oktatás megújítása program keretében kérte fel, óráit az ELTE minden karáról hallgatták.”⁴²

Ott voltam ezeken az órákon, s tanúsíthatom, SzJGy nagyon jó előadó volt, nyomdakész mondatokban, élvezetes stílusban óriási anyagot adott le egy-egy alkalommal. Csak az látszott rajta mindvégig, hogy a hallgatók nem különösebben érdeklik. Mélységes tisztelet vette körül, tudása magával ragadott mindenkit, a zsúfolásig telt előadásban a légy zümmögését is meg lehetett hallani, de mindeközben folyamatosan érzékeltetni tudta közönségével, hogy fényévekre van tőlünk. Nem volt pedagógusnak való a szó hagyományos értelmében, de akikben tehetséget, áldozatoktól sem visszariadó, a szaktudományát mindennél előbbre valónak tartó elhivatottságot látott, azt magánbeszélgetések keretében, legendás múzeumi dolgozósobájában a legmagasabb szinten tanította. Ahogyan Ritoók Zsigmond megfogalmazta a Déri Balázs-féle SzJGy-interjúban:

„Azt mondta, nem akart tanár lenni – de az lett. [...] Akik jártak hozzá, azok soha nem felejtik el azokat a nem tömeges, négy szemközti vagy

33 ■ *Alma Mater*, I. köt. 304. old., 1. lj.

34 ■ Bor István – Ritoók Zsigmond (szerk.): *A Lónyay legendája. Lux in tenebris*. Budapesti Református Öregdiákok Török Pál Egyesülete, Bp., 2006. 80–88. old.

35 ■ *Egyszisztenciális tudomány*, I. köt. 151–153. old.; Gesztelyi Tamásnak adott interjújában (2006) a szegedi történetet a következőkkel egészíti ki: „1967-ben, amikor Oroszlán Zoltán az ELTE Régészeti Tanszékének éléről nyugdíjba vonult, Mócsy András, az Ókortörténeti Tanszék vezetője felajánlotta nekem az utódlás lehetőségét, de elzárkóztam előle. Így azután ő maga pályázta meg, és el is nyerte az egykor Alföldi András vezette tanszékét. Nyugodtan akartam dolgozni, ami az egyetemen nehezen valósítható meg. [...] 1956 végén, amikor felajánlották nekem az újra létrejövő Klasszika-filológiai Tanszék vezetését a debreceni egyetemen, azt nem fogadtam el, mondván, hogy ott az én szakmai munkámnak a feltételei nincsenek biztosítva.” *Debrecenben nyugodtan lehetett dolgozni*, I. köt. 278. old.

36 ■ I. köt. 164. old.

37 ■ *Igazán komolyan csak ókortudománnyal érdemes foglalkozni, Déri Balázs interjú*, I. köt. 244–246. old.

38 ■ 2003-ban az Oral History Archivum vezetője, Molnár Adrienne és Litván György történész, az OAH egyik alapítója, amúgy évtizedek óta SzJGy jó ismerőse, elkészítették SzJGy

hatszemközi beszélgetéseket, amelyekben egy eléggé szellem nélküli korban, egy eléggé rideg korban a szellem világossága és melegsége világított ránk és vett körül bennünket.”⁴³

Radnóti Sándor ugyanezt a kérdést szélesebb kontextusba helyezve nagyon pontosan fogalmaz:

„Szilágyi tudományon kívüli ambíciótlanága egyben túlélési stratégia is volt a diktatúrában. Am az általa képviselt tudományos és erkölcsi normákat nemcsak gyakorolta, hanem be is mutatta, azaz fontos volt számára a tudós szerepének tisztázása. Erről részben tanítványai és munkatársai kínjai vallhatnának, amelyek – úgy látszik – mégsem csökkentik a »mester« vonzását.”⁴⁴

Száma a tudomány elsősorban és mindennekefelett nem a tanítást, hanem az okortudományi kutatómunkát jelentette, amint azt a Déri Balázs-interjúban a rá jellemző egyszerűséggel, ugyanakkor provokatív őszinteséggel ki is mondja: „semmi mással nem érdemes foglalkozni, mint okortudománnyal. [...] mellékesen foglalkozhat az ember mással is –, de igazán, komolyan, csak okortudománnyal érdemes foglalkozni.”⁴⁵

Komoróczy Géza máshol is végtelen tapintattal pontosítja SzJGy ritka, de olykor fontos pontokon elkövetett pontatlanságait. Például amikor SzJGy apósa, Rabinovszky Máriusz doktori értekezésének elutasításáról beszél: „mikor hazajött, Hekler nem engedte művészettörténetből doktorálni a származása miatt”. Komoróczy Géza lábjegyzete:⁴⁶ „Nemcsak származása, hanem az is szerepet játszott Hekler elutasításában, hogy Rabinovszky a Tanácsköztársaság idején a Hekler helyére kinevezett Meller Simonhoz akart doktori értekezést írni.” Ugyanígy finoman igazítja ki SzJGy dátumtévesztését (a második bécsi döntés következményeként

„visszafoglalt” Kolozsvárral kapcsolatban), és „lapsus linguae”-nek nevezi a SzJGy által megnevezett 1942-t.⁴⁷ Később ugyanebben az interjúban javítja a Szépművészeti Múzeum 1951-ben megrendezett Új Kína kiállításának dátumát is.⁴⁸

PAULUM SEVERAE MUSA TRAGOEDIAE DESIT THEATRIS...⁴⁹

Komoly meglepetésekben, váratlan fordulatokban is gazdag a két kötet. A SzJGy-öt csak távolabbról, netán kizárólag könyveiből, tudományos munkáiból ismerők számára – gondolom – sokkoló hatású lehet például az *Előszóból* megtudni, hogy „A társaságban azzal bővülte el barátainak gyerekeit, hogy bizonygatta, ő az állatkertből a jegesmedve; Rényi Zsuzsa, Trencsényi Imre írásban is bevallották, hogy kiskorukban csodálkozva, de hittek neki.”⁵⁰ De az is meglepő lehet első hallásra, hogy SzJGy és a baráti társaság számára a játék, az egymás ugratása (akár egészen durva formában is) létfontosságú volt – ez volt a későbbi, híres „szombat esti társaság”⁵¹ állandó, talán legkedvesebb programja. Ebbe az exkluzív társaságba SzJGy eredetileg bátyja révén került be az 1930-as évek elején. A társaság központi alakja Devecseri Gábor volt, kezdetben körülötte alakult ki az a kör, amelynek alapító tagjai között volt Devecseri Péter, Karinthy Ferenc, Karinthy Gábor, Zolnay Vilmos, Kertész Tamás és SzJGy. Nem sokkal később hozzájuk csatlakoztak az úgynevezett „belső tagok”: Örkény István, Rényi Alfréd, Somlyó György, Vajna János és a „nők”: Dömötör Tekla, Huszár Klára, Rabinovszky Mária, Vajna Márta. Komoróczy Géza egy interjúban⁵² pontosan felsorolja a *szombati társaság* tagjait, s összefoglalja történetüket:

„A három Karinthy-fiú (Kertész Tamás, Karinthy Gábor, Karinthy Ferenc), Szilágyi bátyja, Devecseri Gábor, Huszár Klára, Devecseri felesége, aztán Vajna János, a későbbi külpolitikai újságíró, a közgazdász Bródy András és az ő felesége, Vajna Márta, Szendrő József, aki irodalmárnak indult, de színészként lett ismert, illetve a harmincas évek legvégétől Örkény István szombatonként összejártak. Szorosan kötött heti elfoglaltságaik (értelmiségi segédmunkák, óraadás stb.) után, a nyomasztó politikai légkörből is kilépve, szombat este maguk között szabadok, mondhatjuk így is: felszabadultak lehettek. Annak a lakásán, aki épp beengedte őket. Ezek leginkább Vajnáké voltak, mert nekik volt nagyobb lakásuk, és a szülők megértőek voltak. [...] A társaság a háború után, Devecseriék Svábhegyre költözése miatt vasárnap kora délutánonként gyűlt össze. Szilágyi egy időre kicsit feszült viszonyba került velük, mert amikor hazajött a hadifogságból, a többiek mind párttagok voltak. Ebben a korban, ennek a körnek egy nagyon komisz értelmezését adja Spiró György *A kert* című darabjában (1983).

életútinterjút (I. köt. 43–206. old.). Első megjelenése: *Enigma*, 23 (2016), 87. szám, 28–123. old. és 88. szám, 17–90. old.

39 ■ I. köt. 51. old.

40 ■ Uo. 153. old.

41 ■ [1970 őszétől az ELTE művészettörténet szakos tantervében kötelező kurzusként szerepelt SzJGy több féléves szeminárium az ókori művészetről, amelyet a Szépművészeti Múzeumban, az irodájában tartott. – szerk.]

42 ■ Uo. 153. old.

43 ■ Uo. 258. old.

44 ■ *A múlt se pihen*, I. köt. 462. old.

45 ■ *Igazán, komolyan csak okortudománnyal érdemes foglalkozni*, Déri Balázs interjúja (2002), I. köt. 241. old.

46 ■ *Egyszintenciális tudomány*, I. köt. 112. old., 250. lj.

47 ■ Uo. 125. old., 302. lj.

48 ■ Uo. 139. old., 354. lj.

49 ■ Horatius: *Carminum liber 2*, 1. („kis időre a komor tragédia Múzsája elhagyja a színt” – K. Gy.)

50 ■ I. köt. 13–14. old.

51 ■ Uo. 65. skk. és 73. skk. old., pontos adatok a 85. lj.-ben.

52 ■ Mint a campuson a hippik, Kőrösi Imre interjúja Komoróczy Gézával Kerényi Károlyról és Szilágyi János Györgyről. *Jelenkor*, 2018. február 21.

Szerintem nagyon jó darab, bár tudom, hogy Szilágyi nem szeretette. Jól mutatja be azoknak az éveknek a párt-arroganciáját. Devecseri betegségével a körülmények megint megváltoztak, a társaság a kórházban jött össze, lettek új tagok, Litván Györgyék, Szűcs Jenőék, Lackó Miklósék (Lackó nagyszerű tanulmányokat írt a harmincas évek szellemi életéről, bennük sok lényegeset Kerényiről is). A régi és az új társaság Devecseri halála után ismét szombatokként találkozott.”

A *szombati társaság* nem azonos a Kerényi-körrel, s nem is a Stemma, amely szintén Kerényi Károly körül alakult ki a híres péntek esti, bölcsészkarai előadásokból kiindulva – bár vannak személyi átfedések. Ez utóbbi összejövetelén Hamvas Béla és Szerb Antal is részt vett, olykor Németh László is megjelent.⁵³ A budapesti összejövetelekről, a budai hegyekbe tett közös kirándulásokról, a végeérhetetlen beszélgetésekről, barátságokról és szerelmekről SzJGy majd mindegyik, itt közölt interjújában említést tesz, a *Tanúságtétel* részben pedig Örkény István, mindkét Karinthy (Ferenc és Márton) novellában, regényben állít emléket a társaságnak. Visszaemlékezéseikben Dömötör Tekla, Huszár Klára és Vajna Márta is mint életük meghatározó élményéről beszélnek erről a baráti körrel. A leírásokból egy rendkívül művelt, fiatal emberekből álló társaság képe rajzolódik ki, amelynek éltető eleme a *könyv* volt. Ezek a tudásra nagyon sokat adó, budapesti értelmiségi fiatalok mai szemmel jórészt végtelenül irigylésre méltó, kisebb részben követhetetlen, különös életet éltek. Zárt világukba bejutni privilégium volt. A társaság működéséről, a játékokról, ezekről az egymás olykor szélsőségesen durva ugratásáig elmenő, együtt töltött estékről, az itt született *epepé*kről, a verőcei és lepencei nyarokról talán a legszemléletesebben, magával ragadó történetekkel illusztrálva Vajna Márta interjújában olvashatunk.⁵⁴ Az *epepe* játék születése közvetlenül kapcsolódik SzJGy-höz, s jól mutatja e társaság működési szabályrendszerét, a teljesítmény tiszteletét, ugyanakkor az ellenállhatatlan vágyat, hogy folyamatosan egy, a barátságukat soha meg nem kérdőjelező játékkal – *színművel!* –, gyenge pontjaik kifigurázásával, ugratással bosszantsák a másikat:

„Az *epepe* úgy kezdődött, hogy Cini⁵⁵ megteremtette a nyelvet. De még nem volt dráma. Szilágyi doktori disszertációja bizonyos visszhangot keltett. Az volt a címe, hogy *Atellana*, etruszk drámák töredékeiről szólt. Miután a társaságban mindenkit és mindent állandóan csúfoltak, ezt is elővettük egy kiránduláson. [...] ott volt Somlyó Gyuri, Cini, Örkény, meg én is, hát hogy elő kéne adni az *Atellánát epepe* nyelven, es ezen kezdtünk gondolkodni. Aztán meg is valósítottuk, előadtuk úgy, hogy Szilágyi Jancsi udvarol Marcsinak.⁵⁶ Rabinovszkyéknál van az ebéd, mindenki kényezteti, egymás után adtuk

a tányérokat, etettük, hihetetlen mennyiséget tudott enni, azt el nem lehet képzelni. És hát aztán sor kerül a nászra, és Szilágyi a nászéjszakán Máriuszhoz⁵⁷ megy be – ez a poén. Ezen Szilágyi nagyon felbőszült, és egy másik alkalomra készített egy darabot Cini-ről...⁵⁸

Nem kímélték egymást, s bizony Karinthy Ferenc a róla szóló *epepe* miatt „mérges volt, de hát ez nem számított, mert ezek az *epepék* mind rendkívül gonoszak voltak, megsemmisítőek az alanyra nézve.”⁵⁹

Az *epepe* legendás műfajja vált, s bizony ma is csak elismeréssel gondolhatunk az előadások kitalálóinak ötletgazdagságára.⁶⁰ Megvallom, volt olyan része ezeknek a játékoknak, ugratásoknak, ahol már nem tudom megérteni és elfogadni a társaság morális normáit. Ilyen a kétféle változatban is olvasható szülőmegijesztési történet, amely szerint Karinthy Ferenc egy este becsöngetett Szilágyiékhoz, és azt mondta SzJGy ajtót nyitó édesanyjának: „Szilágyi néni, egy rossz hírem van, Jancsit elütötte a villamos. Jancsi csak a borzalmas hatást látva jött elő.”⁶¹ Ugyanebbe a számomra »nem jó tréfa« kategóriába tartozik az is, hogy Karinthy a következő mondatot írta fel SzJGy-ék házában a lépcsőház falára: »Szilágyit a frontra!«⁶²

Megértéssel, időnként távolságtartással, de mindenképpen őszinte csodálattal kell tudomásul vennünk, hogy „ezek az egymást kegyetlenül bántó fiúk [...] nagyon, nagyon jó barátok voltak”.⁶³ SzJGy a játékra, ugratásra mindig készen állt, csakúgy, mint a társaság többi tagja. Éltető lételemük volt a humor egy olyan korban, amikor az ember elaljasult, s a kirekesztés, a pusztítás egyre fojtogatóbban vette körül ezeket a jobb sorsra érdemes, rendkívül művelt fiatalembereket. Legtöbbjük zsidó volt, így

53 ■ *Egzisztenciális tudomány*, I. köt. 74. old.

54 ■ Emlékezés Devecseri Gáborra, Szilágyi János Györgyre és baráti társaságukra, készítette Kemény Aranka és Komáromi Csaba, I. köt. 377–394. old.; az itt közölt szöveg első közlése a *Jelenkorban*: 61 (2018) (az I. köt. 376. old. 2. l-jében tévesen: 2016 áll), 201–214. old., ugyancsak Komoróczy Géza lábjegyzeteivel.

55 ■ Karinthy Ferenc beceneve (K. Gy.).

56 ■ Rabinovszky Máriának, aki később SzJGy felesége lett (K. Gy.).

57 ■ Vagyis Rabinovszky Mária apjához (K. Gy.).

58 ■ I. köt. 386–387. old.

59 ■ *Uo.* 387. old.

60 ■ A visszaemlékezésekben még több előadás leírása olvasható, lásd például Karinthy Márton: *Epepe*, I. köt. 368–376. old.

61 ■ Vajna Márta visszaemlékezésében, I. köt. 386. old. Komoróczy Géza lábjegyzetében Szilágyi Ágnes más szereplőkkel ismeri a történetet, *uo.* 47. l-j.

62 ■ *Uo.* 386. old.

63 ■ *Uo.* 387. old. A társaságról értékes adatokkal szolgál Karinthy Márton is: *Ördöggyöcs. Utazás Karinthyába I–II.* Ulpius, Bp., 2003. Itt részlet a könyvből: I. köt. 369–376. old.

64 ■ Lásd *Egzisztenciális tudomány*, I. köt. 123–125. old. Igazán komolyan csak ókortudománnyal érdemes foglalkozni, I. köt. 249. old. Ezt bohóckodásnak tartom, I. köt. 282–285. old.

65 ■ Devecseri Gábor erre a legszélsőségesebb példa: „...1949-től vezető szerepet játszott a kulturális politikában: az Irószövetség főtitkára, a Néphadsereg Tiszti Akadémiáján őrnagy, majd alezredesi rangban tanár volt.” I. köt. 128. old.,

természetesen – mint SzJGy-öt, Örkény Istvánt, Vajna Jánost – behívták munkaszolgálatra, majd a frontra küldték őket, vagy marhavagonba zárva haláltáborba hurcolták. Ezt a világot és az ide vezető évek társadalmi méreteiben érvényesülő erkölcstelenségét, züllött gonoszságát tagadták meg „kivonulásukkal”, a baráti társaság köré vont, láthatatlan, de áthatolhatatlan fallal, és saját kultúrát („a könyv mindenekfelett!”), saját erkölcsi normákat (lásd összejöveteleik leírásait) és saját nyelvet (*epepe!*) hoztak létre integritásuk megóvására. Ebben a gondolatrendszerben, ennek az életmódnak és erkölcsi tartásnak a fenntartásában a műveltség, a humor és a játék volt a döntő elem, amelyek az összetartó erőt jelentették a társaság számára. A legnehezebb években, 1942 és 1947 között ezek a közös értékek mindvégig elkísérték SzJGy-öt, és segítették túlélni mind a háborút megelőző éveket, mind magát a háborút. A háború után SzJGy – nem utolsósorban a hadifogságban szerzett tapasztalatainak is köszönhetően⁶⁴ – megőrizte különállását. Mi sem bizonyítja jobban a társaság tagjainak mély összetartozását, mint hogy sem a háború, sem az azt követő politikai, ideológiai útválasztások – sokan lettek közülük rövidebb-hosszabb ideig a szocialista rendszer meggyőződéses hívei –,⁶⁵ nem tudták őket tartósan elválasztani egymástól. SzJGy még Devecseri valóban minden szempontból vállalhatatlan, a rendszer ideológiai támogatására megírt *Önkéntes határőr* című, külön kötetben is megjelentetett elbeszélő költeményét is meg tudta bocsátani.⁶⁶ A társaság ideológiai kijózanodását, valóságra ébredését így idézi fel SzJGy:

„Mindenki elhitte [Rajk bűnösségét – K. Gy.],
csak én nem, mert én pártonkívüli voltam.
De azt megértettem, hogy a német megszállás

317. lji.; a társaság háború utáni éveiről: I. köt. 123–136. old.

66 ■ *Önkéntes határőr. Elbeszélő költemény.* Bp., 1951. Lásd I. köt. 128–130. old., 317, 318, 319. lji.

67 ■ Rényi Alfréd beceneve.

68 ■ Devecseri Gábor.

69 ■ Vajna János beceneve.

70 ■ *Ők eveztek, én pedig a kormányülésben Platónat olvastam nekik.* Rényi Zsuzsanna interjúja (2002). I. köt. 267. old.

71 ■ Horatius: *Carminum liber* 3, 30. („nem halhat meg egész lényem” – K. Gy.)

72 ■ II. köt. 248. old.

73 ■ *Egzisztenciális tudomány*, 35–206. old.

74 ■ I. köt. 20–33. old.

75 ■ *Uo.* 37–42. old.

76 ■ *Uo.* 207–299. old.

77 ■ *Uo.* 211. old.

78 ■ *A levelek megerősítették azt a gyanúmat, hogy a fogolytáboron kívül is van élet (1942–1947)*, 90–225. old., 91–269. levél. *Függelék*, 226–243. old. Előtte: *Öt év Szilágyi János György életéből*, 75–89. old.

79 ■ *Ma délután a Forum Romanumon voltam (1949)*, 255–305. old. Előtte: *Szilágyi János György római levelezése*, 247–254. old.

80 ■ *Azonnal a Villa Giulia-ba rohantam, s zárásig maradtam (1962–1967)*, 388–460. old. Előtte bevezető: *Szilágyi János György és Körner Éva levelezése*, 383–387. old.

81 ■ *Tudom, milyen nehéz Rómát otthagyni (2006–2007)*, 774–803. old., előtte: *Szilágyi János György és az internet*, 773. old.

és a nyilas uralom olyan traumát jelentett, hogy utána mindenki azt szeretne volna, hogy valamilyen garancia legyen arra, hogy ez nem ismétlődhet meg, és a Szovjetunió ezt ígérte. A mi társaságunkban a fordulat 1953-ban, az első Nagy Imre kormány idején jött el. Jóhiszemű, meggyőződéses kommunista volt a társaságunk minden tagja, de az 1953-as események mindenkit megrendítettek. 1956-ból emlékszem egy estére Devecseriéknel, amikor a barátaim szemrehányást tettek nekem, hogy mivel tudtam a koncepciók perekről, miért nem szóltam nekik. S azt válaszoltam, hogy ha 1950-ben szóltam volna nektek, akkor legalább hárman feljelentettek volna. Nem Buba,⁶⁷ nem Gabi,⁶⁸ és nem Vanyek,⁶⁹ de biztos lett volna valaki, aki feljelent.”⁷⁰

NON OMNIS MORIAR...⁷¹

I. Levéltitkok

A SzJGy élettörténetének személyes, még az I. kötetben megismertnél is intimebb részleteiben elmélyedni szándékozók számára a II. kötet (*Levélben többen*) – a maga 830 oldalával – lesz az igazi csemege. Komoróczy Géza itt gyűjtötte össze, csoportosította – szigorúan kronologikus rendben haladva – tizenkét fejezetbe, és látta el a már az előző kötetben megszokott, legmagasabb színvonalú filológiai alapossággal elkészített lábjegyzetekkel a döntő részében első közlésű levélanyagot. Ha valamit kifogásolni lehet, azt, hogy a kötet elején, az oldalszámjelzés nélküli *Tartalom* (5. old.) ismételtlen elmulasztja feltüntetni Komoróczynak az egyes fejezetek elé írt, hosszabb-rövidebb bevezető tanulmányait. Igaz, nem minden fejezet előtt van ilyen, az adott korszakot elemző, SzJGy levelezését személyes és társadalmi kontextusba helyező bevezető. De ahol van, ott ezek a mindig fontos, lényegyet kiemelő, olykor elemző *bevezetők* néha meglepő adatokat is közölnek – ilyen például, bár lehet, hogy csak számomra, hogy Kerényinek „svájci éveiben egyik megélhetési forrása a római tudományos idegenvezetés volt”.⁷² Az I. kötetben az OHA életútinterjú⁷³ előtt olvasható egy tanulmányértékű, *Kerényi kör, Stemma, Sziget, a társaság* című fejezet,⁷⁴ a végén Komoróczy Géza monogramjával. A *Tartalom* nem jelöli Komoróczy Géza szerzőségét a közvetlenül ezután következő, *Szilágyi János György életinterjúja* el című bevezető⁷⁵ esetében sem, itt is a végén szereplő K. G. monogram leplezi le a szerző inkognitóját. A többi interjút Komoróczy Géza külön csoportba gyűjtötte *A klasszikusok szép nyugodtan megvárják, amíg újra rájuk kerül a sor, Szilágyi János György interjúi (1966–2014)* cím alatt,⁷⁶ ennél a nagy egységnél a mindössze egyoldalas, cím nélküli, de K. G. monogrammal szignált bevezetőre⁷⁷ a *Tartalom* egyáltalán nem utal. A II. kötetben a II.,⁷⁸ a III.,⁷⁹ a VI.⁸⁰ és a XI.⁸¹ fejezet

előtt olvasható bevezetés Komoróczytól. A *Tartalom* egyiket sem tünteti fel.

A II. kötet (*Levélben többet*) műfaji besorolása – túl az átfogó *különleges hommage*-megjelölésen – egyszerre könnyebb és nehezebb, mint az első. „Levelezés” – mondhatjuk, s ezzel megadtuk a kissé száraz, nem túl sokatmondó, de kétségtelenül igaz meghatározást arról, milyen írásokat találunk ebben a kötetben. Valós címzettek, elküldött levelek – *misszilis* levelek –, válaszlevelek (levelezés!), ebből áll a második kötet. Ugyanakkor a levél, a levelezés a legintimebb irodalmi műfajok közé tartozik. Tudom, jórészt indokolatlanul, de kicsit mindig zavarban vagyok, amikor mások kötetbe gyűjtött levelezését veszem kezembe, akár Thomas Mann, Dürrenmatt, Füst Milán vagy József Attila stb. kötetbe gyűjtött leveleit, különböző partnerekkel folytatott levelezését olvasom. Mintha leskelődnék, hiszen ezeket a sorokat nem az én szememnek szánták, a szavak, mondatok mögött felsejlő vagy kitörő érzelmek eredendően csak két emberre, a levél írójára és címzettjére tartoznak. (Bevallom, SzJGy itt közölt, majd nyolcszáz levele között is van olyan, amelyről azt gondolom, hogy szerzőjük vagy címzettjük, vagy mind a ketten, nem biztos, hogy örülne, örülnének, hogy illetéktelen szemek olvassák.) Csakhogy a helyzet nem ilyen egyszerű a *Levélben többet* leveleivel kapcsolatban, s csak elismerés illetheti Komoróczy Gézát a válogatásért, a jegyzetek összeállításáért és a levelek kiadásáért. A közléssel kapcsolatos esetleges aggályaink ugyanis jórészt eloszlanak, amint az *Előszó* ide vonatkozó részéhez érünk:

„Vajna Márta mondta a közelmúltban (2018. április 10.) [...]: »Egyszer megkérdeztem Jancsit, hogy a Marcsinak [felesége, Rabinovszky Mária] szóló magánlevélben miért ír ilyen hosszan szakmai dolgokról. Azt válaszolta: az utókornak.«”⁸²

Innen kezdve ugyan ki tudná megmondani, hogy melyik levelét, képeslapját írta SzJGy már az utókorra (is) gondolva, s melyiket szánta kizárólag a címzettnek? Természetesen lehetnek ez ügyben sejtéseink, de mindenképpen megnyugtat Komoróczy Géza precíz filológiai munkája – ami a levelekhez fűzött jegyzetekben e kötetben is mindvégig megfigyelhető –, s a válogatás pontos indoklása:

„Ez a könyv csak SzJGy személyes levelezését adja közre. [...] Néhány (keves számú) levelet, további néhány levélből néhány rövid szakaszt a jelen kiadás személyiségi jogi okokból nem közölhet. Ezek SzJGy egy alkalommal (vö. 1969. október 10.) határozottan megfogalmazott elve szerint nem tartoznak a nyilvánosságra.”⁸³

Néhány mondattal később Komoróczy Géza a levelek témák szerinti csoportosításával kapcsolatban is pontos meghatározást ad:

„Ezek a levelek 85 évet fognak át, egyenlőtlen elosztásban, kisebb-nagyobb hézagokkal. [...] a legjelentékenyebb tárgy SzJGy életében és levelezésében az antikvitás, és tágabb értelemben a művészet, e tárgy körül van helyük az alkalmi leveleknek is. [...] csomópont mindenekelőtt az öt év munkaszolgálat és hadifogság, ekkori, mindkét oldalon gondosan megőrzött levelezésének forrásértéke több mint életrajzi.”⁸⁴

Válasszunk ki néhány évet a szigorú kronológiai rendben közölt levelezésből, legyen ez, mondjuk, ez a fejezet: *A levelek megerősítették azt a gyanúmat, hogy a fogolytáboron kívül is van élet (1942–1947)*.⁸⁵ Fájdalmasan megrendítő történet rajzolódik ki szemünk előtt. SzJGy munkaszolgálatból, majd hadifogságból írt levelei, csakúgy, mint a hozzá írtak egy végtelenül tehetséges ember életéből értelmetlenül elvett öt évről szólnak. A háború emberi életeket eltékozzó örület, de ez a közhely itt és most, SzJGy 1942 és 1947 között írott és kapott leveleiben valós tartalommal töltődik meg. Egyetlen ember második világháború előtti-alatti-utáni hanyattatásain keresztül szembesülünk a közhelyszámba vehető igazságnak az érvényességével, miközben a levelek egyetlen pillanatra sem

82 ■ *Előszó*, I. köt. 12. old.

83 ■ *Uo.* 11. és 14–15. old.

84 ■ *Előszó*, I. köt. 12–13. old.

85 ■ II. köt. II. fej.: 91–269. levél, 75–224. old.

86 ■ Valóban csak *exempli gratia*: Örkény István levele 1942. június 9. (91. levél), SzJGy levelei 1943. január (?), és február 1. (128–129. levél), SzJGy levele édesanyjának 1945. szeptember 24. (167. levél), SzJGy levele édesanyjának 1946. június 14. (189. levél), SzJGy levele édesanyjának 1946 (D.n.) 225. levél, Rabinovszky Mária levele SzJGy-nek 1946. december 30. (240. levél).

87 ■ Pl. II. köt. 114, 128, 141, 169. levél

88 ■ Mindössze két példát idézek annak illusztrálására, mennyire mélyen itatta át SzJGy és szűkebb baráti köre életét, egymással való érintkezésük minden formáját a humor, a szeretetteljes, baráti csipkelődés, az ugratás. Az első Örkény István levele, amelyet *A görög művészet késő-klasszikus kora* (Gondolat, Bp., 1961.) előlvasása után írt SzJGy-nek: „Kedves Jancsi! Megkaptam kötetedet, melynek címe: »A görög művészet késő- stb.« Nem sok örömmel tellett benne. Nincs egyetlen új megállapításod, egyetlen meglepő ítéleted sem, kivéve a köteted végén szereplő egyetlen kijelentést: »Felelős szerkesztő Bessenyei Márta és Kézdy Beatrix«. Ezeket megbasznom. Agyba-főbe dicsérsz mindent, ami a XXII. kongresszus fényében kínosan hat. Ma már meg lehet írni a rosszat is. Miért hallgatsz a hibákról? Hány repedt váza, orratörött szobor, mindjárt a címlapképnek egy csomó testrésze hiányzik. Erről a kötetben egy szó sincs. Olvasd el figyelmesen Hruscsov elvtárs beszámolóját. Amit Viljamsz füvesvetésforgójáról mondott, szó szerint illik – sajnos – terád. Ne haragudj őszinte szavaimért. Üdvözlettel Örkény István.” (412. levél, Komoróczy Géza kitűnő lábjegyzeteivel, II. köt. 379. old.) A másik jellegzetes példát Radnóti Sándor egyik írásában találtam (Szilágyi János György. *Élet és Irodalom*, LXI [2017]), 6. szám): „Az 50-es években a múzeumban Szilágyi egy szobában ült barátjával, Meller Péterrel és egy náluk jóval idősebb úrral, aki autodidakta egyiptológusként teremőri státuszban végzett szorgos tudományos munkát, s Szilágyi olthatatlan híve és csodálója volt. Egyszer is, amikor Mellerrel maradt kettesben, rázendített a dicséretre, s Meller, aki unta ezt, mindenben egyetértett vele, de hozzátette, csak az a furcsa szexuális kedvtelése ne lenne. Haefner Emil –

foglalkoznak a második világháború okaival és a háborús eseményekkel is csak annyiban, amennyiben közvetlenül alakították SzJGy, családja és barátai életét. Háttér a háború, szörnyűséges, értékeket pusztító dísztet, amelyben olyan színjáték zajlik, amely – s erről szól minden levél! – tehetséges, okos, művelt, vagyis egészen más tevékenységekre termelt embereket kényszerít természetükkal, elhivatottságukkal/elhívottságukkal köszönő viszonyban sem álló dolgokat csinálni.⁸⁶ Abszurd (tragi)komédia, s nyilvánvaló – egyúttal döbbenetes olvasmányélmény –, hogy SzJGy is nagyon sokszor – ha nem is mindig – így tekintett a körülötte és kárára megőrült világra: fájdalommal, keserűséggel, amit a humor, a gyilkos (ön)írónia eszközeivel lehetett csak elviselni. Első olvasásra talán hihetetlen, de így van: a levelezést tartalmazó kötet egyetlen más fejezetén sem lehet annyit nevetni, mint az 1942–1947 között írott leveleket tartalmazón!⁸⁷ Sehol másutt nem találni annyi humort, a külvilágot bölcs, keserű és őszinte iróniával, fekete humorral értő és értelmező, bölcs gondolatot, a méltatlan sorsot finom gúnnal kísérő humort, amely egyébként is végigkísérte SzJGy életét.⁸⁸ A fejezethez fűzve – a *Tartalomban FÜGGELEK* alcímmel – olvasható a *Horatiana* – *Mythologica* – *Varia*,⁸⁹ amely önálló kiadványként

mert így hívták – szörnyülködve kezdett el találgatni, de bármint kérdezett, Meller csak azt mondta: rosszabb, rosszabb... Majd végül kinyögte, hogy... hát madarakkal csinálja. E megágyazás után elkezdődött a téboly, Meller bevonta az ugratásba Szilágyit, Szilágyi pedig az ilyen hecces nagymesterét, Karinthy Ferencet, aki nem volt rest telefonálni, mikor csak Haefner volt a szobában, hogy megérkezett Szilágyi tanár úrnak a madárszállítmány. Es így tovább, hetekig. Egyszer aztán arról beszélgettek hárman a szobájukban, hogy melyik a legszebb magyar verssor. Mikor sorra került, Szilágyi álmodozó tekintettel azt mondta: »Madarat nem egyet, százat is meglőnek«. A röhögés majd kiverte az ablakot, s az ugratás lelepleződött.» (A versidézet Arany János: *Mátyás anyja* (1854) című verséből való – K. Gy.)

89 ■ II. köt. 225–243. old.

90 ■ Vö. II. köt. 560. l.: „Nyomtatásban megjelent [a *Horatiana* – K. Gy.] 99. születésnapjára. Élet és Irodalom, 61, no. 28 (2017. július 14.), p. 13.”

91 ■ Fényképpel: II. köt. 225. old.

92 ■ II. köt. 227. old.

93 ■ Horatius: *Carminum liber 1*, 22.

94 ■ 698. levél, II. köt. 713. old., 153. l. Kerényiről, SzJGy-ről, a klasszika-filológia második világháború utáni magyarországi helyzetéről további, fontos adatok egy Ritoók Zsigmonddal készült interjúban: https://mta.hu/mta_hirei/ha-mar-a-kulso-szabadsagot-nem-tudom-megorizni-legalabb-a-belsot-orizzem-meg-interju-ritook-zsigmond-akademikussal-108378

95 ■ 698. levél, II. köt. 713. old. Komoróczy Géza a már idézett, Kőrösi Imrénre adott interjúban – lásd 39. l. – további adatokkal szolgál Kerényi Károly elüldözéséről: „Kerényi akkor már túl volt azon a felháborító sérelmen, amit az ellene 1946-ban indított sajtótámadás jelentett, és tudomásul vette, hogy nem kapja meg a pesti katedrát. A kaput végleg Lukács György csapta be előtte 1948-ban, s az Akadémia egyik akkori kommunista vezetője később elárulta Szilágyinak, hogy Kerényit azért kellett távol tartani Magyarországtól, mert »a többiek a kezünkben voltak, de Kerényivel és Alföldivel [Alföldi András ökortörténész, emigrációja utána a Berni, majd a Bázeli, végül a Princetoni Egyetem professzora – K. I.] nem bírtunk volna el«. Kerényi élete végéig Svájcban élt, dolgozott.”

96 ■ 699. levél, II. köt. 716–717. old.

97 ■ Uo. 716. old.

is publikálható lenne – meggyőződésem szerint publikálni is kellene.⁹⁰ Komoróczy Géza példás, könyvészeti, filológiai és történeti szempontokat szem előtt tartó bevezetője pontosan kijelöli a SzJGy-hagyaték e különleges darabjának helyét az életműben: a zaporozsjei hadifogolytáborban SzJGy-öt egy német fogolytársa, akinek polgári foglalkozása könyvkötő volt, 28. születésnapjára megajándékozta egy 12,5 × 9,5 cm-es, a szovjet hadsereg sávo ly egyenruhájának anyagából készített zsebnote sszel, amelynek címlapjára SzJGy ezt írta: *HORATIANA VARIA*.⁹¹ És a noteszban olvasható egy 13 oldalas esszé Horatius életfelfogásáról – SzJGy kívülről tudta Horatius összes versét! –, majd néhány lap kihagyással *Mythologica* címmel mitológiai tárgyú jegyzetek következnek, végül a notesz utolsó negyedében japán tárgyú (!) gondolatait írta le.⁹² E notesz oly fontos volt SzJGy számára, hogy élete utolsó napjáig magánál tartotta, kórházi ágya mellett is ott volt. SzJGy egyetlen pillanatra sem szűnt meg tudósnak lenni – *tudományban élni*, ahogy az I. kötet címe oly pontosan meghatározza élet-ars poeticáját –, s mindenekelőtt azért tudott ember maradni az embertelenségben, mert tudta, vallotta és aszerint is élt, hogy a tudás adta belső harmóniát semmilyen külső erő, még a háború, a fizikai és lelki szenvedés sem veheti el tőle. A klasszika-filológiában, *hic et nunc*, a háborús években és azokon jóval túl Horatiusban találta meg a túléléshez szükséges erőt, az *integer vitae*⁹³ külvilágtól minden körülmények között megőrzendő érinthetetlenységét.

II. Kerényi Károly elüldözése Magyarországról

Ugyancsak filológiai csemege, bár tartalma szerint elszomorító – írhattam volna akár *sokkolót* is – meglepetés az a történet, amely egy lábjegyzetből (!) bontakozik ki.⁹⁴ A magyar tudománytörténet egyik szégyenfoltját tárja fel e kivételes terjedelmű – kétoldalas (!) –, természetesen lábjegyzet-betűméretben megírt *tanulmányban* Komoróczy Géza példamutató filológiai alapos sággal. E „lábjegyzet” Kerényi Károly Magyarországról való elűzésének története. 1987. október 5-én kelt levelében Kerényi Magda azt kérdezi SzJGy-től, jól emlékszik-e, hogy Kerényi Károly 1947-ben meghiúsult akadémiai székfoglaló előadásával kapcsolatban SzJGy azt mondta neki néhány évvel korábban, hogy „talán a megelőző Szabó Árpád-féle támadó cikk miatt lett lefűjva”.⁹⁵ SzJGy válasza pontosan egy hónappal későbbi keltezésű.⁹⁶ Azt írta, hogy az Akadémia 1947-ben esedékessé vált átszervezése indokolta a székfoglaló elmaradását, illetve az, hogy „köztudottá lett [...] Károlyt sem oda nem akarják teljes jogú tagként felvenni, sem egyetemi katedráját nem kívánják visszaadni, sőt azt sem tartják kívánatosnak, hogy egyáltalán visszajöjjön Magyarországra”,⁹⁷ és még hozzáfűzi: „A Szabó Árpád-cikkhez nincs köze a dolognak” (mármint a székfoglaló elmaradásának

– K. Gy).⁹⁸ Az ehhez a levélváltáshoz fűzött 153. számú Komoróczy-lábjegyzet⁹⁹ önálló tanulmány, amely jelentősen kiigazítva SzJGy válaszát, mintaszerűen elvégzett tényfeltárás, kutatás-módszertani, filológiai remeklés. Komoróczy Géza adatokkal bizonyítja, hogy Kerényi Károly Magyarországról történt eltávolításában Szabó Árpádnak – és Lukács Györgynek – döntő szerepe volt. Arra nem tér ki, hogy vajon SzJGy – aki nyilván ugyanolyan pontosan tudta, mi történt, mint ahogy azt évtizedekkel később Komoróczy Géza feltárta és itt közzétette – miért nem osztotta meg információit Kerényi Magdával, miért retusálta a valóságosnál jelentéktelenebbre Szabó Árpád Kerényi elűldözésében játszott, igencsak negatív szerepét. Ez annál is különösebb, mert SzJGy a Déri Balázs-interjúban sokkal több információt mond el e kérdésről, mint amennyit Kerényi Magdának megírt.¹⁰⁰ E könyvismertetés kereteibe sajnos nem fér bele Komoróczy Géza tanulmányának részletes áttekintése; fontos, a magyar klasszika-filológia történetének jövőbeli kutatói számára megkerülhetetlen, forrásértékű írás.

III. Összecsapások Falus Róberttel

Falus Róbert (1925–1983) az ELTE Görög Tanszékének vezetője volt (1972–1983). Világok választották el SzJGy-től, enyhén szólva nem kedvelték egymást. Hogy SzJGy mit tartott Falusról mint klasszika-filológusról, tudósról, az pontosan kiolvasható az itt közölt két levélváltásukból, különösen a másodikból. Falus – és ezt saját tapasztalatból mondhatom – mélyen tisztelte, ugyanakkor gyűlölte és pontosan érzékelhetően irigylte SzJGy-öt: tudását, tudományos teljesítményét értékte és értékelte, miközben tisztában volt azzal, hogy két ponton soha nem fog SzJGy-ön fogást találni: mert először is, SzJGy filológiai képzettsége, tudása számára elérhetetlen magasságokban van, másodsor pedig SzJGy mélyen és tántoríthatatlanul elutasítja, lenézi és megveti a kommunista rendszert. Ezért volt, hogy a csodálat és az irigység engesztelhetetlen gyűlölettel egészült ki. Falus ugyanis meggyőződéses és harcoss kommunista volt, s mivel éles eszű is volt, SzJGy-öt a rendszer tagadójának, de legalábbis a rendszert megvetésével sújtó embernek, tehát ellenségnek tartotta. Szemében SzJGy politikai kíváncsálása, tudománynak szentelt élete provokáció volt, amely hivatalos fórumot is kapott, hiszen SzJGy az Ökörtudományi Társaság elnöke volt (1966–1979), és az *Antik Tanulmányok* kritikai rovatát is ő vezette. Pedig SzJGy számára az, hogy Falus meggyőződéses, hithű és harcoss kommunista volt, önmagában nem lett volna elegendő a rossz viszonyhoz, hiszen, mint láttuk, baráti társasága kommunistává lett tagjait 1947 (a hadifogságból történt hazatérése) után is ugyanúgy becsülte és szerette, mint korábban.

Falus SzJGy elleni érzelmei tehát egyszerre fakadtak szakmai kisebbségi érzéseiből és kommunista meggyőződéséből. Az MSZMP ideológiáját aktívan képviselő klasszika-filológusként a kommunista ideológiát látványosan semmibe vevő, tudósi, gondolkodói függetlenségét mindig nyíltan vállaló SzJGy-öt a rendszer megátalkodott, veszélyes ellenségének tekintette. Ugyanakkor azt is pontosan látta, hogy SzJGy szakmai tudása, tudósi nagysága megkérdőjelezhetetlen, s kivételes helyet biztosít számára nemcsak a magyar, de a nemzetközi klasszika-filológiai közegekben. Ez az érzelmi és értelmi közötti feszültség, a SzJGy megítélésében benne dolgozó kettősség érezhető az első, itt közölt levélből is:

„Őszinte és nem-tegnapi tisztelőid közé tartozom, s ezt sokan tudják (pl. a diákjaim). A becsületes és színvonalas munkát a tisztesség mércéjének valló felfogásod, szókimondásod, mindenféle sumákolást utáló keménységed tesz sceleris purus-szá az én szememben is. Tudásodat, széleskörű műveltségedet és érzékenységedet méltán tartják sokra a hasonló kvalitású tudósok [...] – nos minores pedig csak bámulni, és mi tagadás, irigylenni tudjuk.”¹⁰¹

Levélváltásaik¹⁰² már csak a levelek terjedelme miatt is külön figyelmet érdemelnek: az első levélváltás 1981 májusában volt,¹⁰³ a második nem egészen egy évvel később, 1982 márciusában.¹⁰⁴ Ez utóbbi levelezés három levélből áll, kettőt írt Falus (646. és 648. levél), egyet SzJGy (647. levél). Csakhogy második levélváltásukkor SzJGy (válasz)levele egy hatoldalas, önálló mű, amely túl a vitapartner felvetette, konkrét témákon, alapvető tudományetikai kérdésekről is szól. E levél elemzése külön tanulmányt érdemelne, itt

98 ■ Uo.

99 ■ 698. levél, II. köt. 713–716. old., 153. l. Komoróczy Géza lábjegyzete Kerényi Magda leveléhez mintegy négyszer olyan hosszú, mint a levél, amelyhez íródott.

100 ■ *Igazán komolyan csak ökörtudománnyal érdemes foglalkozni*, 249. old. SzJGy részletesebben írt Kerényi Magyarországról történt elűzéséről: *Egy halálhír. Beszélő*, 1998. 3–4. szám, 94–100. old. Ujraaközlve: *Szirénzene*, 415–424. old.

101 ■ 640. levél, II. köt. 637–638. old.

102 ■ 640–641. levél, II. köt. 637–643. old. és 646–648. levél, II. köt. 647–658. old.

103 ■ 640. levél, II. köt. 637. old. Falus keltezése: 1981. május 4. SzJGy levelét Komoróczy Géza 'D.n.' (*dátum nélkül*) jelzéssel közli, 641. levél, II. köt. 639. old.

104 ■ Falus levele: 646. levél, II. köt. 647. old. (1982. március 27.), SzJGy válasza: 647. levél, II. köt. 648. old. (1982. április 3.), Falus viszontválasza: 648. levél, II. köt. 655. old. (1982. április 10.).

105 ■ Terjedelemben egyedül az Alföldy Gézának szóló, 709. levél (II. köt. 730–733. old.) veszi fel a versenyt a Falusnak írt levelekkel. Alföldynek a *Gnomonban* megjelentetett ismertetését Paul Zanker könyvéről (*Augustus und die Macht der Bilder*. C. H. Beck, München, 1987.) SzJGy éles kritikával illeti. Elemzésre érdemes, fontos levél, Alföldyt SzJGy igazi vitapartnernek tekinti, tisztelettel, de határozottan fejt ki igen lesújtó véleményét az ismertetett könyvről. Komoróczy Géza lábjegyzetei (208–235. l.) közül ki kell emelni a 216. számút a Magyarországon

csak ízelítőt nyújthatunk SzJGy vitakultúrájából, érvelési módszeréből, hibásan érvelő vitapartnerét megsemmisítő, lehengető stílusából. E két levélváltásban közös, s már első pillantásra feltűnik és elgondolkodtat, hogy a Falus Róbertnek írt *válaszlevelek* – mert mindkét esetben Falus kezdeményezte (provokálta ki...) levelezésüket – igen nagy műgonddal megírt, érvelés-módszertani remeklések, nem mellesleg pedig az egész gyűjtemény leghosszabb SzJGy-levelei.¹⁰⁵ A levélváltások azonos dramaturgia szerint épülnek fel: Falus valamely szakmai kérdésben megtámadja SzJGy-öt – a 640. levélben SzJGy *Antik vázák hamisítványai* című, nagy visszhangot kiváltott tanulmánya kapcsán,¹⁰⁶ a 646. levélben az Ókortudományi Társaság 1982. március 26-i ülésén kettejük között kialakult, szokatlanul éles hangú vita miatt –, a válaszlevelek pedig megsemmisítő erővel csapnak le Falus érvelésének hibáira: kristálytisztá logikával, pontos érvekkel felépített, megsemmisítő *tanítások*. Az olvasónak az a benyomása, hogy SzJGy igazán itt érzi magát elemében, amikor izekre szedi vitapartnerre igencsak gyenge lábakon álló érvelését. SzJGy, a megkérdőjelezhetetlen tudású, közismerten pontosan fogalmazó tudós, akinek kritikái érzéke páratlan – mindehhez pedig virtuóz debattőr is! –, kifejezetten élvezi ezt a helyzetet. Mintha itt éreznél elérkezettnek a pillanatot, hogy a kommunista rendszer feltétlen támogatóját, a nála nagyságrendekkel gyengébb filológus Falust megsemmisítve bizonyítsa politikai és tudósi különállásának, az *odi profanum vulgus et arceo* horatiusi credőjának érvényességét, saját életére vonatkozó, cáfolhatatlan igazságát.¹⁰⁷ Rejtély, miért kellett Falusnak belemennie – kétszer is! – ezekbe a teljesen esélytelen összecsapásokba, igazi tragikus *agónokba*.

Az első levélváltás (640–641. levél)¹⁰⁸ kiváltó oka, Falus felháborodásának tárgya SzJGy két, az

a szocializmus évtizedeiben *meg nem írt* művekről – igazi, filológiai remeklés! Lásd még 722. levél, 748–751. old.

106 ■ *Antik Tanulmányok*, 25 (1978), 2. szám, 140–163. old.

107 ■ Horatius: *Carminum liber tertius* 1. („gyűlölöm a műveletlen tömeget és távol tartom magamat tőle” – K. Gy.)

108 ■ II. köt. 637–643. old.

109 ■ Az impresszum szerint ugyan 1978-as folyóiratszámokról van szó, a valóságban azonban ekkoriban az *Antik Tanulmányok* megjelenése évekkel el volt csúszva, ez a lapszám is csak 1981 tavaszán jelent meg (lásd Komoróczy Géza jegyzetét, 637. old., 210. lj.). A két SzJGy-tanulmány: *Antik vázák hamisítványai*. *Antik Tanulmányok*, 25 (1978), 2. szám, 140–163. old. és Catullus noster, *uo.* 236–242. old.

110 ■ II. köt. 638. old.

111 ■ *Uo.* 639. old.

112 ■ *Uo.* 639–643. old.

113 ■ II. köt. 641. old.

114 ■ *Uo.* 642. old. 2003-ban az *Egyszisztenciális tudomány* című, Litván György és Molnár Adrienne készítette életútinterjúban (I. köt. 43–206. old.) SzJGy már nyíltan beszél a Falussal folytatott hamisítvány-vitájakról: „...[Falus] rögtön lecsapott, rámkérdezve: »Hogy érted azt, hogy hamisított világban élünk?« [...] a hamisítvány-könyvvel is így volt, a művészettörténetesek hajlamosak voltak benne egy művészettörténeti tanulmányt látni, de Falus Róbertet, aki hivatásos volt, nem lehetett megtéveszteni.” I. köt. 178. old.

*Antik Tanulmányok*ban megjelent tanulmánya volt.¹⁰⁹ Többek között ezt írja:

„az *Antik vázák hamisítványai* miatt fordulok Hozzád, amelynek művészetelméleti gondolat-forgácsait kiérleletlennek látom (mocskos korban a mocskot csupán felmutató, zavarba ejtő művészet az igaz, a valódi?), politikai vágásait pedig tudománytalannak és károsnak.¹¹⁰ – Majd így zárja levelét: – Beszéljünk magyarul: akár tudod, akár nem (de miért ne tudnád?), arra volt jó az egész meditálás, hogy a fasizmus és a kommunizmus közé egyenlőséget téve, a kultúra nevében becsmérled a mai szocialista valóságot. Ezért nem meglepő, hogy azok rajonganak kultúraelméleti fejtegetéseidért és »kiállásodért«, akik kajánul röhögnek minden hibánkon és ostobaságunkon – nem azért, hogy segítsenek kijavítani, hanem mert az elvont és tartalmatlan humánus és kultúra apostolaiként, pozitív program nélkül drukkolnak ellenünk.”¹¹¹

SzJGy válaszelevele mintegy kétszer olyan terjedelmű, mint Falusé,¹¹² s nem azzal foglalkozik, hogy elhárítsa vagy cáfolja Falus vádjait, hanem jó pedagógus módjára újra és újra elmagyarázza, árnyaltan, a gyengébbek kedvéért ismételtlen át-fogalmazza mindazt, ami Falust olyannyira felháborította:

„kimutatom, hogy a hamisítás mint művészeti jelenség a maga korának történelmi szituációjától meghatározott. [...] Megkockáztatom a meghatározást, hogy a hamisítvány egy mester, egy korszak, egy ízlésirány formába foglalt [...] kritikája.¹¹³ [...] a »pszeudo« műfajt egy lehetőségnek gondolom [...] nemcsak a műtárgy új fogalmának megvalósítására, hanem ennél többre is: hogy rámutasson, sőt ráébresszen arra, mi a hazugság a művészetben és a művészet léthelyszínében, vagyis abban a társadalmi közegben, amelyben a művek létrejöttek, s teszem ezt abban a tudatban, hogy a művészetnek feladata a hazugságok leleplezése, és hogy ettől a feladatától csak az félhet, aki a hazugságok leleplezésétől fél. Egyetértesz?”¹¹⁴

SzJGy nem tett mást, mint hogy amikor művészettörténeti kutatásai során a „hamisítás”, „hamisítvány” kérdésébe ütközött, a Kerényi Károly által is vallott, kutatói ars poeticát követte, a jelennek tükröt tartó, a ma kérdéseire választ kereső klasszika-filológiai kutatás érvényességét állította, és tudományunk nemzetek feletti, európai közegben való elhelyezését végezte el. Arról már igazán nem ő tehet, ha szigorúan szakfilológusi kutatásainak eredményeiben valaki a jelen Magyarországról, a szocializmus hazugságairól s leleplezésük szükségességéről szóló mondandót olvas ki.

A második levélváltást kiváltó eseményben személyesen is érintett voltam, igaz, csak mint

jelentéktelen mellékszereplő. 1982. március 26-án az Ókortudományi Társaság rendes, havi felolvasó ülésének témája a Nemzeti Színház egy hónappal korábbi, február 26-ai előadása, Euripidész *Oresztésze* volt. A felolvasó ülést Ritoók Zsigmond (akkor az Ókortudományi Társaság főtítkára) szervezte, előadónak meghívta Zsámbéki Gábort, a Nemzeti Színház igazgatóját, az *Oresztész* rendezőjét, Fodor Gézát, az előadás dramaturgiát és e sorok íróját.¹¹⁵ Zsámbéki a színpadra állítás néhány kérdéséről beszélt, Fodor a szöveg színpadi megszólaltatásának problémáiról, én az *Oresztész* szerkezetéről, idősíkjaíróiról. Az ülés levezető elnöke SzJGy volt. Sem Zsámbéki előadása, sem az enyém nem keltett különösebb visszhangot – őszintén, az enyém, így visszatekintve, leginkább az „ifjúkori zsenge” kategóriájába tartozott¹¹⁶ –, és SzJGy mindössze néhány (igaz, nekem akkor jóleső, mert elismerő) mondatban foglalkozott vele. Fodor Géza előadása¹¹⁷ azonban váratlanul rendkívül heves indulatokat váltott ki. Éles hangú vita alakult ki Falus és SzJGy között, Ritoók Zsigmond – emlékeim szerint békítőleg – kapcsolódott be a vitába. Falus durván nekiment Fodor Gézának, védte Devecseri fordítását, és szakmánktól idegennek, a klasszika-filológia szempontjából érdektelennek és perifériálisnak nevezte mind Zsámbéki, mind Fodor előadását. SzJGy ekkor szót kért, s nem mint levezető elnök, hanem mint az Ókortudományi Társaság egy tagja, határozott szavakkal megvédte Fodort és Zsámbékit. Többek között kifejezetten károsnak nevezve Falus hozzászólását, Révai József szellemének felidézését, szakmai gőgöt és kirekesztést vélt kihallani Falus Zsámbéki Gábor és Fodor Géza elleni támadásából.¹¹⁸ Ennek a felolvasó ülésen kialakult vitának a folytatása, kibontása és lezárása ez a Komoróczy Géza által a levelezéskötetbe beavagolt Falus–SzJGy-levélváltás. Erről a folytatásról, az itt közölt levélváltásról *akkor* csak nagyon kevesen tudtak. Falus egyoldalas levelére¹¹⁹ SzJGy hat (!) oldalra válaszol.¹²⁰ E tankönyvbe illő, Falus minden fontosabb mondatára megsemmisítő erővel reagáló érvelési remeklésekből itt mindössze egyetlen mozzanatot emelek ki: a gyilkos iróniát. Ismerve a két ember politikai meggyőződése között tátongó szakadékot, már az első bekezdés letaglózó:

„Kedves Robi, az ember, ha sokáig él, sok mindenről kaphat papírt. Így történt velem is. Arra azonban már nem számítottam, hogy valaha még arról is lesz papírom, hogy Révai szellemének (nyilván az 50-es évekbeli szellemének) és az 50-es évek stílusának vagyok mai képviselője és felidézője. Bárhogya is legyen ez énvelem, örömmel olvastam, hogy írásban ilyen minden kétséget kizáró módon elhatárolod magad Révai szellemétől és az 50-es évek stílusától. Ebben szívem szerint teljesen egyetértek veled, ha a látszat ellenem szól is.”¹²¹

Ilyen felvezetés után előbb az ókortudomány általános szerepével és feladataival kapcsolatban igazítja el Falust, lévén az ókortudomány feladata, hogy „*hic et nunc* aktuális mondanivalóira irányítsa a kutatók figyelmét, harcoljon a perspektívátlan ezotérizmus, az önmagukért való szakeredmények fölötti nárcisztikus elégedettség ellen”.¹²² A leírás személyes éle, s a mögötte felsejlő, sértő gúny megértése egy Falusnál kevésbé intelligens embernek sem okozhatott volna nehézséget. Majd rátér az ominózus felolvasó ülésre. Mint említettem, Falus az ülésen Zsámbéki Gábor és Fodor Géza előadását *periferikusnak* és *érdektelen kuriózumnak* nevezte,¹²³ amivel egyrészt megsértette a meghívott előadókat, másrészt megtagadta az Ókortudományi Társaság vezetőségének két évvel korábban egyhangúlag elfogadott célkitűzését, amelynek értelmében igyekezni kell nyitni más szakmák képviselői felé, párbeszédet kell kezdeményezni az erre kész kutatókkal, művészekkel. A Falus mondataiban rejlő önellentmondást SzJGy majd egy oldalon át elemzi,¹²⁴ s igen keményen, egyértelműen indokolja, miért szólalt fel az ülésen Falus véleménye ellen:

„el kellett hangoznia a Tiédél szembeni ellenvéleménynek a Társaság egy tagjától, hogy a tagságnak emlékeztetébe idéződjék és vendégeink is megtudják: a Te felszólalásod nem képviseli a Társaság egészének véleményét a magyar ókortudomány feladatairól, s értékeléssel – ha Te megváltoztattad is 1979 óta véleményedet arról, fontos-e tudományunknak kapcsolatokat keresni a mai magyar szellemi és kulturális élet szélesebb körével – nem mindenki ért egyet ott, ezért nem lehet azt többes szám első személyben, mint véleményünket előadni.”¹²⁵

Egyetlen bekezdés erejéig kitér Devecseri Gáborra is, hiszen az ülésen úgy tűnhetett a kérdést behatóan

115 ■ II. köt. 646. levél, 647. old., 231. lj. cf. Mi, filológusok. *Antik Tanulmányok*, 31 (1984), 2. szám, 167–197. old., I. köt. 181. old. 461. lj.

116 ■ A Nemzeti Színház 2018-as *Oresztész* bemutatójához (rendezte: Alföldi Róbert) Térey Jánossal újrarendítettük a drámát. A Nemzeti Színház kiadta fordításunkat, s a kiadvány bevezető tanulmányában írtam meg az *Oresztész*hez kapcsolódó kutatásaim eredményeit.

117 ■ Nyomtatásban: *Antik dráma – mai színpadon. Antik Tanulmányok*, 29 (1982), 2. szám, 153–160. old. Fodor Géza példák sorával bizonyította, miért nem jó *színadri* szöveg Devecseri nyelvtanilag és formailag tökéletes fordítása. Egyetlen példa a sok közül: „Devecserinél: Helené: Nővérem sirjád fölkeresné kedvemért? Elektra: Anyám sirjához küldesz? És vajon miért? Csengery megoldása hasonló. De vajon helyénvaló itt ez a »vajon«? Elektra csak kíváncsi volna? Nem inkább elképedt? Ritoóknál: »Anyám sirjához, mondod? De miért?« Nem arról a megdöbbenett kérdésről van szó inkább? Olyan kérdésről, amelyet akkor tesz fel valaki, amikor már túljutott azon az állapot, hogy szóhoz sem tud jutni – egyrészt Helené tapintatlanságától, másrészt felkavart lelkiismeretétől. Attól tartok, hogy Elektra kérdése nem annyira információra irányul, mint inkább indulatot fejez ki. A fordítás megint a drámai mozzanatot nyeli el.” Fodor

nem ismerő hallgató számára, hogy Falusnak kellett megvédenie Devecseri tökéletes – szöveg- és formahű – fordítását Fodor Géza szakmaiatlan támadásától:

„a Devecseri-kérdés. Hozzászóltam ehhez, mert életének és munkásságának közeli ismeretében halottgyalázasnak éreztem volna, hogy – mint az ülésen megmondtam – őt játsszuk ki a filológus-ezotérizmus és pedantéria védelmében a színpadi nyilvánosság követelményeit hangoztatókkal, az antik műveket a magyar közönség széles rétegeihez eljuttatni igyekvőkkel és eközbeni problémáikat őszintén feltárókkal, sőt vitára bocsátókkal szemben – ez nem védelme volna Devecserinek, hanem olyan támadás egész életműve és munkássága értelméről vallott alapfelfogása ellen, amire csak ő tudta volna a visszautasítás eléggé kemény és eléggé szívderítő szavait megtalálni.”¹²⁶

Valóban már-már tragikomikus, amint Falus „védi”, SzJGy pedig „támadja” Devecserit, s SzJGy éppen ezt a morbid szereposztást gúnyolja ki vitriolos stílusban, amikor „halottgyalázasnak” nevezi Falus álláspontját, s még azt is érezteti vitapartnerével, hogy még jól járt, mert ha Devecseri állna most Falussal szemben, akkor lenne csak igazán bajban, mert amit tőle kapna...!

Falus elkövette azt a valóban nagyon súlyos hibát is, hogy az ülésen értetlenségének adott hangot, hogy ezt a rossz drámát, Euripidész *Oresztészt* a Nemzeti Színház bemutatta.¹²⁷ Ez olyan magas labda – objektív ítéletként meghirdetni egy drámáról alkotott személyes véleményt! –, hogy szinte nem is *fair* e kijelentésnek azzal a hatalmas érvapparátussal nekimenni, ahogyan azt SzJGy tette. Előbb *elmagyarázta, megtanította* Falusnak a szakirodalom használatát,¹²⁸ számba véve, hogy az idegen nyelvű szakirodalomban ki, milyen érvek felsorakoztatásával

bizonyítja Euripidész tragédiájának komoly értékeit, végül felhívja Falus figyelmét arra, hogy az ilyen típusú viták során érvelve „a szóban forgó művekről vagy kérdésekről vallott nézetünket támogató adatokkal – a klasszikus görög kultúra minél teljesebb és pontosabb ismeretén, tudományunk eredményeinek minél alaposabb tanulmányozásán alapuló adatokkal [...] kell alátámasztani”.¹²⁹ A hatoldalas levelet záró bekezdés a kegyelemdőfés, s talán ez fájhatott Falusnak a legjobban:

„Abban a meggyőződésben, hogy a hozzám írt két levélhez hasonlóan¹³⁰ őszinte és a szókimondás élességét nem tompító leveleket intéztél és intézel okortudományunk többi, esetleg még nálam is nagyobb hatalommal rendelkező képviselőihez is, ha esetleg akad, ami nem tetszik Neked tevékenységükben (persze, ha minden tetszik, ez a megjegyzés tárgyaltan), tehát ebben a reményben, és abban a meggyőződésben, hogy tudományos és az okortudományt illető kérdésekről tudományos eszközökkel folytatott vitáinkat, míg élünk, nem hagyjuk abba, az egyebeket viszont, ha lehet egyszer és mindenkorra befejezzük.”¹³¹

Ezt a levelet valóban nem hagyhatta szó nélkül Falus,¹³² a sok, élesen megfogalmazott, bántó, de cáfolhatatlan és nyilván fájdalmas mondat választ követelt. Meglehetősen zavaros levéllel válaszolt, lépten-nyomon érződik rajta, hogy támadni, bántani akarja SzJGy-öt – „rosszul szerkesztet az *Antik Tanulmányok* kritikarovatát! saját beosztottadall írat sz kritikát a könyvedről!”,¹³³ a fiatalok nagy többsége egyszerűen fél Tőled!” – írja,¹³⁴ de ezek a sértésnek szánt megjegyzések nyilván nem érthették el SzJGy ingerküszöbét. Csak azért idézem szó szerint az *Oresztész*-értelmezéssel kapcsolatos nézeteltérésükről írt szavait, mert szomorúan profetikus mondatról van szó: „Ha az istenek megadják (de nem hülyék, miért adnák meg?), hogy az Oresztésszel behatóbban foglalkozhassak, természetesen számba fogom venni a pozitív – s nem is akárkitől való – véleményeket is.”¹³⁵ Falus a következő évben, 1983-ban meghalt.

IV. A Magyar Tudományos Akadémia és SzJGy

SzJGy-öt nem választotta tagjai közé az MTA. E rövid, tényrögzítő mondatban benne van minden, amit a hazai tudományos élet csúcsintézményének belső viszonyairól, szakmai féltékenységről, személyi elfogultságról, kicsinyes bosszúvágyról, pitiáner hatalomgyakorlásról tudni érdemes. (Ezen mit sem változtat, hogy a jelenleg regnáló kormány éppen most számolja fel az MTA-t mint a tudomány csúcsintézményét.) SzJGy-nek mindig is nagyon rossz véleménye volt a hazai, szovjet mintára kialakított tudományos minősítési és előmeneteli

G. 158. old. (Térey Jánossal készített fordításunkban így oldottuk meg e sort [95. sor]: „Anyám sírjához? Mégis, árul el, minek?” Bp., 2008.)

118 ■ Sajnos nem készült hangfelvétel az ülésről, így csak a személyes emlékek és e levelek idézhetik fel a vita során elhangzottakat.

119 ■ 646. levél, II. köt. 647–648. old.

120 ■ 647. levél, II. köt. 649–655. old.

121 ■ Uo. 649. old.

122 ■ Uo.

123 ■ Uo. 650. old.

124 ■ Uo. 650–651. old.

125 ■ Uo. 650. old.

126 ■ Uo. 652. old.

127 ■ Uo. 651. old.

128 ■ Uo. 652–653. old.

129 ■ Uo. 654. old.

130 ■ Célzás az egy évvel korábban lezajlott, fentebb ismertetett levélváltásokra (640–641. levél), cf. 93., 95. lj.

131 ■ 647. levél, II. köt. 654–655. old.

132 ■ 648. levél, II. köt. 655–658. old.

133 ■ Uo. 657. old.

134 ■ Uo.

135 ■ Uo.

rendszeről, ezzel kapcsolatos véleményét pedig természetesen minden lehető alkalommal el is mondta.¹³⁶ Az OHA-interjúban többek közt így: „én az egész újjászervezett [mármint a háború után újjászervezett – K. Gy.] Akadémiát és a tudományos minősítést frivol játéknak és elfogadhatatlannak tartottam. Lényegében centralizálásnak és a tudósok megvásárlásának az eszköze volt, szovjet mintára.”¹³⁷

Emberileg talán még meg is lehet érteni, hogy az akadémikusok nem vágytak SzJGy társaságára, hiszen ugyan ki szereti, ha folyamatosan kellemetlen dolgokat mond nekik tudományban életről, tudói etikáról, kutatói szabadságról meg hasonlóról, s nehéz vele vitatkozni,¹³⁸ mert ráadásul a legtöbbször nyilvánvalóan igaza is van. A legrészletesebben a Ráday Eszternek adott interjúban¹³⁹ beszél akadémikusságának többszöri megakadályozásáról. Szomorú történet, SzJGy életének ez a szegmense kísértetiesen emlékeztet Szókratész Athénban betöltött szerepére: végtelen nagy, megkérdőjelezhetetlen tudás, alááshatatlan morális tartás, az őt körülvevő világ pontos megértése és az igazság kompromisszumok nélküli kimondása, vállalva a magatartás és életforma minden következményét. Korunkban nincs bürökpohár, így e párhuzamos életsorsok nem tudtak tökéletes harmóniában egygyé válni. Hiába, *tempora mutantur...* Csak azt lehet SzJGy szemére vetni e szégyenletes történetben, hogy ki tudja, miért, de megszokott szókimondása cserbenhagyja, s nem nevezi néven azokat a tudós kollégáit, akik megakadályozták akadémiai taggá választását. Pedig pontosan tudja, kikről van szó, sőt mintha csak szórakoztatni akarná olvasóit, még egy anekdotával is illusztrálja ezt az abszurd történetet: „Az én egyik leszavazásom alkalmából egyébként az a furcsa helyzet adódott elő, hogy még az egyik ajánlóm is ellenem szavazott. Amikor megkérdezték tőle, hogy miért, azt válaszolta, hogy alkalmasnak tart ugyan, de speciel ő nem szeretné, ha akadémikus lennék.”¹⁴⁰ De akármennyire kényelmetlen volt is szakmai kérdésekben összevitatkozni SzJGy-gyel, akármennyire kellemetlen szókimondása miatt egy bizottságban ülni vele, az MTA-n örökre megmaradó, letörölhetetlen szégyenfolt lesz, hogy a tudós testület tagjaiban nem volt annyi józanság, objektivitásra való készség, hogy felismerjék, nemcsak egy kiemelkedő jelentőségű szakember vitán felüli, nemzetközi mércével is kiemelkedő tudományos teljesítményének elismerése lenne SzJGy akadémiai taggá választása, de az MTA és általában a magyar tudományos élet tekintélyét is növelte volna akadémiai tagsága. Csak megismételni tudom: szégyen. És e szép hagyomány folytatódik: e kétkötetes, a magyar tudománytörténetben kiemelkedő jelentőségű, kiváló filológiai munka összeállítója és kiadója, a nemzetközi hírű asszirológus, hebraista Komoróczy Géza sem akadémikus.

QUANDO QUIDEM BONUS DORMITAT HOMERUS¹⁴¹

A két kötethez nem készült névmutató. Hiányát Komoróczy Géza így magyarázza:

„Tisztában vagyunk azzal, hogy egy ilyen jellegű könyvnek elengedhetetlen része volna a névmutató; hosszas nekikészülődés után végül lemondunk róla (legyen ez maxima culpa nostra), minden egyéb mellett (elegendő csak a terjedelmet említeni) abból a megfontolásból, hogy a gyakori nevek jóformán minden lapon szerepelnek (Kerényi vezetéknev jó ezerötszázszor!), ezeket (vagy a szakirodalmi hivatkozásokat) nem érdemes mutatózni, a ritkábbak esetében pedig meggyőződésünk szerint többet mond, ha az olvasó mindjárt a szövegösszefüggésben találkozik velük – a leveleket lehet regényként is olvasni.”¹⁴²

136 ■ „...szerencsére szervezetileg teljesen kívül voltam az akadémiai intézeteken is, és az egyetemen is, független voltam ezektől, úgyhogy megtehettem azt, hogy az Ökörtudományi Bizottságban is minden alkalommal felszólaltam ilyesmik ellen, az Akadémia működése ellen is, egyenesen – ahogy egyik meg nem választásom alkalmából megfogalmazták – gúnyt űztem az Akadémiából.” *Egyszisztenciális tudomány*, I. köt. 192. old.

137 ■ *Egyszisztenciális tudomány*, I. köt. 197. old.

138 ■ SzJGy idézi Hahn Istvánt, doktori értekezésének egyik opponensét, aki a védésen kibontakozó – s az opponens egyértelmű vereségével végződő – vitájukat így zárta le: „Hát így jár, aki Szilágyival etruszk kérdésekben vitatkozik.” *Egyszisztenciális tudomány*, I. köt. 199. old.

139 ■ *Ezt bohóckodásnak tartom*. Ráday Eszter interjúja, I. köt. 281–288. old.

140 ■ *Ezt bohóckodásnak tartom*, I. köt. 285. old.

141 ■ Horatius: *Ars poetica*, 359. sor („néha még a jó Homérosz is elbóbiskol” – K. Gy.)

142 ■ *Előszó*, I. köt. 16. old.

■ Errata

A levélváltás Lengyel Dénessel (1946. május 28., 1946. nov. 29.) mindkét kötetben szerepel (I. köt. 105. old., 229. l., illetve II. köt. 155. old., 181. levél és 191–192. old., 222. levél.) A 181. levélben eltérés: a szolgálat idejét úgy fordgasd (I. köt.), a szolgálat ügyét úgy fordgasd (II. köt.).

I. kötet: elmaradt a lábjegyzet Heinrich Wölfflinről (111. old.), Pigler Andorról és Fenyő Ivánról (193. old.); ismétlés, amelyet jó lett volna küszöbölni: Litván Györgyről, 37. old. majd ugyanezek az adatok a 41. old. 1. jz-ben; *antiquités nationales* helyett *antiquités nationales* irandó (201. old.); „Horváth István, *Rajzolatok*, m.f.” – nincs korábbi utalás, amire az *m. f.* vonatkozhatna (272. old., 1. l.); Sorbonne, École Normale Supérieure (87. old. 476. l.); „a '60-as évektől mint a Horthy-korszak kiemelkedő” (112. old.); Giorgione (185. old., 473. l.); ekkorra (334. old., 3. bek., 2. sor); Jancsit (350. old. 5. sor).

II. kötet: Mint a többi, meg van címezve ez az öt levelezőlap is (226. old. 3. bek. első mondata helyesen). A 396. levélben SzJGy beszámol feleségének 1959-es moszkvai társasutazásáról (363–365. old.). A Puskin Múzeumban tett látogatásáról többek között ezt írja: „a másik csoda az egyiptomi rész: két hatalmas teremben egy csomó olyan dolog, amit még soha nem láttam (a 3000 forintot már az első terem után megérte)”. A 364. old. 8. l. szerint: „Nyilván a belépőjegy ára forintra átszámolva.” Moszkvai adatokat nem tudtam beszerezni, de Magyarországon az átlagkereset 1959-ben 1540 Ft, 1960-ban 1575 Ft volt. Kizárható, hogy a Szovjetunióban egy múzeumi belépő ebben az időben a magyar átlagkereset kétszerese lett volna. Sokkal valószínűbb, hogy a társasutazás teljes ára volt 3000 Ft; a 423. levélben „Bracque” (398. old., 12. sorban), a 427. levélben már helyesen Braque (405. old., 3. sor); *romaines* (398. old., 40. l.); *etrusques* (399. old., 43. l.).

Ebben a kérdésben nem értek egyet Komoróczy Gézával. Ha nem gondolom is maxima culpának a névmutató hiányát, abban biztos vagyok, hogy ez a két kötet nem maradhat névmutató nélkül. Ugyanis Komoróczy Géza a legmagasabb filológiai igények szerint készített tudományos publikációt tett le az asztalra, *ergo* ez a kiadvány egyszerűen nem nélkülözheti a mutatókat, ez a kiadvány műfaja megszabta követelmény. Kivételes esetekben, ha egy név valóban folyamatosan szerepel a szövegben, ott a *passim* mint megoldás, de még mindig jobb ezt a persze nem nagyon elegáns megoldást választani, mint hogy ne lehessen ezeket a rendkívül értékes köteteket a filológiai kutatás szabályai szerint (is) olvasni, használni. A névmutatóval elkerülhető lett volna, hogy egy-egy nevet – mint erről már korábban volt szó – többször is megjegyzeteljenek. És – tűnjek bár maximalistának – nekem a tárgymutató is nagyon hiányzik. Nyilván ugyanazon elvi megfontolásból maradt el, mint a névmutató – bár erről nem ír Komoróczy. Ha volna, nagyon hasznos és fontos segédeszköz lenne. □

Tisztelt Olvasónk!

*2020-ban ismét
személyi jövedelemadójának*

SZÁZALÉKÁVAL

*támogathatja a
Budapesti Könyvszemle
megjelenését.*

*A Budapesti Könyvszemle Alapítvány
adószáma:*

19008044-1-43

EGY OKLEVELES ADATBÁZIS ÚJ RUHÁBAN

SZÓCS TIBOR

Györffy Györgyné:

Az Árpád-kori kiadott magánoklevelek jegyzéke

Kutatási segédeszköz

Sajtó alá rendezte: Dreska Gábor, Solymosi László,
Szovák Kornél

Typotex, Budapest, 2019. 287 oldal, 4900 Ft

Sokan emlegetik (hol komolyan, hol némi malíciával) az 1940-es években elterjedt amerikai mondást: „Minden sikeres férfi mögött ott áll egy asszony.”¹ Ez még olyan esetekben is igaz lehet, amikor nem gondolnánk rá. A XX. század egyik legjelentősebb magyar középkorászának, Györffy Györgynek a neve még azoknak is ismerős lehet, akiket csak hobbiszinten érdekel a történelem, vagy még úgy sem. Ám az már sokkal kevésbé közismert, hogy ki volt a felesége, és milyen háterszínre biztosított a számára. Pedig Györffy Györgyné, leánykori nevén Ruitz Izabella végig ott állt férje mögött, és szakmailag is segített neki, ahol arra szükség volt. Idén megjelent, egykor afféle „segítségként” összeállított kézírata ráirányítja a figyelmet a munkásságára, és némi utólagos elégtételt is adhat neki fáradozásaiért.

Kettejük kapcsolatában nem kétséges, melyiküké volt a nagyobb szakmai karrier. Ruitz Izabella ugyanakkor nemegyszer „dolgozott be” férjének különféle háttérmunkákkal. Nekem még egyetemista koromban tűnt fel, hogy a *Napkelet felfedezése* és *A tatárjárás emlékezete* kötetekben a források tekintélyes részét egy bizonyos Gy. Ruitz Izabella fordította – és egyáltalán nem rövid és könnyű forrásokat.² Akkor még nem tudtam, ki ő, később világosítottak fel, hogy a leánykori név előtt álló „Gy” a Györffyné rövidítése. Nemcsak fordított, hanem tárgymutatókat is összeállított, például *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról és az István király és műve* kötetekhez. Egyébként ő mutatózta a Makkai László és Mezey László által szerkesztett Árpád-kori és Anjou-kori leveleket is.³ Csupa-csupa rengeteg időt, energiát és odafigyelést kívánó munka, ám az elvégzőjüknek nem szoktak koszorút osztani.

Azt azonban mindenképpen meg kell említeni, hogy nem csak férje segítőjeként tevékenykedett. Ruitz Izabellának is volt szakterülete, amelyet a saját jogán művelt: a néprajz. Néprajz, földrajz és

francia szakon végzett az egyetemen 1947-ben, és néprajzból doktorált 1948-ban. Egy kétrészes néprajzi tanulmányt is publikált az *Ethnographia* 1965–66-os számában.⁴ A Néprajzi Múzeum fotótárában dolgozott, illetve – a családi kapcsolat és a maga szakterülete jelképes összefonódásaként – sajtó alá rendezte és jegyzetekkel látta el apósa, Györffy István néprajztudós egy korai gyűjtését, amikor önálló kötetben megjelent.⁵ És hogy hogyan fonódhat össze akár láthatatlanul is két ember kutatási területe, arra hadd hozzak fel egy olyan példát, amikor talán Ruitz Izabella néprajzi tevékenysége hatott, ha közvetve is, a férjéére. Lehet, hogy nincs igazam, de egy észrevételt megér. Györffy Györgyné 1949–1950 folyamán az Akadémia megbízásából néprajzi adatgyűjtő terepmunkát folytatott a Bódva-völgyi falvakban. Eredményeiről számolt be a már említett tanulmány az *Ethnographiában*. Az elején, az adatgyűjtés körét és módszertanát ismertetve, azt írta: „Időben anyagom mintegy 70–75 évet ölel fel: a múlt század utolsó évtizedeit – ameddig a gyűjtés időpontjában élt idős adatközlők emlékezete visszanyúlt.”⁶ Azaz a 70–75 évet alapította meg emlékezzethatárként, aki pedig ismeri Györffy György krónikakutató munkásságát, tudja, hogy ez az érv nála is előkerül több forrás, illetve magának az öslegesztának⁷ a datálása kapcsán. A magyar

1 ■ *Behind every great man there's a great woman.* A fenti változat ennek szabad fordítása.

2 ■ *Napkelet felfedezése.* Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelentései. Közreadja Györffy György. Gondolat, Bp., 1965.; Klaniczay Tibor – Stoll Béla – Dercsényi Dezső – Györffy György – Katona Tamás (szerk.): *A tatárjárás emlékezete.* Bev. Györffy György. Magyar Helikon, Bp., 1981.

3 ■ *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai.* S. a. r. Györffy György. Gondolat, Bp., 1958.; Györffy György: *István király és műve.* Gondolat, Bp., 1977. Hogy az *István király* kötet névmutatója is az ő munkája, arra csak a negyedik, javított kiadás utal (Balassi, Bp., 2013. 657. old.). Makkai László – Mezey László: Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század. Gondolat, Bp., 1960.

4 ■ Ruitz Izabella: A parasztfijúság társasége a Bódva vidékén 1880–1950. 1–2. *Ethnographia*, 76 (1965), 572–601. old. és 77 (1966), 93–117. old.

5 ■ Györffy István: *A Fekete-Körös völgyi magyarság.* Szerk., jegyz. Gy. Ruitz Izabella. Előszó: Györffy György. Európa, Bp., 1986.

6 ■ Ruitz: A parasztfijúság, 1. rész, 572. old.

7 ■ A magyar történettudomány a XIX. század vége óta „öslegesztának” nevezi azt az első, mára már elveszett történeti munkát, amelyből a későbbi – részben vagy egészében ránk is maradt – folytatások kinőttek. A krónikakutatás napjainkig kedvelt témája, hogy mikor keletkezett ez a bizonyos „első geszta”, és a jelenlegi folytatások mennyit őriztek meg a szövegéből. A legtöbb

őstörténet lecsapódását a krónikás hagyományban elemző, 1948-ban megjelent híres munkájában még nyoma sincs ilyen érveknek, akkor az öszesztát I. András korának végére, 1060 körülre keltezte.⁸ Aztán egyszer csak megváltoztatva véleményét, Kálmán korára tette. Amikor először boncolgatta ezt a kérdést egy 1969-es tanulmányában, így fogalmazott: „Körülbelül 70 évre nyúlik vissza ma a néprajzi adatközlők emlékezete.”⁹ Ezután elemezte a történeti forrásokat. Györffy ezt később is leírta,¹⁰ és az egyik, talán a legutolsó, halála előtt három hónappal, 2000. szeptember végén tartott előadása is erről szólt.¹¹ A „néprajzi adatközlők” és a 70 év kapcsán azonban soha nem hivatkozott semmire, mindig csak leírta. Lehet, hogy tévedek, de megkockáztatom, hogy az alapötletet feleségének megfigyelése és 1965-ös cikke adhatta, akinek adatközlői gyűjtőútja során eddig tudtak visszaemlékezni. Ezt aztán továbbgondolva felhasználta a korai történeti források elemzésekor is. Nemcsak azért merem ezt az összefüggést megkockáztatni, mert elég közel esik egymáshoz Ruitz Izabella 1965-ös cikke és Györffy első utalása az emlékezhathatárra, hanem mert az említett 70 év korántsem egységesen elfogadott – habár közvetve mások is utalnak rá, a XX. századi néprajzi tapasztalatok alapján vannak, akik inkább 60 évről beszélnek, míg mások 100 évnél is magasabbra teszik a kollektív emlékezet határát.¹²

Ilyesfajta inspiráló észrevétlen háterszágot jelentett hát Györffy Györgynek a felesége.

A KÉZIRAT SZÜLETÉSE...

Hogy megértsük, egyáltalán mi ez a most könyv formájában megjelent kézirat, és miért épp ilyen tartalommal állította össze Ruitz Izabella, vissza kell mennünk az 1950-es évek elejére. Ez az általában

is nehéz időszak a Györffy házaspár számára is karrierjük megbicsaklását hozta el.

Györffy a néprajztudós, egyetemi tanár és MTA-tag Györffy István fiaként gyermekkorától magába szívta a bölcsész értelmiségi levegőt, és otthon volt apja környezetében, társaságában. Az 1930-as években az egyetemen a kor legjobb tanárai oktatták (Domanovszky Sándor, Mályusz Elemér, Németh Gyula), ausztriai és franciaországi tanulmányutakon csiszolta történeti és nyelvtudását. 22 éves korában, 1939-ben jelent meg első cikke, későbbi doktori disszertációja, amelyet időtállósága miatt mind a mai napig idézünk.¹³ Györffyt tehát (elsősorban) a tehetsége és (másodsorban) a társadalmi kapcsolatai, beágyazottsága lényegében predesztinálta kora vezető human értelmiségijének szerepére. Ezt az életpályát akasztotta meg és terelte girbegurba vágányokra a második világháború utáni politikai átrendeződés. Ő maga aktívan sosem politizált, így az 1945 utáni években pályája még folytatódott, ám az erőszakos központosítás így is utolérte. A negyvenes évek végén eltűntek azok az intézményi keretek, amelyekben addig viszonylag szabadon dolgozhatott. Állását nem veszítette el, de átsorolták a kommunista irányítás alatt álló intézménybe. Ennek általános okát a fiatal marxista Székely György írta le 1953-ban, némileg megszívtatva, de azért őszintén az egyik munkaközösségről szólva, amelynek Györffy is tagja volt: „Voltak közöttük régi kutatók, akik nagy szakmai és anyagtudásuk mellett a marxista ideológiai fejlődésnek csak kezdetén álltak. Voltak közöttük olyan kutatók, akik bizonyos marxista előképzettség birtokában nyúltak az előttük részleteiben nem ismert forrásanyaghoz.”¹⁴ Vagyis az ideológiai vonalvezetés mellett szükség volt „nagy szakmai és anyagtudású” emberekre is.

Ruitz Izabella 1949–1950 folyamán (már Györffy feleségeként és két gyermekük anyjaként) még az Akadémia Néprajzi Intézetének megbízásából gyűjtőmunkát folytatott, ám nem sokkal később eltávolították a Néprajzi Intézetből, és szakmájában nem kapott állást. Ekkor nyílt meg először a kényszerű lehetőség, hogy időigényesebb feladatokban is férje rendelkezésére álljon. Györffy előtt pedig igen nagy munka állt, amelyben többek segítségére támaszkodhatott: 1950-ben kapta a megbízást, hogy készítse el az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzát. Az anyaggyűjtés és a források első rendszerezése, cédulázgatása 1956-ig tartott, s ebben egy egész kis csapat segítette.¹⁵ Ám az anyaggyűjtéshez is szükség volt mintegy a segédlet segédleteként a források számbavételét megkönnyítő munkára, s ez Ruitz Izabella kézíratos műve.

Mivel eredetileg nem kiadásra, hanem belső használatra szánta, a 174 oldalas gépelt tisztázaton elkészültének dátumát nem tüntette fel, a címlapon csak ennyi áll: *Az Árpád-kori hiteleshelyi- és magánoklevelek ideiglenes jegyzéke. Összeállította Györffy Györgyné.* Tartalmáról (pontosabban a

Árpád-koros medievista véleményt nyilvánított és nyilvánít az öszesztáról, Györffynek is egyik visszatérő kutatási területe volt.

8 ■ Györffy György: *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Néptudományi Intézet, Bp., 1948.

9 ■ Györffy György: A magyar egyházszervezés kezdetéről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei* 18. Bp., 1969. 223. old.

10 ■ „Az emberi emlékezet határa, öregek vallomását is számításba véve, 70 évre nyúlik vissza.” Györffy György: Árpád-kori magyar krónikák. *Századok*, 127 (1993), 3–4. szám, 393. old.

11 ■ A tanulmánykötet csak hat évvel később jelent meg. Györffy György: A magyar őskronika és az emberi emlékezhathatár. In: Bene Sándor (szerk.): *„Hol vagy, István király?” A Szent István-hagyomány évszázadai*. Gondolat-Infonia, Bp., 2006. 15–17. old.

12 ■ Csiki Tamás: Etnográfia – a nemzeti (népi) emlékezet tudománya. *Ethnographia*, 123 (2012), 221–254. old.

13 ■ Györffy György: Besenyők és magyarok. In: *Kőrösi Csoma Archivum*. I. kieg. köt. MTA, Bp., 1939. 397–500. old.

14 ■ Székely György (szerk.): *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Akadémiai, Bp., 1953. 3. old.

15 ■ Csapatának tagjait Györffy felsorolja *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.* (Akadémiai, Bp., 1963.) 10. oldalán.

kézirat alapján készült könyv tartalmáról) alább részletesebben is szólok, előljáróban csak annyit, hogy egy nagy, rendszerezett áttekintés az Árpád-kori nem királyi oklevelekről, mely rögzíti, hogy melyiket hol adták ki. És hogy miért épp ezeket az okleveleket vizsgálja, ahhoz még egy kicsit távolabbra kell visszaugrnunk, a XX. század első felére.

A címében ez áll: „hiteleshelyi- és magánoklevelek”. Az első része egyértelmű. Hiteleshelynek azokat az egyházi intézményeket nevezzük, amelyek közjegyzői feladatokat láttak el, vagyis (ellentételés fejében) olyan okleveleket állítottak ki, amelyek jogérvénnyel is rendelkeztek. Értelemszerűen az ő kiadványaik a hiteleshelyi oklevelek. A „magánlevél” viszont több magyarázatot igényel. Manapság magánlevél olyan levelet értünk, amit az illető nem hivatalos, hanem magánügyben ír, például egy barátjához, azaz az osztályozás a levél tárgyával áll összefüggésben. Kicsit más az a tipizálás, amelyet a cím alkalmaz: ez a XIX. századi német oklevéltan besorolására megy vissza, amely nem a levél tárgya, hanem a kibocsátója alapján osztályoz. Eszerint voltak pápai és császári oklevelek (ez utóbbinak nálunk a királyi oklevelek felelnek meg), és minden más, ami nem a királyi családhoz kötődött, a magánoklevelek közé sorolandó. Ez a kategorizálás természetesen már akkoriban sem volt kizárólagos, és mint minden mesterséges kategória, vitatható és meghaladható, tény azonban, hogy a XX. század első felében ezt használták Magyarországon. Ezen alapszik az a nagy vállalkozás is, amely elkezdte számba venni a magyar okleveleket.

A XIX. század végén, a pozitívizmus fénykorában már annyi oklevelet közöltek különféle forráskiadványokban, hogy lehetetlen volt áttekinteni, mi hol található – ráadásul az eltérően pontos forrásokban több átfedés is volt. Az MTA Történelmi Bizottsága ezért 1913-ban hivatalosan is elindította az Árpád-kori oklevelek kritikai feldolgozását célzó programot – azt a rendszerező munkát, amely számba veszi az összes Árpád-kori magyar vonatkozású oklevelet, jelzi levéltári elérhetőségét, esetleg a fennmaradt másolatait, tartalmi átiratait, közli az összes kiadását vagy regesztáját, megvizsgálja, hitelesnek tekinthető-e, mik a külső ismérvek stb. –, azaz egy gigantikus oklevél-adatbázis felállítását. Ebből vállalta el Szentpétery Imre a „királyi oklevelek” csoport elkészítését. Az eredmény a medievista körökben jól ismert *Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* című sorozat lett. Első füzeté 1923-ban jelent meg, és Szentpétery a második világháború alatt jutott el 1272-ig, V. István uralkodásának végéig. A *Kritikai jegyzéket* tehát alapvetően nem forráskiadványnak szánták (leszámítva azt a pár oklevelet, amely teljes szövegében jelent meg benne), hanem az eligazodást segítő kézikönyvnek. Vagyis nem azért készült, hogy itt végződjön a kutatás, elsumákolva a latin szövegek kézbevitelét, hanem hogy ezzel kezdődjön.

Az 1950-es évek elején tehát, amikor Györffy György *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* megvalósításába kezdett, ez a munka félig már kész volt, a másik fele pedig készülöben. Szentpétery Imre egészen 1950-ben bekövetkezett haláláig dolgozott IV. László kora oklevelein 1279-ig, és bár az általa kiadott kéziratot még javítandónak ítélték, a munka tulajdonképpen az ötvenes években sem szakadt meg (Borsa Iván kapott megbízást a folytatására). Ezért magától értetődő volt, hogy amikor a történeti földrajzhoz anyagot kellett gyűjteni és számba venni a forrásokat, a királyi oklevelek kapcsán 1272-ig lehetett használni a kiadott anyagot, az 1272 és 1301 közötti részhez pedig ott voltak Szentpétery jegyzetei és Borsa Iván készülő regesztái, amihez Györffy a munkahelyén hozzá tudott férni. (Mellesleg az 1960-ban megjelenő IV. László-kötetnek Györffy volt az egyik lektora.) Am a nem királyi, vagyis a magánoklevelek ilyen szintű feldolgozásába senki sem kezdett bele, sem 1913 után, sem később, és már a két világháború között nyilvánvaló lehetett, hogy nem is fog. El kellett tehát készíttetni. Ezt a rendszerezést bízta Györffy a feleségére, Ruitz Izabellára.

A könyv előszavában Solymosi László rekonstruálja a kézirat létrejöttének történetét. Kezdeté 1950-re datálható, a történeti földrajz munkálatainak megkezdésére, ám nem hivatkozva Hans Wagner 1955-ben megjelent burgenlandi okmánytárát.¹⁶ Vagyis a kézirat lezártakor vagy még nem jelent meg, vagy nem került Györffy Györgyné kezébe. A kiadás előkészítésekor, már az ezredforduló után Ruitz Izabellának újra megmutatták a kéziratot, de már ő sem emlékezett pontosan elkészültének idejére. Segédlet volta miatt azonban valószínűsíthető, hogy az adatgyűjtés első felében volt rá szükség, tehát valamikor az 1950-es évek elején.

Hogy milyen mértékben használták fel a történeti földrajz adatgyűjtéséhez, már nem deríthető ki, mindenesetre Györffy maga később is használta, mert bejegyzései, javításai és kiegészítései ott vannak a lapokon. Aztán (mivel nemcsak a könyveknek, de a kéziratoknak is megvan a maguk sorsa) az összeállítás átkerült egy másik nagy vállalkozás, *A magyarországi középkori latinság szótára* szerkesztőségéhez. E munkacsoport a középkori latinság teljességre törekvő szótári feldolgozását célzó nagy nemzetközi munkafolyamathoz kapcsolódott, amelybe Magyarország, a hazai latinságot feltérképezendő, már a két világháború között bekapcsolódott. Mivel Györffy az 1970-es évek elején maga is a szótár

16 ■ *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I.* Hrsg. Hans Wagner. Böhlau, Graz-Köln, 1955. (Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 7.)

17 ■ *Hazai oklevéltár 1234–1536.* Szerk. Nagy Imre, Deák Farkas, Nagy Gyula. Bp., 1879.

18 ■ Wenzel Gusztáv: *Árpád-kori új okmánytár.* 1–12. kötet. Pest, 1860–1874.

megvalósíthatósági tervét kidolgozó bizottság tagja volt, vélhetően ekkor bocsátotta rendelkezésükre a kéziratot, hogy az anyag még jobb áttekintését megkönnyítse. Ugyanakkor ő maga sem mondott le a használatáról – halála után a hagyatékából előkerült a kézirat egy másik példánya is. A kiadás mindenesetre a szótárnak átadott példány alapján készült, amelynek létezéséről szép lassan elfeledkeztek. „Ujrafelfedezése” Szovák Kornélnek köszönhető, aki a középlelatin szótár munkatársa, majd a munkacsoport vezetője lett. A 2000-es évek második felében ismét előtérbe került kézirat kiadását 2007 körül határozták el. Maga Ruitz Izabella még halála előtt elvi hozzájárulását adta a megjelentetéséhez, így a sors legalább azt megadta neki, hogy tudott munkája kiadásának tervéről. A könyvet azonban már nem vehette kézbe – már csak a bő tízéves csúszás miatt sem –, amely sok hanyódás után 2019-ben végre célba érhetett.

...ÉS A KÖNYV

A könyv a kézirat javított és több helyen átstrukturált változata. Nagy általánosságban az Árpád-korban kiadott magánoklevelek gigantikus mutatója – vagyis minden olyan oklevél, amelyet nem a király, a királyné vagy a dinasztiaival rokonságban álló herceg jegyzett, és valahol már megjelent nyomtatásban. A kötet kb. 200 különböző kibocsátó szervtől összesen 3722 Árpád-kori oklevelet sorol fel, ám a ténylegesen számba vett oklevelek száma ennél valamivel több, mert szerepel benne néhány 1301 után keletkezett, de korábban tévesen az Árpád-korra datált darab is. A kézirat fentebb idézett címét – *Az Árpád-kori hiteleshelyi- és magánoklevelek ideiglenes jegyzéke* – a könyvben módosították is némileg, az „ideiglenest” felváltotta a „kiadott”. Az „ideiglenes” talán arra a tervre utalt, hogy a korpusz teljesége érdekében a kiadatlan okleveleket is számba kellene venni, ám erre végül sem az ötvenes években, sem később nem került sor. A „hiteleshelyi és magánoklevelek” tételt is összevonták „magánoklevelekké”, hiszen a hiteleshelyiek is ebbe a csoportba tartoznak, legalábbis az előbb említett régi csoportosítás szerint.

És akkor hadd szögezzem le, a kötet nem forráskiadvány, nincs benne forrásközlés, még regesztaszinten sem, hanem vegytisztán azt szolgálja, hogy a kutatás kiindulópontja legyen, ne a befejezése. Bizonyos kulcsszavak, esetleg néhány szavas tartalmi utalások találhatók ugyan benne az adott oklevélről, de ezek semmiképpen sem regeszták, hanem a forrás azonosíthatóságát szolgálják. Ábécérendben megtalálhatók a kibocsátók (összesen 200), továbbá néhány gyűjtőfogalom azon oklevelek számára, amelyeknek nem volt érdemes külön kategóriát nyitni az egyediségük miatt – a végrendeletek jó része például ide került. A csoportok eléggé logikusak és helyénvalók, a kategorizálás logikája csak egyetlen helyen bicsaklik meg. A „palatinus”

vagyis „nádor” szócikk alatt felsorolják a nádori okleveleket, és utána következik négy altétel (67. old.): Amadé nádor, Roland nádor, Miklós nádor és M. nádor (aki egyébként Csák Máté). Ezek alatt ott szerepel Amadé, Roland és M. mint Máté esetében az adott kibocsátó egy-egy oklevele, a Miklós név alatt pedig három. Ez a személyneveknek kiosztott külön csoport azért egyedi, mert sehol máshol nem bontották tovább az intézménynevet személynevekre. Fentebb is ömlesztve szerepel a többi nádori oklevél a „nádor” címszó alatt, köztük Amadé, Roland és a Miklósok többi oklevele is. Tehát nem egyszerűen kivették néhány nádornak az okleveleit a fő címszó alól egy külön kategóriába, hanem néhány nádor *néhány* oklevelét emelték ki, a többi meg – őtőlük is – bent maradt a fő címszó alatt. Ez már a kéziratban is így szerepelt, ám rejtély, hogy Ruitz Izabella miért így csinálta. Talán tervezte, hogy a kibocsátó intézményeket tovább bontja név szerinti alkategóriákra, aztán letett erről? A lista használatát ez természetesen nem nehezíti meg, csak kissé megbontja a kategóriák egységét.

A kibocsátókat a latin nevük alapján rendezték ábécérendbe, így az első tétel az egri káptalan, „Agriense, capitulum”, a második az egri püspök, „Agriensis, episcopus”, és így tovább. Egy tételen belül kronológiai rendben következnek a datált oklevelek, majd a legvégén az év nélküliek. Példaként hadd másoljak ide néhány sort, hogy lássuk, mit tudunk meg az egyes tételekből. Maradva az egri káptalan okleveleinél (11. old.):

1245. (Miskolc b.) W VII. 201. [7]

1246. (Fyged b.) W. VII. 212. [8.]

1246. (Nemphy b.) H.oklt. 14. [9.]

Először tehát a dátum (ha a kiadásban jelölték, akkor természetesen hónap-nappal bővítve), majd utána zárójelben egy-egy szó az adott oklevélből, ami legtöbbször egy tulajdonnév, általában földrajzi vagy személynév. Ritkábban van egy néhány szavas utalás az oklevél általános tartalmára is. A fenti példákban egy-egy birtoknév, Miskolc, Füged és Némethi, persze az oklevélben használt helyesírással. Utána a kiadás helye (a rövidítések feloldása a könyv végén), majd a tétel sorszáma szögletes zárójelben – ez a kéziratban nem volt benne, az oklevelek visszakereshetőségét és könnyebb számbavételét segíti. A „kulcsszavakat”, amelyek az adott szöveg azonosíthatóságát szolgálják, Ruitz Izabella feltehetően nem is annyira a kézirat használója számára jegyezte fel, inkább magának. A munka ugyanis vélhetően úgy készült, hogy elkezdte lapozgatni az első átnézendő forráskiadványt, és ha a témába vágó oklevelet talált, lejegyezte: kibocsátó, dátum, kiadási adatok. A fentieként maradván, egri káptalan, 1246, Hazai Oklevéltár¹⁷ 14. oldal. Amikor hónapokkal később Wenzel Gusztáv Árpád-kori új okmánytára¹⁸ VII. kötetének 212. oldalán is talált egy 1246-os oklevelet az egri káptalantól,

már nyilván nem emlékezhetett, hogy ez ugyanez-e, avagy sem. Manuálisan ellenőrizni hosszadalmasabb lett volna, ezért segítő kulcsszavakat használt. Az egyikben Németi-birtokról van szó, a másikban viszont Füged szerepel, és Németi nem, tehát két külön oklevélről van szó. A kulcsszavak aztán benne maradtak a tisztázatlanban is. Ez a kulcsszavas megoldás néha hibákhoz is vezetett. Természetesen nem célom a hibavadászat, nincs is nagy sportértéke, hogy rámutassak: egy 3700 tételt felsorakoztató adattárba bekerült néhány elírás vagy pontatlanság. Ennél sokkal kisebb adatbázisokba is bekerülnek. Véletlenül vettem észre, hogy a 49. oldalon az 1283-as tételként szereplő győri káptalannak van egy oklevele, amelyet Fejér és Wenzel is kiadott¹⁹. A kulcsszava a Gyimolt helynév. Ez valójában két különböző oklevél. Mindkettőt ugyanabban az ügyben adták ki a mondott föld felosztása kapcsán, és az összemosásukat az is megkönnyítette, hogy mindkettő datálatlan, tehát a metaadatok ugyanazok. Ezzel csak a jelenségre kívántam felhívni a figyelmet: ha két oklevélnek azonos a kibocsátója és a kiadási ideje (ideértve azt is, hogy ha év nélküli), illetve a bennük foglalt téma is, könnyen összevonódhattak a listában egyetlen oklevéllé.

Emlékeztem két másik oklevélre is, amelyeknél szintén ugyanez a helyzet: Tomaj nb. Dénes nádornak van két 1239-es oklevele, és mindkettőt Káta nb. Pósa és Lőrinc érdekében adták ki Csenger föld ügyében. Itt is teljesen azonosak a metaadatok: a kiadó, az év és a tárgy. Megnéztem, ezek – helyesen – két külön tételként szerepelnek (63–64. old., 1765–1766. sz. tétel), ahogy kell. Tehát az összevonás nem automatikus, inkább csak előfordulhat. Gyakorlati problémát mindez nem okoz, mert – újra hangsúlyozom – ez a segédlet nem a kutatás végét, hanem az első lépését jelenti. Ha pedig valaki megnézi az egy rekordhoz tartozó kiadásokat, hamar észreveszi, hogy ugyanannak az oklevélnek a kiadása valamennyi, vagy sem.

Az eredeti kéziratban tehát csak a kibocsátók szerinti rendszerezés szerepelt. A könyv második felében azonban egy összesített kronológiai listát is kapunk 1057-től (az első datált magánoklevéltől) 1301 végéig, majd a datálatlan oklevelek felsorolásával. Ez azért hasznos, mert ha valaki mondjuk nem az Árpád-kori honti főesperesek okleveleit keresi, hanem egy adott időszak, például az 1270-es évek elejének forrásait, akkor nem kell egyenként átnéznie a több mint 200 kibocsátói csoportot.

Az adattár tehát az eredeti, egy emberöltővel ezelőtti állapotot tükrözi. Felmerülhet a kérdés: miért nem aktualizálták a szerkesztők az adatokat? Hiszen akkor még jobb, még használhatóbb lenne az adatbázis, melyet három fő tétellel lehetett volna bővíteni és modernizálni. Hozzágyűjthették volna a kiadatlan magánokleveleket, hogy az anyag teljes legyen, az egyes kiadásokat pedig kiegészíthették volna az 1945 után megjelentekkel. Kapcsolatot

teremthettek volna a kiadott anyag és a levéltári forrás között is, feltüntetve az ismert levéltári jelzetét. Nyilvánvalóan mindkét lehetőség (aktualizálni vagy sem?) mellett hozhatók fel pro és kontra érvek. Felhasználóként az ember szereti a minél bővebb adatbázisokat, amelyek kényelmesen elé tolják az információt. Ha viszont én lettem volna a kézirat kiadója, nem biztos, hogy a teljes aktualizálás mellett döntök. Ha az a szándék, hogy Györgffy Györgyné kéziratát jelentessük meg, emléket állítva láthatatlan munkásságának, túl sokat nem illik változtatni rajta. Másrészt nem is vagyunk teljesen magunkra hagyatva, ha egyénileg szeretnénk kiegészíteni az adatbázist.

Az 1945 után nyomtatásban megjelent forrásokat illetően két listára is támaszkodhatunk, amelyek az 1945–1990 és az 1991–2004 közötti forráskiadványokat veszik számba.²⁰ A két lista több is, kevesebb is annál, amit itt látunk. Egyrészt több, mert nemcsak a teljes szövegű kiadásokat, hanem a regesztaköteteket, a fordításokat is közlik, ráadásul 1526-ig terjedően. Másrészt kevesebb, mert nem egyenként térnek ki az oklevelekre, hanem csak az derül ki belőlük, hogy egy adott műben például 1315 és 1524 közötti oklevélpublikációk találhatók. Hogy pontosan milyenek, arról legfeljebb a címük tájékoztat, ha utal rá. Bár nem helyettesítenek egy jóval részletesebb listát, kiindulópontnak kiválóak. Ruitz Izabella adatbázisa szépen összesimul velük, hiszen 1945-ig nézte át a forráskiadványokat. A levéltári (a szakmai zsargonban csak DL-DF-jelzetként emlegetett)²¹ hivatkozásokkal kapcsolatban pedig rendelkezésünkre áll egy internetes adatbázis, amely mára a magyar medieviszták „kályhájának” számít (hiszen mindenki innen indítja el a kutatását, ha okleveles forrásokra van szüksége).²² Néhány

19 ■ *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Studio et opera Georgii Fejér. IX/6. kötet. Buda, 1838. 139. old.; Wenzel Gusztáv: Árpád-kori új okmánytár. 2. kötet. Pest, 1861. 327. old.

20 ■ Draskóczy István – Soós István: Középkori oklevélpublikációk Magyarországon 1945–1990 között. Bibliográfia. *Levéltári Közlemények*, 62 (1991), 1–2. szám, 9–55. old.; Horváth Richárd: Középkori oklevelek publikálása Magyarországon 1991–2004 között. *Levéltári Közlemények*, 78 (2007), 2. szám, 3–34. old.

21 ■ A „DL” jelzet a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában, a Diplomatikai Levéltárban (ez a DL) ténylegesen őrzött okleveleket takarja. Emellett az 1950–1970-es években fényképfelvételeket készítettek a más hazai vagy külföldi levéltárakban őrzött oklevelekről, amelyek a középkori Magyar Királyság történetére vonatkoznak. Ezek a felvételek a Diplomatikai Fényképgyűjteménybe (DF) kerültek. A gyűjtés annyira teljesen sikerült, hogy a hazai vonatkozású középkori okleveles anyag mintegy 95–97%-a leírható egy DL vagy DF jelzettel.

22 ■ A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/>

23 ■ *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae*. A Magyarországi Középkori Latinság Szótára. Ab Instituto Studiorum Antiquitatis Promovendorum Academiae Scientiarum Hungaricae compositum. Praeses consilii editionem adiuvantis János Harmatta. Vol. 1–5. Bp., 1983–1999. *Supplementum* 1. Ad edendum praeparavit Kornél Szovák. Bp., 2013.

keresési kulcsszóval megtalálhatjuk benne az Árpád-kori magánokleveleket, levéltári jelzetekkel. Én magam több olyan munkát is összeállítottam, ahol szükség volt a levéltári jelzetek és a kiadott oklevelek összepárosítására, és tapasztalatból mondom: az Árpád-kori nem királyi anyagot illetően nem az a nehéz, hogy egy kiadott oklevélszövegnek megtaláljuk a levéltári (DL-DF) jelzetét, hanem fordítva: hogy egy puszta jelzetnek megtaláljuk a kiadását, ha van, vagy pedig bátor szívvel jelentsük ki, hogy nincs kiadása. Vagyis ha kezünkben van Ruitz Izabella adattára a kiadási adatokkal, akkor viszonylag gyorsan ráakadhatunk az internetes keresőfelület segítségével a levéltári elérhetőségére. Egy ideális világban talán egyszer születik majd egy olyan (már bizonyosan online) adatbázis, ahol az összes oklevél rekordjánál megtalálható lesz a nagy felbontású színes képe mellett az utalás a kapcsolódó levéltári rekordokra (későbbi átirások, másolatok, egyéb szöveghagyományok), továbbá információ az esetleges kiadásokról, regesztákról, fordításokról, talán még az oklevéllel kapcsolatos fontosabb szakirodalomról is, ha van. Nemcsak az Árpád-korra, hanem az egész középkorra vonatkozóan. Addig is azonban, amíg ez a képzeletbeli ideális adatbázis el nem készül, használjuk ezt a kéziratot az Árpád-kori magánoklevelek esetén, mert e pillanatban ez a legjobb.

A végén pedig essen szó a kötet kiadóiról, szerkesztőiről is. Sajtó alá rendezte Dreska Gábor, Solymosi László és Szovák Kornél. Ezenkívül a technikai kivitelezésben és ellenőrzésben közreműködött Monostori Martina, Mayer Gyula és Somogyi Szilvia. Solymosi László kivételével mindannyian az Ókortudományi Kutatócsoport munkatársai, akik azon a középlelatin szótáron²³ dolgoznak, amelynek a szerkesztőségében a kézirat felbukkant. Tudjuk, hogy manapság mennyire fontos, a tudomány egyfajta kényszerű „kriptovalutája” a független idézettség: ehhez kötik a számlétra bizonyos szintjeinek elérését, és szerepet játszik a különféle kutatócsoportok, vagy akár egyéni pályázatok értékelésében is. Gy. Ruitz Izabella munkáját pedig vélhetően sokan fogják használni, de jóval kevesebben hivatkozni – nyilván senki sem fogja jegyzetben jelezni, hogy egy adott oklevél kiadására Györffy Györgyné kutatási segédlete alapján bukkant rá.

A szerkesztőket azért illeti nagy köszönet a kézirat közzétételért, mert még úgy is, hogy csak az eredeti mű némileg javított változatát publikálták, a sajtó alá rendezéssel igen sok munkájuk adódott. Ez is olyan háttérmunka, amely finansziális vagy citációs formában nem térül meg nekik. Mondhatjuk persze, hogy az Ókortudományi Kutatócsoport tagjai ehhez már hozzászórtak, hiszen maga a középlelatin szótár is ilyen. Magam is sokkal többször használom, mint ahányszor idézem. Ebből a szempontból egy kicsit hasonlítanak Ruitz Izabellára – a háttérben

dolgoznak különféle adatbázisok létrehozásán, rengeteg energiát, időt és nem utolsósorban szaktudást beleölve. És bár első olvasatra a kötet csak egy száraz mutatónak tűnik, valójában több ennél. Ha az ember kézbe veszi és forgatja, számtalan érdekes dolgot fedezhet fel benne. Először én is azt gondoltam, hogy csak célirányosan használható, nem arra való, hogy tallózgassak benne. Ám már az első ismerkedés során is el tudtam benne „érdek nélkül” merülni. Aki lapozgatott már hosszabban archontológiát vagy bármilyen más kézikönyvet, tudja, mennyi mindent fedezhetünk fel egy rendszerezett adattömegben is. Hányféle kibocsátó lehet, időben hogyan oszlanak meg, melyiknek milyen számban maradt fent oklevele... Javaslom mindenkinek, akit érdekel az Árpád-kor, kezdjék el lapozgatni, csak úgy, különösebb cél nélkül. Az adattár egy idő múlva vezetni fogja őket. Hogy hová, azt nem tudom, mert mindenkit máshogyan érdekel az Árpád-kor, más szemmel, más prioritások szerint fogja böngészni, de azt hiszem, valamit bizonyára talál benne. Tessék megpróbálni! □

A TÖRTÉNELEM MÓRESRE TANÍTÁSA

K. HORVÁTH ZSOLT

Takács Ádám:

Az idő nyomai

Michel Foucault és a történelem problémája

Kijárat, Budapest, 2018. 184 oldal, 2000 Ft

**FOUCAULT MAGYARORSZÁGON:
SZÖVEGEK ÉS FORDÍTÁSOK**

1989 harmincadik évfordulóján teljes joggal esik egyre több szó a rendszerváltás többnyire elhanyagolt társadalmi következményeiről. Ám az átmenetről alkotott képünkben az is ugyanígy hiányzik, hogy miként alakult át a humán és társadalomtudományos kutatás és a felsőoktatás tartalma. Ezen belül ugyan csak lényeges kérdés az, hogy a hirtelen megszapordó fordítások hogyan tették hozzáférhetővé a humán és társadalomtudományok iránt érdeklődők számára a klasszikusokat és a nagy hatású kortárs elméleteket. Nem mintha 1989 előtt ne jutott volna el megannyi klasszikus könyv vagy szerző a vasfüggöny mögé, csakhogy az adott szakterület művelőin túl igazán komoly hatást mégsem váltott ki. És nem pusztán az oly sokszor szóvá tett idegennyelv-tudás híján. Hiszen a fordítás egyszersmind kulturális praxis is, amely egy-egy szerzőt vagy művet mintegy bevezet, megismertet, könnyebben tesz hozzáférhetővé egy másik kultúrában. A fordítás nem pusztán egy-egy szöveg technikai jellegű átültetése egy másik nyelvre, hanem olyan komplex gyakorlat, melynek során a fordítónak éppúgy megoldást kell találnia a nyelvi nehézségekre, mint ahogyan fel kell tárnia az adott textus mélyszemantikai rétegeit is, hogy az olvasó dekódolhassa a szöveg elméleti, politikai, ideológiai, esztétikai előfeltevéseit. Hogyan változott meg tehát a fordítások nyomán a tudomány gyakorlata Magyarországon?

A rendszerváltás ily módon nemcsak gazdasági és politikai, de kulturális és tudományos értelemben is változást hozott. Egyik következménye volt az az elméleti *boom*, amelyet az váltott ki, hogy a hazai humán és társadalomtudományok művelői mintegy „be akartak hozni valamit” abból, amit a nyugat-európai és észak-amerikai társaik a másod- és harmadik világháború utáni időszakban felhalmoztak. A második világháború borzalmából kikeményedő nyugati világ, miközben a gyarmatainak tovább folytatta a háborút, saját társadalmán és önmagán úgy próbált segíteni, hogy komoly összegeket fordított az okta-

tás bővítésére és ezzel összefüggésben a humán és társadalomtudományos kutatásra. A háború utáni politikai elit hitt ugyanis abban, hogy a kultúra és a tudomány demokratikus hozzáférhetővé tétele jobbá teszi az embert. 1945 után, az „újjaépítéshez és a Marshall-tervhez kapcsolódó gazdasági fellendülés, a tudományos és egyetemes ideálok felelevenítése és [...] a modern társadalmak jobb megértésének szándéka magyarázza – Gérard Noiriel szerint – az interdiszciplinaritás jegyében született új intézmények [...] megszapordását”.¹

A humán és társadalomtudományok döbbenetes intellektuális és intézményes gazdagodása, bővülése nyilván nem választható el attól a törekvéstől, amelynek nevében magánalapítványok és kormányzatok komoly összegeket fektettek annak megismerésébe, hogyan és miért rontott önmagára és az érdekszférájába tartozó világra a nyugati világ.

„Nemzedékem történészeinek – írja François Furet – boldog élete volt. Könnyen találtak egyetemi állást, volt idejük olvasni és írni, jó sajtójuk volt Franciaországban csakúgy, mint külföldön, valamint viszonylag egynemű közeget alkottak, s maguk között inkább jó, mint rossz viszonyokat ápoltak.”²

1 ■ Gérard Noiriel: *A történetírás „válsága”*. Ford. Czoch Gábor et al. Napvilág, Bp., 2001. 116–117. old.

2 ■ François Furet: *L'Atelier de l'histoire*. Flammarion, Paris, 1982. 5. old.

3 ■ Lásd Michel Foucault: *Remarks on Marx. A Conversation with Duccio Trombadori*. Semiotext(e), New York, 1991. 90–91. old.

4 ■ Franciaországban a baloldali értelmiség kiábrándulása egyértelműen az 1956-os magyar forradalomhoz datálható, s általános vélekedés, hogy a strukturalizmus felívelése voltaképpen egyfajta tudományos-intellektuális menekülés volt. Vö. François Dosse: *Histoire du structuralisme. Le champ du signe, 1945–1966*. La Découverte, Paris, 1992. 1. köt., 196. old. Lásd még François Furet: *A francia értelmiség és a strukturalizmus*. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, a társadalom- és a művelődéstörténet francia változata*. L'Harmattan–Atelier, Bp., 2007. 363–376. old.

5 ■ Michel Foucault: *Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*. Gallimard, Paris, 1966. 221. old. Magyarul: *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája*. Ford. Romhányi Török Gábor. Osiris, Bp., 2000. 237. old.; Hankiss Elemér: Bevezetés. In: uő (szerk.): *Strukturalizmus*. Európa, Bp., 1971. 1. köt. 15. old.

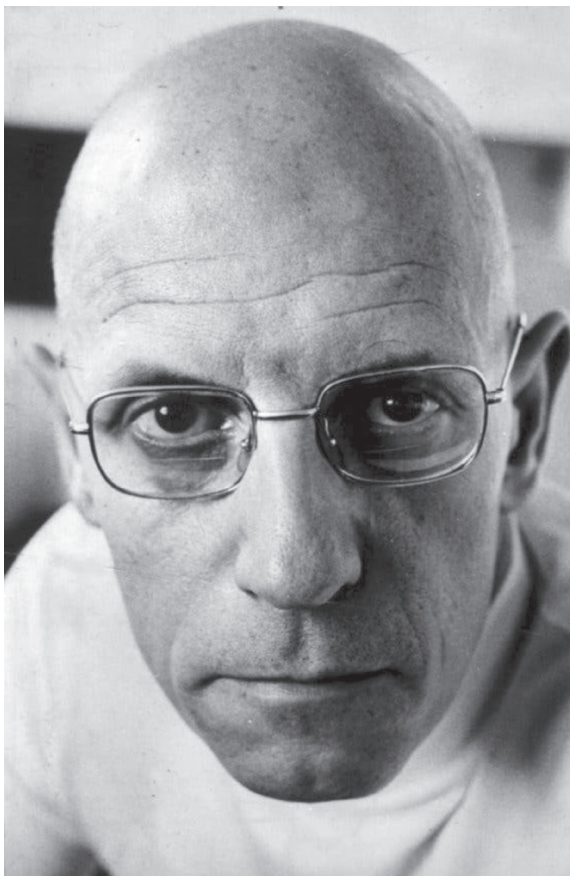
6 ■ A hazai lehetőségekről: Bezecsky Gábor: *A strukturalizmus Magyarországon: 1969. 2000. 18 (2006), 4. szám, 64–76. old.*

7 ■ Takács József: *A kultusz kutatás és az új elméletek*. In: uő: *Ismerős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*. Kijárat, Bp., 2007. 117–136. old.

A humaniorák ilyen jellegű fejlődése a hidegháború miatt térségünket nem érinthette, és a vélt „felzárkózás” reménye csak a Fal leomlása után sejlett fel. Azt, hogy a hidegháború alatt milyen félreértések éltek a két érdekszférához tartozó, azaz a „nyugati” és a „keleti” értelmiségen belül, jól megvilágítja Michel Foucault két anekdotája. Az egyik esetről első kézből értesült: egy filozófust meghívtak Csehszlovákiába, hogy a nyugati marxista kultúráról beszéljen. Ám ő inkább a marxizmus és a strukturalizmus közötti eszmei különbségekről beszélt, azt gondolván, ezzel párbeszédet kezdeményez a két tradíció között. Sajnos ezzel akaratlanul is remek érveket szállított a csehszlovák funkcionáriusoknak, hogy a strukturalizmust reakciós polgári ideológiának minősítve kiakolbólítsák az országból. A másik történet Foucault 1967-es budapesti látogatásával függött össze. Az előadás-sorozat javasolt témái között természetesen a strukturalizmus is szerepelt, Foucault az irányzat kapcsán keletkezett vitákat szeretne volna ismertetni. Ám a strukturalizmusról szóló előadást végül nem az egyetem nagyelőadásjában, hanem a téma obskúrus voltára hivatkozva, az egyetem egyik vezetőjének irodájában kellett megtartania. Az értetlenkedő Foucault-t a tolmács segítette ki, mondván Magyarországon három dologról nem lehet nyilvánosan beszélni: a náciizmusról, a Horthy-korszakról és a strukturalizmusról.³

Foucault amellet érvelt, hogy a strukturalizmus, amely az orosz formalizmus révén mégiscsak a Kelet-Európából származott (ide sorolandó természetesen a prágai Nyelvész Kör és a lengyel „integrális iskola” is), az 1950-es évek második felében a desztalinizáció egyik intellektuális formájaként tűnt fel, és elvben segíthetett volna a kelet-európai értelmiségnek is, hogyan tartson távolságot a hivatalos marxizmustól: vagyis „az” ideológiától.⁴ Ebből a szempontból Foucault egyébként némi analógiát érzékelt a „nyugati” és a „keleti” értelmiség lehetőségei között, amennyiben a strukturalizmus úgy próbálta felélénkíteni a marxizmuson kívüli gondol-

kodási formákat, hogy nem volt irracionális, a dogmatikus marxizmusra sem lehetett visszavezetni, és nem is a jobboldalról érkezett. Nyilván nem véletlen, hogy Foucault a strukturalizmust nem módszernek, hanem a „modern tudás éber és nyugtalan tudatának” nevezte, miközben a marxista Henri Lefebvre meglehetősen rosszállással egybek melllett „technokrata ideológiának” minősítette.⁵

A strukturalizmus körüli értelmezések, félreértelmességek és beleértelmességek jól jelzik, hogy egy-egy szellemi irányzat, törekvés vagy mozgalom eszmétörténete – különösen a hidegháború időszakában – bajosan írható le egyetlen nézőpontból, egyetlen kontextus foglyaként. Sokkal érdekesebb a *térbe* vetíteni, és mintegy szétszórta hatástörténetként felfogni, a lokális értelmezések és félreértések helyi értékét nyelvenként és kultúránként számba venni.⁶ Így már korántsem tűnik olyan egyértelműnek a „lemaradás” sokszor hangoztatott tézise, amelyet mi, kelet-európai értelmiségiek olyannyira szeretünk hangoztatni. Nem mintha 1989 környékén vagy napjainkban minden rendben volna, de a centrumból kiinduló értelmezések és önértelmezések sokszor torzítanak. Takáts József eszmétörténetész és irodalomkritikus ezt

nevezte (Mészáros Sándor kifejezését átvéve) 1989 után a „lépéstartás tornatanári retorikájának”, melynek nevében az akkori kelet-európai értelmiség az imént vázolt tudományos eredményekhez óhajtott „felzárkózni”. Ám bármennyire igyekezett is a hazai közeg a nyugati vitákat ismertetni – fűzi hozzá Takáts –, a válogatott kötetek és tematikus folyóiratszámok a vitáknak gyakran csak az egyik felét mutatták be, így akaratlanul is apologetikusak lettek.⁷ A külföldi ösztöndíjak, nemzetközi pályázatok, könyvkiadási támogatások, új folyóiratok és infrastrukturális fejlesztések mellett az „utolérés” egyik formájául a fordítások és adaptációk szolgáltak, továbbá bizonyos tudományos teljesítmények, megközelítések és iskolák importja. Kis túlzással, akkor minden „új” volt: a hermeneutika, a dekonstrukció, a posztstrukturalizmus, a strukturális, a kulturális és a történeti antropológia, a képtudomány, a kommunikációelmélet

és így tovább. Nyilvánvaló, hogy a világban ezek nem jelentettek sem újdonságot, sem egyidejű tudományos és kritikai törekvéseket, de 1989 után, Magyarországon a felzárkózás jegyében ezek az irányzatok mégis „összecsúsztak”.

A globális történelem képviselői által azóta feltárt útfüggőség és kényszerpályák ismeretében ma már sokak arcán mosolyt fakaszthat ez a törekvés, amelynek pozitív pátoszából *ott és akkor* a szellemi átvétel és adaptáció mégis megvalósult, nem egy új intézmény és nem utolsósorban fordítás született. Ezt a véleményemet fenntartom, még ha tudom is, hogy a humán és társadalomtudományos átültetések egy része bizony nem sikerült túl jól.⁸ Nyilván nem véletlenül kaptak a kérdéses szövegek fordítói egy időben hideget-meleget (de leginkább csak hideget) a *BUKSZ Szövegek és fordítások* rovatában. Az egyik nehezen fordítható szerző Michel Foucault volt, akinek az első, magyarul *Felügyelet és büntetés* címen megjelent munkája javarészt sajnos valóban olvashatatlan (mindmáig, hiszen új fordítás azóta sem látott napvilágot).⁹ Megint könnyű lenne a korai fordításokon évtizedekkel később élcelődni, ám én inkább azt javaslom, hogy Foucault fordításának, fordíthatóságának kérdésén túl vegyük tekintetbe azt is, hogy akkor még hiányoztak az életmű főbb problémáinak hazai filozófiai, történeti, szociológiai, irodalomelméleti értelmezései.¹⁰ Ennek következtében az 1990-es évek második harmadáig Foucault úgy vált tananyaggá az egyetemi kurzusokon, hogy sok hallgató számára a kezdeti fordítások jelentették az első benyomást. Ennek negatív összhatása szinte leírhatatlan: Foucault nemegyszer sodró lendületű retorikájának, költői neologizmusainak, barokkos mondatainak botladozó, dadogó magyarítása jobb esetben elvette a diák kedvét az olvasástól, rosszabb esetben arra a következtetésre juttatta, hogy a szöveg – ird és mondd – tökéletesen értelmetlen.¹¹

A helyzet az ezredforduló környékén kezdett megváltozni. Ha időrendbe szedjük Foucault három hazai monográfiájának munkáit, akkor Sutyák Tibornak a *Michel Foucault gondolkodása* című átfogó igényű munkáját, Cseke Ákosnak a kései Foucault-ról írt nyolc évvel későbbi monográfiáját kell megemlítenünk. Takács Ádámnak az itt tárgyalt, Foucault történelemfilozófiájáról írt kötete zárja a sort.¹² Ám ez az egyszerűsített könyvészet annyiban megtévesztő, hogy Takács Ádám 1998-tól folyóiratokban, tanulmánykötetekben tette közzé a foucault-i történelemfelfogásról, a szubjektum és a szubjektíváció problémájáról, a biopolitikáról, a filozófus módszeréről és tematikáiról szóló fejtegetéseit, így a most megjelent kötete e két évtizedes, Takács gondolkodásában vissza-visszatérő – és reményeim szerint: részéről le nem zárt – problematikának a gyümölcse. Bizonyos vagyok abban, hogy az időközben megszaporodó értelmezések, Foucault gondolkodásának – hazánkban leginkább talán az irodalom- és társadalomtörténet területén – gyümölcsöző hatása

viSSzahatott a fordítások minőségére is: a Collège de France-beli előadásoknak az utóbbi években megjelent, értő magyarításai (Berkovits Balázstól, illetve Cseke Ákostól) igen magas színvonalúak.¹³ Ám az egyes értelmezésekkel együtt a Foucault-korpusz is jelentősen átalakult, bizonyosan több mint duplájára nőtt, így maguknak az értelmezéseknek is van történetiségük, mert nem mindegy, hogy filológiai szempontból *mikor mi* volt hozzáférhető Foucault archívumából.

A SZERZŐ HALOTT, AZ ÉLETMŰ ELEVEN: A POSZTUMUSZ FOUCAULT KONSTRUKCIÓJA

A filozófus 1984-ben bekövetkezett halála után két évvel közeli barátai, kollégái (François Ewald, Yves Duroux, Jacques Lagrange, Pierre Lascombes, Arlette Farge, Paul Rabinow) és Christian Revon ügyvéd létrehozták a Michel Foucault Központot, mégpedig azzal a nem titkolt céllal, hogy összegyűjtse és archiválja a filozófus roppant gazdag életművét. A Foucault által jóformán munkahelyként használt Bibliothèque du Saulchoirban készített munkajegyzetektől a világ sok pontján tartott előadások szövegén át az interjúk, beszélgetések, alkalmi megnyilatkozások összegyűjtése volt az elsődleges cél.¹⁴

Jóllehet közismert Foucault intelme – „nincs posztumusz publikáció” –, az örökséget gondozó barátok 1994-ben *Dits et écrits* címmel négy kötetben megjelentették az összegyűjtött anyagot.¹⁵ Persze már akkor tudható volt, hogy ez a kiadás természetesen nem tartalmazza *A szexualitás története* negyedik, befejező kötetét (melyre minden érdeklődő léleg-

8 ■ Berkovits Balázs: Reading Foucault in Hungary. In: Szabari Vera et al. (szerk.): *Vita publica. Tanulmányok Rényi Ágnes tiszteletére*. ELTE TáTK, Bp., 2015. 33–40. old.

9 ■ Michel Foucault: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Ford. Fázsy Anikó, Csűrös Klára. Gondolat, Bp., 1990. A magyar megjelenésről lásd Klaniczay Gábor: Foucault és büntetése. *BUKSZ*, 3 (1991), 1. (tavasz) szám, 20–27. old.

10 ■ Lásd *A modernség politikai-filozófiai dilemmái – a felvilágosodáson innen és túl*. Michel Foucault írásából. Szerk. és ford. Szakolczay Árpád. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Bp., 1991.

11 ■ Ez a barokkos stílus még a francia anyanyelvűeknek is zavarba ejtő lehet, lásd Maurice Blanchot: *Michel Foucault tel que je l'imagine*. Fata Morgana, Paris, 1986. 11. old.

12 ■ Sutyák Tibor: *Michel Foucault gondolkodása*. Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő, 2007.; Cseke Ákos: *Igaz szó, igaz élet. A kései Foucault és az igazság története*. MMA–L'Harmattan, Bp., 2015.

13 ■ Michel Foucault: *A rendellenesek. Előadások a Collège de France-ban (1974–1975)*. Ford. Berkovits Balázs. L'Harmattan – SZTE Filozófia Tanszék, Bp., 2014.; Michel Foucault: *Az igazság bátorsága: önmagam és mások kormányzása. Előadások a Collège de France-ban, 1984*. Ford. Cseke Ákos. Atlantisz, Bp., 2019.

14 ■ Vö. Jérôme Rousse-Lacordaire: Bibliothèque du Saulchoir. *Bulletin des Bibliothèques de France*, 48 (2003), 6. szám, 48–51. old.; David Macey: *The Lives of Michel Foucault. A Biography*. Verso, London, 2019. 448. old.

15 ■ Daniël Defert et al.: *Présentation de l'édition de 1994*. In: *Dits et Écrits, 1954–1975*. Gallimard, Paris, 2001. 1. köt. 10. old. Magyarul részben e kötetekből két válogatás is megjelent:

zet-visszafojtva várt). Mégsem szabad alábecsülnünk a *Dits et écrits* értékét. Jóval a megjelenése előtt ugyanis Gilles Deleuze mutatott rá arra, hogy Foucault beszélgetései, interjúi mintegy meghosszabbítják a könyvei történeti problematikáját, kapcsolatot teremtenek a jelennel. Így járulnak hozzá kortárs világunk filozófiai konstrukciójához, legyen szó öröklétről, bűnhődésről, szexualitásról vagy éppen szubjektivitásról.¹⁶ Pierre François Moreau pedig azt hangsúlyozta, hogy a kiadványból egyrészt kibomlik Foucault intellektuális élettrajza, másrészt az őt személyesen már nem ismerők is képet alkothatnak értelmiségi habitusáról, politikai megnyilatkozásairól.¹⁷

A *Dits et écrits* publikálását követően már többé-kevésbé logikusnak tűnt, hogy kiadják Foucault Collège de France-i óráinak leiratait is, ahol megválasztását és székfoglalóját követően 1970-től adott elő. A kurzusok pedig aktuális kutatásának ismertetését és megvitatását foglalták magukban. Az előadások hangfelvételei azzal kecsegtettek, hogy – a beszélgetésekhez hasonlóan – látni engedik egy-egy foucault-i gondolat megszületését és kifejlését. Az élőnyelvi forma megkönnyítette, hogy a kiadott művek sajátos nyelvi univerzuma és sodró gondolatmenetei „mögé lásson” az olvasó. A két legismertebb francia könyvkiadó, a Gallimard és a Seuil, valamint az egyik legnagyobb presztízsű humán és társadalomtudományi kutatóegyetem, az École des Hautes Études en Sciences Sociales vállalta a sorozat kiadását, a szerkesztésben tevékeny részt vállalt a Michel Foucault Központhoz kapcsolódó egyesület. Az 1997 és 2015 között megjelent, 13 szemesztert, azaz kötetet magában foglaló sorozat kiadása némileg

új problémákkal szembesítette a szerkesztőket. Mit kezdjenek az élőbeszéd szükségszerű ismétléseivel, pontatlanságaival, továbbá az előadó köhögésével vagy a hallgatóság nevetésével? Az egyik szerkesztő, Daniel Defert úgy fogalmazott, hogy végül is eltekintettek az ilyen „etnográfiai jellegű” kiadástól, ennek áraként azonban a stilisztikai javításokon túl szelektálni, húzni is kellett a szövegből.¹⁸ Csakúgy, mint a *Dits et écrits* esetében, az elsődleges itt is az a pedagógiai cél volt, hogy az előadások leiratait a korábban megjelent könyvek előtanulmányaként, paratextusaként vagy akár kommentárjaként is olvasni lehessen.¹⁹

Amikor 2012 őszén, a Bibliothèque Nationale de France 3,8 millió euróért megvásárolta Michel Foucault teljes, mintegy 37 ezer tételből álló irathagyatékát, már sejthető volt, újabb művek következnek.²⁰ Természetesen mindenki *A szexualitás története* befejezett, de nem autorizált negyedik kötetére, a *Les aveux de la chair* megjelenésére vár. Az igazat megvallva, már 2011-ben, egy Foucault életművének különböző szövegrétegeit, stílusregisztereit – a kiadott könyvek, illetve alkalmi megnyilatkozások, beszélgetések, Collège de France-előadások fényében – vizsgáló cikkben felmerült a várva várt utolsó kötet megjelenetésének lehetősége. Mivel Foucault életművét a szüntelen írás és könyvtári kutatás, pontosabban a kettő közötti oszcillálás rendkívül nyitottá, sőt lezárhatatlanná tette, az az érzésünk keletkezhet, hogy még egy könyv érkezhetsen. Ha a komoly, elismerő kritikákat kiváltó interjúk, beszélgetések (*Dits et écrits*) és a Collège de France-beli előadások nyomvonalán továbblépünk, akkor – minden szerzői tilalom ellenére – logikusan nyílhatna meg az út a *Les aveux de la chair* kiadása előtt is. Am köztudott, hogy ennek közlését Michel Foucault megtiltotta, családja, a jogörökösök, a Michel Foucault Központ, valamint a Gallimard kiadó pedig ezt tiszteletben tartotta, így e mű volt 2011-ben az az „eljövendő kötet” (*livre à venir*), amely az életmű bámulatos nyitottságát fenntartotta.²¹

Ahhoz képest, milyen felfokozott várakozás előzött meg szinte minden új publikációt, viszonylag sokáig sikerült titokban tartani azt, hogy a Foucault-archívum megvásárlását követően az örökösök már nem gördítettek akadályt a befejezett, de nem autorizált kötet kiadása elé. Tudtommal Foucault ismert biográfusa, Didier Eribon jelentette be 2017. november 27-én twitteren, hogy a következő év február 8-án a boltokba kerül. A kézirat és átírt gépiratváltozata valóban távol állt a publikálható minőségtől. Kézirata kiadói átíratát Foucault már nem tudta átolvasni, ellenőrizni, a korrekciókat rávezetni, így voltaképpen e két szövegváltozat Frédéric Gros filozófus által szerkesztett, sajtó alá rendezett változata alkotja a *Les aveux de la chair* kiadását.²²

Jelenleg körülbelül így néz ki filológiai szempontból az egyre terebélyesedő Foucault-archívum, s a mából visszatekintve már jobban érthető, hogy

Michel Foucault: *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások, interjúk*. Vál., ford. Romhányi Török Gábor. Pallas Stúdió – Attraktor, Bp., 1998.; Michel Foucault: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Szerk. Sutyák Tibor, ford. Kicsák Lóránt, Angyalosi Gergely, Erős Ferenc. Latin Betűk, Debrecen, 1999.

16 ■ Gilles Deleuze: *Foucault*. Minuit, Paris, 1986. 122. old.

17 ■ Pierre François Moreau: *Sur les Dits et Écrits*. In: *Lectures de Michel Foucault*. ENS, Paris, 2003. 3. köt. 11–15. old. Lásd még Paul Veyne: *Foucault. Sa pensée, sa personne*. Albin Michel, Paris, 2008.

18 ■ Guillaume Bellon: „Je crois au temps”. Daniel Defert, légataire des manuscrits de Michel Foucault. *Recto/Verso*, 2007. 1. szám. <http://www.revuerectoverso.com/IMG/pdf/DanielDefert.pdf>

19 ■ Jean-François Bert – Jérôme Lamy: Michel Foucault „inédit”. *Cahiers d'histoire. Revue d'histoire critique*, 140 (2019), 1. szám, 149–164. old.

20 ■ Eric Aeschmann – Isabelle Monnin: *Le trésor retrouvé du philosophe Michel Foucault. Le Nouvel Observateur*, 2012. november 9.; Raphaëlle Rérolle: *Archives à vendre ou à laisser? Le Monde*, 2012. december 20.

21 ■ Philippe Artières et al.: *Dans l'atelier de Michel Foucault*. In: Christian Jacob (dir.): *Lieux de savoir 2. Les mains de l'intellect*. Albin Michel, Paris, 2011. 944–962. old.

22 ■ Frédéric Gros: *Avertissement*. In: Michel Foucault: *Histoire de la sexualité, 4. Les aveux de la chair*. Gallimard, Paris, 2018. I–XI. old. Az előzményekre lásd Michel Foucault – Richard Sennett: *Sexuality and Solitude. London Review of Books*, 3 (1981), 9. szám, 3–7. old.; Michel Foucault: *Le combat de la chasteté. Communications*, 1982. 35. szám, 15–25. old.

a korai fordítások félsikereit miért nem lehet kizárólag nyelvi-fordítási nehézségekkel magyarázni. A Collège de France-beli előadások kiadása lezárult, a Gallimard és a Seuil folytatja Foucault egyetemi órái leiratának kiadását: 2018 novemberében látott napvilágot egy 1964-ben, Clermont Ferrand-ban, valamint egy 1969-ben, Vincennes-ben, a kísérleti egyetemen megtartott kurzus leirata.²³

MEGSZAKÍTANI, SZÉTTÖRNI, FELSZABDALNI: TÖREKVÉSEK A „JELEN TÖRTÉNELMÉÉRT”

Foucault-nak a történelemről alkotott nézeteit talán azzal a *bon mot*-val lehetne bevezetni, hogy a történelem maga túl komoly dolog, semhogy értelmezését csakis történészekre bizzuk. Ugyanakkor a Jean-Paul Sartre-ral 1968-ban folytatott vitája nyomán az is egyértelművé vált, hogy a történelem konstrukciója nem lehet pusztán a filozófus műve sem. Közismert, hogy Sartre azt vetette Foucault szemére, hogy műveiben „elhanyagolja és megveti a Történelmet”; mármint a magyar fordításban nagybetűs történelmet. Foucault állította, hogy a történészek ezt sosem rótták fel neki, mégpedig azért nem, mert amit ő „megölt”, az csak a történelemről alkotott *filozófiai mítosz* volt (és e munkájával voltaképpen elégedett is volt). „Épp ezt akarom megölni, nem a történelmet általában. Nem a történelmet öljük meg, hanem a *filozófusoknak szánt* történelmet (*l’histoire pour philosophes*).”²⁴ Ahogy egy másik fontos szöveghelyen fogalmaz, a történeti érzéknek meg kell szabadulnia a történelem feletti történelemtől (*l’histoire supra-historique*).²⁵ Egy évvel később, *A tudás archeológiája* című munkájának bevezetőjében már részletesebben is kitért a történeti megismerés problémájára, s – szemben az idézett interjúval, ahol megnevezi Marc Blochot, Lucien Febvre-t – anonim módon ugyan, de eléggé jól azonosíthatóan beszél arról a döntő hatásról, amelyet az Annales-iskola és a *nouvelle histoire* gyakorolt rá.²⁶

Ám ezek a többé-kevésbé tudatosan „elszört” jelek és utalások sem indokolják azt, hogy a korántsem egységes foucault-i életmű kritikai apparátusát egyetlen koherens szempontrendszerbe szervezzük. Takács Ádám könyvének sem az a célja, hogy az életmű különböző korszakait és módszereit összevonja, összeolvassa, hanem az, hogy tematikus elemzés tárgyává tegye Foucault empirikus történeti kutatómunkáját és a „történelem”, valamint az „idő nyomai” kapcsán filozófiai absztrakcióját. Ezt a beállítódást tükrözi könyvének szerkezete is: mintegy kétharmada Foucault-nak a jelen történelméről alkotott nézeteit ismerteti, egyharmada pedig gyakorlati filozófiájának működésmódját tárja fel a biopolitika és a drogtérképek kapcsán. Foucault valamennyi megjelent munkája történeti anyaggal dolgozik, ugyanakkor ebből nem következik, hogy a még életében megjelent művekből és a posztumusz megjelent interjúkból és előadásokból mintegy „kihúzható” volna egyetlen jól elkülöníthető történelemfilozófiai szál. Olyan

szál, amelyre rámondhatnánk: nos, ez Michel Foucault történelemfilozófiája. Takács Ádám véleménye a „nyitott mű” koncepciójához áll közel, amennyiben Foucault munkásságának lényegét az empirikus történeti kutatás és a filozófiai elméletalkotás *közötti* műveleti terület kijelölésében, újragondolásában és izgága „felásásában” látja.

Az *idő nyomai* olvasatában Foucault gondolkodásának lényege, hogy a történelem nem események, tények és adottságok problémátlan egymásra következése, hanem *viszonyok* megmunkálása. Mi is egy viszony?

„A viszonyok a »történeti valóság« olyan meghatározását alkotják, melyek hűek maradnak a történelem diszkontinuus és heterogén koncepciójához. [...] Foucault minden történeti analízisében ilyen viszonyok analízisét és leírását találjuk: formációk, szerkezetek, stratégiák, elrendeződések analízisét, melyek összességében véve a történeti mezőt sokrétűnek mutatják, ahol a különböző viszonyok és viszonyrendszerek minden egyes esetben egy sajátos történeti alakulást reprezentálnak, saját időbeli meghatározottságokkal bírnak, és lokális szükség-szerűségeknek engedelmeskednek.” (67. old.)

Ez az eljárás heurisztikus és felforgató. Nem véletlen, hogy Foucault metodológiai újításai Jean-Paul Sartre-t éppúgy kihozták a sodrából, mint ahogyan a *Felügyelet és büntetés* bíráló Jacques Léonard történészt. Foucault sokkal fajsúlyosabbnak tartotta Léonard kritikai észrevételeit, ennek megfelelő módszertani alázattal válaszolt bírálatra. Megköszönte Léonard-nak, hogy félretolta a történész és a filozófus szembeállításának sztereotípiáját, majd meghatározta módszere lényegét:

„Mindazoknak, akik egy *korszakot* szeretnének tanulmányozni – vagy legalábbis egy intézményt egy adott korszakban –, egyebek mellett két szavallal kell számot vetniük: a tényanyag kimerítő

23 ■ Michel Foucault: *La sexualité. Cours donné à l’Université de Clermont-Ferrand (1964)*. Gallimard–Seuil, Paris, 2018.

24 ■ Jean-Pierre Elkabbach: Foucault válaszol Sartre-nak. In: *Strukturalizmus*, 1. köt. 274–275. old. Az eredeti szövegben nincs ilyen ortográfiai különbségtétel a történelem két felfogása között, lásd Jean-Pierre Elkabbach: Foucault répond à Sartre. In: *Dits et écrits, 1954–1969*. Gallimard, Paris, 1994. 1. köt. 666–667. old. (Az én kiemelésem – K. H. Zs.)

25 ■ Vö. Michel Foucault: Nietzsche, la généalogie, l’histoire. In: *Dits et écrits, 1970–1975*. Gallimard, Paris, 1994. 2. köt. 152. old. Magyarul: *A fantasztikus könyvtár*, 88. old.

26 ■ Michel Foucault: *A tudás archeológiája*. Ford. Perczel István, Somlyó Bálint. Atlantisz, Bp., 2001.

27 ■ Michel Foucault: A por és a felhő. In: *Az Annales*, 440. old. (A fordítást két ponton módosítottam.) A kötet körül képződő vitát fogja össze: Michelle Perrot (dir.): *L’impossible prison. Recherches sur le système pénitentiaire au 19e siècle*. Seuil, Paris, 1980. Ujabban Philippe Artières et al. (dir.): *Surveiller et punir de Michel Foucault. Regards critiques, 1975–1979*. Presses universitaires de Caen, Caen, 2011. A szexualitás története első három kötetének kritikáiról lásd Cseke Ákos: *Igaz szó, igaz élet. A kései Foucault és az igazság története*.

kezelésével és a vizsgálat kronológiájának tárgyi-lagos felosztásával. Annak, aki ezzel szemben egy *probléma* tárgyalására vállalkozik, másfajta szabályokat kell követnie, [olyanokat, mint] a probléma adottságaihoz illő anyag kiválasztása, a probléma megoldását elősegítő elemek analízisére történő összpontosítás [vagy] a megoldást segítő viszonyok kialakítása. [...] Az egyik tevékenység egy tárgy vizsgálatának szenteli magát, és megkísérli megoldani az abból származó problémákat. A másik egy problémával foglalkozik, és abból kiindulva határozza meg a tárgyterületet, mely kijelöli a megoldáshoz vezető utat.”²⁷

Egyszerűbben fogalmazva, a *Felügyelet és büntetés* egyáltalán nem a börtön történetével foglalkozik, nem a XVIII–XIX. századi bűnözéssel, s végképp nem egy korszakkal, hanem a büntetőrendszer reformjában testet öltő *büntető ész* stratégiáival, illetve arról beszél, hogy mindez hogyan létesít az *emberről* szóló tudást.²⁸ Paul Veyne szerint ez a minden előleges kategorizálást és bevett fogalmi mankót szándékosan elvető módszer Foucault-t „tökéletesen pozitivistá történe sszé” teszi, mégpedig a maga „tisztá állapotában”, olyanná, aki minden lehetséges „izmust” száműz a szótárából.²⁹

Az *idő nyomai* első, nagyobb része Foucault-nak a „jelen történelmére” irányuló gondolatait, törekvéseit bontja ki. Nem új keletű belátás, hogy a történelem nem pusztán a múlt időtlen megjelenítése, hanem a múlt és a jelen közötti *viszonyból* fakad. Marc Bloch és Lucien Febvre is ebből indult ki, amikor a történelmet az „időben mozgó ember tudományának” (Bloch), illetve „saját kora gyermekének” (Febvre) tartotta, mivel „minden korszak magának formálja meg történelmi múltja reprezentációját”.³⁰ Ám ahhoz, hogy továbbléphessünk, nem elég a múltnak a jelenbeli szerepét, érdekelttségét tisztáznunk, arra is rá kell kérdeznünk: „mi a jelen?” Ebben az értelemben a jelen elgondolása episztemológiai akadályként tűnik fel, így a történelemtudomány akkor tudja tartani

magas reflexiók szintjét, ha nemcsak a múltat, nemcsak a múlt és a jelen közötti viszonyt, de magát a jelent is problematizálja. Amint Takács Ádám egyértelműen rámutat, Foucault-nál a jelen kritikai elgondolása csakis a történelmen keresztül lehetséges, mégpedig úgy, hogy felismerjük a múltban azt, ami jelenbeli önmagunk létrehozásához vezetett.

„A »történelem« kifejezés – így Takács – ebben az összefüggésben tehát nem egy átfogó elméletet takar, nem a történelem filozófiai szintéziséként jelentkezik, mely pusztán a történelemről szóló gondolkodás lenne, hanem a történetiség követelményének megfelelően, olyan gondolkodói praxis-ként jelentkezik, mely teljes mértékben tudatában van saját időbeli meghatározottságának, és ennyiben maga is a történelemben való gondolkodás.” (18. old.)

E radikális kérdésfeltevés jogosultságát Foucault a filozófiai problematika és a történelmi gyakorlat elválaszthatatlan egységével, szüntelen egymásra utaltságával igyekszik kutatásaiban szavatolni.

Visszakanyarodva Paul Veyne fentebbi meghatározásához, adódik a kérdés: vajon lehetséges-e egy ilyesfajta hiperkritikai módszer, s a jelen problémáinak diagnosztizálásakor vajon nem a legbanálisabb hibát követi-e el a kutató, ha kortárs diszpozíciókat, értékeket, fogalmakat „vetít vissza” a múltba? Foucault metodológiája jóval finomabb annál, semhogy beszéljen az olcsó prezentizmus és a könnyű finalizmus csapdájába. Sőt, voltaképpen éppen ezekkel száll vitába, mert a jelen egyáltalán nem magától értetődő jelenség, sőt, maga is a – történelem útján – megoldandó *probléma*. El kell vetnünk, hogy a jelen olyan minőség volna, amelyhez közvetlenül hozzáférhetünk. Voltaképpen az is történelmi, ami közvetlenül adódik; erről szólnak a XIX–XX. század fordulójának azok a nagy társadalomelméletei, amelyek számolnak a kollektív képzetek, a tradicionális legitimitás, a rítus, a mimézis, a kollektív emlékezet, a rutin szerepével. Ám a jelen „evidenciája” önmagából nem érthető meg, hisz az nem a jelenből, hanem éppenséggel a múltból származik. Vagyis Foucault ebből a szempontból akaratlanul is egy követ fúj a szociológia klasszikusaival. Ám a látszat mégiscsak csal, hiszen a jelen magától értetődősége csak *Az idő nyomai*ban „megélt jelenként” kezelt jószágra érvényes. Ettől radikálisan különbözik a „gondolt jelen” fogalma. Takács Ádám nyomán az így előállt háromszögelési pontot (megélt jelen, gondolt jelen, [gondolt] múlt) úgy kell elképzelnünk, hogy a múlton keresztül átszűr, gondolt jelen teszi egyáltalán lehetővé, hogy a megélt jelent reflexívvá tegyük: „Foucault számára a »jelen története« egyetlen mondatban összefoglalva azt jelenti: elgondolni a jelent a múlt közvetítésével a jelen ellenében.” (26. old.)

Az idő viszonyformáit illetően pedig kulcskérdéssé válik *A tudás archeológiájának* központi problémá-

L'Harmattan, Bp., 2015. 26–64. old. Cseke Ákos is megjegyzi, hogy az alapmunka köré sorolható interjúk és előadások módosítják e képet, amennyiben Foucault-t nem a szexualitás története érdekelte, hanem az igazság és az igazmondás formái (uo., 100. old.). A negyedik kötet kapcsán lásd uő: Élt-e szexuális életet Ádám és Éva a paradicsomban? Foucault mint középkorász. *Kultúra & Kritika. A PPKE BTK Esztétika Tanszékének kritikai portálja*, 2019. március 6.: <http://kuk.hu/hu/content/elt-e-szexuális-életet-ádám-és-éva-paradicsomban-foucault-mint-középkorász-0>

28 ■ A késő kapitalizmusra alkalmazott változata: Loïc Wacquant: *A nyomor börtönei. A zéró tolerancia világméretű terjedése*. Ford. Köből Anna. Helikon, Bp., 2001.

29 ■ Paul Veyne: Foucault forradalmasítja a történetírást. In: Takács Ádám (szerk.): *A történelem anyaga. Francia történelemfilozófia a 20. században*. L'Harmattan–Atelier, Bp., 2004. 147–186. old.

30 ■ Marc Bloch: *A történész mestersége. Történetelméleti írások*. Ford. Babarczy Eszter, Kosáry Domokos, Pataki Pál, utószó Benda Gyula. Osiris, Bp., 1996. 26. old.; Lucien Febvre: *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle. La religion de Rabelais*. Albin Michel, Paris, 1947. 29. old.

ja: a kontinuitás és a diszkontinuitás. Foucault úgy fogalmaz, hogy a *nouvelle histoire* történészei számára – távolodva ezzel a XIX. századi, a folytonosság politikáját képviselő nemzeti történetírástól – rendkívül fontossá vált a diszkontinuitás beékelése a történeti konstrukcióba; ám a fentebbi belátások nyomán adódik a kérdés, hogyan jelenik meg ez a múlt és a jelen viszonyát illetően a filozófiában. Választ erre megint csak a jelen két formájának izolálása ad: a megélt jelen és a múlt közötti gondtalan folytonosság vélelmzése roppant könnyelművé teheti a kutatót, hisz így mintegy „átjárhatóvá” válna a két időszak, ami a prezentizmus és a fatalizmus szellemi mocsarába vezet. A diszkontinuitás jól hasznosítható eszköz, ha a megélt jelentől való elidegenítésre, eltávolodásra van szükségünk, vagyis a naiv, adott folytonosság elvetése adhat módot arra, hogy a gondolt, ha tetszik, izzig-vérig *konstruált* múltot keresztül ráláthassunk a gondolt, vagyis *létesített* jelenre. Így a gondolt múlt és a gondolt jelen között egyfajta gondolt folytonosságot is létrehozunk, s így végre választ kaphatunk arra a kérdésre, mi volt a múltban az, ami jelenbeli önmagunk létrehozásához vezetett. Erre az értelmezői stratégiára épül tehát az *Örület története*, a *Felügyelet és büntetés*, valamint *A szexualitás története* is, minek következtében zárójelbe kerülnek az olyan fogalmak, mint a „fejlődés”, az „evolúció” vagy az önmagát fenntartó „hagyomány”, hiszen értelmüket veszítik.³¹

A megszokott, bevett fogalmak helyett Foucault újakat vezet be; közülük, legalábbis a történetiség vonatkozásában, az „archeológia” és a „genealógia” változó használatára és kontextuális értékére érdemes kitérni. Béatrice Han franciául 1998-ban megjelent, klasszikussá vált könyvében Foucault életművét az archeológia és a genealógia használatának függvényében „korszakolja”. Szerinte az előbbihez *A klinikai orvoslás születése* (1963), *A szavak és a dolgok* (1966) és *A tudás archeológiája* (1969), míg utóbbihoz *A diskurzus rendje* (1970), a *Felügyelet és büntetés* (1975), valamint *A szexualitás története* első kötete (*A tudás akarása*, 1976) sorolható.³² Takács Ádám viszont amellett érvel, hogy e két módszer az életművön belül fogalmi szempontból sem teljesen homogén módon van jelen. Míg az archeológiai módszer végigkíséri Foucault pályafutását, addig a genealógia bevezetése az 1970-es évekre datálható, s nagyjából egybeesik a tematikai váltással, amikor is a tudásformákról a hangsúly átkerül a hatalom gyakorlásának helyeire és módjaira. Noha kínálkozna az a lehetőség, hogy a fenti két fogalmat Foucault két korszakához kössük, Takács szerint különbségeik ellenére voltaképpen a jelen történelmének összetartozó segédfogalmai. Az archeológiai módszer azoknak a „diskurzív formáknak és praxisoknak a feltárását és lokalizálását jelenti, melyek mint effektív megnyilatkozások (*énoncés*) egy adott korban vagy területen archívumként fennálltak” (36. old.). A fentiek fényében magától értetődik, hogy az archeológia sem önmagáért vizsgálja a múltat, hanem a jelen

elgondolhatósága érdekében; ezen az értelmezői stratégián alapvetően a genealógia módszerének 1970-es bevezetése sem változtat.

A diskurzus rendje címen adott nevezetes Collège de France-beli nyitó előadástól datálható tehát a genealógia rendszerszerű használata, ami akkor a kritikai módszer ellenpárja volt. A hagyomány kínálta könnyű folytonosság helyett a megfordítás elvét alkalmazva, rámutatott a jelen beszédrendjének *származására*, melyet diskurzív eljárások ritkulásaként előálló egyediséggént fogott fel. A genealógia pedig a „diszkontinuitás, a specialitás és az exterioritás elvét mozgósítva, részekre bontja, és egyediségükben elemzi ezeket a tudásformákat” (37. old.). Mind a kritika, mind az archeológia, mind a genealógia a *jelen történelmének* nevezett kutatási módszer segédfogalma, mert – habár bizonyos különbségekkel – nagyjából hasonló célt tűznek maguk elé.

„Így kell egymást váltaniuk, egymásra támaszkodniuk és egymást kiegészíteniük a kritikai leírásoknak és a genealógiai leírásoknak. Az elemzés kritikai része a diskurzus bekerítő rendszereihez kapcsolódik; megpróbálja megjelölni, körülfogni a diskurzus szervezési, kizárási és ritkítási elveit. Mondjuk úgy, csak hogy játszunk a szavakkal, hogy egyfajta alkalmazott nyegleséggel dolgozik. Az elemzés genealógiai része ellenben a diskurzus tényleges képződésének soraihoz kapcsolódik; a diskurzus megerősítő képességét igyekszik megragadni, amin nem olyan képességet értek, mely szembeállítható a tagadásával, hanem tárgyterületek létrehozására való képességet, melynek apróján képessé válunk igaz vagy hamis javaslatokat

31 ■ Roger Chartier: „La chimère de l'origine”. Foucault, les Lumières et la Révolution française. In: uő: *Au bord de la falaise. L'histoire entre certitudes et inquiétude*. Albin Michel, Paris, 1998. 132–160. old.

32 ■ Béatrice Han: *Foucault's Critical Project. Between the Transcendental and the Historical*. Stanford University Press, Stanford, 2002. XIII. old. Továbbá a „szubjektivitás története” címszó alá sorolható *A szexualitás története* 2. és 3. kötete is.

33 ■ Michel Foucault: *L'ordre du discours. Leçon inaugurale au Collège de France prononcée le 2 décembre 1970*. Gallimard, Paris, 1971. 71–72. old. Magyarul: *A fantasztikus könyvtár*, 71. old. (A fordítást módosítottam – K. H. Zs.)

34 ■ Judith Revel: *Le vocabulaire de Foucault*. Ellipses, Paris, 1992. 32–33. old.

35 ■ Ian Hacking: *The Archeology of Michel Foucault*. In: uő: *Historical Ontology*. Harvard University Press, Cambridge, 2004. 83. old.

36 ■ Foucault: *A tudás archeológiája*, 164. old.; Sutyák: *Michel Foucault gondolkodása*, 116–122. old.

37 ■ Az irodalomtörténet például a XVI. század végétől a XVIII. század elejéig tartó időszakot nevezi annak, lásd Alain Viala: *Introduction. Qu'est-ce que l'Âge classique?* In: uő (éd.): *L'Âge classique et les Lumières. Une histoire brève de la littérature française*. PUF, Paris, 2015. 9–12. old. Valamint Frédéric Gros: *Noté sur quelques sens du „classicisme” chez Foucault*. *Revue d'histoire littéraire de la France*, 107 (2007), 2. szám, 307–312. old.

38 ■ Talán Milo elemzi a legbehatóbban a filozófus metaforákkal átitatott nyelvezetét, lásd Daniel S. Milo: *Périodes sans dates: les métaphores de Surveiller et punir*. In: uő: *Trahir le temps (histoire)*. Les Belles Lettres, Paris, 1991. 147–178. old.

állítani vagy tagadni. E tárgyterületeket nevezzük pozitivitásoknak; és fogalmazunk úgy, csak hogy még egyszer játsszunk a szavakkal, hogy amíg a kritikai stílus nem más, mint tudós nyegleség, addig a genealógiai kedély maga a boldog pozitívizmus.”³³

Az archeológiai és a genealógiai megközelítés korántsem jelöl annyira különböző gyakorlatokat vagy kutatási irányokat, hogy élesen elkülöníthetők volnának a foucault-i életművön belül. Hiszen a jelen történelmért célzó gondolkodásmód kétfajta, de szorosan összetartozó módozatáról van szó. Az archeológia inkább a múlt – dokumentumok kritikai olvasásán nyugvó – elgondolása (mely persze sosem téveszti szem elől a gondolt jelen perspektíváját), míg a genealógia inkább a hatalom új felfogását és működését kidolgozó eljárásként érthető meg.

„Ennek alapján – összegzi Takács Ádám – a jelenből a múlt felé történő mozgást »archeológiai« a történetileg elgondolt múlt felől a jelen felé vezető mozgást pedig »genealógiai« nevezhetjük, amennyiben ez utóbbi mozzanat megnyitja a gondolt és a megélt jelen közötti kritikai távolságot.” (40. old.)

Az *idő nyomai* felfogásában a jelen történelmének valódi intellektuális tétje az, hogy tapasztalattá tudjon válni a jelenben; az így keletkezett tapasztalatokból kiindulva a jelen tehát reflektálja, eltávolítja, megfosztja evidenciáitól saját diszpozícióit (vagyis a megélt jelent elgondolt jelenné alakítja), végül mindennek nyomán új tapasztalatokat alakít ki.³⁴ Ez a tapasztalat egyszerre önmegalapozó és önigazoló, hisz semmi sem áll tőle távolabb annál, mint hogy adottként volna felfogható. Épp ellenkezőleg, a tapasztalatok ennyiben fikciók, vagyis létesítettek, így a kritikai gondolkodás a megélt és a gondolt jelen közötti meghatározatlan területen munkálkodik. Ám az így előállt kritikai tudás sosem adott és örök érvényű, hiszen a fenti gondolatmenetből logikusan következik, hogy a jelenbeli diszpozíciók eltűnésével, érvényük elvesztésével, valamint újak felmerülésével egy „új jelennel” szembesülünk, melynek az archeológiai és genealógiai vizsgálódást újra el kell végeznie, majd tapasztalattá formálnia. Ezt a dialektikus és a teleologikus szükségszerűségtől vagy a múltat történeti invariánsként felfogó szemlélettől végtelemül idegen, a szüntelen, soha le nem záruló – a megélt jelen, a múlt és a gondolt jelen közötti – értelmező munkát Takács Ádám folyamatos spirális mozgásnak nevezi. Vonzereje kétségkívül a szabadság munkájában, valamint önmagunk izgága megformálásának és újraalkotásának lehetőségében rejlik.

Ahhoz, hogy ez az önmagát kényszerítő gondolkodás megtapadjon, ki kell jelölnie bizonyos pontokat, amelyekhez *képest* gondolja el másképp a múltat s rajta keresztül a jelent.³⁵ Ennek fényében Foucault meg-

vesztegethetetlen nominalistának mutatkozik, aki a „történeti a priori”, az „evidencia-szakadást”, az „epochét” és hasonlókat a jelenben naivan és közvetlenül adódó, átélt maguktól értetődéseket, rutinokat és szükségszerűségeket, előzetes fogalmakat, korszakokat stb. felfüggesztő megnevezéseknek tekinti.³⁶ Ez a történeti hagyományhoz nem vagy csak esetlegesen (például a „klasszikus kor” korszakmegjelölés átvételében) kapcsolódó törekvés tehát nemcsak elgondolja a múltat, de *meg is nevezi*.³⁷ Ennyiben a filozófus történeti kutatásainak tárgya nem maga a történelem, nem a múlt adottsága, hanem viszonyok feltárása. A viszonyok azonban sem nem adottak, sem nem pusztán retroaktív konstrukciók, inkább olyan összefüggésként gondolhatók el, amely nem volt jelen az akkor élő emberek tudatában, így explicit módon bajosan volna megragadható, Paul Veyne kifejezésével élve inkább a fogalmiságot *megelőző* realitásnak tételezhető.

Újításaiból, reflexív gyakorlataiból fakadóan ez a nominalizmus újabb és újabb kihívások elé állítja a filozófust. Nemcsak a társdiszciplinák képviselőivel konfrontálódik mind az egyes témák (örület, börtön, szexualitás, kórház stb.), mind az *œuvre* szintjén, hanem Foucault saját magát kényszeríti a felmerülő és kifejtett problémák újragondolására, átdolgozására. Az *idő nyomai* tematikusan sorra veszi ezeket a kérdéseket, mint amilyen például az egykori dokumentumok és a kortárs nyelv regiszterei között képződő feszültségnek (melyre Marc Blochtól Carlo Ginzburgig annyi gyakorló történész reflektált), valamint Foucault saját, neologizmusokkal megtűzdelt, sodró retorikájú, expresszív nyelvhasználatának, illetve az egyetemes vagy általános történelemnek a kérdése.³⁸ Az az eddigiekből is kitűnt, hogy a jelen történelmének szüntelen elgondolása lehetetlenné teszi a nagybetűs Történelem jelentésének rögzítését, ám ebből Foucault szerint korántsem következik, hogy ne lenne valamiféle általános történelem. Ez azonban nem keverendő össze a globális történelemmel, amely az elemzés során jóformán minden történeti jelenséget ugyanazzal a léptékkel mér, homogén teret és időt feltételez, ahol minden mindennel összevethető. Ez a beállítódás láthatóan nem egyeztethető össze Foucault módszerével, ezért ő az általános történelem fogalma mellett dönt, mely szavatolja az egyes, akár radikálisan különböző kontextusok és problematikák átjárhatóságát, hiszen nincs olyan partikuláris kontextus, amelynek egyes elemeit ne lehetne legitim módon viszonyba hozni más sajátos kontextusok egyes elemeivel.

Sok előnyük mellett az interdiszciplináris kutatások közismerten örök gondja, hogy az érintett tudományterületek képviselői nemegyszer „kifosztva” érzik magukat. Mégpedig azért, mert az interdiszciplináris kutatás *érinti* ugyan az adott diszciplína főbb problémáit és módszereit, de teljességükben felhasználni nem tudja őket, lévén célja éppen az, hogy heterogén tudásterületeket kapcsoljon össze. Ambár

az interdiszciplinaritás bevett fogalma egyáltalán nem alkalmas Michel Foucault munkájának leírására, hiszen nem pusztán különmű tudásterületeket kapcsol össze, hanem történeti-filozófiai gyakorlatában a tudás új műveleti területeit tárja fel. Ehhez illő hozzátenni, mint Frédéric Gros is megjegyzi, hogy Foucault egyetemi pályája alapvetően a filozófiához tartozik, jóllehet kutatásai szinte kivétel nélkül a történelemhez kötődnek. Komoly jártasságra tett szert a humán tudományok (*sciences humaines*), főként a pszichológia területén, így alakulhatott ki az „ember-tudományok filozófiai történetének” (*histoire philosophique des sciences de l'homme*) foucault-i projektje.³⁹

AZ „ALÁVETETT” ÉS A TÖRTÉNELEM IMMUNRENDSZERE: EGY „TÖRTÉNETI ONTOLÓGIA” FELÉ

Az idő nyomai első részének utolsó fejezete voltaképpen e kutatási terv filozófiai részéről szól, amennyiben Foucault történeti ontológiáját, filozófiai modellalkotását, valamint a szubjektivitás történeti formáit elemzi. Mivel a jelen történelmének kritikai programja folytonosan azzal foglalkozik, hogy „kik vagyunk mi most”, és hogyan váltunk a múlt révén azzá, ami jelenleg vagyunk, Takács Ádám úgy összegzi az így feltett kérdéseket, hogy a filozófus valójában egzisztenciális modelleket alkot:

„Olyan modelleket, melyekben rólunk van szó, ahol bizonyos értelemben saját tudásunk, hatalmi formációink, társadalmi világunk, szubjektivitásunk, röviden saját létünk a tét, amelynek történeti elemzése felvillantja annak jelenbeli határait és esetlegességeit. Ezek a filozófiai belátások modellszerű információt nyújtanak, mert a konkrét történeti elemzések hatékonyságán nyugszanak, de egzisztenciálisak is, mert bennünket önmagunkról tényleges tapasztalatokkal szembenítenek.” (105. old.)

Ám a humán tudományos modellalkotáson túl, Foucault gondolkodásának újítását Takács abban látja, ahogyan történetileg modellezi a létezést. Ennek megfelelően, főként a genealógiailag vizsgált témáknál, maga is úgy fogalmaz, a szakirodalomhoz kapcsolódón, hogy ez esetben jogosult *történeti ontológiáról* beszélni. Foucault erre a legrészletesebben talán a *Mi a felvilágosodás?* című írásában tért ki, ahol egy helyütt egyenesen „önmagunk történeti ontológiájáról” beszél. Hogy ezt pontosan megértsük, fontos tudni, hogy a modernitás Foucault-nál nem korszak, melynek megvan a maga elő- és utótörténete, hanem elsősorban *attitűd*, mely ahhoz hasonlít, amit a görögök *ethos*-nak neveztek. E magatartás modellje Baudelaire, aki szerint a modernség

„nem egyszerűen a jelenhez való viszony egy formáját jelenti, hanem egyben olyan viszonyt, amit önmagunk számára kell létrehoznunk. [...]

Modernnek lenni nem annyit tesz, hogy úgy fogadjuk el magunkat, ahogyan a múlt percek sodrában vagyunk, hanem önmagunkat bonyolult és nehéz munkafolyamat tárgyának (*objet d'une élaboration complexe et dure*) kell tekintenünk.”⁴⁰

A Foucault ontológiáját pertraktáló Béatrice Han-ra reflektálva, aki az életműben a transzcendentális és az empirikus szempontok keveredését, sőt kidolgozatlanágát teszi szóvá, Takács Ádám elismeri, hogy e kritika nem alaptalan. Annyiban bizonyosan nem, amennyiben a filozófus életműve sem a transzcendentalitás, sem az empiria kategóriáival nem írható le maradéktalanul, mert „a genealógiai-ontológiai megközelítés nemcsak a szubjektivitás egyetemes feltételrendszerét, de a történeti adottságok realitását is kérdőjellel illeti”, emiatt választ igényel az a „felvetés, hogy voltaképpen milyen értelemben beszélhetünk történeti »létről« és »létezőről« Foucault esetében” (108. old.). *Az idő nyomainak* komoly spekulatív érdeme, hogy a szakirodalom megjegyzéseit folytonosan ütközteti, konfrontálja, sőt olykor provokálja a publikált művekből, valamint a paratextust képező interjúkból, beszélgetésekből, előadásokból kihüvelyezhető újabb értelmezésekkel. Takács Ádám úgy látja, hogy sajátos „egzisztencializmusnál” fogva Foucault elkülönül nemcsak Jean-Paul Sartre felfogásától, amelyben a szubjektum ad értelmet a világnak, de a nyelvekhez hasonló formális lehetőségeket vizsgáló strukturalista szemlélettől is. Takács logikusan a *szubjektivitást* és a *diskurzust* állítja a foucault-i történeti ontológia értelmezésének centrumába. A történeti létezés elgondolásakor tehát Foucault – példának okáért *A tudás archeológiájában* – a diskurzust tünteti ki elemző figyelmével, mely mindenfajta tudás és a belőle fakadó gyakorlat előfeltétele, s amelynek létezés módja „alapvetően határozza meg a világhoz való hozzáférés tapasztalatát, anélkül azonban, hogy ő maga saját létében visszavezethető volna bármely tapasztalati dimenzióra” (111. old.). Ám a diskurzusnak ez a fajta létmódja korántsem időtlen érvényű, sőt legfőbb jellegzetessége éppen az, hogy minden ízében történeti.

39 ■ Frédéric Gros: *Michel Foucault*. PUF, Paris, 1996. 19. old.; Elisabetta Basso: De la philosophie à l'histoire, en passant par la psychologie: que nous apprennent les archives Foucault des années 1950? *Astéris*, 21. szám, 2019. <http://journals.openedition.org/asterion/4164>

40 ■ Michel Foucault: Qu'est-ce que les Lumières? In: *Dits et écrits, 1980–1988*. 4. köt. 570. old. Magyarul: *A modernség politikai-filozófiai dilemmái*, 101. old. (A fordítást módosítottam – K. H. Zs.) Lásd még Charles Baudelaire: *A modern élet festője*. In: *Charles Baudelaire válogatott művészeti írásai*. Szerk. Vayer Lajos, N. Újvári Magda, ford. Csorba Géza. Képzőművészeti Alap, Bp., 1964. 129–163. old.

41 ■ Michel Foucault: Le sujet et le pouvoir. In: *Dits et écrits*, 4. köt. 227. old. Magyarul: A szubjektum makrodinamikája. A szubjektum és a hatalom. Ford. Kiss Attila. *Pompeji*, 1994. 1–2. szám, 182. old.

42 ■ Michel Foucault: *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák*. Ford., utószó: Sutyák Tibor. Latin Betűk, Debrecen, 1998. 133. old.

A szubjektivitás és a szubjektíváció pedig Foucault életművének utolsó periódusában válik kitüntetett tárggyá, amikor a szubjektivitás konkrét történeti modelljeit kutatta, nevezetesen azt, hogyan „váltunk értelmessé, gyógyíthatóvá, normálissá, büntethetővé, szexuálissá, erkölcsössé? Ezekben a modellekben saját aktuális *létezésünk* származására derül fény” – fogalmaz Takács Ádám (118. old.). A jelen történelmének nevezett módszertanból adódik a történetiség komolyan vétele e kérdésekben, amikor Foucault konkrét elemzésekben írja körül a történeti értelemben vett szubjektum konkrét meghatározottságát. Nem fogadja el sem azt, hogy a történetiség megértése a szubjektum egyszer s mindenkorra adott szerkezetéből következne, sem azt, hogy a szubjektumot az egyszer s mindenkorra adott történelemből vezessük le. Foucault egy előadásában módfelett érdekesen fejt ki a szubjektum (*sujet*) kettős kötöttségét; talán nem minden magyar anyanyelvű olvasónak magától értetődő, de a francia *sujet*, *-ette* szó jelzős szerkezetben egyszerűen „alávetettet” is jelenthet. Ebben az értelemben beszél Foucault a „szubjektum” kettős jelentéséről. Az egyikben az alávetettséget jelenti a valakitől való függés vagy ellenőrzöttség formájában, míg a másikban a lelkiismeret vagy az önismeret révén az egyén saját önazonosságához kötött alávetésről beszélhetünk.⁴¹

Takács Ádám az alávetés e két, *hatalomhoz* kötött modalitásának megértését mindig konkrét történeti kontextushoz köti, „hiszen a szubjektivitás, egy állandónak tekintett tapasztalatából való kiindulás, lehetetlenné tenné, hogy az elemzendő viszonyokat a maguk változó és történetileg pregnáns minőségében értékeljük” (119. old.). A szubjektum képződése tehát a társadalmi gyakorlatok és tudásformák által határoltan, *történetileg* megy végbe, de alávetve a szubjektum saját belső viszonyainak is. Ám a viszonyrendszerben semmi sem vezethető vissza pusztán önmagára, hiszen a viszony lényege, hogy a külső és belső alávetés formái szüntelenül alakítják egymást, így Foucault nem egyszerűen befejezett történeti képződményként mutatja meg a szubjektumot, hanem a „szubjektívációt mint *történeti módot*” (120. old.) elemzi.

„Paradox módon tehát azt kell mondanunk – összegez Takács Ádám –, hogy a szubjektíváció az a történeti folyamat, amelyben az egyén önmeghatározási törekvésében tulajdonképpen saját történetileg képződött szubjektivitását teszi újra meg újra, indeterminálttá. S ez még akkor is így van, ha a szubjektívációs folyamat célja az igazság meghatározása: hiszen [...] a szubjektum nem tudja előre, hogy önmaga alakításával [...] milyen árat fizet majd az igazságba való bepillantásért.” (121. old.)

A szubjektivitásnak ezek a modelljei egzisztenciálisak, amennyiben kritikai értelemben a saját létünkre

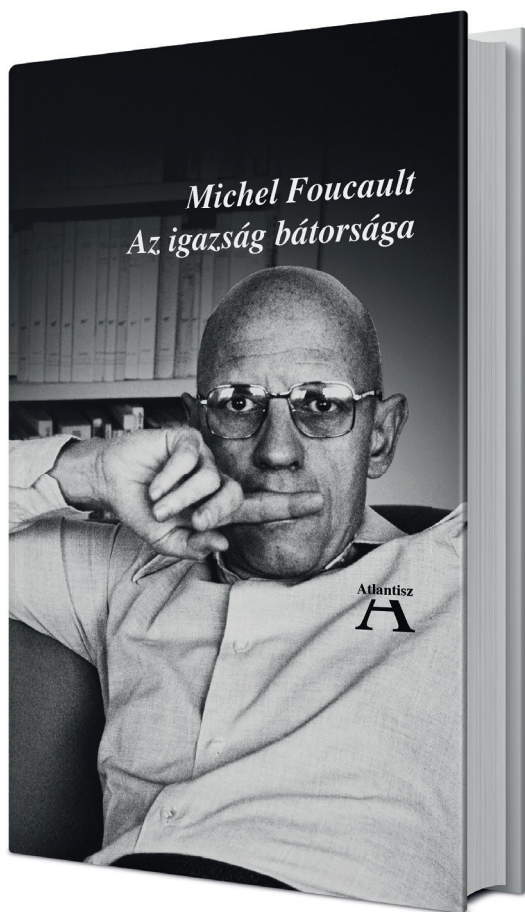
vonatkoztatjuk őket. A történeti problematizálásnak tehát nem az a célja, hogy önmagában és önmagáért előállított konstellációkat írjon le, hanem az, hogy mintegy *beavatkozzék* a valóságba. *Az idő nyomai* idézi is Foucault-nak azt a fordulatát (122. old.), hogy olyan modell kialakítására törekszik, amely a „segítségünkre lehet, ha meg akarjuk szabadítani magunkat mindattól, ami a múltban történt”.⁴² Ám a beavatkozásra sem pusztán azért kerül sor, hogy történeti példákkal a jelenben evidensnek tartott modell idegenségével szembesítsen, hanem hogy el tudjuk oldani létünket attól az esetlegességtől, amely azzá tett bennünket, amik vagyunk. Talán nem túlzás azt állítani, hogy ebben az egzisztenciális modellalkotásban ideig-óráig megcsillan a történelem móresre tanításának lehetősége.

A könyv harmadik harmada voltaképpen azt vizsgálja meg, hogyan működnek a gyakorlatban ezek a felismerések. Takács Ádám is azt az értelmezést követi, hogy Michel Foucault életművének gazdagságát, gondolkodásának erejét, a megnyitott művelői területeken való navigálás plauzibilitását az elméleti problematika történeti anyagon való megmunkálása szavatolja. *Az idő nyomai*ban a vonatkozó passzusok főként *A szexualitás története* témáit rekapitulálják: a gondoskodó biohatalom, a biopolitika, a tudás – és nem hatalom! (vö. 136. old.) – akarása, valamint az ugyancsak nehezen fordítható foucault-i neologizmus, a *gouvernementalité*, vagyis kormányzási – tágabban talán: uralmi – mentalitás kérdéseit. Végül, a pszichoaktív szerek kapcsán, Takács Ádám egy esettanulmányban alkalmazza, a modern nyugati társadalmaknak elsősorban a kizáráson alapuló drogpolitikáját bemutatva, a biopolitika foucault-i nézőpontját.

TO HAVE A VANISHING ACT

A nyomasztónak érzékelt francia értelmiségi vitáktól és veszekedésektől menekülve Foucault elfogadta az amerikai meghívásokat, és 1979 őszétől mind többet tartózkodott az Egyesült Államokban, főleg Kaliforniában és New Yorkban, s egyre otthonosabban érezte magát a tengerentúlon. 1983-ban, egyik amerikai útjáról hazatérve barátai látták, mennyire lefogyott, ám – nem lévén más tünet – ezt a nagy terhelésnek tudták be. Ugyanezen év végétől az orvosok már az AIDS-re gyanakodtak, de mivel a HIV-vírust a francia és amerikai kutatók még épp csak izolálták, a betegség lefolyását nem lehetett megjósolni (az akkor tipikusnak tekintett tünetek nem jelentkeztek Foucault-nál).

Önéletrajzi regényében így örököltette meg Hervé Guibert, Foucault egyik közeli barátja azt a jelet, mikor a – Muzil álneven szereplő – filozófus először hallott az AIDS-ről: „Bill beszélt nekem először a híres betegségről 1981 körül. Az Egyesült Államokból tért vissza, ahol egy szaklapban olvasta az első klinikai beszámolókat erről a különös módon

ATLANTISZ KÖNYVSZIGET

1061 Budapest, Király utca 2., Anker Ház
 Tel.: (36 1) 267 6258
 E-mail: atlbook@t-online.hu
 www.atlantiszkiado.hu

végbemenő halálról. Maga is úgy idézte fel, mint valami misztériumot – valóságosan, némi szkepszissel. [...] Muzillal kettesben vacsoráztunk, mikor beszámoltam neki a Billtől kapott aggasztó hírekről. Kanapéjáról a földre esett, s összegörnyedve örült nevetésben tört ki: »Olyan rák, mely kizárólag a homoszexuálisokat érinti, nem, ez túl szép, hogy igaz legyen, halálra röhögöm magam.«⁴³ Amint azt élet-társa, Daniel Defert elmondta, az orvosok ódzkodtak attól a leegyszerűsítéstől, hogy homoszexualitás = AIDS. Ugyanakkor a teljes kórházi személyzet odafigyelt arra, hogy Foucault tovább tudjon dolgozni kéziratán, így ameddig csak lehetett, ambuláns kezelést alkalmaztak. Defert utóbb úgy vélte, hogy az orvosok biztosan tudták, de nem közölték a várható kimenetelt; talán a hallgatásukkal akarták megadni Foucault-nak a „saját halálához való titkos viszony” jogát. Ám miután 1984. június 10-én lakásában összeesett, elkerülhetetlenné vált a kórházi kezelés; a nyilvánosság teljes kizárásával a Salpêtrière kórházba szállították. A „mit jelent betegnek lenni?” foucault-i kérdése rögtön fullasztó tapasztalattá vált a kórház falai között. A kapkodás, a titkolódzás, valamint a tekintélytisztelő ostoba hierarchia összjátéka végül oda vezetett, hogy Foucault-t olyan körte-rembbe vitték, amelyet korábban idő hiányában nem fertőtlenítettek, így a szinte működésképtelenné vált immunrendszere egyszerűen nem tudott védekezni a kórházi fertőzéssel szemben; 1984. június 25-én, délután halt meg. Végül Daniel Defert is csak a halotti bizonyítványból értesült arról, hogy a halál oka az AIDS volt, ám az orvosok rögtön biztosították, hogy ez titokban marad, mert minden nyomot eltüntettek.⁴⁴

Az élet ebben az esetben nem engedelmeskedett a fentebb kivonatolt tudós modellalkotásoknak, nem hagyta, hogy „kívülről” beavatkozzanak a valóságba. A *diskurzus rendjének* poétikus nyitómondatában az áll, hogy a beszélő suttyomban szeretett volna besomfordálni saját előadásába, melynek nem lenne kezdete, s melyet nem egy triumfáló én, hanem egy névtelen hang adna elő. Úgy tűnik, Michel Foucault-nak az akkor titokzatos betegségtől elgyötört teste, a kórházi falak mögé rejtett, sejtelmes hallgatással övezett halála, eltűnése nem kevésbé sejtelmes. Talán Lou Reed gyönyörű dala fejezi ki legjobban e modalitást: „*It must be nice to disappear, to have a vanishing act.*” □

43 ■ Hervé Guibert: *A l'ami qui ne m'a pas sauvé la vie*. Gallimard, Paris, 1990, 21.

44 ■ Éric Favereau: Foucault. Les derniers jours. Interview avec Daniel Defert. *Libération*, 2004. június 19–20., Foucault-melléklet, iii–iv. old.

A TERMÉSZETFELETTI KOMMUNIKÁCIÓ MŰHELYE

KLANICZAY GÁBOR

Pócs Éva:

Népi vallás és mágia Közép-Kelet-Európában

Válogatott tanulmányok II.

L'Harmattan – PTE Néprajz – Kulturális

Antropológia Tanszék, Budapest, 2018.

764 oldal, 6990 Ft

Éva Pócs (ed.):

The Magical and Sacred Medical World

Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon

Tyne, 2019.

525 oldal, \$ 119.95

Éva Pócs (ed.):

Body, Soul, Spirits and Supernatural

Communication

Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon

Tyne, 2019.

487 oldal, \$ 119.95

Ha valaki kézbe veszi Pócs Éva válogatott tanulmányainak második kötetét, első reakciója az lehet, hogy milyen súlyos ez a kötet. Összehasonlítva a 17 évvel ezelőtti első kötettel, ezt a „súlyosságot” számszerűsíteni is lehet. Míg az első kötet 11 tanulmányt közölt 297 oldal terjedelemben, a második kötet 24 írása 764 oldalt tölt meg. Első ránézésre hasonló elvek alapján épülnek fel: az elsőben Pócs Éva három, a másodikban öt tematikus csoportba rendezi a tanulmányait. A logikai, elméleti kereteket kijelölő első csoport mindkettőben a *Hiedelemrendszer, hiedelemlények* címet viseli, a többi fejezetcím pedig mindkettőben azokról a lényekről és jelenségekről szól, amelyekkel Pócs Éva az elmúlt

évtizedekben foglalkozott: a 2002-es kötetben ezeket a *Látók, varázslók, táltosok*, illetve *A vallás és mágia határán* címekkel foglalta össze, az újabb tanulmánygyűjtemény fejezetcímei pedig az *Archaikus vallási technikák, Mágia, varázslat, Boszorkányság* és a *Tudománytörténeti szemelvények*.

A hasonlóságok mellett azonban érdemes felfigyelní az apró különbségekre is. Az első tanulmánykötet címe: *A magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán*. A mostani főcímében „népi vallás és mágia” szerepel. E változásra Pócs Éva kitér az előszóban:

„Mindeme témák kutatása ma Európa-szerte szinte reneszánszát éli, még ha a kutatók már sokkal kevésbé is haladnak a »hagyományos« néphit vizsgálatának a múlt századi folklorisztika által szentesített útjain [...] Nem is beszélve arról, hogy maga a néphit – mint önálló, a vallástól független entitás – fogalma is megkérdőjeleződött.” (*Népi vallás*, 7. old.)

Pócs Éva hangsúlyozza, hogy a néphittel kapcsolatos hagyományosabb kutatás kibővülése a „népi vallás” módszertanilag megalapozottabb vizsgálatává fontos paradigmaváltás, melyet a kötetbe felvett, az elmúlt két évtizedben született és eredeti formájukban közreadott írások is szemléltetnek.

A másik érdekes különbség a „határ” megjelölés eltűnése. Pócs Éva korábbi munkásságában ennek a fogalomnak fontos szerepe volt. A boszorkányságról vagy a tündérekkel kapcsolatos hiedelmekről írt könyvei¹ bemutatták, hogyan érintkezett a „nyugati” kereszténység, illetve az ortodox egyház által befolyásolt népi vallás, hogyan keveredett a magyar néphit a velünk keleten-délkeleten szomszédos népek hiedelmeivel. A ráolvasások elemzése² pedig egybevetették a keresztény vallás kifinomult szertartásrendjét és az ahhoz kapcsolódó szimbólumokat és teológiai megfontolásokat a „népi” mágikus gyakorlatok eltérő rendszerével, és vizsgálták kölcsönhatásaikat. Az imént jelzett szemléleti változásról árulkodik, hogy a téma immár nem vallás és mágia határa és keveredése, hanem egy önálló rendszer jellemzése: „Közép- és Kelet-Európa határából” „Közép-Kelet-Európa” lett, a „vallás és mágia határa” alfejezet pedig egyszerűen „népi vallás és mágia”. Pócs Éva nemcsak a hazai néprajzi kutatás jelentős – 2019-ben Széchenyi-díjjal elismert – képviselője, hanem évtizedek óta egy aktív, folklorikuskutatókból, antropológusokból,

1 ■ Pócs Éva: Tündér és boszorkány Délkelet- és Közép-Európa határán. *Ethnographia*, 97 (1986), 177–256. old., ugyanez könyvformában: Akadémiai, Bp., 1989.; angolul: *Fairies and Witches at the Boundary of South-Eastern and Central Europe*. FF Communications N. 243. Academia Scientiarum Fennica, Helsinki, 1989.

2 ■ Pócs Éva: *Magyar ráolvasások I–II*. MTA Könyvtára, Bp., 1985–1986.; uő: *Ráolvasások. Gyűjtemény a legújabb korból (1851–2012)*. Balassi, Bp., 2014. Ez utóbbiról lásd Ilyefalvi Emese: Rendet vágni a szövegdszungsungelben. *BUKSZ*, 27 (2015), 3–4. (ősz-tél) szám, 164–171. old.

történészekből álló kutatócsoport központi alakja, a Pécsi Egyetem – most már emeritus – professzoraként iskolateremtő tudós. Könyvei, tanulmányai e munkacsoport és tanítványi kör műhelyében, az általa szervezett nemzetközi konferenciák miliójében formálódtak. Írásaival irányította a közös kutatómunkát, inspirálta tucatnyi kolléga és tanítvány kutatásait.

A MUNKACSOPORT ÉS A KONFERENCIÁK

Az 1980-as évek első felében kialakult munkacsoport két összefüggő témakör kutatására formálódott: a magyar hiedelemszövegeket összegyűjtő hatalmas adattár rendszerezésére és a magyarországi boszorkányperek dokumentációjában fellelhető hiedelmek vizsgálatára. A boszorkánysággal foglalkozó munkacsoport, amelyben kezdettől fogva részt vettem, s amelynek legaktívabb tagjai közé Sz. Kristóf Ildikó, Benedek Katalin, Tóth G. Péter, Kis-Halas Judit és Wolosz Róbert tartozott, a nyolcvanas években ambiciózus számítógépes projektbe fogott: a magyarországi boszorkányperek tanúvallomásaiban fellelhető hiedelmek és narratív sztereotípiák kódolásába.³ Ez a munka nem hozta ugyan létre a megálmodott számítógépes adatbázist, de annak előfeltételeként nagy mennyiségű kiadatlan boszorkánypert tárt fel, és összesen 11 kötetnyi forráskiadvány megjelenéséhez vezetett.⁴ Pócs Éva kutatói és tanítványi köre 1993 óta két-három évente seregszemleszerű konferenciákat szervezett, amelyek anyagát a Balassi Kiadónál a *Tanulmányok a természetfeletről – Vallásethnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben* című sorozat kilenc vaskos kötetében jelentette meg (lásd a dobozt). Érdeemes röviden megemlíteni a konferenciák néhány címszavát: eksztázis, álm, látomás, lélek, halál, túlvilág, áldás, átok, maszk, átváltozás, beavatás, áldozat, divináció. Láthatjuk: ezek a témakörök azt az ambiciózusan szélesre szabott, minden részletben végiggondolt területet fedik le, amelyre Pócs Éva saját kutató és rendszerező munkássága kiterjed, a hazai néprajzkutató gárda nagy hányadát, és velük együtt vallástörténészek, pszichológusok és szociológusok sorát, valamint a nemzetközi tudományos élet számos jeles képviselőjét mozgósítva e problémák részletes és adatgazdag feltérképezésére.

2012-ben Pócs Éva – a magyar társadalomtudományos kutatásban elsőként – elnyerte az Európai Kutatási Tanács (ERC) rangos kutatási támogatását a *Népi vallás a keleti és nyugati kereszténység határán: folyamatosság, változások és kölcsönhatások* elnevezésű projekttel. Korábbi munkatársi-tanítványi körét kibővítve öt éven át egy tekintélyes méretű vallás-ethnológiai kutatócsoport tevékenységét irányította, újabb konferenciákkal, könyvekkel, adatbázisokkal, disszertációkkal szaporítva az e területen az ő közreműködésével felhalmozott tudásanyagot.⁵ Ennek a munkának az eredményeként született, egyebek között, az általa szerkesztett két angol nyelvű tanul-

mánykötet, mely a *Tanulmányok a transzcendensről* könyvsorozat két kötetéből nyújt a külföld számára újraszerkesztett, újabb cikkekkel kibővített válogatást. Ezek rövid ismertetése egyúttal jó háttérrel kínál Pócs Éva tanulmánykötetének tárgyalásához.

MÁGIKUS ÉS SZAKRÁLIS MEDICINA

A *The Magical and Sacred Medical World* a 2009-ben Pécsen megrendezett konferencia anyagából 2010-ben kiadott hasonló című magyar kötet 40 tanulmánya közül 16-nak közli angol fordítását és további nyolccal egészíti ki. A 22 cikket négy témacsoportba rendezi: 1. A betegségek mágikus és természetfeletti okozói; 2. Orvosok, mágusok, gyógyító papok; 3. Büntető és gyógyító szentek, csodás gyógyulások; 4. Gyógyító módszerek és orvosságok.

Az első témakör cikkei jól szemléltetik a kötet tematikai-módszertani és regionális sokszínűségét. A kanadai Janine Rivière cikke szintetikus tárgyalást ad az éjjeli boszorkánynyomás (*hag-riding*) történeti adatainak értelmezéséről, amit az etnológia a *Mahr/mora* démonnal kapcsolatos hiedelmekkel, a pszichológia pedig az „alvászavarok” jelenségével hoz kapcsolatba. Svetlana Tsonkova középkori bolgár ráolvasásszövegek és olom-amulettek alapján írja le a *nezhit* elnevezésű betegségdémon figuráját. Iancu Laura a moldvai Magyarfaluban végzett terepmunka alapján mutatja be, hogy milyen természetfeletti betegségek okozóiban hisz egy mai parasztközösség, és milyen gyógymódokat kínál rájuk a római katolikus és ortodox papság. Katerina Dysa a XVIII. századi ukrán boszorkányperek dokumentációja alapján ad képet egy hasonló jelenséggörőről. Mézes Ádám a Habsburg-birodalom délkeleti, szerbek lakta határvidékén, Bánságban a XVIII. század derekán kibontakozó vámpírpánik történetét mutatja be, és

3 ■ Klaniczay Gábor – Pócs Éva – Tóth G. Péter – Robert Wolosz: A Κλειο-boszorkányperek-adatbázis. In: Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. L'Harmattan, Bp., 2001. 293–335. old.

4 ■ E munkacsoport működésének korábbi időszakát bemutattam a *Boszorkányság vagy tündéri varázslat?* című cikkemben. *BUKSZ*, 11 (1999), 4. (tél) szám, 352–363. old. Lásd még a Pócs Évával közösen írt előszót a vele együtt szerkesztett kötetben: *Boszorkányság, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. Balassi, Bp., 2014. 7–16. old.

5 ■ A kutatócsoport munkájáról lásd <http://eastwest.btk.mta.hu/>. Tagjai: Balatonyi Judit, Báth Dániel, Brandl Gergely, Czégényi Dóra, Valer Cosma, Csepregi Ildikó, Gyórfy Eszter, Heszl Ágnes, Ilyefalvi Emese, Laura Jiga Iliescu, Kis-Halas Judit, Klaniczay Gábor, Komáromi Tünde, Mirjam Mencej, Nagy Ilona, Peti Lehel, Tóth Anna Judit, Tóth G. Péter, Svetlana Tsonkova, Vidacs Bea, Maria Vivod, Zombory Andrea. Az itt született publikációk közül három már a *BUKSZ* is ismertetett: Báth Dániel: *A zombori ördögűző. Egy 18. századi ferences mentalitása*. Balassi, Bp., 2016. – *BUKSZ* 29. (2017), 2. (nyár) szám, 216–218. old. (Smid Bernadett); Klaniczay-Pócs (szerk.): *Boszorkányság, varázslók és démonok*, és Gábor Klaniczay – Éva Pócs (eds.): *Witchcraft and Demonology in Hungary and Transylvania*. Palgrave Macmillan, London, 2017. – *BUKSZ* 30 (2018), 220–223. old. (Láng Benedek). A projekt *Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából* című könyvsorozatának publikált darabjait lásd a külön dobozban.

elemzi Georg Tallar, egy „vámírgyanús” holttestek exhumálásával foglalkozó orvos *Visum repertum* címmel publikált részletes beszámolóit. Végül a csíkszeredai antropológuskör egy ismert képviselője, Gagy József a „csináltatás” (a „rontás” székel-földi elnevezése) diagnózisát a mai parasztközösségek betegségértelmezéseinek szélesebb rendszerében próbálja elhelyezni, bemutatva egyúttal, hogy a másokat okoló rontásvád mellett milyen alternatív természetfeletti okokra (például valamilyen tabu megsértésére) is gyanakodhatnak egy balszerencse magyarázatakor. E hat tanulmány, összefoglalva, egy átfogó tipológia felé mutató panorámát fest a betegségek okozó természetfeletti lényekről, amelyek Közép-Kelet-Európában a középkortól napjainkig felbukkantak, és Janine Rivière cikke kísérletet tesz ennek általános kontextusba foglalására. Mindebben támaszkodik a történeti, folklorisztikai, antropológiai, pszichológiai elemzések módszertanára.

A tanulmánykötet további három fejezete hasonlóképpen sokszínű, ugyanakkor arányosan megszerkesztett rendszert kínál. A mágikus-szagrális gyógyítás emberi szakértőit bemutató hét tanulmányban szó esik a jóslás ókori (görög) és középkori (germán) megnyilvánulásairól (Christa Agnes Tucsay), az ördögűzés XVIII. századi katolikus és XX. századi ortodox praxisáról (Báth Dániel és Komáromi Tünde), s a vizsgált mágikus gyógyítók köre kiterjed a skandináv-balti régióra (Ane Ohrvik és Madis Arukask), sőt Belső-Ázsiára (Kehl-Bodrogi Krisztika) és a vietnámi bru sámánokat kutató Vargyas Gábor cikkével Távol-Keletre is, illusztrálva a vizsgált jelenségek univerzális jellegét.

A természetfeletti lényekhez köthető gyógyító praxist négy cikk tárgyalja. A szlovén antropológus, Mirjam Mencej tanulmánya részletes elemzést kínál a fonás bizonyos napokra érvényes tabuját megsértőket a közép-kelet-európai néphit szerint megbüntető istennőszerű hiedelemleányokról (Luca, Perchta, Holle, Péntek asszony), és távolabbi rokonaikról, az antik sorsistennőkről, a Moirákról, érzékletes leírást adva a tabusértés naptár szerinti liminális periódusairól.

Emanuela Timotin a román ráolvasásszövegekben is sűrűn emlegetett keresztény gyógyító szenteket (Kozma és Damján, Simeon, Cyprianus) mutatja be. Pócs Éva cikke a gyógyító álm antikvitásba viszszanyúló rituális gyakorlatának, az inkubációnak az általános kereteit írja le (amivel egyébként a kötetben két másik cikk, Albena Georgieva és Csepregi Ildikó tanulmánya is foglalkozik), majd összegyűjti e jelenségek történelmi és néprajzi adatait a tündér- és boszorkányhiedelmek világáról.

A könyv negyedik része a természetfeletti lények eszköztárát vizsgálja. Tudjuk, hogy a gyógyításban vagy a rontásban az antikvitás óta szerepet játszhattak különféle növények, például a Homérosznál emlegetett *moly* (amelyről Zergi Nóra ír), görög, római és bizánci mágikus istenszobrocskák (*telesma* és *stoicheion*), melyekről Tóth Anna Judit ad elemzést. A Kozma és Damján templomában feljegyzett inkubációs csodák egyike, mint Csepregi Ildikó felfigyelt rá, disznóhús fogyasztását írja elő gyógy mód gyanánt a kegyhelyhez forduló zsidó betegek számára – ezzel saját vallási tilalmuk megsértésére és áttételesen a keresztény hitre áttérésre szorítva őket. Az antikvitásból – hatalmas ugrással – a kortárs New Age és a

pszichiátria világába repít az utolsó két tanulmány. Kis-Halas Judit helyi gyűjtései alapján egy napjainkban terjedő ezoterikus gyógyászati rendszert mutat be, a „szellemsebészet” (*pszichotronika*) módszereit, ahol meglepődve láthatjuk, milyen turmixot kínálnak az internetre, a keresztény kegyhelyek gyógyító praxisára és a hagyományos népi gyógyászatra is támaszkodó mai gyógyítóasszonyok. Végül két pszichiáter, Vas Pál József és Császár Noémi nem kevésbé meglepő beszámolójában arról olvashatunk, hogyan használják a samanizmus archaikus technikáit a hipnózis egy bizonyos fajtájában, a „tandem” terápiában, ahol maga a pszichiáter is a transz állapotába kerül.

Mielőtt megkísérelném értékelni, milyen általánosabb konklúziók vonhatók le egy efféle sokszerzős tanulmánygyűjtemény egészéből, vegyünk szemügyre e kötet itt ismertetendő ikerpárját, amely ugyanígy a

Tanulmányok a transzcendensről sorozat egyik legutolsó darabjának angol változata.

TEST, LÉLEK, SZELLEMEK ÉS TERMÉSZETFELETTI KOMMUNIKÁCIÓ

Ennek a kötetnek a keletkezéséről, előzményeiről nagyon hasonló dolgokat lehet elmondani, mint az előbbiről: ez is egy Pécsett – 2014-ben – rendezett konferencia előadásaiból válogat, pontosabban az azonos című, 2015-ben publikált magyar kötet 35 tanulmányából 26-ot, hozzátevé egyet (Pócs Évát). Annyi fontos különbség van csupán, hogy ez a konferencia már az ERC-projekt támogatásával szerveződött, és nemzetközi háttérként részt vett benne az *International Society for Folk Narrative Research* (ISF-NR) *Belief Narrative Network* munkacsoportja is. Tematikája az előbb ismertetett kötetéhez hasonlóan négy csoportba rendeződik: 1. Test, lélek, alteregó; 2. Test, lélek és a halottak szelleme; 3. Kettős lények: tündér, emberfarkas (*werwolf*), vámpír; 4. Kommunikáció a szellemvilággal. Míg a gyógyítás mágikus és szakrális dimenzióinak feltárásakor a tanulmányok az emberi szereplőket, helyszíneket, eszközöket vették szemügyre, valamint az elképzelt ártó és segítő természetfeletti lények változatait, ennek a kötetnek a szerkezete a test-lélek klasszikus dichotómiájára épülő hiedelmek tipológiájára épül.

Az első nagyobb tematikus csoport a testet elhagyni képes, önálló életre kelő lélek fogalmát járja körül, különös figyelemmel arra, hogyan keverednek a történelem során a kereszténység előtti és a kereszténység különböző (elit és népi, keleti és nyugati) változataiból származó lélekfogalmak. Ebből a szempontból a nemzetközi tudományosság számára különösen érdekes az, amit a kutatók az európai kereszténység keleti peremvidékén élő népek hiedelméről tudnak elmondani. Voigt Vilmos a magyar és az obi-ugor lélekfogalmat összehasonlító nyelvtörténeti és hiedelememlékek segítségével boncolgatja, olyan képzetek szomszédságában, mint a „pára”, az „árnyék”, a „révülés”. Dyekiss Virág a szibériai szamojéd nganaszán népcsoport lélek és test kapcsolatáról alkotott elképzeléseit mutatja be – szemléletesen részletezve minden anatómiai egység e téren betöltött sajátos funkcióját. Daiva Vaitkevičienė az árnyékkal mint a lélek látható, a testet elhagyni tudó formájával kapcsolatos litván hiedelmeket tárgyalja. Ezek mellé a test/lélekhiedelmek mellé érdekes kontrasztként illeszkedik Farkas Judit terepmunka-beszámolója egy mai Krisna-tudatú magyarországi ökofalu lélekről és testről alkotott képzeleiről, és Vincze Kata Zsófia írása arról, hogy milyen felfogás olvasható ki a testi és a lelki vágyról a Talmud modern, XXI. századi értelmezéseiből.

A fizikai testtől elszakadni képes „szabad lélek”, „árnyéklélek”, „alteregó”, „második test” fogalmait a germán mitológia és a kereszténység előtti magyar ősvallás kutatói általában a pogányság örökségének

tartják – ezt a leegyszerűsítő nézetet árnyalja Willem de Blécourt két holland mondagyűjtemény alapján készített elemzése, mely bemutatja, hogy a „második test” képzele mennyire általánosan elterjedt a nyugat-európai folklórszövegekben; továbbá Francesca Matteoni tanulmánya, amely az angol boszorkányok állatfamiliarisait bemutatva érdekes párhuzamot szolgáltat egy eddig sajátosan kelet-európainak és archaikus maradványnak gondolt jelenségre.

Az élők és a holtak viszonyának nézőpontjából közelít a kötet második fejezete a test és lélek kettősségéhez. Ez a témakör Pócs Éva természetfeletti lényekkel kapcsolatos korábbi írásaiban is központi jelentőségű volt.⁶ Nem véletlen, hogy épp e ponton tartotta szükségesnek a kétharmadában angolra fordított magyar kötet anyagát egy abban nem szereplő új saját tanulmánnyal a halál utáni „átmeneti rítusokról” kiegészíteni, melynek a magyar változata egyébként bekerült az alább ismerttetendő saját tanulmánykötetébe is.

A Kárpát-medence és a szélesebben vett Közép- és Kelet-Európa Pócs Éva által tárgyalt félelmetes, halál után visszajáró kettős lényeiének („temetetlen”, „keresztetetlen”, „szomjazó” holtak, emberfarkasok, vámpírok) sorához érdekes kiegészítésként csatlakoznak a Tóth Anna Judit által bemutatott bosszúálló görög démonok. A kötet harmadik fejezete teljes egészében e „kettős lények” elemzésével foglalkozik. Julian Goodare a skót boszorkányperek dokumentumaiban emlegetett „jó” és „rossz” szellemek osztályozása nyomán mutatja be a *seely wight* szellemek és a tündérek kora újkori hiedelemrendszerét, kitérve arra is, hogy ezek a hiedelmek milyen megszorításokkal nevezhetők „samanisztikusnak”. Lizanne Henderson, a skót tündérmitológia monográfusa ezúttal egy XVII. századi lelkész, Robert Kirk könyvének neoplatonista ihletésű tündér- és angyalosztályozását elemzi. Olvashatunk ugyanitt a livóniai farkasemberekről (Sandis Laime), az észak-szerbiai vlahok *moraképzeiteiről* (Annemarie Sorescu-Marinković) és a filmvásznon megjelenő vámpírokról (Maria Tausiet).

A legváltozatosabb összeállítás a „szellemvilággal folytatott kommunikációval” foglalkozó negyedik témacsoport. Mirjam Mencej, a neves szlovén antropológus és folklórkutató tanulmánya a „körkörös mozgás” transztechnikájának szerepét vizsgálja a samanizmus (tunguz, nanáj, orocs, számi és orosz)

6 ■ Pócs Éva: *Élők és holtak, látók és boszorkányok*. Akadémiai, Bp., 1997.; uő: *Between the Living and the Dead. A Perspective on Seers and Witches in the Early Modern Age*. CEU Press, Bp., 1999.

7 ■ V. Kovács Sándor (szerk.): *Tar Lőrinc pokoljárása. Középkori magyar víziók*. Szépirodalmi, Bp., 1985.

8 ■ Pócs Éva cikkének első változata 2002-ben jelent meg. A jegyzetekben említi, hogy ugyanennek a *werwolf*-anyagának két átdolgozott, frissebb szakirodalommal kiegészített angol átiratát is publikálta 2008-ban és 2011-ben. A *werwolf*-szakirodalom reprezentatív kötete azonban e dátumok után látott napvilágot: Willem de Blécourt (ed.): *Werewolf Histories*. Palgrave Macmillan, London, 2015.

változataiban, a dervisek táncában és a farkasemberek átváltozását elősegítő földön forgásban. A testtől elváló, „vándorló lélekről” számos középkori elbeszélés tanúskodik, mint Christa Agnes Tuczay cikkéből megtudhatjuk, és az egyik leghíresebb fajta lélekutazásról, a magyar középkori forrásokból is ismert⁷ írországi „Szent Patrik-purgatórium” zárándokhelyén szerzett félelmetes élményről egy spanyol zárándok, Ramón de Perellós beszámolója alapján Gordana Galić Kakkonen ír. A fejezet további cikkeiben olvashatunk antik ördögűzésről, elefántcsontparti megszálottság esetekről, burját szellemcsatákról. Végül ezt a színes összeállítást két „kakukktójás” zárja. A kiváló kolozsvári folklórkutató, Tánczos Vilmos egy moldvai csángó férfi vallásos világképéről, annak különböző – pragmatikus, fanatikus, vizionárius, mágikus-populáris – regisztereiről rajzolt panoráma segítségével mutatja meg, hogyan illeszkednek a fentebb bemutatott különleges természetfeletti jelenségek egy mai vallásos átlagember hétköznapijaiba. Gyimesi Júlia tanulmánya pedig azt elemzi, hogyan viszonyult a spiritualizmus és a telepátia jelenségeihez a budapesti pszichoanalitikus iskola.

Hogyan összegezheti egy recenzens e két kötet 49 tanulmányából, vagy akár az alapul szolgáló magyar könyvsorozat 11 kötetének több mint 300 írásából fakadó tanulságokat? Annyi nyilvánvaló, hogy itt a természetfeletti világról kialakult népi és elit-, történelmi és jelenkori elképzelésekről, a természetfeletti világot benépesítő hiedelemlényekről Pócs Éva által évtizedek óta mintázott, enciklopédikus igényű, bonyolult rendszerbe illeszkedő újabb és újabb részletekről van szó. Egy-egy újabb konferencia, majd a belőlük készülő kötetek egy jól kigondolt újabb nézőpontból foglalják a részleteket gondosan elrendezett csokorba. A sokszínűség, az érdekes tematika mellett a kutatás szempontjából az az imponáló, hogy Pócs Éva az elmúlt évtizedek során nemcsak a magyarországi kutatók – néprajzkutatók, antropológusok, történészek, irodalomtörténészek, klasszika-filológusok, pszichológusok – széles gárdáját szólaltatta meg e kérdésekben, de felkutatatta és Magyarországra hívta a rokon jelenségek közép-, kelet-, délkelet-európai és „nyugati” szakértőit is, hogy a szélesebb, „globális” kontextusba helyezett vizsgálódásában minden részletkérdésben a nemzetközi kutatás legjobb specialistáira támaszkodhasson. Üdvözlhető, hogy a 11 magyar kötet nyomán a két angol összeállítás már a nemzetközi publikum számára is hozzáférhetővé teszi ezeket az eredményeket.

Pócs Éva munkássága felől nézve azonban mindez egy sok évtizede készülő, nagyszabású szintézis előkészítő munkálatának tekinthető. A „természetfeletti világgal folytatott kommunikáció” formáiról, közvetítőiről szóló monográfia magyar és angol változata – úgy tudom – szinte teljesen elkészült már, leadás előtt áll, a könyvkiadók már hirdetik is. Addig is itt van azonban a kezünkben a súlyos, 764 oldalas újabb tanulmánykötet, mely Pócs Éva saját, e témáról szóló

írásait rendező tematikus csoportokba, ugyanennek az előkészületnek a jegyében.

A tanulmánykötet 24 cikkét egyenként nem lehet itt ismertetni, bár a legtöbb közülük megérdemelné, mert egy-egy általános jelentőségű és önmagában akár egész monográfiát megérdemlő jelenség elméleti igényű, teljességre törekvő tárgyalását nyújtja 30-60 oldal terjedelemben. A legjobb megoldás e tematika áttekintésére a tartalomjegyzék reprodukálása (lásd külön dobozban), én pedig közülük négy-öt írást választok ki részletesebb ismertetésre, hogy szemléltessem Pócs Éva kutatói módszereit és az őt foglalkoztató problémák, az általa javasolt megoldások egy részét.

A WERWOLF ÉS AZ EMBERI TERMÉSZET

A válogatásban első helyre került 66 oldalas írás a *Natura és kultúra – halál vagy élet? Kettős lények és „emberré avatás”* címet viseli. Száraz és tárgyyszerű bevezető mondataiból megtudjuk, hogy az élő vagy halott embernek és a démonnak/állatnak egyaránt megfelelő, az emberi és a nem emberi világ közötti átjárásra képes „kettős lényekkel” kapcsolatos hiedelemrendszereket a werwolf (emberfarkas) alakján keresztül mutatja be. Jelzi, hogy bár adatainak többsége a magyar néphitből és közép-kelet-európai környezetéből való, az archaikus eredet kutatása helyett a kérdést azzal az összeurópai kontextussal együtt kezeli, amellyel a magyar néphit rendszere több szinten összeépült. A werwolf-szerű lények (*prikulics*, *vukodlak*, *lupo mannaro*, *loup garou* stb.) különböző kultúrákban történő számbavétele, a vonatkozó források Hérodotosztól a Pócs Éva által fél évszázada alapított és gyarapított magyar Néphit Archivumig terjedő felsorolása, a régebbi és frissebb szakirodalomra való utalások⁸ és egy-két zamatos boszorkányperszöveg idézése nyomán lát hozzá Pócs Éva az elemzésnek. Ez három fázisból áll.

Elsőként csokorba gyűjti a „werwolf-rokonokat”, a hozzájuk hasonló, ember-állat átváltozásra képes, negatív és pozitív lények sorát: vámpír, boszorkány, strigoi, mora/Mahr/lidérc, betegségdémon, erdei szellem, tündér, sárkány, tudós páztor, garabonciás, táltos, sámán, és ilyenek az antik hibrid szörnyek is: Gorgó, lámia, hárpia, kentaur stb. Ezután jellemzi, milyen rendkívüli módon születés (létszám feletti, 7. vagy 9. gyerek, burokban, foggal stb.), milyen beavatás vagy elhivatás nyomán lesz valakiből werwolf vagy ehhez hasonló kettős lény, mennyiben lehet az állatalakot a testből eltávolítani képes lélek formájának tekinteni, milyen eszközök (pl. a farkasing) és milyen alkalmak (pl. az újhold) segítik elő az átváltozást. Az elemzés harmadik lépcsőjén Pócs Éva a strukturális antropológia elméleti készletéhez nyúl: Claude Lévi-Strauss „nyers és főtt” oppozíciójával, a natúra és kultúra, a civilizálatlan periféria és a lakott tér szembenállásával rendszerezi azokat az apró részletekből, utalásokból rekonstruált

rítusokat, amelyek segítségével védekezni lehet az ambivalens kettős lények ellen, vagy a werwolf-szerű lényt vissza lehet varázsolni „állati”, nyers állapotából emberi, civilizált státusba. „Vesszőzés”, „életbe avatás”, „szimbolikus sütés” – izgalmas és zavarba ejtő nyomozómunkán keresztül mutatja be Pócs a kenyér, a ruha, a fonás-szövés, a kovácsolás „emberre avató” technikáinak jelenlétét a werwolf-hiedelmekhez kapcsolódó archaikus rítusokban, amelyek azután további megfigyeléseket tesznek lehetővé a „jó werwolfok” termékenységvédelmező küzdelmeivel kapcsolatban,⁹ amelyek a Carlo Ginzburg által elemzett jótékony benandante varázslók¹⁰ vagy a magyar táltosok közösségük érdekében folytatott vagdalkozásaihoz teszik őket hasonlóvá.

A natúra – kultúra, nyers – főtt, halál – élet szimbolikus oppozíciósorát boncolgatja tovább Pócs Éva a kötet második tanulmányában is, mely elsősorban az öltözködés szimbolikus vonásait elemzi. Az emberfarkas állattá változása, kettős identitása itt is a kiindulópont: a werwolf állat alteregója/állatbőre, „második bőre” testének „határa” – az átváltozás mintegy a bőr „kifordítása”, ezért kapcsolódik hozzá a hiedelmekben a „farkasing” vagy a „farkasöv” felöltése. Ennek a folyamatnak az ellentéte pedig a meztelen farkasember ruhába öltöztetése, az emberi ing felöltése. A meztelenség és a ruha rituális szerepének más példáit, a keresztelőinget, a völegényinget, a német *Schutzhemd*, *Glückhemd* védő szerepét elemezve Pócs Éva eljut a fonó-szövő istenségek – a sorsasszonyok –, a mennyei ingek és az ördögi palástok vallástörténeti példáihoz.

LÁTOMÁSOK ÉS MEGSZÁLLOTTSÁG

Az archaikus vallási technikák című fejezet (mely egyébként – talán öntudatlanul – Mircea Eliade legnevesebb könyvének, a *Le Chamanisme et les techniques archaïques de l'extase*-nak¹¹ a címét visszhangozza) a természetfeletti világgal folytatott kommunikáció két legfontosabb formájával, a látomással és a megszállottsággal foglalkozó tanulmányokat foglalja össze. A *Transz és látomás Európa népi kultúráiban* programszerű megfogalmazást ad Pócs Éva megközelítési módjáról és a mögötte rejlő ambícióról: összekapcsolja a történelmi és a jelenkori jelenségeket, az elit és a népi kultúra megnyilvánulásait, a folklór, az antropológia és a pszichológia fogalomkészletét. Egy hosszabb idézet jól szemlélteti ezt a kutatói módszert.

„Az elit és népi látomáskultúra elválasztása igen mesterséges, a múlt és jelen vonatkozásában egyaránt: nem csak alapvetően közös, általános, az emberi pszichében gyökerező sajátságokról és érzékelési technikákról van szó, hanem nagyrészt azonos, közös kultúrkincsről is. Természetesen kiszűrhetők bizonyos kultúraspecifikus elemek, különösen a kollektív rituális formák közt, de lényegében azonos módon esett transzba és tett meny-

nyi lélekutazást vagy volt pokolbeli látomása – és hasonló élményeket élt meg – egy kora középkori szerzetes vagy egy 20. századi magyar halottlátó, gyógyító vagy jós – ebbe behelyettesíthetünk norvégot, románt, spanyolt, és feltehetően még Európa határain kívül is léphetnénk. A különböző kulturális formációkban jelentkező eksztatikus élmények közös alapját a *transztechnika* képezi, ezért problematikus, ha ezt az önmagában pusztán egy sok mindenre használható eszközt egy kiválasztott vallási kategória alapkritériumának, eredet- vagy kormeghatározójának tekintik (például a *samanizmus* meghatározása a transszal, vagy a magyar *táltos* eredetkérdéseinek felvetése pusztán transzadatok alapján). [...] A pszichobiológiai és kulturális sokféleség mellett egységről, az egész kultúrát behálózó nagy egészről van szó.” (171. old.)

Bár a mindent együtt tárgyaló szintetikus általánosítás ellen berzenkedhetnek a különleges kontextusokat, sajátosságokat, változásokat kutató néprajzkutatók, történészek, antropológusok, elfogadható ennek az összefoglaló és egyben összehasonlító kategorizálásnak a hasznossága. Az eksztázis, a transz, a misztikus egyesülés (*unio mystica*), a látomás, a jelenés, az álom, a samanizmusból ismert „lélekutazás”, a halálközeli élmény (*near death experience* – NDE), a hallucinogén narkotikum segítségével elért módosult tudatállapot (*altered state of conscience* – ASC), az „érzékenfelüli érzékelés” (*extrasensory perception* – ESP) megnyilvánulásainak sorra vétele és a hozzájuk vezető „transztechnikák” elemzése után áttekinti, milyen történelmi kontextusban fordulnak elő e jelenségek. Szól a keresztény láto-

9 ■ Willem de Blécourt: *A Journey to Hell: Reconsidering the Livonian Werewolf. Magic, Ritual, and Witchcraft* 2 (Summer 2007), 1. szám, 49–67. old.

10 ■ Carlo Ginzburg: *I benandanti. Stregoneria e culti agrari tra Cinquecento e Seicento*. Einaudi, Torino, 1966.

11 ■ Mircea Eliade: *Le Chamanisme et les techniques archaïques de l'extase*. Payot, Paris, 1968.

12 ■ William A. Christian Jr. – Gábor Klaniczay (eds.): *The "Vision Thing". Studying Divine Intervention*. Collegium Budapest Workshop Series 18, Bp., 2009.

13 ■ *Ethnographia*, 125 (2014), 161–215. old.

14 ■ Lásd a 3–4. jegyzetet.

15 ■ Alan Macfarlane: *Witchcraft in Tudor and Stuart England. A Regional and Comparative Study*. Harper & Row, New York – Evanston, 1970.; Keith Thomas: *Religion and the Decline of Magic. Studies in popular beliefs in sixteenth and seventeenth century England*. Routledge & Kegan Paul, London, 1971.

16 ■ Pócs Éva: Gondolatok a magyarországi boszorkánypeerek néprajzi vizsgálatához. *Ethnographia*, 94 (1983), 134–146. old.; Klaniczay Gábor: Boszorkányhit, boszorkányvád, boszorkányüldözés a XVI–XVIII. században. *Ethnographia*, 97 (1986), 257–295. old.

17 ■ A boszorkányper-forrásanyagok részletes dokumentációját lásd Tóth G. Péter: *A magyarországi boszorkányság forrásainak katasztere (1408–1848)*. MTA Néprajzi Kutató Intézete – Laczkó Dezső Múzeum, Bp.–Veszprém, 200. Ezt a dokumentációt és statisztikai értékelését ugyanő továbbfejlesztette és digitalizálta, lásd <http://eastwest.btk.mta.hu/adatbazisok>.

18 ■ Kristóf Ildikó: „Ördögi mesterséget nem cselekedtem”. A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében. *Ethnica*, Debrecen, 1998.

másokról, „túlvilágjárásokról”, támaszkodva Ernst Benz, Jacques Le Goff, Peter Dinzelsbacher, Aron Gurevics, Jean-Claude Schmitt, Carlo Ginzburg, William Christian e tárgyban írt részletes elemzéseire (Pócs Éva cikkeinek érdemei közé tartozik, hogy a hazai kutatások mellett mindig felhasználja a nemzetközi kutatás klasszikus tekintélyeit és legfrissebb eredményeit is). A halotti látomások (vagyis a halottakkal folytatott kommunikáció) ezzel összefüggő fogalomkörét a közép- és délkelet-európai néprajzi kutatások, valamint a boszorkányperek anyaga alapján írja le. Ezután külön figyelemmel fordul a mediátorok (szentek, látók, samanisztikus varázslók) személye, rítusai, szimbolikus technikái felé, és elemzi az egyes New Age-szektékből jól ismert, de a történelem során korábban is előforduló kollektív rituális tranz jelenségét.

A tanulmánykötet e fejezetében az általánosan rendszerező tanulmány után az egy-egy résztémát kidolgozó cikkek egyik fele több neves falusi – moldvai, erdélyi – látóasszony (Jánó Ilona, Marián Rózsika) színes látomásainak és a regölésnek új szempontú elemzését adja. Érdemes itt megemlíteni, hogy Pócs Éva és több tanítványa (Csepregi Ildikó, Györfy Eszter, Hesz Ágnes, Kis-Halas Judit, Peti Lehel) részt vett a stanfordi CASBS és a Collegium Budapest által 2007–2009 között szervezett és azóta is tevékeny kutatócsoportban, mely a látomások történeti, antropológiai és cognitive science szempontú kutatásával foglalkozott – a magyarországi eredményeket ott is publikálták.¹²

A fejezetben szereplő írások másik fele azonban egy újabb, a látomásokhoz hasonlóan fontos vallástörténeti probléma, a megszállottság kérdéskörét dolgozza ki. A megszállottság különböző típusait (halotti, démoni, tündéri, isteni) külön-külön is elemzi, és egy 60 oldalas, kismonográfia igényű írásban általános rendszerezést is ad e kérdéstről. Ez az először 2001-ben megjelent tanulmány érdekes vitát váltott ki a szakmában. Az *Ethnographia* folyóirat egy egész tematikus blokkot szentelt 2014-ben Szulovszky János Pócs Éva antropológiai megszállottságértelmezését „keresztény tudományos” nézőpontból bíráló és az ördögi megszállottság valósága mellett érvelő írásának, és Pócs Éva, Klaniczay Gábor, Vargyas Gábor és Mohay Tamás arra adott válaszainak.¹³ A megszállottság kérdéskörét egyébként 2012-ben Pécsen egy nagyszabású nemzetközi konferencia is tárgyalta, amit a Franciaországban élő, neves magyar Afrika-kutató antropológussal, Zempléni Andrással együtt szervezett, és amelynek anyaga egyelőre megjelenésre vár.

MÁGIA, VARÁZSLAT ÉS BOSZORKÁNYSÁG

E két további alfejezet öt-öt tanulmányáról egybevonatban szólok, nem mintha kevésbé fontos új kutatási eredményekről lenne szó, hanem csupán terjedelmi okokból. Itt Pócs Éva munkásságának legismertebb

területéről van szó. A ráolvasások, az esővarázslás, a szemverés, a boszorkányok repülése, a Szent György-naphoz kapcsolódó hiedelmek, a boszorkányságnak a női nemhez kapcsolása Pócs Éva e témakör magyarországi kutatását meghatározó munkásságának egy-egy résztémáját dolgozza ki újabb adatok és elméleti megközelítések segítségével.

A *Maleficium-narratívumok – konfliktusok – boszorkánytípusok* (Sopron vármegye, 1529–1768) című, 60

Tanulmányok a transzcendensről

(a Balassi Kiadó könyvsorozata – szerkesztő: Pócs Éva)

- I. Eksztázis, álom, látomás (1998)
- II. Lélek, halál, túlvilág (2001)
- III. Mikrokozmosz – makrokozmosz (2002)
- IV. Áldás és átok. Csoda és boszorkányság (2004)
- V. Maszk, átváltozás, beavatás (2007)
- VI. Démonok, látók, szentek (2008)
- VII. Mágikus és szakrális medicina (2010)
- VIII. Test, lélek, szellemek és természetfeletti kommunikáció (2015)
- IX. Áldozat, divináció, istenítélet (2018)

Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából

(a Balassi Kiadó könyvsorozata – szerkesztő: Pócs Éva)

1. Klaniczay Gábor – Pócs Éva (szerk.): *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában* (2014)
2. Hesz Ágnes – Pócs Éva (szerk.): *Orvosistenektől a hortikulturális utópiáig. Tanulmányok a Kárpát-medence vonzaskörzetéből* (2016)
3. Bárány Dániel: *A zombori ördögűző. Egy 18. századi ferences mentalitása* (2016)
4. Tóth Anna Judit: *Ünnepek a keresztény és a pogány kor határán* (2017)
5. Balatonyi Judit: *A gyimesi lakodalmak. Közös kultúra és különböző identitások?* (2017)

oldalas írás a Pócs Éva kutatócsoportjában folytatott boszorkányperek-kutatások egyik legkomolyabb gyümölcse. A nyolcvanas évek elején az említett néprajzos-antropológus-történész kutatócsoport abban a reményben kezdett a magyarországi boszorkányperek tanúvallomásainak számítógépes kódolásába,¹⁴ hogy az angolszász történelmi antropológia Alan Macfarlane és Keith Thomas által kidolgozott új módszertana,¹⁵ a tanúvallomásoknak a boszorkányperekben dokumentált, de korábban alig elemzett tömeges forráscsoportjának mikroszkopikus vizsgálata a magyar történelemben is feltárhatja a „vád szociológiáját”.¹⁶

Az eddigi ismeretek szerint a XV. század végétől mindaddig, amíg Mária Terézia be nem tiltotta, a Magyarországon lefolytatott több mint 2000 boszorkányper több mint 4000 vádlottja ellen kb. 30-40 000 tanúvallomás maradt fenn.¹⁷ E tanúvallomások egy-egy csoportjának részletes történelmi elemzéséből meg lehetett ismerni a falusi és városi közösségekben belül a boszorkányvádhoz vezető feszültségek természetét, a bűnbakképző mechanizmusokat, a

PÓCS ÉVA: NÉPI VALLÁS ÉS MÁGIA KÖZÉP-KELET-EURÓPÁBAN

TARTALOMJEGYZÉK

HIEDELEMRENDSZER, HIEDEMLENÉYEK

Natura és kultúra – halál vagy élet?
Kettős lények és „emberré avatás”
Ing, palást és meztelenség: adatok az
öltözködés szimbolikus vonatkozásaihoz
Az asztal és a tűzhely – avagy hol van
a szent sarok?
Kultusz, emlékezet, dekoráció. A házbelső
díszítése Gyimesközéplekban

ARCHAIKUS VALLÁSI TECHNIKÁK

Transz és látomás Európa népi kultúráiban
Jánó Ilona és az újkori magyar látomások
Megszállt halottak, halotti megszállottság
Szókefalva/Seuca: egy új kegyhely új
üzenei
Démoni megszállottság és ördögűzés
a közép-kelet-európai népi
hiedelemrendszerekben
Kommunikáció a tündérekkel Délkelet-
Európában
Az isteni megszállottság motívumai
az archaikus népi imádságokban és
rőlvadásokban
Néhány új szempont a regölés és a
regösének kutatásához

társadalmi élet neuralgikus pontjait. Ennek jegyében született például Kristóf Ildikó elemzése a debreceni és a Bihar megyei boszorkányperlek társadalmi és kulturális háttéréről.¹⁸

A boszorkánykutató munkacsoport azonban ezen túl azt is célként tűzte ki, hogy a tanúvallomások elbeszéléseiből rekonstruálja a kora újkori boszorkányhit fogalomkészletét, mitológiáját, hiedelemrendszerét – a számítógépes „kódolás” éveken át formált rendszere ezt az ambiciózus célt szolgálta. A kiindulópont az a felismerés volt, hogy a vádaskodók által leírt rontásesetek a Vlagyimir Propp klasszikus művében, *A mese morfológiájában* elemzettekhez hasonló, sztereotip narratív struktúrák szerint formálódó elbeszélések.¹⁹ A boszorkányvád olyan

„mese”, amelynek három tipikus főszereplője van: a rontás áldozata, vagyis a „kárvallott”; a kár gyanúsított okozója, a „boszorkány”; a káresetet rontásként diagnosztizáló, a feltételezett boszorkányt azonosító és a bajra orvoslást kereső „gyógyító”. A rontástörténet tipikus morfológiai elemei pedig a következő sorba állíthatók: konfliktus a kárvallott és a boszorkány között, a boszorkány fenyegetőzése, a boszorkány valóságos újramegjelenése a kárvallott közelében/a boszorkány természetfeletti formában történő megjelenése, káreset/rontásgyanú, gyógyítóhoz fordulás diagnózisért, boszorkány azonosítása, gyógyítási kísérlet. Természetesen a dokumentált tanúvallomások nem tartalmazták az összes ilyen történetelemet, igen sokféle variációt mutattak. Sok ezer hasonló történet kódolásával a munkacsoport arra törekedett, hogy a különböző történetváltozatok alapján a falusi-városi boszorkányhit különböző típusait rekonstruálja.

Mint már utaltam rá, a megálmodott számítógépes óriás-adatbázis töredékes maradt, a közös munka viszont jelentős mennyiségű új forrás feltárását és tucatnyi forráskiadvány megjelenését segítette elő. És a boszorkányperforrásokat a kutatócsoport résztvevői e közösen kidolgozott szempontrendszer felhasználásával kezdték elemezni.²⁰ Pócs Éva tanulmánya a legjelentősebb kísérlet a felvetődött kérdések megválaszolására: nem várva be a számítógép segítségével a tömeges tanúvallomás-adatok rendszerezésében, a történelmi-néprajzi kutatás hagyományos, cédulázós módszerével dolgozta fel Sopron vármegye 250 évének addig kiadott boszorkányperében a boszorkányvádak tipológiáját.²¹ A perbe fogott 75 boszorkánynak négy alapvető típusát – a „megrövidített boszorkány”, a „tudós boszorkány”, a „természetfölötti boszorkány” és az „üldözött boszorkány” figuráját – különböztette meg, és a hozzájuk kapcsolódó eltérő hiedelmeket bőséges forrásidézetekkel tette szemléletessé.

Kár, hogy Pócs Éva e tanulmánya – ellentétben sok más írásával – nem került be a nemzetközi

19 ■ Vlagyimir Jakovlevics Propp: *A mese morfológiája*. Osiris, Bp., 2005.

20 ■ Kristóf Ildikó: *Ördögi mesterséget nem cselekedtem*. c. könyvében több hivatkozást találunk e kódrendszerre. Vö. még Tóth G. Péter: „Mit tud, látott avagy hallott azon tanú?” Tanúvallomások és maleficium-narratívok a magyarországi boszorkányperekben. In: Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. L'Harmattan – PTE Néprajz Tan-szék, Bp., 2001. 199–227. old.

21 ■ E perek többségét Schram Ferenc publikálta a *Magyarországi boszorkányperlek* c. kiadványban. Akadémiai, Bp., 1970. II. köt. 7–302. old.; 1982. III. köt. 253–265. old. Pócs Éva kutatócsoportja kiadásában azóta megjelent egy újabb kötet az addig még kiadatlan soproni perekből: Németh Ildikó – Tóth G. Péter (szerk.): *Soproni boszorkányperlek – Ödenburger Hexenprozesse 1439–1702*. (A magyarországi boszorkányság forrásai / Várostarténeti sorozat 3.) Balassi, Bp., 2011.

22 ■ Pócs Éva: A magyar táltos és a honfoglalás-kori samani-zmus. *Ethnographia*, 128 (2017), 1–46. old.

23 ■ Pócs Éva: A magyar ősvallás. In: Simon-Székelly Attila (szerk.): *Lélek enciklopédia. A lélek szerepe az emberiség szellemi fejlődésében*. III. kötet: *Lélek a mítoszok világában*. Gondolat, Bp., 2018. 433–481. old.

boszorkányságkutatás vérkeringésébe, mert kevés ilyen részletes és dokumentált vizsgálat van az itt bemutatott alapvető különbségekről. Bár ugyanaz a máglya várt e szerencsétlenekre, nagyon más volt a hétköznapi, irigységen, apró családi, közösségi sűrűlódásokon alapuló boszorkányvádaskodás, bűnbak-képzés, mint a „népi” mágikus hiedelmek, praktikák „szakértőit” (gyógyítókat, bábákat, „nézőket”) bíróság elé hurcoló gyanú. Mindez nagyon különbözött

MÁGIA, VARÁZSLAT

Esővarázslás és idővarázslók a kora újkori forrásokban

Átmeneti rítusok a halál után

Igézet, szemverés: a nézéssel való rontás hiedelmei és rítusai

A 2. merseburgi ráolvasás magyar típusai „Kösziklák hasadnak”. Csodák és lehetetlenségek a mágikus költészetben

BOSZORKÁNYSÁG

Maleficium-narratívok – konfliktusok – boszorkánytípusok (Sopron vármegye, 1529–1768)

Miért nők a boszorkányok?

Falusiak párbeszéde a bírósággal a repülésről (a 16–18. századi boszorkányperekben)

Szent György és a boszorkányok

Boszorkányság és boszorkányok Közép-Kelet-Európában

TUDOMÁNYTÖRTÉNETI SZEMELVÉNYEK

A korabeli néphit Ipolyi Arnold *Magyar mythológiájában*

„Keleti hagyomány – nyugati kultúra” Vargyas Lajos munkásságában

azoktól a színes hiedelmektől (például a tündérekhez, „szépasszonyokhoz” kapcsolódó ambivalens elképzelésektől) és azoktól a tudós demonológiából származó, „ördögszövegetre” vonatkozó félelmektől is, amelyeket a pánikot kiváltó üldözések kapcsoltak egy-egy notóriussá lett, hírbe került boszorkány személyéhez, és aminek bevallására a megvádolt boszorkányokat a kínpadon kényszerítették.

A MAGYAR „ŐSVALLÁS” NYOMÁBAN

A tanulmánykötet két utolsó írása a magyar néprajzi kutatás két kiemelkedő alakjának, Ipolyi Arnoldnak és Vargyas Lajosnak a munkásságát tárgyalja. E két írás nemcsak a magyar néprajztudomány rendszeres tudománytörténeti kutatásainak sorába illeszkedik, hanem Pócs Éva kutatásainak egy további fontos területéhez is kapcsolódik: a magyar „ősvallás” rekonstrukciójával foglalkozó, jelentős részben a néprajzi adatgyűj-

tésből kiinduló eszmefuttatásokat józan kritikával szembeesíti, s ezzel nem kevés szemöldökráncolást von magára napjaink újra felerősödő „magyarságkutató” világában. Egyik fontos – e kötetben nem szereplő – kutatási témájáról, a magyar táltosról például több tanulmányban mutatta be, hogy bajos e XVII–XVIII. századi boszorkánypere-adatokból és XIX. századi néprajzi gyűjtésekből ismert varázslóembert, illetve varázslóasszonyt a feltételezett – és nemigen dokumentálható – honfoglalás kori „sámánnal” azonosítani, mint a XIX–XX. századi történelmi-néprajzi kutatás tette.²² Egyik legújabb tanulmánya szintetikus és kritikai áttekintést ad a „magyar ősvallás” rekonstrukciós kísérleteiről, kozmogóniai elemeiről, isten- és szellemvilágáról, lélekképzeteiről támaszkodva a történelmi és összehasonlító adatok mellett a nyelvészet következtetéseire is.²³

Az itt ismertetett kötet egyik zárótanulmánya ennek az ősvalláskutatásnak az egyik megalapítóját, az 1854-ben megjelentetett *Magyar mythologia* szerzőjét, Ipolyi Arnoldot helyezi el a XIX. századi nemzeti romantika világában. Bemutatja, hogyan kapcsolódott Ipolyi e téren kifejtett munkássága példaképéhez, Jakob Grimméhez, és hogyan kell látnunk megállapításait az azóta, részben az ő nyomdokain kialakuló másfél évszázados kutatások új meglátásainak tükrében.

A magyar népballada és történelmi néprajz kitűnő kutatójáról, Vargyas Lajosról szóló írása pedig alkalmat ad ahhoz, hogy hozzászóljon a „kelet – nyugat / magyar – európai” dichotómia Vargyas életművében – a balladakutatásban, a regösének, a lucázás értelmezésében, a túlvilági látomások elemzésében – központi helyre kerülő paradigmájához. Pontosabban ahhoz, hogy Vargyas, „többször kinyilvánított, ősmagyar kultúrát kereső attitűdje mellett és ellenében, az empiria szellemében, aktuális kutatási eredményeinek fényében folyamatosan változtatta kelet- és nyugat-konceptiója tartalmát és értelmét, és mintegy önmagát legyőzve alkotott meg egy új kelet-konceptiót...”; és ezt „a tudományos gondolkodás, illetve a tudós Vargyas Lajos nagy diadalaként tarthatjuk számon” (762–763. old.).

Nincs Pócs Éva tanulmánykötetében összegzés, de e két tudománytörténeti írás mutat egyféle orientációt. A sok-sok archaikus vallási technika, egzotikus hiedelemlény, mágikus, természetfeletti, varázslatos, boszorkányos néprajzi adathalmaz pontos, igényes, kritikus rendszerezése, elemzése nem pusztán a kuriózumok iránti érdeklődés kielégítésére szolgál. Segíthet eligazodni az emberi lélek, a társadalmi konfliktusok vagy akár a délibábos nemzetképzetek és őskutatások zűrzavaros történetében is.

Türelmetlenül várjuk, hogy megjelenjen Pócs Éva nagy szintézise a természetfeletti kommunikáció „mediátorairól” – ez a tanulmánykötet is sok mindent bemutatott ennek a már szinte teljesen elkészült műnek az alapjaiból. □

OSCAR WILDE

ÁLTUDOMÁNYOS TÜKÖRBEN

BOJTI ZSOLT

Lukács Nikolett:

Oscar Wilde élete, életműve, öröksége

Változó Világ, Budapest, 2018., 128 oldal, 6

(Változó Világ 52.) 6 €

Oscar Wilde-et, az író, költő, drámaíró, esszéistát és önjelölt „génuszt” a tudományos diskurzus gyakran ellentmondásosságában láttatja: franciabarát, Angliában élő, nemzeti érzésű ír; katolicizmus felé hajló protestáns; házasságos homoszexuális; a szavak muzsikusa, a nyelv festője.¹ Wilde jelen van a populáris kultúrában is: élettörténetét és műveit továbbra is előszeretettel dolgozzák fel filmen és színpadon, gyakran utalnak rá a popzenében is. Wilde hazánkban is igen népszerű. Számítatlan, az életét és a műveit feldolgozó fordítás, kiadás és adaptáció került már a közönség elé.² Mi több, olyan kiadványok is napvilágot láttak, amelyek valószínűleg inkább a kutatókat érdekelhetik, például Tandori Dezső több kiadást megélt *Teleny*-fordítása vagy a *Dorian Gray* „cenzúrázatlan” verziójának fordítása Dunajcsik Mátyástól. Mindennek ellenére magáról Wilde-ről ritkán írt magyar szerző monográfiát.

Lukács Nikolett könyve mintha erre a hiánynak kívánná reagálni. Érdekessége, hogy nem irodalmár, hanem jogász írta, így Wilde életéről, művei kiadásának körülményeiről és három, 1895-ben lezajlott bírósági tárgyalásáról szakszerű értekezést várnánk. Külön öröm, hogy nemcsak jogászoknak és irodalomároknak íródott, hanem tudományos ismeretterjesztő szándékkal a nagyközönséghez is szól. Bár Lukács azt állítja, több szakavatott kutató lektorálta írását, nem sok jót ígér, ha azt is megtudjuk, hogy mindössze három hónap alatt készült el a kézirat.³

A kiadó szigorú formai követelményeinek megfelelően a pontosan 128 oldalas kötet hét részre, egyenként általában három fejezetre tagolódik. A részek lazán kapcsolódnak egymáshoz. A kötet Wilde életével és az életmű bemutatásával kezd, sok előreutalással a homoszexualitás XIX. századi történetének ezt követő bemutatására, majd visszatér Wilde életéhez, és az utókor értékelésével zárul. Zavaró, hogy egyes fejezeteknek látszólag semmi közük ahhoz a részhez, amelyben helyet kaptak.⁴ A kiadványban ráadásul rengeteg a helyesírási és központoszási hiba, elgépielt szó és határozott következetességgel hibásan írt tulajdonnév.

WILDE ÉLETE ÉS A (HOMO)SZEXUALITÁS TÖRTÉNETE

Lukács Nikolett csak elvétve vagy egyáltalán nem tünteti fel állításai forrását. Sejtenei vélem, hogy a Wilde életét taglaló részek főként két monográfia összeállításából származnak: az egyik Richard Ellmann amerikai irodalomkritikus könyve (*Oscar Wilde*. Vintage Books, New York, 1987.), a másik Neil McKenna újságíró munkája (*The Secret Life of Oscar Wilde*. Cornerstone, 2002.). Egyik sem szerencsés választás a számtalan, ma már elérhető életrajz közül. Ellmanné sokáig nagy szakmai elismerésnek örvendett, azonban az elmúlt harminc évben rengeteg támadás is érte, többen is az ő állításai cáfolatával vagy helyesbítésével csináltak karriert.⁵ Lukács könyvének egyes részei mégis erre a munkára támaszkodnak. Döntését vélhetően befolyásolhatta, hogy Ellmann könyve alapján írták az *Oscar Wilde szerelmei* (1997) című film forgatókönyvét, mert mind a filmnek, mind a főszereplő Stephen Frynak nagy rajongója. Belátom, hogy könnyű engedni McKenna felettébb hatásvadász könyve csábításának is, hiszen

1 ■ Merlin Holland: Biography and the art of lying. In: Peter Raby (ed.): *The Cambridge Companion to Oscar Wilde*. Cambridge University Press, Cambridge, 2009.

2 ■ Az utóbbi években: Micheál MacLiammóir egyszemélyes előadása *The Importance of Being Oscar* címmel az RS9 Színházban vagy Wilde *Bunbury*, avagy *Szilárdnak kell lenni* című vígjátéka a Karinthy Színházban.

3 ■ Lukács Nikolett: Oscar Wilde, a „viktoriánus celeb”. *Identitás*, 2018. július 4. <https://www.identitas.co/sing-le-post/2018/07/04/Oscar-Wilde-a-viktorianus-celeb>

4 ■ Pl. a „Játék a tűzzel” – A homoszexualitás a viktoriánus korban” című fejezet a *Tragédiák és vígjátékok* című részbe került, az „Oscar Wilde Magyarországon” pedig a *Kíváncsiság* címűbe.

5 ■ Az egyik kiemelkedő példa Horst Schroeder szerzői kiadású munkája: *Additions and Corrections to Richard Ellmann's Oscar Wilde*. Schroeder, Braunschweig, 1989. és 2002.

6 ■ Vö. McKenna: Playing with fire (*Oscar Wilde*, 9. old.) és Lukács: „Játék a tűzzel” (46. old.).

7 ■ Az anekdoták Wilde keresztapjáról, vö. Ellmann: *Oscar Wilde*, 11. old. és Lukács: 3–4. old.

8 ■ Ezt a megközelítést azonban már többen kritizálták, lásd H. G. Cocks: *Nameless Offences: Homosexual Desire in the 19th Century*. I. B. Tauris, London, 2003.; Charles Upchurch: *Before Wilde: Sex Between Men in Britain's Age of Reform*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 2009.

9 ■ Akkoriban magyarul is használták az „urnung” szót; mára eltűnt a nyelvből.

10 ■ Legutóbb Ralph M. Leck: *Vita Sexualis: Karl Ulrichs and the Origins of Sexual Science*. University of Illinois Press, Urbana–Chicago–Springfield, 2016.

11 ■ Erről lásd David M. Halperin: Forgetting Foucault. *Representations*, 63. (1998), 93–120. old.

elképesztő mennyiségű forrás alapján spekulál Wilde titkos szexuális életéről. Miközben Wilde nemi életéről ír, munkájában a szexualitás témájának történeti beágyazottsága rendkívül sovány, néhol esetleges. Viszont ihletően hatott Lukács Nikolettire, aki a forrás megadása nélkül átvette tőle még az egyik fejezet címét (*Playing with fire – Játék a tűzzel*) is.⁶ A két forrás elegyítésének eredménye egy nem túl informatív, rövid életrajz, amelyben megmagyarázhatatlanul sokszor fordul elő William Butler Yeats neve, de sem az ismertett eseményekről, sem az előbukkanó nevekről nem derül ki, miért jelentősek. Az is előfordul, hogy Lukács tényként közöl egy spekulációt, mert elfelejtette elolvasni Ellmann lábjegyzetét.⁷

Az életrajz félbe is szakad, mert csak egy hárommal későbbi fejezet foglalkozik újra Wilde szexualitásával és pereivel – remek lehetőség, hogy a jogtörténész megcsillogtassa tudását. Lukács azonban összefüggéstelenül csapongva tárgyalja a homoszexualitás megítélését különböző korok és kultúrák történetében és szűkebb jogtörténetében. Nagy-Britannia XIX. századi jogtörténetéből kizárólag a homoszexuálisokat közvetlenül érintő törvény módosításokat említi (ezekből fordítás nélkül, angolul idéz), a jogesetek közül pedig csupán négy „ismertebb” ügy felületes leírását: egyet a század legelejéről és hármat az utolsó évtizedekből.⁸

Később elérünk végre Wilde jogi kálváriájához: érdekes módon a *Wilde v. Queensberry* (1895. április 3. – április 5.) alcím alatt esik szó mindhárom perről. A leírás egy nyílt forrású online enciklopédia minőségét sem éri el. Az első pert Queensberry márkija, Wilde szeretőjének az apja által írt névjegykártya robbantotta ki, amelyen Lukács fordításában ez állt volna: „Oscar Wilde-nak, a pózoló szomdomitának” (76. old.) A kártyán valójában ez állt: „For Oscar Wilde posing as a sodomite” [sic!]. A pontatlan fordítások azt jelzik, hogy a szerző nem veszi észre egyes szavak jogi jelentőségét, így kevéssé valószínű, hogy képes lenne a per lefolyásának pontos elemzésére. Ami láthatólag nem is célja, hiszen szakszerű

elemzés helyett inkább képzelt olvasója társadalmi érzékenységre apellálva a tárgyalásokról mint Wilde „ma már érthetetlen botrányáról” (99. old.) beszél, vagy épp így ír: „Szinte érthetetlennek tűnik a mai – főként európai – büntetőtörvények ismeretében ilyen súlyos büntetés kiszabása azért a cselekményért.” (30. old.)

A Wilde-ügy tárgyalásait záró ítéletet általában fontos fordulópontnak tekintik a homoszexualitás

történetében. A tágabb kontextusról a lehető leg-rövidebben annyit érdemes itt tudni, hogy a „szexuális modernizmus” a XIX. században jelent meg először a német ajkú Közép-Európában, majd kissé megkésve angol nyelvterületeken is, és több újonnan megalkotott szakkifejezéssel próbálta felvenni a harcot azokkal a „tradicionális” szavakkal, amelyekkel akkoriban a saját nemükhöz vonzó férfiakkal beszéltek. Ekkoriban alkotta meg például a német jogász, Karl Ulrichs az *Urning*,⁹ a magyar származású Kertbeny Károly pedig a *homoszexuális* szót.

E törekvések érdemi bemutatása azonban korántsem egyszerű, mivel a tudományos diskurzust évtizedekig beárnyékolta Michel Foucault-tól *A szexualitás története* (1976), amely teljesen figyelmen kívül hagyta a szexuális modernizmust, és csak a homo-

szexualitást patalogizáló *scientia sexualis*ra fektetett hangsúlyt. Foucault munkáját azóta számos komoly kritika érte.¹⁰ Történeti pontatlanságai ellenére azonban továbbra is előszeretettel idézik szállóigévé vált mondatát, hogy a kutatók az egyébként megalapozatlan állításukat vindikálják ebben a témában.¹¹ Lukács is ebbe a hibába esik; mi több, pontatlanul idézi fel Foucault állítását: „[a] homoszexuális – ahogy Foucault nevezi – már embertípus, nem szodomita, akit üldözendőnek tekintettek.” (49. old.) Foucault a szodomitát mint átmeneti aberrációt és a homoszexualitást mint embertípust állította párhuzamba Carl Westphal német orvos kapcsán, aki 1869-ben írta meg – két páciens alapján megalkotott – elméletét az „ellentétes szexuális érzésről”, és *nem* a homoszexualitásról. Közvetlen kapcsolat így Wilde

közegével nem sok van. Foucault jelentőségét tovább firtatva Lukács – tévesen – még a *queer* fogalmat is neki tulajdonítja.

A tágabb kontextus feltárása értelemszerűen elkerülhetetlen. Lukács Nikolett kísérletet is tesz a saját nemükhöz vonzódó férfiakra használt korabeli terminusok felsorolására. („A »görög szerelmet« gyakorlókat a korabeli források többféle meghatározással illették, leggyakrabban a »mollies«, »margeries«, »poufs«, később a »sodomites«, »inverts«, »Uranians«, majd kialakultak a »homosexual«, »third gender« és a »gay«, »queer« szavak. Az utóbbi kettő természetesen a XX. század »szüleménye.« [67. old.] A felsorolás azonban önmagában nem túl informatív, hiszen a valójában különböző korszakokból és nyelvterületről származó kifejezéseket a szerző nem magyarázza, és magyarátságukkal nem is próbálkozik. Mi több, hibásan »harmadik gendernek« mondja a »harmadik nem« (*third sex*) szakterminust, pedig a *gender* az akkori orvos- és társadalomtudomány szótárában még nem létezett. Az sem lett volna egyébiránt érdektelen, hogy ezek a kifejezések mikor léptek be az angol nyelvbe, ha már Wilde kontextusáról esik szó, de erre nem kerül sor.

ÉLETMŰ ÉS ÖRÖKSÉG

Az életmű bemutatása félbeszakítja Wilde életrajzát. A művek ismertetésében sem időrendi, sem műfaj szerinti rend nem érvényesül, a szerző helyett a „bűn” fogalmát ajánlja fel sorvezetőként az olvasónak. Összehasonlító elemzést nem kapunk; Lukács, bár többször utal rá, a korabeli angol társadalom bemutatására nem vállalkozik. A bűn fogalmát pedig nem helyezi kultúrtörténeti kontextusba, noha az emlegetett „konvencióknak” és Wilde velük folytatott küzdelmének megértéséhez elengedhetetlen volna a bűn (*vice*), az erkölcsi erény (*virtue*) és a társadalmi normákhoz való ragaszkodás (*respectability*) Viktória-kori kapcsolatának meghatározása.¹² A kultúrtörténeti kontextus hiánya azért is zavaró, mert a szerző ismétlődően utal a fontosságára; mint mondja, majd csak a „munka későbbi részében”, „később ismertet[i]”, az „V. fejezetben [mutatja be]” (16. old.). Ez a rész így kimerül a cselekmények pontatlan ismertetésében, hozzácsatolva a szerző beszámolóját a maga olvasói élményéről.

Itt két fontos kérdést kellene megválaszolni. Mennyiben hasonlíthatók össze a bűn említett megjelenései Wilde különböző jellegű írásaiban (kritikai írás, levél a börtönből, szépirodalom, azon belül: gótikus regény, mese, lírai művek); és Wilde életművét tekintve mennyire reprezentatív a bűn szó keresése és felmutatása ebben a pár kiválasztott műben? A választ később Lukács szó szerint inkább az olvasó fantáziájára bízva, mondván, „legfeljebb az olvasó képzeletében mélyülhet el a kor erkölcsait illetően” (43. old.).

Előkerül a homoszexuális tárgyú irodalom is: a *Dorian Gray arcképe* mellett annak „cenzúrázatlan”

változata is és a *Teleny* című, Wilde-nak tulajdonított erotikus regény, továbbá a feltételezések szerint általa is olvasott *The Sins of the Cities of the Plain* című pornográf regény.¹³ Kontextualizálásuk elmarad, a kiadás jogi körülményeiről is csak egy későbbi fejezet ír, de ott is pontatlanul, és nem magyarázza meg a cenzúra fogalmát vagy eljárását. Pedig épp ez az érdekes az egészben: az obszcenitás 1857-es definícióját értelmező 1868-as eljárás nem a szöveg tartalmába, hanem árusításába és köröztetésébe kötött bele.¹⁴ Lukács bemutatja az általa Uránik Társaságának nevezett alkotói csoport homoszexuális tárgyú szépirodalmi munkásságát. A közölt magyarázat két szempontból is félrevezető. Egyrészt – ahogy a szerző meg nem nevezett forrása, Matthew Kaylor is írja – igen ritkán lehet ezen költők és írók között valóságos ismeretséget kimutatni,¹⁵ így téves rájuk egy kitalált tulajdonnévvel mint társaságra utalni. Másrészt lehet-e az angol *Uranian* szót „uráni”-nak fordítani? Bár Kaylor erősen vitatja, hogy az angol kifejezés a német *Urning*-ből származik, ne feledjük, hogy Wilde egy magánlevelében a német pszichopatológiára panaszkodik,¹⁶ és hogy egy ismerőse, John Addington Symonds – akinek a *Uranian* szó népszerűsítése köszönhető – találkozott is Ulrichsszal, aki személyesen és tudományosan is nagy hatással volt rá.¹⁷ Így nem zárhatjuk ki, hogy az angol *Uranian* Ulrichs „*Urning*”-jából származik, amelyet magyarra *urningként* volt szokás fordítani.¹⁸ Bár ezt a kérdést nem itt kell eldönteni, annyit leszögezhetünk, hogy Lukács a homoszexualitás XIX. századi történetében bizonytalanul tájékozódik – mondhatni, a sötétben tapogatózik.

12 ■ Lásd Mike Huggins: *Vice and the Victorians*. Bloomsbury Academic, London, 2016.

13 ■ Hozzáteszem, a regény alcímére Lukács (*The Recollections of a Mary-Ann*) rosszul emlékezik (*Confessions of a Mary-Ann*). Továbbá azt állítja, hogy a regényt egy ún. „Jack Soul” adta közre. Az elbeszélő neve valóban Jack Saul, azonban a feltételezések szerint William Lazenby közölte a James Campbell Reddie és/vagy Simeon Solomon által írt szöveget. Vö. Matt Cook: *London and the Culture of Homosexuality, 1885–1914*. Cambridge UP, Cambridge, 2003. 19. old.; Peter Mendes: *Clandestine Erotic Fiction in English 1800–1930*. Scolar Press, Aldershot, 1993. 216. old.; Wolfram Setz: Introduction. In: uő (ed.): *The Sins of the Cities of the Plain*. Valancourt Books, Kansas, 2013. vii–xxv. old.

14 ■ Peter D. McDonald: Old Phrases and Great Obscenities: The Strange Afterlife of Two Victorian Anxieties. *Journal of Victorian Culture*, 2008. 2. szám, 294–302. old.

15 ■ Michael Matthew Kaylor: *Secreted Desires – The Major Uranians: Hopkins, Pater and Wilde*. Masaryk University, Brno, 2006. viii. old.

16 ■ Joseph Bristow: „A complex multiform creature”: Wilde’s sexual identities. In: Peter Raby (ed.): *The Cambridge Companion to Oscar Wilde*. Cambridge University Press, Cambridge, 2009.

17 ■ Leck: *Vita Sexualis*, 126–127. old.

18 ■ A századfordulós magyar szövegek mellett lásd Csehy Zoltán: Szodómia, tribádia, homoszexualitás, gay, leszbikus-ság, queer – történeti-nevezéktani tartományfelmérés. *Szodoma és környéke*. Kalligram, Pozsony, 2014.

19 ■ Harcsa Borbála – Varga Kinga: Oscar Wilde élete, életműve, öröksége. *A Kihagyhatatlan Blog*, 2018. június 18.

A könyv főtémájához megszámlálhatatlan magyarázatlanul hagyott terminus vagy gondatlanul táltat érvelés és történeti áttekintés után érünk el: a Wilde örökségét a popkultúrában vizsgáló *Wilde és az utókor* című részt a látszólagos összefüggéseket sejtető alcímek ellenére lehetetlen érdemben összefoglalni. Az eddig átfogó rendező elemként alkalmazott témák – a bűn és a szexualitás – itt már nem érvényesülnek, ennél fogva a Wilde-adaptációk vagy a Wilde életét feldolgozó művek tárgyalása egyáltalán nem válik a kötet organikus részévé. A zenei, színházi, filmes és képzőművészeti példák bemutatásához nem társul elemzés, így a jelentőségükre nem derül fény. Ez a rész leginkább egy internetes filmadatbázisból lefőlözött stáblisták összeollózására emlékeztet.

ÁLTUDOMÁNYOS TÜKÖR

Lukács Nikolett jogász és jogtörténész, amolyan „hétvégi sofőr” az irodalomtudományban. Természetesen nem feltétlenül mérvadó, hogy irodalmár-e a szerző. Ez a könyv nem is tartalmaz alapkutatósi eredményeket. Egy tudományos ismeretterjesztő munkától talán nem is várható el úttörő kutatás, az viszont igen, hogy a megfelelően feltüntetett, megbízható források feldolgozásával helytálló tényeket rendezzen koherens egészé. Csakhogy Lukács Nikolett kritikai érzékenysége nélkül, *argumentum ad passiones* érvel. Műelemzés helyett csak a saját olvasási élményeivel szolgál. Wilde életművét egyfajta romantikus írói eszmény megtestesüléseként fogja fel, a szövegen Wilde-dal együtt dolgozó írók és szerkesztők tevékenységét szinte teljesen figyelmen kívül hagyva. Jó példa erre a *Dorian Gray* úgynevezett „cenzúrázatlan” változatáról szóló rész, amelyet érdemes hosszabban idézni:

„A bűn másik oldala természetesen saját korában a nem leplezett homoszexuális vonzalom bemutatása, melyet a szerző jócskán megváltoztatott, az eredeti változat pedig valószínűleg el is tűnt, csupán egy kevésbé cenzúrázott változatát adták ki 2011-ben Nagy-Britanniában, majd 2014 folyamán hazánkban is, Dunajcsik Tamás fordításában. A bővített verzió mintegy 500 többletszót tartalmaz, melyek kendőzetlenebbül utalnak a három férfi közötti homoerotikus kapcsolatra. Dunajcsik Tamás hozzászeli, hogy Wilde később a könyvváltozathoz írt új fejezeteket készített (amíg az első 13 fejezetből áll, ez a harmadik már 25-ből) s a korábbiaknál jóval többet foglalkozik a regény legnépszerűbb figurájával, az aranyköpést aranyköpésre halmozó Lord Henry Wottonnal.” (19. old.)

Nem tudni, milyen eredeti változatról van itt szó. A „cenzúrázatlan” *Dorian Gray* az a gépirat, amelyet Wilde a *Lippincott's* magazin szerkesztőjének, J. M. Stoddartnak küldött – ennél „eredetibb” verziót

nem ismerünk (az időrendet tekintve pedig nem nevezhető „kibővített verzióknak”). Az 1890-ben, folytatásokban közölt 13 fejezetet nem a szerző, hanem – egy esetleges botránytól félve – főként a szerkesztő módosította. Ezt a szöveget 2011-ben a Harvard University Press adta ki, amelyet Nicholas Frankel bevezetőjével együtt 2014-ben Dunajcsik Mátyás fordított magyarra. Ebből a bevezetőből derül ki, hogy a 13 fejezetből álló két, már ismert verzióhoz képest az 1891-ben kiadott könyv több fejezetet tartalmaz. Ez 20 fejezetből áll – 25 fejezetből álló *Dorian Gray* nem létezik. Sok hasonlóan téves állítást fogalmaz meg a szerző többek közt a *Teleny* című erotikus regényről is.

Irodalmárok és jogászok számára egyértelmű, hogy Lukács Nikolett könyve elképesztő mennyiségű pontatlan vagy egyenesen hibás leírást tartalmaz. A laikus olvasót pedig a szerkezeti problémák, az egymást erő érvelési hibák és a kontextus mellőzése zavarhatja. Manapság, a *vanity press*, *fake news* és *pseudo-science* térnyerése idején sokszor emlegetjük a megfelelő minőségű tudományos ismeretterjesztés fontosságát. Wilde ebben a könyvben az áltudománynak esett áldozatul. Szerzője pedig a jog és irodalom határterületén folytatott kutatói és oktatói tevékenysége mellett máris a következő – E. M. Forsterről, Dickensről, Yeatsről, Stokerről és Byronról szóló – könyvén¹⁹ gondolkodik. □

EGY KÍVÜLÁLLÓ MEGJEGYZÉSEI

GÁLOSI ADRIENN

Deres Kornélia – Herczog Noémi (szerk.):

Színház és társadalom

JAK-PRAE.HU, Budapest, 2018. 374 oldal

(SzinText 3)

„You don't need a weatherman to know
which way the wind blows”
(Bob Dylan)

„You feel sorry for us because
we're being stared at?
But we are staring at you!”
(Marina Abramovic:
An Artist's Life Manifesto, 2011.)

Jó, ha mindig a kályhánál kezdjük. Ez most annyit tesz, hogy gondoljuk újra végig, mit mond Shakespeare *Hamletje* színház és társadalom kapcsolatáról.

1. A *Hamlet* ábrázolja a hatalom visszasságait. A mai elmélet nyelvén ezt úgy fogalmazzuk, hogy kritikai módon tematizálja a politika működésmódját, valamint a hatalommal szembeni cselekvés lehetőségeit, s egyszersmind ezeket kérdésessé is teszi.

2. A teatralitás azon hatására is reflektál, hogy a színházi reprezentáció félelmetes tükre láttat, és ezzel leleplezni is képes.

3. Hamlet tudja, ha a színház erejével változást akar elérni, oda kell vinnie a színházat, ahol ennek meg kell történnie, még ha nem hívták is.

4. A színház megérett e feladatra, hiszen a „közönséges színház” (2. felv. 2. szín) csőcselék bohóca lett, így az igazi színházi feladatot máshol kell keresnie.

5. Hamlet mint kiváló színházi szakember felismeri, hogy a színháznak arról kell szólnia, ami az adott társadalmi csoport legégetőbb, ám nem kommunikált problémája.

6. Hamlet tudja, hogy nem egyszerűen bemutatót, hanem olyan eseményt kell létrehoznia, amelynek előre kiszámíthatatlan az értelmezése. Vagyis felelősségteljesen kockázatot kell vállalnia.

7. Hamletnek nem az az elsődleges célja, hogy a fikción keresztül a valóságot ábrázolja, hanem hogy a színház eszközeivel belépjen a valóságba.

E játékosnak szánt, a recenzeált könyv problémáit a drámába beleértelmező eljárással távolról sem akarnám az olvasókat a *Színház és társadalom* olvasása helyett a klasszikushoz visszatéríteni, csupán azt igyekeztem megmutatni, hogy a *Hamlet* milyen tökéletes igazolása a „színházon túli színház” lehetőségének – magán a színházon belül. Valamint arra is nagyszerű példa, hogy újra emlékeztessen: a színház az individuálisan keresztül mindig is a társadalmi közeggel mérte össze magát, és ez mindig roppant összetett kapcsolat volt – akár mint a „kor foglalatja” (2. felv. 2. szín), akár mint „egérfogó” (lásd a betétdarab címét), amely nézőit csapdába ejti.

A „színház és társadalom” olyan tág szópáros, amelybe minden és bármi beleférhet, mivel a művek természetesen nem légüres térben jönnek létre, a színházi praxis (is) a maga komplexitásában szoros kölcsönhatásban áll a társadalmi-kulturális szférával, talán még összetettebben is, mint más művészeti ágak. Hiszen egyrészt egy bizonyos társadalmi helyzetet és a mögötte lévő erőket ábrázolja (Arisztotelésznel: cselekedeteket utánoz), ugyanakkor maga is a társas (és így társadalmi) interakció egyik formája, sőt intézménye. Azaz a színház minden szegmense elemezhető a társadalmi élettel összefüggésben, de hogy milyen

1 ■ A színházat mint a társadalom modelljét használó elméletek sorába illeszkedhetett volna az *Új néző* projekt elemzése, amely „kutató színházként” is definiálta magát, vagyis az általa megvalósult társadalmi színházi „beavatkozást” egyben az adott közösség részt vevő elemzésére is kívánta használni. Habár a kötetben Darida Veronika írásában előkerül e munka (62. old.), ám csak mint a fórumszínházi műfaj egy sikeres példája. A projekt kiváló elemző bemutatásán túl (*Új néző. Társadalmi színházi kísérlet Magyarországon*. Szerk. Horváth Kata. L'Harmattan, Bp., 2012.) nem tudok a közösséget elemző szociológiai írásról e kísérlet kapcsán.

2 ■ Görösi Péter et al.: *A színpadon túl. Az alkalmazott színház és környéke*. Kronosz, Pécs, 2016.; Antal Klaudia et al.: *Színházi politika # politikai színház*. Kronosz, Pécs, 2018.

3 ■ Idézi Barbara Gronau: A valóság ígérete. A XX. századi színház valóság-elképzéseiről. (Ford. Szántó Judit). *Színház* 2014. július, 13–17. old.

4 ■ Mivel a kötet hangsúlya a nézői magatartás változására esik, így e gyűjteményben arról lett volna igazán érdekes a színháztörténészekről olvasni, hogy a magától értetődően passzívnak tekintett és hagyományosnak mondott magatartás mikortól és honnan veszi kezdetét, majd hogyan válik uralkodóvá. Hiszen tudjuk, a színház több évezredes történetében új fejleménynek számít a sötét és néma nézőtér.

módon és mértékben meghatározó vagy érdekes ez az összefüggés, az nagyban függ a befogadó értelmezői irányultságától.

A színház mellé a társadalmat állító cím azt sugallja, hogy a kötet olyan szövegeket tartalmaz, amelyek e kontextuális meghatározottságokat állítják előtérbe. Ám nem jellemző az írásokra, hogy különböző szociológizáló módszereket és szempontokat vonultatnának fel, szorosabb értelemben egy ilyen írás sincs. Kettő – Tóth Viktóriáé a börtönszínházról és P. Müller Péter történeti áttekintése a társadalmi színházról – utal azokra a szociológiai elméletekre (Goffman, Gurvitch, Turner), amelyek társadalmi interakciók értelmezésére alkalmas modellek tekintették a színpadi cselekvés és szerep dinamikáját. Tóth írásában fontos szerep jut Erving Goffman néhány fogalmának, úgy véli, a segítségükkel leírt börtönbeli magatartásmód, szerepjátás lehet a börtönszínházban a tényleges szerepjáték alapja. Vagyis a színházat mint „állványzat módszert” (Goffman saját kifejezése) használó társadalomelméletet mintegy visszaforgathatónak tartja a társadalmi színház gyakorlatába. P. Müllernél inkább Georges Gurvitch és Victor Turner nézetei vannak előtérben, akik a színházat a társadalmi kísérletezés eszközeként tekintették. P. Müller viszont inkább az ezen elméletekre alapozó színházi gyakorlatok kudarcát hangsúlyozza.¹ Ez a kötet tehát nem a szociológiai szempontokat előnyben részesítő írások gyűjteménye, a szerzők inkább arra figyelnek, hogyan képes a színház saját társadalmi tevékenységet kifejtetni. Hogy e társadalmi tevékenység hol helyezhető el a kulturális és szociális munka mezőiben, hogy elviekben mennyiben és milyen viszonyt tart fenn a magas- és/vagy tömegművészeti más alkotásokkal, avval kevésbé foglalkoznak.

A megnevezések, illetve azok a műfaji besorolások, amelyekbe a szerzők a különböző, közvetlen társadalmi részvételt vagy beavatkozást gyakorló színházi formákat sorolják, mind a színházi eszközök e kiterjesztett tere felől próbálnak kategóriákat alkotni. Darda Veronika például annak alapján állít fel tipológiát, hogy milyen társadalmi csoporthoz szól egy projekt (65–68. old.); de a részvételiség mértéke is vezethet önálló műfaj létrejöttéhez ugyanazon társadalmi közeg mint célközönség esetében is – a tantermi színház és osztályterem-színház különbségét értelmezi így Antal Klaudia írása. Az olvasó a legtöbbet a társadalmi, alkalmazott, részvételi, közösségi, fórum-, beavató és vitaszínház, valamint színházi társasjáték műfaji kategóriákkal találkozik a könyvben. Cziboly Ádám írásának egyik célja a lehetséges színházi nevelési módok számbevétel, de nemcsak a szűkebb értelmű drámapedagógia, hanem az utóbbi években a színházi alapú társadalmi aktivizmus sok-sok formája is kezdi a maga definícióját elnyerni, ami egyértelműen az e projektek által kiváltott értelmezési igénynek köszönhető.

Hogy e problémakör a mai színházelméleti és kritikai érdeklődés fókuszában van, azt az is jelzi, hogy az

utóbbi években külön konferenciákat és konferenciaköteteket szenteltek színház és politika kapcsolatának, valamint az alkalmazott színházi formák felvetette kérdéseknek.² E könyv a maga szakkönyveknél ritka műfaji heterogenitásában az előbbieket kiegészítéseként olvasható. A tanulmányok és esszék mellett az interjúk, a személyes beszámoló és a munkanapló meggyőzik a kívülállót is arról, hogy innovatív, izgalmas, bátor munkák születnek, amelyek valóban megérdemlik a kritikai és elméleti figyelmet. Nemcsak műfajilag, hanem tematikusan is szerteágazó a válogatás: történeti munkák, különböző gyakorlatokat bemutató, leíró szövegek, előadás-elemzések és -kritikák, elméletek, valamint szinte manifesztumként olvasható szakmai helyzetelemzések kerülnek egy kötetbe. E sokféle szempont, megközelítés egyben biztosan osztozik, hogy tudniillik a szerzők úgy látják, a mai magyar színházi életben egyre erősebb a politikai befolyásszerzés. Vannak ennek közvetlen kárvallottjai – a függetlenek, akiknek programjaival több szöveg foglalkozik –, és közvetve minden szereplő kárvallottja, mondják ki az írások.

Az aktuálison túlmutató közös nevező, amely ezen írások túlnyomó többségét egységgé rendezi, a tárgyalt színházi forma első számú igénye, hogy a nézőnek új szerepkört kell felkínálni. Ha elfogadjuk Hans-Thies Lehmann állítását, hogy a színház elsősorban magatartásforma,³ akkor azt látjuk, hogy a részvételi színház kétféle módon viszonyul ehhez a magatartásmódhoz: egyrésztől meghatározónak a néző passzív fogyasztását tekinti, erre irányul lebontó munkája, hogy a színházi cselekvésben aktív néző megszülethessen.⁴ A kötetben arról viszont nem esik szó, hogy másrésztől az interaktivitást a középpontba helyező színházi formák nagyon is építenek a hagyományosként jellemzett színházi magatartásra, csak most éppen a játékos vagy a rendező, esetleg a dramaturg vagy a kritikus szerepkörét is betöltheti az eddig egyfunkciós néző. Vagyis a nézőnek tisztában kell lennie azzal, hogyan működik az „apparátus”, hogy a számára kijelölt új helyet egyáltalán értelmezni és elfogadni tudja. Nem is beszélve arról, hogy mindvégig képesnek kell lennie arra az ontológiai különbségtételre, amely a „reprezentációs színházban” (a kötetben az egyik leggyakrabban használt szókapcsolat a mitikus ellenpár megjelölésére) nagyrészt magától értetődő, ám a részvételi színházakkal kapcsolatban sokkal nehezebben szétválazható, hogy mi az, ami ábrázolás, és mi az, ami valóságot állít elő. Tragikus, vagy szerencsésebb esetben komikus következményei vannak, lehetnek, ha a részt vevő nézőnek ezt a distinkciót nem vagy rosszul sikerül megtennie.

A nézői aktivitást természetesen egyetlen társadalmi, részvételi színházi forma sem öncélúan tartja érdekesnek, hanem ezen keresztül látja elérhetőnek a rendszerint kitűzött célt, a néző habituális gondolkodási és magatartási mintázatainak megváltoztatását, a néző cselekvőképességgel való felruházását (121. old.). Kiss Gabriella írása két előadást összehasonlít

va teszi fel a kérdést, hogy vajon mennyiben tudnak e célnak megfelelni. Vagyis minden szerző a színház politikusságáról, kritikai potenciáljáról beszél, a „polgári kőszínház” (másik gyakori megnevezése annak, amivel szemben magukat meghatározzák) előregedettségéről és az új színházi formák kulturális kritikai küldetéséről. A kőszínházban véletlenszerűen összegyűlt közönség helyett⁵ e projektek gyakran választanak már valamilyen tényező által közösséggé szervezett csoportokat, velük a szereplők/cselekvők olyan eseményeket hoznak létre, amelyek során az adott közösség témái nemcsak láthatóvá válnak, hanem akár vita tárgyává is tehetők. A szövegek újra és újra hangsúlyozzák, hogy itt nem a társadalmi viszonyok reprezentációja, hanem a társadalom, a közösség létrehozása a feladat. A részvételiség sokféle szintjét, formáját ismerheti meg az olvasó (hiszen valamennyi módozattal valószínűleg csak a szűk szakmában jártasak találkoztak), az egyes módozatok a maguk közegéhez, módszeréhez és céljához igazítva eltérő módon bontják le a reprezentáció hagyományos viszonyait, s építenek fel helyettük új, demokratikusnak értelmezett viszonyokat. A nézői aktivitás azért kulcskérdés, mert a társadalom (minimum) represszív instrumentalitásával, (sokszor tényleges) antidemokratikus, diszkriminatív működésével szemben csakis a tág értelemben vett dialógustól – amit tehát valamilyen formában e projektek célja megteremteni – várható, hogy a részt vevő néző olyan sajátként megélt tapasztalatra tegyen szert, amelynek birtokában emancipációjának esélye nő. Lucy Lippard fogalmazta meg azt a kétségkívül lenyűgöző tézist, hogy a részvételi, beavatkozó művészet trójai falóként viselkedik:⁶ az ilyen mű, avagy „esztétikai gyakorlat” (sok írásban visszatérő szókapcsolat a műalkotás-fogalom elkerülésére) a maga autonómiáját saját intézményesült terén kívülre is kiterjeszti, a művészi szabadságot a közvetlen társadalmi, kulturális emancipáció érdekében bevethető szelíd fegyvernek tekinti. Szelídnek, abban az értelemben, hogy az ilyen trójai falókat a hatalom általában ártalmatlannak tekinti. A kötetben Berecz Zsuzsa riportjában a Mókusok egy olasz példára hivatkozva szó szerint meg is fogalmazza, hogy az ő kerekében guruló, kétméteres Mókusuk is képes a szabadság trójai falova lenni. Röviden: olyan centrifugálisan működő intervencionista modelltől lenne szó, amely végső soron a maga szabadságához, autentikusságához kívánja asszimilálni a „nézőt”. Persze nemcsak a jelen magyar viszonyok kritikája, hanem az avantgárd óta a művészi haladás kényszerlépése is, hogy a színház (is) először lemond szinte minden eszközéről, majd elhagyja bevett intézményét, és nyilvánosságának új szerveződési módokat keres. Vagyis a maga küldetését a kőszínházon kívülre helyező minden új kezdeményezés abba a nagy történetbe írja be a nevét, amelybe azok a művészek tartoztak – William Morris-től Joseph Beuys-ig vagy Grotowski-ig –, akik művészetük és a társadalom közti határt igyekeztek feloldani, hogy művészet képében teremtsék újjá a valóságot. Talán

lehet úgy fogalmazni, hogy ha a modern művészetet egészében mint a lényeg⁷ megteremtésére és nem pusztán reprezentációjára irányuló vállalkozást fogjuk fel, akkor ezen belül e csoport a „kemény mag”, amely par excellence társadalmi emancipatorikus tettetnek tekinti a művészetet, és úgy gondolja, ahhoz, hogy ezt sikerrel véghez is tudja vinni, le kell vetnie magáról nemcsak az intézményei, hanem a saját művészeti hagyománya által is rászabott kényszerubbonyt. E hosszú folyamatnak bizonyára éppúgy vannak művészetben belüli, mint kívüli összetevői, s a színházat a társadalom felől tekintő vizsgálatnak bizonyára arról is számot kellene adnia, hogy a 2000-es évektől mely társadalmi, politikai változások hatására erősödtek fel a részvételi művészet legkülönbözőbb formái, illetve hogy e mostani tendencia okai miben mások, mint a korábbiak, s éppen ezért mennyiben más az általuk megkívánt részvételiségnek akár a formája, akár a természeté.⁸ Egy ilyen kérdésfeltevésnek, úgy gondolom, lényegében arra kellene válaszolnia, hogy miért és mennyiben aktuális megint/még mindig az avantgárd.

A kötet egységesnek tűnik annak az igénynek a hangoztatásában, hogy színház és társadalom között szorosabb kapcsolatot kell létesíteni, ám a színház politikusságának, pontosabban tulajdonképpeni kritikai lehetőségeinek értelmezését illetően eltérő álláspontokat figyelhetünk meg. A „polgári illúziószínház” (egy újabb szókapcsolat, amely a kötetben visszatér-

5 ■ Amennyiben inkább a szociológia felől közelítő értelmezéseket előtérbe állító írásokat tartalmazna a kötet, úgy igen érdekes lett volna a véletlenszerű, „hagyományos” színházi közönség elemzése is: mennyiben véletlenszerű a közönség, mi és hogyan alakítja összetételét, mi az előadásra és az ezzel párhuzamosan alakuló befogadásra tett hatása, s az mennyiben individuális, illetve kollektív jellegű stb.

6 ■ Lucy Lippard: *Trojan Horses: Activist Art and Power*. In: Brian Wallis (ed.): *Art after Modernism: Rethinking Representation*. The New Museum of Contemporary Art & David R. Godine, New York, 1984. 342–358. old.

7 ■ Itt talán nem felesleges röviden utalni a filozófiatörténet azon nagy hagyományára, amely szerint a művészet a lényeg/eszmet/ideát mint szépet láthatóvá teszi.

8 ■ Claire Bishop *Artificial Hells* (Verso, London, 2012.) című munkájában néhány mondat erejéig utal e változásokra, azonban az ő érdeklődése inkább a művészetben belüli okokat vizsgálja meg és értékeli.

9 ■ Bagi Zsolt *Az esztétikai hatalom elmélete* (Napvilág, Bp., 2017.) című munkájában négyféle kritikafogalmat különít el, az elsőt reprezentatívknak nevezi, így őt követve használok én is ezt a terminust. További kritikafogalmait nem használok, amit én itt önreflexívnak jelölök, azt mint disszenzuális kultúrát magyarázza, a részvételi művészeteket pedig mint a konszenzuális tömegkultúra (amit nem azonosít a tömegeknek gyártott kultúrával) termelésének fontos tényezőit értékeli.

10 ■ Erről az egész problematikáról lásd Hal Foster: A művész mint etnográfus. (Ford. Margl Ferenc) *Cirka*, 2016. június <http://www.cirkart.hu/2016/06/24/a-muvesz-mint-etnografus/>

11 ■ Szándékosan nem a könyvben tárgyalt munkákból hoznék példát, ráadásul mint kívülállónak ez nehezen is menne, hiszen többségüket sajnos nem láttam. Tarr Béla *Missing People* (Bécs, 2019.) című alkotását elhibáztottnak tartom, amennyiben egy idealisztikus, így érvénytelen reprezentációval csak elmélyítette a szakadékot, a szociális, gazdasági emancipációra váró hajléktalanokat egy, a kulturális elittel kommunikáló projekt résztvevőivé tette, így párbeszéd helyett az eldologiasításukhoz járult hozzá.

rően használatos a hagyományos színházi formákra) politikai kritikájával kapcsolatban a szerzők meglehetősen óvatosak, s ennek nem csak az említett konkrét hazai állapot az oka. Egy hagyományosnak tekinthető előadás, meglehet, úgy reprezentál társadalmi problémákat, hogy hibákra mutat rá, ám az ezeket szülő alapszerkezetet nem vonja kétségbe, adottnak tekinti. Így, függetlenül az alkotók intenciójától, megjeleníthet kritikuss pozíciót, de a bírált viszonyokat lényegében újratermeli a maga keretei között. Schuller Gabriella írása a Katona József Színház *Olaszliszakai* című darabját ezen az alapon teszi kérdésessé.

Vagyis emancipatorikus tette csak akkor képes a színház, ha transzcendentális reflexióra képes, azaz saját lehetőségfeltételeit, reprezentációs struktúráját teszi önreflexív módon kritika tárgyává, ha nem pusztán bírál, hanem létre is hoz egy új keretrendszert. Ahogy arra számít is az olvasó, Jacques Rancière neve többször is előkerül, de talán implicit módon Kircsfalusi Beatrix írása mögött van ott leginkább a francia szerző (évek óta Kircsfalusi írásainak egyik legfontosabb hivatkozása). Rancière a színház politikai kritikájának feladatát és lehetőségeit egy metapolitikai dimenzióban jelöli meg, amely mintegy előtte van az alkotók politikai meggyőződésének – ami persze nem jelenti azt, hogy teljesen független lenne tőle, hiszen az, hogyan szakítja ki a tágan vett társadalmi közegből, majd rendezi be a saját terét, hogyan ragad ki és miként mutat fel, tesz láthatóvá elemeket a közös tapasztalatból, bizonyára nem függetleníthető az alkotó politikai világlátásától, ám korántsem vezethető le belőle közvetlen megfeleltetésekkel. A művészet inherensen politikai, tehát nem szükséges explicit társadalmi reflexiókhoz folyamodnia, hogy politikai ígéreteinek eleget tehessen – amennyiben kész lebontani saját, teljességgént tételezett önmagát. Látjuk, nem más ez a szüntelen önkritikai készítés, mint ami a modern művészetet magát konstituálja. Az önreflexív visszahúzódat mindig az ugrás követi, hogy így differenciálódjék és terjedjen ki a művészet. Tehát míg egyfelől szinte logikai szükségszerűséggel jut el a színház a happeningek és performanszok, valamint a társadalmi színházak sokféle formájáig, ugyanakkor ezen extenzió nélkül is képes arra, hogy ne „helybenhagyja”, hanem felmutassa struktúrájának ellentmondásait, vagy azokat radikalizálva hozzon létre új tapasztalatlehetőségeket. Kircsfalusi a fonákjáról mutatja meg, hogyan függ össze egy darab reduktív, előítéletes színrevitele és az alkotói folyamatnak az elnyomás eszközzévé válása. Ha fentebb azt mondtam, hogy a részvételi színházak abba a nagy paradigmába tartoznak, amely művészet és a valóság határainak összemosását célozza, mert ezáltal tartja elérhetőnek az emberi szabadság kiterjesztését, úgy a színháznak ez az önreflexív kritikai ereje éppen az ellenkező oldalról közelít: a művészet „politikájának” ez a felfogása nem szakít a társadalomtól való látszólagos elkülönüléssel, nem akar hasznosulni és célszerű lenni, mert potenciálját éppen az abszolút különbségből, másból

le ne vezethető voltában látja. Ez lenne az a paradigma – legfontosabb képviselője talán Adorno –, amely a magaskultúra önmaguk totalitását is felszámoló műveit tartja felszabadítóknak.

Leegyszerűsítve nevezzük a fenti két kritikai módot reprezentatívnek és önreflexívnek.⁹ A részvételi színházi formák nyilvánvalóan egy harmadik lehetőséget képviselnek, amennyiben cselekvésként fogják fel a kritikát, a színházi gyakorlatot kivonják a színházművészet konvenciói és intézményei alól, és konkrét társadalmi – legtöbbször identitáspolitikai – feladatot vállalnak. Az ilyen projektek kevésbé (vagy egyáltalán nem) művészetet befogadó közönséggel, inkább szociális szubjektumokkal számolnak, akiket főként különbözőségük határoz meg, és az identitásukat korlátozó kommunikációs viszonyok megváltoztatásával a társadalmi viszonyokat remélik megváltoztatni. A már emlegetett nézői/befogadói aktivitást a dialógus valamilyen formájának megteremtése hozza létre, vagyis az eredmény olyan demokratikus kommunikációs gyakorlat, amelyben eltérő nézőpontok válnak érzékelhetővé és törekedhetnek kölcsönös elismerésre.

Ezen nagyon általános megfogalmazás mellett természetesen nagyon különböző projektek tartoznak a társadalmi vagy részvételi színház nagy halmazába: igen nehéz összevetni a *Szociopolyn*knak nevezett színházi társasjátékot, amely a folyamatos párbeszédre épül, a *Klamm háborúja* osztályterem-színházi előadásával, amelyet beszélgetés követ, vagy a roma integrációt segítő *Peer Gynt gyermekei* előadásával, még akkor is, ha a dialogicitást nem szűkítjük konkrétan zajló párbeszédre. Hogy milyen mértékben támaszkodik a munka a nézőre, azért fontos különbség, mert ezen múlik (bár nem kizárólagosan), hogy kikhez és hogyan szól egy előadás, hogyan él (vagy él vissza) azzal a szerkezetéből adódó lehetőséggel, hogy egyszerre két szinten, a benne lévőkkel és a kívülről figyelőkkel is kommunikál. Ez nemcsak azon nyilvánvaló okból érdekes, hogy megmutatja, mennyiben kíván a mű a színházi intézményrendszerbe vagy annak egy szegmensébe visszakapcsolódni és ott elismertetni, hanem azért is, mert ebből az is kiviláglik, hogy mennyiben tartja fenn egy-egy projekt közvetve a művészet társadalmi státuszát. Az alkotó hagyományos szuverén pozíciója valóban megváltozik abban a hangsúlyosan reciprok folyamatban, ahol a közösen alakított folyamatban jön létre a jelentés. A művész itt kimozdulni látszik a kulturális autoritás pozíciójából, ám sokszor valójában nem lép be a másik valóságába, nem rendíti meg azt a paradigmát, amely a nézőt/cselekvőt mint vele szemben álló *másmilyen* kulturális identitást határozza meg.¹⁰ A munkák sokszor a művészet olyan nagyon is hagyományos státuszát tartják fenn, amelyből kritikájuk, beavatkozásuk morális tisztasága automatikusan adódik, és mindjárt vissza is igazolja ezt a státuszt.¹¹ Az a tradicionális státusz képződik meg újra és újra, amelyben ő lenne az autonómia és az autenticitás védőbástyája, s mint ilyen képes a másikat is garantálni. Csak lehetőségekről és szerencsére

nem szükségszerűségekről beszélek, a sor nyilván a politikai elkötelezettséget mint az autoritás meg- és felerősítését kihasználó projekttektől a kölcsönös megerősítést hozó kooperációkig tart.

Innen tekintve, azt hiszem, egyáltalán nem mindegy, hogyan is értékeli az ilyen munkákat művészetként. Bár az előszóban a szerkesztők azt tekintik a kötet ideális olvasójának, aki túllép a „mi színház és mi nem színház» merev és külsőségekben fogant ellentétpárján” (14. old.), azonban, úgy gondolom, az egyik legfontosabb feladat mégis annak nem „külsőségekben fogant” végiggondolása lenne, hogy miben áll a részvételi, társadalmi színházi formák esztétikai és művészeti mivolta,¹² hiszen ez annak függvénye (és megfordítva), hogy kultúránkban minek és miért tulajdonítunk emancipatorikus potenciált – amiről, épp e munkák a tanúsítják, még mindig nem mondtunk le egészen. Tehát igenis fontos kérdés, hogy alkotónak, avagy szociális munkásnak tartjuk-e a vezetőket; hogy a színház társadalmi aktivitását kulturális, vagy szociális tevékenységnek látjuk-e, hiszen nem mindegy, hogy melyiknek tulajdonítunk változást elérni valóban képes erőt. A fentebbi érvelésből úgy tűnhet, hogy egyenesen arra a kérdésre akarok kilyukadni, hogy legyen-e társadalmi művészet, ha végső soron nem a társadalom, hanem a művészet nyer megerősítést általa. Hogy nem volna-e sokkal fontosabb a gazdasági vagy politikai emancipációval foglalkozni, mint szimbolikus interakciókkal? Hogy valóban győzelemre segítő faló-e a részvételi művészet, avagy nem a piac, hanem az állam által kiválóan kisajátítható és intézményesíthető eszköz, amelyet azon területeken támogat buzgalommal, ahol lenne éppen más feladata, de esse ágában sincs azt tenni? Erre az égető problémára a Mókások reflektálnak az „elendzsiósodás” (186. old.) veszélyéről beszélve. Hogy nem azért tekinti-e a hatalom fogatlan oroszlánnak a színházat,¹³ és tessékeli be örömmel a falovat, mert bízhat benne, hogy a művészet területén még fellelhető relatív autonómia nem vihető át más területekre, hogy saját helyzetének reflexióját élvezettel cseréli le a néző, ha teheti, passzív tömegkulturális fogyasztásra? Hogy nem tartunk-e attól, hogy a művészet által megvalósítható demokrácia nevében, minden jó szándéka mellett, a társadalmi kapcsolatok szabályozásának puha formáihoz csatlakozik a részvételi színház, amikor bizonyos magatartásformákat a társadalmi cselekvés főpróbájaként begyakoroltat? Hogy világosan látjuk-e, hol a határ a között, hogy úgy gondoljuk, a néző aktivitása nélkül nem lehetséges erőinek, képességeinek aktivizálása sem, és a között, hogy elvárjuk, önkéntesen rendelje alá magát a művészi szándéknak? Vagy épp ellenkezőleg, nem akkor gondoljuk-e helyesen, ha csakis művészetként gondolunk e munkákra, ha a művész/művészet autonómiáját megkérdőjelezhetetlennek tartjuk, és pontosan benne látjuk azt a kiszámíthatatlan tényezőt, amely kisiklik az ellenőrzés, a szabály alól, és ezzel egyszersmind igazolja is a szabálytalant? Hogy „esztétikai gyakorlatnak” csak azért nevezzük-e

az ilyen munkákat, mert nem illeszkednek a hagyományos autonóm művészetfogalomba, avagy e fogalom használatával is az a célunk, hogy a néző az érzékelés (*aisthesis*) új lehetőségeiben tegyen szert gyakorlatra – hogy mit képes meglátni és hogyan tudja magát láthatóvá tenni?

Azt gondolom, ezeket az igencsak nehéz, ugyanakkor hűsbavágó kérdéseket, éppen a társadalmi színház, a részvételi művészetek kapcsán lehet és kell végiggondolni, s azt természetesen nem gondolom, hogy lenne egyetlen és helyes válasz. A kötet egyik célja az előszó szerint, hogy segítsen kritikai nyelvet adni a közösségi színházak munkájának értelmezéséhez, értékeléséhez (9. old.). Jákfalvi Magdolna írása igen sötét képet fest a mai magyar kritikai életről, benne a részt vevő kritikus munkájáról is. Érthető, hogy idő kell ahhoz, hogy a szakma kidolgozza a lehetséges kritikai pozíciókat, fogalmakat, az értékelés kritériumait, hiszen, ahogy fenti kérdéseimmel megvilágítani igyekeztem, a kritika szempontjai itt csak alapvető kultúrafilozófiai premisszákon nyugodhatnak.¹⁴ Annyit azért bizonyára elmondhatunk, hogy ma a művészi és a társadalmi kritika közvetlenül nem kompatibilis. Persze, már a modern művészettel nem azok, ezt a feszültséget mutatta ki Walter Benjamin *Az alkotó mint termelő* című írásában,¹⁵ és próbálta a termelés és a technika fogalmaival feloldani a politikai elkötelezettség és a művészi minőség közti ellentétet, ami elvi síkon mint a művészi autonómia kérdése akkor is fennáll, ha történetesen tartalom és forma egy műben egymásra talál. A társadalmi kritikának szükségszerűen el kell utasítania azt az individualizmust (jobb időkben szabadságnak neveztük), a morálisnak akár a művészi alá rendelését, amit viszont a művészetnek fenn kell tartania ahhoz, hogy ne csupán a társadalom

12 ■ Tanulságos lenne például végignézni, hogy a kötetben milyen sok értelemben és konnotációban használják a szerzők az esztétika fogalmát; a skála nagyjából a szitokszótól a művészetmentességig terjed.

13 ■ Hadd utaljak ismét a mai magyar színházi élet politikai befolyásoltságára. Ironikus módon a politikus, amikor színházi intézmény fenntartójának pozíciójába kerül, talán ezért is törekszik rá, hisz a színház erejében: lehetséges felforgató hatásától tart, ezért korlátozni akarja, ugyanakkor konszolidáló potenciálját mint az állítólagos közönségigénynek való megfelelést akarja a maga hasznára fordítani.

14 ■ A nemzetközi kritikai életben az általam ismertek közül legnagyobb hatású Claire Bishop és Grant Kester 2006-os vitája az *Artforum*-ban. Ennek egyik szövege magyarul is olvasható: Claire Bishop: *A szociális fordulat: a kollaboráció és elégedetlenségei*. (Ford. Somogyi Hajnalka) <http://exindex.hu/index.php?l=hu&page=3&id=531> A vita termékének tekinthető többek között Bishop fent hivatkozott műve, valamint Grant Kester: *The One and the Many: Contemporary Collaborative Art in a Global Context*. Duke University Press, London, 2011.

15 ■ Walter Benjamin: *Az alkotó mint termelő*. Ford. Pór Péter. In: uő: *Angelus Novus*. Helikon, 1980. 759–780. old.

16 ■ *A jövő városi színháza* címmel jelent meg a genti színház művészeti vezetői által írt Genti Manifestum, amelyben Marx 11. Feuerbach téziséát átvéve így fogalmaznak: „Már nemcsak a világ ábrázolásáról van szó, hanem a világ megváltoztatásáról. A cél nem a valós ábrázolása, hanem az, hogy maga az ábrázolás váljon valósággá.” (Ford. Kricsfalusi Beatrix). Lásd <http://szinhaz.net/2018/12/28/a-jovo-varosi-szinhaza/>

által jóváhagyott szempontokat, hanem más, azokkal talán éppen paradox viszonyban lévőket is érzékelhetővé tudjon tenni. A jó művek, úgy gondolom, mindig azok, amelyek a társadalmi és a művészi kereteket egyszerre hozzák és akár egymás ellenében feszültségbe.

A kötetet elolvasva világosan látszik, hogy egy olyan időszak kellős közepén vagyunk, amikor a színház funkciója gyökeres átalakuláson megy át, amikor a hagyományos repertoárrendszerben működő kőszínházakkal szemben egyre nagyobb teret követelnek a projektekre szerveződő, alkotói kollektívaként működő színházi csoportok. A társadalmi és politikai körülményekkel együtt változik a színház is, nagy valószínűséggel egymás mellett élésük még hosszú időszaknak néz elébe, s ha a kötet szerzői is képviselhetnek szögesen ellentétes álláspontokat a társadalmi színház jövőjéről (lásd Darida 69. old. és P. Müller 273. old.) én, a kívülálló volnék az utolsó, aki jóslásokba bocsátkozna „a jövő városi színházáról”.¹⁶ □

A 2019. tavasz–nyári számunk 90. oldalán tévesen Király Erzsébet neve szerepel Kovács Imrée helyett Josef Danhauser *Liszt a zongoránál* című képéről a *Magyar művészet a 19. században. Képzőművészet* c. kötetben olvasható elemzés szerzőjeként.

A SZABADSÁG LEHETŐSÉGE

RÉZ ANNA

Bernáth László:

Morális felelősség, érdem és kontroll

A morális felelősség metafizikája

L'Harmattan, Budapest, 2019., 206 oldal, 2500 Ft

Bernáth László vállalkozása egyszerre régimódi és heroikus. Régimódi, mert miközben a szabad akarat kortárs szakirodalma egyre inkább technikai részletkérdések megoldásával és a kívülálló számára értelmezhetetlen „meta-vitákkal” van elfoglalva, Bernáth egy teljes és egységes felelősségelméletet dolgoz ki, annak hagyományos kérdésfelvetéseivel és eszköztárával. És heroikus, mert a szabadakarat-vita – Peter Strawson kifejezésével élve – annyira „sűrűn lakott” területe a filozófiának,¹ hogy a szerzőnek minden egyes új állítás kimondásához komplex és szövevényes vitákra kell keresztülgáznia.

Ezt pedig lelkiismeretesen és magas színvonalon meg is teszi. Ám mielőtt belevágnánk a kötet méltatásába, érdemes megjegyezni: a könyv szakmai színvonala éles (már-már ordító) ellentétben áll annak kiadói kivitelezésével. A szöveg úgy fest, mint amit utoljára egy lelkiismeretes, ám megfáradt szerző olvasott át alaposan: elütések, vesszőhibák, az újráirások során elvett egyeztetések garmada csökkenti a szöveg hitelét (arra már ki sem térek, hogy egy alapos szerkesztő – a semmilyen helyett – az angolszász szakterminusok magyarítására is értelmes javaslatokat tehetett volna, ezzel komoly szolgálatot téve a szakmának). De a L'Harmattan Kiadó már-már rutinszerű hanyagságát mi sem demonstrálja jobban, mint hogy a fülszöveg helyére a legteljesebb nyugalommal illesztettek be egy olyan szöveget, ami konferencia-absztraktnak is túlonúl körmönfont lenne. A reménybeli olvasó – aki a mostani szak-kiadványi tendenciák mellett már alig több, mint zavaró fikció – így a következő mondattal találkozik először a hátulapon: „A könyv mellett érvel, hogy a morális felelősség nem lehet összeegyeztethető a természeti törvények determinisztikusságával, mivel a morális felelősség feltétele egy olyan erős kontroll, ami csak akkor teljesülhet, ha a cselekvők olyan szubsztanciák, melyek választásai nem előzetesen determináltak.” Igazi kedvcsináló.

És hogy mit jelent? Bernáth az ágens-okságon alapuló *libertarianizmusnak* egy *restriktivista* elméletét dolgozza ki. Menjünk végig sorban! A szabadakarat-

vita központi kérdése a következő: vajon létezhet-e szabadság és erkölcsi felelősség egy olyan világban, amelyben az emberi cselekvések – csakúgy, mint az általunk ismert természeti világ eseményei – okságilag determináltak? Az oksági vagy fizikai determinizmus tézise azt mondja ki, hogy a világ egy adott időpontbeli állapotából és a természeti törvényekből együttesen szükségszerűen következik a világ állapota az összes többi időpillanatban. Libertáriánusnak azokat az elméleteket nevezzük, amelyek szerint

1. a szabad akarat *nem* egyeztethető össze a fizikai determinizmus tézisével (ezt hívjuk tágabban inkompatibilizmusnak) és

2. az emberi cselekedetek (vagy legalábbis egy részük) fizikailag nem determináltak, ezért létezik erkölcsi felelősség és szabad akarat. Mindez azonban a Bernáth által kidolgozott elméletre csak feltételelesen igaz: Bernáth állítása az, hogy *ha* létezik szabad akarat, akkor ilyen, libertáriánus természetű szabad akaratnak *kell* lennie – amellet azonban nem hoz fel érveket, hogy ez a libertáriánus szabad akarat ténylegesen létezik vagy hogy mai természettudományos tudásunk szerint létezhet-e.

Az ágens-okságon alapuló elméletek a libertarianizmus egyik válfaját alkotják. A másik nagy elméletcsoport az esemény-oksági libertáriánusoké,² akik a következőképp képzelik el a szabad cselekvést: vannak olyan döntési helyzetek, amelyekben egyformán erős érvek, indokok szólnak két döntési lehetőség mellett: vágyaink, céljaink, értékeink nem teszik egyértelművé (és így nem determinálják), mit kellene tennünk.³ Ilyenkor nyílik tér a szabad cselekvésre, amelyet egy indeterminált neurális folyamat alapoz meg: az egymásnak ütköző indokok, vágyak, meggyőződések keveredéséből végül mind az egyik, mind a másik döntés megszülethet.

1 ■ Peter F. Strawson: Szabadság és neheztelés. Ford. Veres Máté. In: Réz Anna (szerk.): *Vétek és választások: A felelősség elméletei*. Gondolat, Bp., 2013. 239–264. old.

2 ■ Lásd például: Robert Kane: *The Significance of Free Will*. Oxford University Press, 2004.

3 ■ Egy tipikus példa: tegyük fel, épp egy fontos és a karrieremet hosszú távon meghatározó megbeszélésre sietek, amikor észreveszek egy vérző, sérült embert az utcán, akinek kizárólag én tudok segíteni – ám ha a segítségére sietek, akkor egész biztosan el fogok késni a megbeszélésről. Hogyan fogok dönteni?

4 ■ Fellow of the Royal Society.

5 ■ Peter van Inwagen: *When is the will free? Philosophical Perspectives*, 3 (1989), 411. old.

Az esemény-oksági elméletek egyik legkomolyabb hátránya, hogy nagyon védtelenek a libertáriánus elméletekkel szemben legtöbbször felmerülő szerencse-érvek különböző változataival szemben. A szerencse-érvek így vagy úgy, de mind arra épülnek, hogy amennyiben nem maga a cselekvő, hanem valamilyen, az elméjében lejátszódó indeterminált neurális esemény „hozza meg” végső soron a döntést, akkor azt a cselekvő ugyanúgy nem kontrollálja, mintha determinált oksági eseménysorról lenne szó, csak ebben az esetben nem kényszerítő természeti törvények, hanem a szerencse dönt arról, hogy a személy végül melyik cselekedet mellett teszi le a garast.

Részben a szerencse-érveket kivédendő, az ágens-okság (tegyük hozzá, meghökkentően csekély számban előforduló) védelmezői azt feltételezik, hogy a szabad döntéseket nem a mentális állapotaink okozzák (indeterminált módon), hanem szó szerint *mi*. Ehhez feltételezniük kell a személynek valamifajta egyedi *szubsztanciáját*. A szubsztancia kettős funkciót tölt be az elméletben: egyrészt, összhangban a fogalom arisztotelészi használatával, ez a szubsztancia „hordozza” a tulajdonságainkat (bármit jelentsen is ez), miközben ezen tulajdonságoktól független (bármit jelentsen is ez). Másrészt az ágens-oksági elméletek szerint ez a szubsztancia nem pusztán hordozó, de sajátos hatóképességgel is rendelkezik: ez a hatóképesség pedig nem más, mint hogy a személy (szubsztanciája) képes tulajdonságaiból levezethetetlenül dönteni a felmerülő, metafizikailag nyitott cselekvési lehetőségek között. Így történhet meg, hogy nem vágyaink, indokaink, meggyőződéseink hozzák meg „helyettünk” a döntéseinket, hanem *mi* magunk.

Bár a szubsztancia fogalma nem véletlenül tűnik spekulatív, sőt misztikus metafizikai konstrukciónak (erre a későbbiekben még visszatérek), vitathatatlanul vannak teoretikus előnyei. Ezek közül a legkiemelkedőbb, hogy messze az ágens-oksági elméletek tükrözik a legpontosabban a szabad cselekvés fenomenológiáját: amikor tudatos döntést hozunk, nem pusztán azt gondoljuk, hogy metafizikailag nyitott lehetőségek közül választunk, de azt is, hogy döntésünkkel egy új oksági láncot hozunk létre – és hogy *mi magunk* (és nem a vágyaink, hiteink és indokaink) vagyunk azok, akik ezt az új oksági láncot elindítják.

Mi több: Bernáth elmélete a szabadakarat-vita egy központi és mostanában sokszor elhanyagolt nagy témájához tér vissza: az *akarat* szabadságához. Ahhoz, érvel Bernáth, hogy valóban megérdemljük tetteinkért a hibáztatást, nem elegendő, ha maguk a cselekedeteink szabadok, mondjuk abban az értelemben, hogy megfelelő tudás birtokában, külső kényszer nélkül és saját céljainkat és vágyainkat követve hajtottuk végre őket – ahhoz, hogy a cselekedeteink rajtunk múljanak, szükségünk van valamifajta, az emberi tudatosságot igénylő „meta-kontrollra”, amelynek segítségével szabadon eldönthetjük, hogy *melyik* metafizikailag lehetséges cselekedetet válasz-

szuk. A Bernáth által feltételezett szubsztancia (az a tulajdonságainktól, mentális állapotainktól és minden egyébtől független dolog, ami *mi* vagyunk) és annak sajátos hatóképessége pontosan ezt a munkát végzi el: nemcsak dönteni képes metafizikailag nyitott lehetőségek között, de azt is kontrollálni tudja, *hogyan* döntsön.

Már amikor Bernáth elmélete ugyanis *restriktivista*: azt állítja, hogy közel sem minden döntésünk szabad ebben az értelemben. Számos olyan döntési helyzettel nézünk szembe nap mint nap, amikor hiteink, vágyaink, indokaink, az általunk vallott értékek és célok valóban nem adnak teret a szabad döntésnek. Álljon itt Peter van Inwagen Bernáth által idézett példája:

„Nightingale a Royal Society tagja szeretne lenni – az 1980-as évek kedvelt kifejezésével élve, felvételét annyira akarja, hogy már szinte érzi a siker ízét a szájában. [...] Most tegyük fel, hogy szegény Nightingale a választás napján a körmeit rágva ül a szobájában, arról álmodozva, hogy milyen lesz, ha saját magát az »F. R. S.«⁴ címmel illetheti. Ekkor megcsörren a telefon. Felkapja a telefont, beleszól: »Nightingale« – megsüketítve hívóját.”⁵

Ebben az esetben különösebb aggályok nélkül gondolhatjuk úgy, hogy szükségszerű volt, hogy Nightingale felvegye a telefont (bár, talán, méltóságát megőrzendő, várhatott volna még egy-két csörgést) – egyszerűen semmi okunk azt feltételezni, hogy a döntés nem Nightingale vágyaiból és hiteiből, hanem valamifajta magasan kontrollált „meta-döntésből” született.

A restriktivizmus melletti – amúgy észszerűnek tűnő – elköteleződés több szempontból is gyengíti Bernáth elméletét. Egyfelől az elmélet ezen a ponton mégiscsak lemond arról, hogy híven tükrözze a cselekvés fenomenológiáját: talán a legkontrollálatlanabb indulatkitöréseinket leszámítva, minden tudatosan választott cselekedetünket (és így feltehetőleg a fiktív Nightingale is a sajátját) úgy szoktuk megélni, mint ami mellett *mi* döntöttünk, egy új oksági láncot indítva el általa. Bernáth elméletének fényében ebben *időnként* igazunk is van – máskor azonban nem.

Másfelől a restriktivizmus nyilvánvaló gyakorlati és episztemikus problémákat vet fel: mégis honnan tudnánk megmondani, kinek melyik döntése volt metafizikailag szabad, amikor ehhez a tényhez a cselekvőnek magának sincs hozzáférése? És ha nem tudjuk megmondani, akkor mégis hogyan tudnánk a gyakorlatban megkülönböztetni a felelős és a nemfelelős cselekvést? Bernáth szerint szinte sehogy: bele kell törődnünk, hogy mindennapi felelősségtulajdonítási gyakorlatunkban többnyire – mondjuk, amikor letolunk egy démonikusan rosszindulatú ügyintézőt vagy artikulálatlanul üvöltünk a sofőr után, aki kis híján elütött a zebra közepén – nincs megfelelő

mennyiségű és minőségű információ a birtokunkban ahhoz, hogy jó okkal feltételezhessük: az illető szabad akaratából cselekedett (vagy cselekedete megfelelő következménye⁶ volt egy korábbi szabad döntésének). Ehhez sokkal többet kellene tudnunk egyfelől az illető céljairól, vágyairól, indokairól (hogy megítélhesük, azok determinálták-e a cselekedetét), másfelől múltbeli szabad cselekedeteiről, hogy kiderülhessen, mostani viselkedése belőlük fakad-e (ebben az esetben ugyanis felelős lenne érte).

De Bernáth ezzel megelégszik: úgy tűnik, még az sem aggasztaná különösebben, ha az elmélete ahhoz a következményhez vezetne, hogy lényegében soha senkit nem tudunk jogosan hibáztatni. Mindez nem azért érdekes, mert alapvető revíziót igényel a morális gyakorlatunkban – az inkompatibilista elméletek többsége ezt várja tőlünk, még hozzá nagyon akceptálható és humánus indokokra hivatkozva. Azért érdekes, mert elárul valamit a projekt alapvető motivációiról: ha egy komoly gonddal és nagy precizitással kidolgozott felelősségelmélet azt állítja, hogy létezik ugyan szabad akarat, de ennek a szabad akaratnak a létezése legfeljebb hébe-hóba jogosít fel minket a felelősségre vonásra, akkor okkal gyanakodhatunk arra, hogy az elmélet tétje egyáltalán nem a felelősségre vonással kapcsolatos. Úgy hiszem, a jelen kötet végső tétje sokkal inkább az ember metafizikai státusa és ebből fakadó méltósága: szabad akaratra nem azért van szükségünk, hogy megalapozhassuk hol magasztos, hol végtelenül kicsinyes indokainkat a másik hibáztatására, hanem azért, hogy olyan típusú létezők lehessünk, akikkel kapcsolatban egyáltalán felvethető, hogy vannak erkölcsi kötelességeik, és akikkel szemben másoknak erkölcsi kötelességeik lehetnek – olyan létezők, akiknek kapcsán van értelme moralitásról beszélni.

Am Bernáth elméletének – mint az ágens-oksági elméleteknek általában – egy ennél súlyosabb eldöntetlenséggel is szembe kell néznie – és feltehetőleg ennek köszönhető, hogy minden vonzereje ellenére az ágens-okság nem örvend nagy népszerűségnek a szabadakarat-vitában.⁷ Természettudományos szempontból már az esemény-oksági libertarianizmus is szintisza spekuláció: nem azért, mert teljes tudományos képtelenség lenne, hogy indeterminisztikus neurális folyamatok vezessenek a szabad döntéseinkhez – ennek lehetőségét éppenséggel a kvantummechanika teremtetten meg –, hanem azért, mert az égvilágon semmilyen tudományos megfigyelés nem utal arra, hogy *ténylegesen* ez lenne a helyzet. Az esemény-oksági elméletek tehát mindössze annyit tudnak felmutatni, hogy mai természettudományos ismereteink szerint nem elképzelhetetlen az általuk tételezett szabad cselekvés, és egy napon akár még az is kiderülhet, hogy ilyenek valóban léteznek. Az ágens-okság elmélete egy lépéssel továbbmegy: az a hatóképesség, amelyet az emberek egyedi szubsztanciáinak tulajdonít, *elvileg* is konfirmálhatatlan. Mivel a szubsztancia és annak tevékenysége defini-

ció szerint levezethetetlen a személy megfigyelhető tulajdonságaiból, így az sem derülhet ki, egyáltalán rendelkezik-e vele.

De a konkrét felelősségelméletig, amelyet Bernáth az utolsó terjedelmes zárófejezetben fejt ki, hosszú út vezet. Bernáth gondolatmenete a következő fő lépéseken megy végig:

1. Erkölcsi értelemben felelősnek lenni valamiért azt jelenti, hogy elviekben⁸ megérdemeljük a hibáztatást miatta. (1. fejezet)

2. Csak olyan dologért érdemelhetjük meg a hibáztatást, amiről tehetünk. (2. fejezet)

3. Csak azokról a dolgokról tehetünk, amelyek kontrollált aktivitásunk eredményei. (2. fejezet)

4. Ennek a fajta kontrollnak magasabb szintűnek kell lennie, mint amelyet gépek képesek kifejteni. (3. fejezet)

5. Ez a „fokozott” vagy *végső közvetlen kontroll* csak akkor jöhet létre, ha a személy

(i) képes olyan változást létrehozni, amely egy másik lehetséges világban, amelyben ugyanaz a kiinduló állapot és a természeti törvények, nem jön létre (*libertáriánus kritérium*) és

(ii) képes dönteni arról, hogy a lehetséges hatások közül melyiket fejtse ki (*metakontroll-kritérium*). (3. fejezet)⁹

Az első állítás – amely mellett Bernáth a könyv első harmadában érvel – arra a kérdésre ad választ, hogy egyáltalán mit értünk erkölcsi felelősségen. Bár eléggé evidensnek tűnik, hogy egy felelősségelmé-

6 ■ Bernáth elég fifikás elméletét dolgozza ki a következményekért viselt felelősségnek. Némileg leegyszerűsítve: a cselekvő akkor hibáztatható szabad döntése következményéért (legyen az a következmény egy esemény, egy mentális állapot vagy egy későbbi cselekvés), ha ez a következmény oly módon reprezentálódott a cselekvő számára a szabad döntés pillanatában, mint ami erkölcsileg rossz – és csak *abban a mértékben* hibáztatható, *amennyire* rosszként az a cselekvő számára reprezentálódott.

7 ■ Köszönettel tartozom a recenzeált könyv szerzőjének, amiért felhívta a figyelmemet az itt következő összefüggésre.

8 ■ Az „elviekben” kitétel azért lényeges, mert úgy szoktuk gondolni, hogy sok dicséretes, illetve morálisan irreleváns cselekedetünkért is felelősek vagyunk. Az „elviekben” jelen összefüggésben annyit jelent, hogy *amennyiben* az általunk elfogadott normatív etikai elmélet fényében az adott cselekedet erkölcsileg helytelen, *akkor* hibáztathatók vagyunk érte.

9 ■ A szerző ennél természetesen pontosabban és nagyobb technikai apparátussal fogalmazza ezt meg (148. old.).

10 ■ Az erkölcsi felelősség jelentésének egy nagyon hasonló felosztása mellett érveltem itt: Anna Réz: *Responsibility as Attributability: Control, Blame, Fairness*. Dissertation, CEU, Bp., 2013.

11 ■ Mivel Bernáth több lábjegyzetben is a szememre hányta, hogy nem világos, mit értek doktori disszertációmban „normatívn”, e helyütt megpróbálom világosabbá tenni az állítást. A kérdéses normativitást nagyon gyenge értelemben használtam: amellet érveltem, hogy bármely felelősségelméletnek számot kell tudni adnia arról, hogy mitől és milyen alapon „megfelelő” egy adott válaszreakció (mondjuk a nehezteles vagy a hibáztatás) egy adott cselekedet (vagy mulasztás, mentális állapot stb.) fényében. Ebben az értelemben még azok az újgenerációs naturalista és strawsoniánus elméletek (pl. David Shoemaker: Response-Dependent Responsibility; or A Funny

letnek illene meghatározni saját tárgyát, Bernáth kifejtésének mind terjedelme, mind kidolgozottsága kivételes a szakirodalomban. A felelősségelméletek túlnyomórészt azzal a kérdéssel foglalkoznak, hogy milyen körülmények fennállása szükséges és elégséges feltétele az erkölcsi felelősségnek – ám hogy pontosan mit értenek felelősségen, az legtöbbször homályban marad.

Bernáth ezzel szemben nagyon világosan felteszi a felelősség fogalmával összefüggésben felmerülő legfontosabb kérdéseket:¹⁰

1. Milyen értelemben helyes/igazságos/megérdemelt/megfelelő reakció a felelősségre vonás (hibáztatás, büntetés stb.) a felelősség alapját képező dologért (legyen az cselekedet, mulasztás, következmény vagy mentális állapot)?¹¹

2. Kik lehetnek elvben felelősek? Csak individuumok vagy csoportok is?

3. Milyen típusú dolgokért lehetünk elvileg morálisan felelősek? Csak a szándékos cselekedeteinkért, vagy (olykor szándékolatlan) mulasztásainkért, esetleg meggyőződéseinkért és érzelmeinkért is felelősséggel tartozhatunk?

4. Mit értünk felelősségre vonáson? A magunkban elmormolt sommás erkölcsi ítéletektől („Na ez aztán egy undok fráter!”) a hibáztatás érzelmes és kevésbé érzelmes módozatain át az intézményes büntetésig sok mindennel azonosíthatjuk az erkölcsi felelősséggel összefüggő válaszreakcióit.

5. Mi a felelősségre vonás végső alapja, vagy másként fogalmazva: mi az a tulajdonsága az adott cse-

lekedetnek (mulasztásnak, mentális állapotnak stb.), amely feljogosít minket, hogy valakit miatta hibáztassunk? (Bernáth a maga elméletében ezt „érdemalapnak” nevezi.)

Ez utóbbi válik a második fejezet alapkérdésévé, amelyben Bernáth egy hosszú kitérőt tesz, hogy bírálat tárgyává tegye a kompatibilista elméletek egyik kortárs válfaját. A Bernáth által tárgyalt elméletek, melyeket – Thomas Scanlon és Angela Smith szóhasználatát követve¹² – együttesen attribucionizmusként (vagy atribucionalizmusként, a tisztességes magyar fordítás sajnos még várat magára) azonosítanak, lényegében a libertarianizmustól legtávolabb eső elméletcsoport.¹³ Az attribucionisták kompatibilisták (tehát a szabad akaratot összeegyeztethetőnek tartják a determinizmus tézisével); elvetik, hogy a felelősséghez szükség lenne alternatív lehetőségekre;¹⁴ mi több: azt is, hogy a felelősséghez szükség lenne valamilyen magas szintű kontrollra.

Elhelyett úgy gondolják, hogy az erkölcsi felelősség (Bernáth megfogalmazásában) „végső érdemalapja” a személy normatív identitása: azok az értékítéletek (Scanlonnál cselekvési indokokra vonatkozó ítéletek), amelyeket cselekedetei során figyelembe vesz vagy éppenséggel nem vesz figyelembe – és amelyek kifejeződnek nemcsak a cselekedeteiben, hanem szándékolatlan mulasztásaiban, jellemvonásaiban, meggyőződéseiben, érzelmeiben és attitűdjeiben is. Ennek köszönhetően az attribucionista elméletek szerint a felelősség köre meglehetősen tág (ez amúgy összhangban van mindennapi tapasztalatainkkal): nekünk tulajdonítható, és ezáltal felelősségre vonás tárgya minden olyan cselekvésünk és mentális állapotunk, amelyben kifejeződnek értékítéleteink – függetlenül attól, hogy mit tettünk vagy tehattunk volna ezen értékítéletek megváltoztatása érdekében. Ily módon megmagyarázható, miért hibáztatunk másokat jellemgyengeségeikért, rasszista meggyőződéseikért és hanyag figyelmetlenségükért – mindezek ugyanis kifejezik azt, ahogyan ők más emberekről és a hozzájuk fűződő kapcsolatukról ítélnék.

Bernáth számára azért kulcsfontosságú az attribucionista elméletek vizsgálata, mert úgy azonosítja őket, mint amelyek szerint a felelősség végső érdemalapja nem valamifajta aktivitás, hanem egy passzív tulajdonság – márpedig Bernáth éppen ezt tagadja. Azonban nem egyértelmű, hogy az attribucionisták ezt állítanák: hiszen az elmélet szerint *végső soron* nem a cselekvő jellemvonásait vagy érzelmeit (meggyőződéseit, mulasztásait) hibáztatjuk, hanem azokat az értékítéleteket, amelyeket ezek a jellemvonások, érzelmek stb. tükröznek vagy kifejeznek. Márpedig az attribucionista szakirodalomban – erre Bernáth helyesen ki is tér – egyáltalán nem egyértelmű, hogy az értékítéletek passzív adottságok lennének, vagy pedig valamilyen aktív ítélő aktus eredményei. Ám ha az attribucionisták elköteleznék magukat amellett, hogy

Thing Happened on the Way to Blame. *Philosophical Review*, 126 [2017], 4. szám, 481–527. old.) is „normatívak”, amelyek szerint erkölcsileg felelősnek lenni pusztán annyit jelent, hogy a cselekedetre megfelelő (*fitting*) válaszreakció a harag vagy a felháborodás – ebben az esetben magukba a felelősséggel összefüggő erkölcsi érzelmekbe van „beépítve” ez a megfeleltetési viszony. Ha például azt gondoljuk, hogy a harag formális tárgya a másik személy szándékos és normasértő károkozása, akkor a harag csak akkor megfelelő reakció, ha a másik cselekedete ténylegesen megfelel ennek a leírásnak. Semmiképp nem szerettem volna tehát amellet hitet tenni, hogy azok a felelősségelméletek, amelyek nem valamilyen *sui generis* erkölcsi normával igazolják a felelősnek tartást, ne lennének adekvát vagy teljes elméletek. És ebből következően normatív elméletnek tekintem Bernáth érdemelméletét is, akkor is, ha az az érdem egy robusztus metafizikai értelmezésére támaszkodik. (Ez ügyben Bernáth végül nem foglal egyértelműen állást, de érezhetően ezzel az értelmezéssel szimpatizál.)

12 ■ Thomas Scanlon: *What We Owe to Each Other*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, 1998. Angela M. Smith: Responsibility for Attitudes: Activity and Passivity in Mental Life. *Ethics*, 115 (2005), 2. szám, 236–271. old., Uő: Attributability, Answerability, and Accountability: In Defense of a Unified Account. *Ethics*, 122 (2012), 3. szám, 575–589. old.

13 ■ Az attribucionista elméletek elődei és közeli rokonai az „igazi én”-elméletek és a „hierarchikus” elméletek, vö. Harry Frankfurt: Az akarat szabadsága és a személy fogalma; Gary Watson: Szabadon cselekedni. Ford. Balogh Zsuzsanna. In: Réz (szerk.): *Vétkek*, 23–39. old. és 40–57. old.; Susan R. Wolf: *Freedom within Reason*. Oxford University Press, New York, 1990.

14 ■ Ez nem minden kompatibilista elméletre igaz, lásd Huoranszki Ferenc: *Freedom of the Will: A Conditional Analysis*. Routledge, New York, 2011.

ezek az értékítéletek aktív döntés eredményei, azzal mégiscsak megnyitnák az utat egy erősebb kontrollfogalom felé, és elindulnának az inkompatibilizmus felé vezető úton – márpedig ez nyilvánvalóan nem áll szándékukban. Következésképpen amikor kenyértörésre kerül sor, az attribucionisták elismerik, hogy állításuk szerint az emberek akkor is hibáztathatók azért, mert önzők, kegyetlenek vagy megbízhatatlanok, ha *egyáltalán nem tehetnek arról*, hogy önzővé, kegyetlenné, megbízhatatlanná váltak – ettől még ugyanis ezek a jellemvonások tükrözik értékítéleteiket.

Bernáth szerint ez viszont nem lehet igaz: már-már analitikus igazságnak tűnik, hogy valaki csak olyan dolgokért érdemli meg a hibáztatást, amelyekről tehet. Ez az elvi, morális meggyőződésünk annyira alapvető,¹⁵ hogy a legtöbb szerző meg sem próbál érvelni mellette (nemhogy ellene). Természetesen erre az ellenvetésre az attribucionista szerzők is fel vannak készülve: pontosan ennek az ellenvetésnek a kivédése érdekében úgy szokták jellemezni a hibáztatást, mint ami kiérdemelhető pusztán a tulajdonságaink alapján is. Ennek legjobb példája Thomas Scanlon hibáztatáselmélete,¹⁶ amely a hibáztatást elsődlegesen a két ember közötti kapcsolat változásaként írja le, amelyre az egyik viselkedése vagy tulajdonságai adnak okot. Ha például egy barátom rendre elárulja a bizalmamat, akkor jogos reakció megláztatni a köztünk lévő szoros és intim kapcsolatot; ha egy kollégám soha nem tartja be a szavát, akkor vitathatatlanul megérdemli, hogy ne higgyek az ígéreteinek. Ezek az állítások pontosan olyan típusú érdemviszonyokat fejeznek ki, amilyenekkel Bernáth is operál, az igazságukhoz pedig, úgy tűnik, egyáltalán nincs szükség arra, hogy fontolóra vegyük, miként vált az illető illojális baráttá vagy megbízhatatlan kollégává.

Mivel azzal Bernáth is egyetért, hogy az általa használt érdemfogalom kiterjeszthető a tulajdonságaink alapján megérdemelt reakciókra is, ezért egyetlen választása marad: azt kell tagadnia, hogy mindezen reakciók egyesével vagy együttesen kimerítenék a *hibáztatás* fogalmát. Itt a diszkusszió már-már körkörösé (valójában csak redundánssá) válik: bár Bernáth nem adja teljes meghatározását az általa preferált hibáztatásfogalomnak, annyit leszögez, hogy a hibáztatásnak szükséges eleme az a *gondolat*, hogy az illető tehet arról, amiért hibáztatják. Hogy miért? Azért, mert – ahogy ez az előző bekezdésben is elhangzott – alapvető meggyőződésünk, hogy valaki csak olyasvalamiért érdemelheti meg a hibáztatást, amiről tehet.¹⁷ Ha azonban ez a végső ok, amiért az attribucionista elméletek semmiképp nem lehetnek helytállóak, akkor feleslegesnek tűnik az a nagyon alapos és tiszteletre méltó munka, amelyet előzetesen a szerző az attribucionista elméletek elemzésébe ölt.

De vannak más, járulékos problémák is ezzel a megoldással. Az első a meg nem érdemelt büntetéssel kapcsolatos: ugyan elképzelhető, hogy a bizalom megvonása, a barátság megszakítása, a munkakapcsolat felmondása önmagukban nem számítanak

hibáztatásnak, de ettől még kétségtelenül hátrányos következményekkel járnak. Ezeknek a reakcióknak pontosan ugyanolyan szankciójellegük van, mint a hibáztatásnak – márpedig Bernáth gondolatmenetét követve nehéz belátni, hogyan lehetne megérdemelt *bármifajta* szankció olyasvalakivel szemben, aki nem tehetett arról, ami miatt szankcionálják. Végső soron úgy tűnik, nem tudjuk elkerülni annak elfogadását, hogy emberek „ártatlanul” (értsd: olyan tulajdonságaik miatt, amelyekről nem tehetnek) szenvedjenek hátrányt.

Mindez egy nagyon fontos különbségre mutat rá Bernáth (és tágabban a libertáriánus elméletek) és az attribucionisták (és egyéb, „laza” feltételekkel dolgozó kompatibilisták) között. Az attribucionista elméletekben nem pusztán az vonzó, hogy képesek egységesen kezelni és igazolni az erkölcsi felelősség „nem sztenderd” eseteit (amilyen a meggyőződéseikért, szándékolatlan mulasztásokért, érzelmekért, jellemvonásokért viselt felelősség) – ami azt illeti, a legtöbbünk szívesen meglenne ezeken a területeken a mostaninál kevesebb morális hibáztatással. Az attribucionizmus legfőbb erénye az, hogy a felelősségtulajdonítás és azon belül a hibáztatás gyakorlatát képes szervesen beágyazni mindennapi erkölcsi praxisunk egészébe. Mindennapi gyakorlatainkat elemezve nem tűnik úgy, mintha az erkölcsi hibáztatás valami *minőségileg* különböző dolog lenne, mint a jóindulatú dorgálástól a kapcsolat megszakításáig, a magunkban eldűnnyögött korholó szavaktól az intézményes büntetésig terjedő skálákon elhelyezkedő reakciók bármelyike. Mint ahogy a gyakorlatban az a krisztusi előírás is kilátástalanul bonyolultnak

15 ■ George Sher: Kantian Fairness. *Philosophical Issues*, 15 (2005), 1. szám, 179–192. old.

16 ■ Thomas Scanlon: *Moral Dimensions: Permissibility, Meaning, Blame*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, 2008.

17 ■ Ezen a ponton egy kicsit – de tényleg csak egy kicsit – igazságtalan vagyok a szerzővel, aki további gondolatkísérleteket és párhuzamokat is felhoz állítása mellett. Ezek azonban messze nem annyira erősek, mint az alapvető erkölcsi meggyőződésünkre vonatkozó érv.

18 ■ Kivételt jelentenek ez alól a naturalista felelősségelméletek, lásd Peter F. Strawson: Szabadság és nehezítelés. In: Réz (szerk.): *Vétkek*, 239–264. old. Am a naturalista elméletek vagy *nem-teljes* felelősségelméletek (amennyiben egyáltalán nem foglalkoznak azzal, hogy mitől erkölcsileg helyes, elfogadható, megfelelő valakit felelősségre vonni), vagy – ahogy Bernáth interpretálja őket – lényegileg *relativista* felelősségelméletek, amelyek azt állítják, hogy a felelősnek tartás feltételei kizárólag az adott közösség aktuális erkölcsi normáitól függenek. Egyik sem túl vonzó opció.

19 ■ Bernard Williams: Morális szerencse. In: Réz (szerk.): *Vétkek*, 335–357. old.

20 ■ Amellett, hogy a felelősséghez szükséges kontroll meghatározásához először a kontroll felelősségtől független értelmét kell feltérképeznünk, én is érveltem, lásd Réz Anna: Befolyásoljuk a meggyőződéseinket? *Magyar Filozófiai Szemle*, 2012. 3. szám, 53–64. old.

21 ■ Nem ez az egyetlen olyan gondolatkísérlet Bernáth könyvében, amely mesterkéltége vagy komplikáltsága folytán nem bírja el azt az érvelési terhet, amelyet a szerző rápakol. Az első fejezetben a felelősség igazságossági elméleteit „cáfolja” Bernáth egy könnyebben elgondolható, de végtelenül mesterkéltn gondolatkísérlettel (lásd. a fogadási példát, 39–40. old.)

tűnik, hogy csak a vétket gyűlöljük, ne a vétkest – az erkölcsi számonkérés legtöbbször kifejez valamit arról, hogy a másik *milyen*, nem csak arról, hogy *mit választott*. A legtöbb kompatibilista elmélet pontosan az ilyesfajta belátásokat igyekszik megmagyarázni és rendszerbe foglalni.

Természetesen semmi akadályja annak, hogy úgy gondoljuk: mindezen gyakorlatok erkölcsi értelemben alapvetően elhibázottak – ami azt illeti, a legtöbb felelősségelmélet előír *valamifajta* revíziót a mindennapi erkölcsi gyakorlatunkban.¹⁸ Bernáth azonban nem is nagyon *próbál* „kiegyezni” a felelősségtulajdonítás mindennapi tapasztalataival (miközben, némileg paradox módon, azokat az absztrakt pre-filozófiai elveinket, amelyek valamilyen erkölcsi vagy metafizikai elköteleződést vonnak maguk után, nagyon is komolyan veszi). Mind az erkölcsi felelősség etikáját, mind az erkölcsi felelősség metafizikáját tekintve mélyen kantianus projektet visz végig: megpróbálja kihasítani az általunk ismert erkölcsi elvek és metafizikai tézisek közül (mögül, alól?) azt a gondosan lehatárolt területet, azt a – Bernard Williams szavaival élve – „végső menedéket”¹⁹, amelyben az emberi szabadság, és következtetésképpen az erkölcsi köteletség és az erkölcsi felelősség egyáltalán létrejöhet.

A harmadik nagy fejezetben bontakozik ki a már elemzett libertariánus vízió, amelynek kiindulópontja tehát az, hogy csak azokért a dolgokért érdemlünk hibáztatást, amelyek valamilyen aktivitás eredményei – ez az aktivitás pedig kontrollálja azt, amit teszünk. Az ezt követő eszmefuttatás egyetlen pofonegyszerű, mégis nagyon újszerű gondolatnak, az eszköz-érvnek a kibontása. Az eszköz-érv valójában nem több, mint a következő kérdés: vajon mi lehet az a különbség az emberek és az – akár nagyon bonyolult és finom kontrollt gyakorló – gépek között, ami miatt csak az előbbiekre lehet igaz az, hogy „tehetnek arról”, amit létrehozta?

Bernáth hiánypótló munkát végez, amikor alapos kifejtését adja annak, mit szoktunk általában kontrollon érteni²⁰ – és ezzel egy időben megalapozza saját hatóképesség-elméletét is. Ráadásul az eszköz-érv annyira magától értetődő, és annyira pontosan adja vissza a determinizmus tézisével kapcsolatos központi aggodalmat (hogy ti. egy determinált világban az emberek sem mások, mint igen bonyolult gépek), hogy az ember azon csodálkozik, hogyhogy ez senkinek nem jutott még eszébe.

Bernáth gondolatmenete végül a kontroll fentebb már tárgyalt libertariánus és metakontroll-feltételeihez lyukad ki: akkor gyakorol valaki a gépekhez képest fokozottabb, a felelősségtulajdonításhoz elégséges kontrollt, ha

(i) képes olyan változást létrehozni, amely egy másik lehetséges világban, amelyben ugyanaz a kiinduló állapot és ugyanazok a természeti törvények, nem jön létre, és

(ii) képes dönteni arról, hogy a lehetséges hatások közül melyiket fejtse ki.

Ám megkérdőjelezhető, hogy a fenti két kritérium szükségszerűen vagy akárcsak különösebben organikusán következne a kontrollfogalom ezt megelőző tárgyalásából. Különösen igaz ez a libertariánus kritériumra: amennyiben már amúgy is feltételezzük egy olyan szubsztancia létezését, amely képes a személy mentális állapotaitól és tulajdonságaitól függetlenül eldönteni, hogy melyik alternatívát válassza (ez a metakontroll-kritérium), miért kell még azt is feltételeznünk, hogy ezek metafizikailag (és nem, mondjuk, csak episztemikusan) nyitott alternatívák.

Bernáth érintőlegesen foglalkozik ezzel a felvetéssel, amikor azt a kérdést teszi fel, nem lehetséges-e, hogy az embereknek nem több, csak más típusú kontrolljuk van a cselekedeteik felett, mint a gépeknek, és ez a típuskülönbség az emberi tudatosságból és intencionalitásból ered. Erre egy gondolat kísérettel válaszol (*Mentális mechanika*, 140. old.):

„Tegyük fel, hogy valamikor a közeljövőben legyártanak egy igen különös klímaberendezést. Ez a klímaberendezés kicsit másképpen működik, mint a maiak. Amikor megnyomjuk a gombjait, nem pusztán az áramkörökben okozunk változást. Ha valaki beüti, hogy 24 Celsius-fokosra szeretné lehűteni a szobát, akkor az áramkörök stimulálásán keresztül vágyakat és mentális célokat alakítunk ki, amelyek a közvetlen okai a klímaberendezés későbbi aktivitásának, amelynek eredménye a szoba 24 fokos lehűtése. A klímaberendezés nem képes saját magának vágyakat vagy célokat kialakítani. Céljai mindig összhangban kell hogy legyenek azon utasításokkal, melyeket a gombokon keresztül kap.”

Bernáth ezzel a gondolat kísérettel mindössze azt szándékozik megmutatni, hogy a tudatos, mentális, intencionális állapotok jelenléte önmagában sem több kontrollt, sem több szabadságot nem biztosít a cselekvőnek – és ebben nyilvánvalóan igaza is van. Ám lássuk be, ez a gondolat kíséret azért eléggé próbára teszi a fantáziánkat: kérdés, hogy egyáltalán *el tudunk-e gondolni* gépeket, amelyeknek vágyaik és mentális céljaik vannak – na, pláne egy ilyen *klímaberendezést*.²¹ Ezzel összefüggésben pedig az is világos, hogy a *Mentális mechanika* klímaberendezésének működése nem analóg azoknak az embereknek a helyzetével, akik egy fizikailag determinált világban cselekszenek. A klímaberendezés esetében nem tudunk másra gyanakodni, mint hogy tervezői meglehetősen pazarlóan bántak az erőforrásaikkal: ugyan a berendezés vágyai és céljai okozzák a szoba lehűlését, de ezekre a vágyakra és célokra funkcionális szempontból az égvilágon semmi szükség nincs. Ugyanez az emberekre nem igaz: egyfelől nem igaz, hogy egy determinált világban ne lennének képesek

saját magunknak „vágyakat és célokat kialakítani” (bár természetesen ezek a vágyak és célok következni fognak korábbi vágyainkból, céljainkból, meggyőződéseinkből), másfelől az sem igaz, hogy vágyaink és céljaink működése egyszerű redundancia lenne egy determinált rendszerben – bár determinált módon, de tényleges változásokat idéznek elő. Az embereknek ugyanis – szemben a klímaberendezésekkel – senki nem szab célt „kívülről”, épp ellenkezőleg: egy okságilag determinált világot a céltalan, „vak” szükségyszerűség jellemez.

A kérdés kompatibilista oldalról tehát a következőképp hangzik: miben tud többet egy olyan létező, amely determinált módon, de sajátos hatóképességénél fogva, tulajdonságaitól függetlenül dönteni képes a felmerülő episztemikus alternatívák közül, mint egy olyan létező, amelyik ugyanezt indeterminált módon teszi? Noha a kompatibilista ágens-okság meglehetősen motiválatlan elképzelésnek hathat, de teoretikusan nem elképzelhetetlen. Ha pedig így van, akkor az inkompatibilistákon van a bizonyítás terhe a tekintetben, hogy megmondják, mit tesz hozzá a libertariánus feltétel a metakontroll-feltételhez.

Az inkompatibilista erre természetesen válaszolhatná azt, hogy ez az elmélet teljes mértékben megmagyarázatlanul hagyja, miért dönt egy ilyesfajta létező mindig azon episztemikus lehetőség mellett, amelynek megtételére amúgy is determinálva van. Ez teljességgel jogos aggály – csakhogy a libertariánus ágens-oksági elméletekkel kapcsolatban éppígy felvethető. Amennyiben testünk része a fizikai világnak (márpedig ez nehezen tagadható), akkor ágens-okság ide vagy oda, testünk alá van vetve determinisztikus-szükségszerű vagy indeterminisztikus-probabilisztikus természeti törvényeknek. Márpedig, ahogy Derk Pereboom fogalmaz:

„Semmi furcsa vagy hihetetlen nincs abban, hogy *egy konkrét esetben* az ágens-ok szabad választása pontosan arra a cselekvésre esik, amelynek fizikai komponensei szükségszerűen következnek az esemény oksági előzményeiből. De azt már nehezen fogadnánk el, hogy az emberi létezés bármely hosszabb-rövidebb időszakában minden szabad döntés úgy zajlik le, hogy az ágens-okok révén pontosan azt a lehetséges cselekvést választjuk, amelynek fizikai komponensei szükségszerűen következnek az esemény oksági előzményeiből, és soha nem valamelyik másikat. Hacsak nem vagyunk idealisták, és nem gondoljuk úgy, hogy a fizikai világot maguk az ágensek hozzák létre, akkor nem hihetünk ennyi véletlen egybeesésben.”²²

Mindezen érvek és ellenérvek sem most, sem máskor nem fogják eldönteni a kompatibilisták és inkompatibilisták közti vitát. De talán nem is ez a lényeg: hanem az, ahogy egy komplex és szerteágazó elmélet hátterében lassan kirajzolódik az emberi

szabadság és moralitás egy sajátos víziója. Bernáth László új könyvének megjelenéséért nemcsak azért lehetünk hálásak, mert a szabadakarat-vita gazdagabb lett számos eredeti meglátással, korábban elhanyagolt elemzéssel és újszerű érveléssel, hanem azért is, mert a vállalkozás, amelyet végigvisz, a legmélyebb értelemben emberi és filozófiai: annak a fogalmi és metafizikai térnek a feltárása, amelyben az ember szert tehet arra a sajátos erkölcsiségre és méltóságra, amely – úgy hisszük – elidegeníthetetlenül az övé. □

22 ■ Derk Pereboom: Determinizmus al dente. Ford. Bárány Tibor. In: Réz (szerk.): *Vétkek*, 94. old. Habár itt még Pereboom csak a fizikai determinizmusra alkalmazza az érvt, de a későbbiekben megmutatja, hogy a „véletlen egybeesések” problémája akkor is fennáll, ha hiszünk a makroszintű indeterminisztikus folyamatok létezésében.

MŰVÉSZET, TÖRTÉNET, KELET-EURÓPÁBÓL

HORÁNYI ATTILA

Beáta Hock – Anu Allas (eds.):

Globalizing East European Art Histories

Past and Present

Routledge, New York – London, 2018. 220 oldal,

£ 120

(Routledge Research in Art History)

**Sasvári Edit – Hornyik Sándor – Turai Hedvig
(szerk.):**

A kettős beszéden innen és túl

Művészet Magyarországon 1956–1980

Vince Kiadó, Budapest, 385 oldal, 12 000 Ft

Az alábbi bírálatban két kötet szemlélésén keresztül szeretnék rámutatni néhány olyan kérdésre és problémára, amellyel a kelet-európai modern művészet kutatója és olvasója szembesül. Természetesen a tanulmánykötetek jó és rossz megoldásaival is foglalkozom. Hogy konklúziómat előre bocsássam: nincs könnyű helyzetben, aki e régióval és periódussal kíván foglalkozni, akár mellé is foghat, ha nem nagyon pontosak és világosak a céljai és eszközei. Úgy látom, a Routledge-kötet ennek világos példája. E munkával szemben a koncentrált fókuszú, módszertanilag is nagyon átgondolt magyar kötet valószínűleg kincsésbányája a korszakra vonatkozó tudásnak, amelyet a korábbi áttekintéseknél korszerűbb, regionálisan is érzékeny keretben ad át. Az öröm mégsem teljesen felhőtlen, mert talán valamivel messzebb is el lehetett volna jutni.

Hogy érthető legyen az egyes kötetek elméleti-módszertani háttere, először egy egészen tág kérdést vetek fel a művészettörténet művelésével kapcsolatban (1). Ezt követően a XXI. század Kelet-Európájának egyik húsbavágó kérdésével foglalkozom, a centrum-periféria viszony értelmezésével, illetve Piotr Piotrowski lengyel művészettörténésznek erre adott válaszával (2). Piotrowski javaslata a „horizontális művészettörténet” művelésére a perspektívák sokaságának szükségességét állítja; erre reflektálva írok e multiperspektivikusság tudománytörténeti előzményeiről (3), majd ismertetem Piotrowski módszertanát (4). Ennyi előkészület után mutatom be Hock Beáta és Anu Allas tanulmánykötetét (5): fejezetről fejezetre haladok, mivel a könyv Magyaror-

szágon csak körülményesen érhető el. Ezt követően vizsgálom meg e kötet néhány konceptuális problémáját (6), majd lezárásként egyetlen tanulmánnyal foglalkozom: Nagy Kristóf Soros Központtól szóló írásának módszertani hibáira és történeti tévedéseire hívom fel a figyelmet (7).

A bírálat hátralévő része, a másik, a Thames and Hudson kiadó által megrendelt kötetre fókuszál. Bár itt is Piotrowski Kelet-Európa-konceptiója áll a háttérben, e tanulmánygyűjtemény közelítésmódjában és módszertanában egészen eltér a Hock Beátáéktól: jószerevel csak a magyar szcénára koncentrál, és annak is csak két és fél évtizedére. Éppen ezért egészen másképp kell e kötethez nyúlnom – 18 fejezetének – összefoglalására például módom sem lett volna, de szükség sincsen, hiszen a könyvesboltokban, a múzeumokban és a könyvtárakban elérhető. A kötet tartalmi sűrűsége miatt az egyes tanulmányok elemzéséről és értékeléséről lemondva inkább a vállalkozás egészéhez fűzök megjegyzéseket. Először a feladat nagyságát mutatom be (8), ezt követően pedig a tanulmánykötetet övező viszonylag nagy csendet próbálom értelmezni (9). A következő két részben a kötet szemléletmódját vizsgálom, elsősorban a Kádár-kor kultúrpolitikájának három T-jére (10), illetve a kötet címében is szereplő kettősbeszédre reflektálva (11). Mindkét fogalmat megvizsgálom történeti és módszertani következményeiben is, és ezen keresztül hiányérzetemnek, az újragondolás mélységét illető elégedetlenségemnek is hangot adok. Tanulmányomat a magyar kötet értékelésének összefoglalásával zárom (12).

1

Vajon hogyan írunk ma művészettörténetet? Egyáltalán, mi ma a művészettörténet? Miféle történet? Egyetlen nagy történet, sok apró résztörténettel? Vagy több, párhuzamosan futó százból áll, amelyek időnként keresztezik egymást? Esetleg egy-egy darabon együtt haladnak, majd ismét különválnak? Vagy lehet, hogy nem is történet? Inkább korrajz, például? Formaelemzés? A jelentést firtató képelemzés? Egy kor intézményi adottságainak számbavétele? Egy alkotó/csoport szociológiai meghatározottságainak feltárása? Esetleg mindezek történetekbe illesztése?

Mennyivel egyszerűbb volt néhány évtizeddel korábban megfelelni e kérdésnek! Elég kinyitni Marosi Ernő *Bevezetés a művészettörténetbe* című egyetemi

jegyzetét¹ vagy Mark Roskill *What is Art History?* című kötetét,² hogy megtudjuk, milyen is a művészettörténeti módszer, és mikor, hogyan, illetve mire lehet alkalmazni. Roskill fejezetei festmények attributálásáról, művészek megkülönböztetéséről, életművek határainak kijelöléséről, hamisításról, művészek újrafelfedezéséről, a képek rejtett szimbolizmusáról szólnak, vagyis stílustörténetről, ikonográfiáról és ikonológiáról, viszonylag problémátlanul. Legalábbis így vélekedett A. L. Rees és Frances Borzello, amikor az „új művészettörténet” címkéjét bevezető tanulmánykötetük előszavában³ röviden szemlézték Roskill könyvét. Véleményük szerint e munka „mint valami világítótorony magaslik, és bevilágítja a művészettörténet ártatlanságának utolsó napjait”.⁴ A művészettörténet ártatlansága elvesztésének pillanataként T. J. Clark híres, 1974-es írását tekintik, amelyben Clark a művészet társadalmi környezetének meghatározó volta mellett tett hitet, vagyis szembehelyezkedett a művészet belső, autonóm fejlődését hirdető és vizsgáló klasszikus művészettörténettel.⁵

Rees és Borzello kötete olyan rövid tanulmányokat gyűjtött egybe, amelyek közvetlenül vagy közvetve mind Clark fegyverbe hívására reagáltak. E szövegek között volt fotóelméleti, szemiotikai, dekonstruktív és feminista; volt a tájképek politikusságát vizsgáló, volt, ami a műkritika és a művészettörténet viszonyát kutatta, és volt, ami azt kérdezte, hogy mennyire forradalmi az új művészettörténet. Az új művészettörténet utóbb maga is hívószóvá vált, és a kilencvenes évek közepére többes számot kapott: az új művészettörténetek jelentették azokat az (általában újabb, nem kanonikus) módszereket mind a kutatásban, mind pedig az írásban, amelyekkel művészekhez, (mű-) alkotásokhoz, de akár művészeti intézményekhez is közeledni lehetett.⁶ E megközelítések a 2000-es évek közepére másokkal egyetemben olyan bevetté váltak, hogy megjelentek az első egyetemi kézikönyvek, amelyek a tradicionális művészettörténet mellett a legkülönbözőbb új módszereket és elméleteket is bemutatják. Ilyen például Anne d’Alleva 2005-ös kötete,⁷ amely egyik fejezetében a művészettörténeti módszert – forma és szimbólum analízisét – eleve a jelek (szemiotikai) elemzésével kiegészítve tárgyalta. E fejezetet a művészet kontextusairól, a művészetrel kapcsolatos pszichológiai, percepció és recepció kérdésekről, teóriáról és tudásfajtákról szóló fejezetek követték, olyan kérdésekre is kitérve, mint hogy mi a különbség „normális” és „normatív” között.

Az ezredfordulóra tehát alapvetően kibővült a művészettörténet módszertani készlete, és elméleti horizontja is átalakult. A működés megszokott mechanizmusai kérdésessé váltak, és olyan kategóriákra kellett/lehetett rákérdezni, amelyeket addig (legalább hallgatolagos) konszenzus övezett. Ilyen kategória a már említett „történet”, de ilyen maga a „művészet” is: a művészettörténeti tanszékek egy részének vizuális kultúra tanszékké válásával számtalan olyan produktum lett az új (például posztkoloniális) művészettör-

téneti kutatások legitim tárgya, amelyeket legfeljebb a duchamp-i *ready made*-ek mintájára lehetne műalkotásként kategorizálni. Duchamp *ready made*-jeinek egyik jelentősége viszont éppen az, hogy radikálisan megkérdőjelezi a művészet fogalmát, és ebből következően megakadályozzák, hogy klasszikus művészettörténet legyen írható róluk. Minthogy műalkotásként a piszoár nem megformált (szaniterárúként az, de az iparművészeti/designtörténeti formakutatás nem érinti a *Forrás* című művet), a szó szoros értelmében stílusa sincs. „Történet”, „művészet” („műalkotás”) mellett a „stílus” is olyan klasszikus kategória, amely az új művészettörténetekben markáns átalakuláson ment keresztül. Ez részben annak köszönhető, hogy a stíluskritika többek között összehasonlításokon alapszik, vagyis egy kutatott mű/csoport, művész/csoport, periódus vagy régió más, elsősorban kanonikus művekhez vagy művészekhez való viszonyításán. Csakhogy a „kanonikus mű/művész”, amint maga a „kanon” fogalma is, az elmúlt évtizedekben gyanússá vált (hiszen mindenképpen aszimmetrikus viszonyokat, hatalmi pozíciót jelenít meg a társadalmi/kulturális térben, akár a kanonizálóra, akár a kanonizáltra fókuszálunk). Ehhez kapcsolódóan a művek, művészek közötti viszonyok leírása, illetve értelmezése is rendkívül nehézkesé lett. Ráadásul a művészet „egyetemes” története (amit ma inkább az európai, avagy nyugati művészet történetének tekintünk, jöhetnek Európa vagy „a” Nyugat határai is meglehetősen bizonytalanok) alapvetően kanonikus stílusok kanonikus műveinek felsorolásából, elemzéséből és értékeléséből áll – elég ehhez megnézni a par excellence művészettörténetet, Ernst Gombrich először 1950-

1 ■ Marosi Ernő: *Bevezetés a művészettörténetbe művészettörténet szakos hallgatók számára*. Tankönyvkiadó, Bp., 1973.

2 ■ Mark Roskill: *What is Art History?* Thames and Hudson, London, 1976.

3 ■ A. L. Rees – Frances Borzello: Introduction. In: uők (eds.): *The New Art History*. Humanities Press International, Atlantic Highlands, 1988. 2–10. old.

4 ■ Uo. 2. old.

5 ■ T. J. Clark: The Conditions of Artistic Creation. *Times Literary Supplement*, 1974. máj. 24., 561–562. old.

6 ■ Anna Wessely: *Les Cultural Studies et la nouvelle histoire de l’art. L’Homme et la Société*, 149 (2003), 3. szám, 155–165. old.

7 ■ Anne d’Alleva: *Methods & Theories of Art History*. Laurence King Publishing, London, 2005.

8 ■ Ernst H. Gombrich: *The Story of Art*. Phaidon, London, 1950. Első magyar megjelenése a 12. kibővített és átdolgozott kiadás (1972) alapján: *A művészet története*. Ford. G. Beke Margit, Falvai Mihály, utószó Németh Lajos. Gondolat, Bp., 1974.

9 ■ David Summers: *Real Spaces: World Art History and the Rise of Western Modernism*. Phaidon, London – New York, 2003.; James Elkins (ed.): *Is Art History Global?* Routledge, New York, 2007.; David Carrier: *A World Art History and Its Objects*. Penn State University Press, University Park, 2008.

10 ■ Piotr Piotrowski: *Toward a Horizontal History of the European Avant-Garde*. In: Sascha Bru – Peter Nicholls (eds.): *European Avant-Garde and Modernism Studies*. Vol. 1. De Gruyter, Berlin, 2009. 49–58. old.

11 ■ Uo. 54. old.

12 ■ Uo. 51. old.

13 ■ Piotr Piotrowski: *In the Shadow of Yalta: Art and the Avant-garde in Eastern Europe, 1945–1989*. Reaktion Books, London, 2009, 15. old.

ben megjelent kötetét.⁸ Márpedig egy kanonikus stílusokra és művekre felépített művészettörténet nem tud nem centrumokban gondolkodni, ami magával hozza a perifériák tételezését is, illetve a problémát, hogy a „perifériák” művészete vajon belekerülhet-e a „nagy” művészettörténetbe. A klasszikus művészettörténet röviden vázolt dekonstrukciója mellett, részben annak ellenhatásaként, a 2000-es években megjelent az igény egy újragondolt egyetemes művészettörténetre.⁹ A nyugati férfi önmagát, illetve saját kultúráját univerzalizáló tendenciáival szembehelyezkedve, ezt nem „egyetemes művészettörténetnek”, hanem „a világ művészettörténetének”, esetleg „globális művészettörténetnek” hívják, és célja részben annak vizsgálata, hogy elkerülhető-e a centrum–periféria felosztás a művészetben, hogy megírható-e a művészet története egalitáriusabb módon. A kutatás egy másik fókuszában az a kérdés áll, hogy a világ művészettörténete tárgyalási univerzumát kitevő műalkotások elképesztő diverzitásában található-e olyan mozzanat, amely valamiképp minden műben jelen van, és így kiindulópontja lehet egy „közös” történetnek (amint a klasszikus művészettörténeté a megformált anyag felől tekintett forma, illetve az ezt általánosító stílus volt).

Természetesen nem csak az egész világ lehet a centrum és a periféria dichotómiáját maga mögött hagyni kívánó új művészettörténet horizontja. Erre vállalkozik a „horizontális művészettörténet” is, a 2015-ben, idő előtt elhunyt Piotr Piotrowski elmélete,¹⁰ amely nemcsak a *Globalizing East European Art Histories* kötet teoretikus kerete, de részben a *Kettős beszéd*en innen és túl célkitűzésének is a hátterét alkotja.

2

A következőkben Piotrowski felvetését ismertetem:

„Egy horizontális művészettörténetnek a vertikális művészettörténet, vagyis a nyugati művészettörténet dekonstrukciójával kell kezdődnie. Egy kritikai elemzésnek fel kell tárnia a beszélő szubjektumot: ki beszél, kinek a megbízásából és kihez? Ez nem a nyugati művészettörténet kiiktatását jelenti, hanem éppen annak egyértelművé tételét, hogy ez egy »nyugati« narratíva. Ezzel az a célom, hogy elválasszam egymástól a nyugati modern művészet fogalmát és az egyetemes művészet fogalmát; két fogalmat, amelyet általában összeolvasztanak. A nyugati művészettörténet ezáltal relativizálódik, és más művészettörténeti narratívák mellé lesz állítható – a horizontális paradigmának megfelelően. Ezáltal megfordul a peremek [*margins*] művészettörténete és a »mi« (értsd: nyugati) művészettörténetünk viszonya. Miközben magától értetődőnek tűnik, hogy a peremek modern művészete a Nyugat hatása alatt fejlődött, sokkal kevésbé magától értetődő azt kutatni, hogy miképpen hatott a nem nyugati művészet fejlődése a nyugati művészet történetére, pontosabban a nyugati művészet észlelé-

sére. Felmerül ezáltal a kérdés: miként változtatja meg a peremek művészete a centrum művészetének észlelését? Hogyan szemléljük a centrumot nem a centumból – ahonnan a modern művészet története általában szemléli –, hanem a peremhelyzetekből?”¹¹

Piotrowski módszertani javaslatát az a hiány hívta elő, amelyet a kelet-európai művészet nemzetközi jelenlétében tapasztalt. Ahogyan erről tanulmányában beszámol, a (nyugati) művészettörténet-írásból Kelet-Európa jobbára kimarad: sem kulturális, sem művészi értelemben nem eléggé egzotikus ahhoz, hogy mint a „Másik” [*other*] művészetét az „egyetemes” művészettörténetbe beilleszthetetlenül nyilvántartsák, és nem eléggé nyugati ahhoz, hogy e narratívába kvalifikálása miatt beilleszkék. Nem különbözik eléggé, de nem is hasonlít annyira, hogy elkerülhetetlen legyen a vele való aktív foglalkozás.

Piotrowski szerint az általa „közeli másiknak” [*close other*] nevezett pozíció más megközelítést igényel, mint a „vertikálisnak” mondott nyugati művészettörténet, amelynek vertikálitása hierarchikus szerkezetének következménye: „a centrumok [Párizs, Berlin, Bécs, London vagy New York] kínálják a kánonokat, az értékek hierarchiáját és a stílusi normákat – a periféria szerepe pedig az, hogy ezeket a befogadás során magáévá tegye.”¹² Tehát a művészeti hierarchia csúcsán, a „magasban” elhelyezkedő központokból leszivárognak az aktuális tendenciák, művészeti problémák, kritikai szempontok, és a perifériák ezeket a részleges és töredékes információkat próbálják megérteni és integrálni saját hagyományaikba, e tudás mentén alakítva aktuális gyakorlatukat. Így jön létre a kanonikus izmusok inflektálódott verziója, amely a nagy történet összefüggésében elkerülhetetlenül másod- és harmadrendű, alapvetően helyi érdeklődésre számot tartó produkció.

A horizontális művészettörténet feladata, hogy megmutassa, a centrumok nem csúcsok, azaz nem „fent” helyezkednek el, és a perifériák sem „lent” vannak, ahová a kulturális gravitáció elkerülhetetlenül lejjuttatja a trendeket. Új topográfiára van szükség, centrumok és perifériák térbeli viszonyainak, kölcsönös érintkezéseinek új modelljére. Ezt a kritikai művészettörténet képes biztosítani. Ez a diszciplína a téri viszonyokat nem tekinti transzparensnek, hanem Michel Foucault-t követve azt állítja, hogy „a hatalom a téri struktúrákban van jelen”.¹³ Piotrowski meggyőződése, hogy az Irit Rogoff által javasolt kritikai geográfia¹⁴ alkalmas lehet a téri viszonyokban megtestesülő hatalmi struktúrák felfedezésére és dekonstruálására. A kritikai művészettörténet alapuló horizontális művészettörténet legfontosabb lépése, hogy perspektívát vált, és a centrum(ok)ból való kitekintés helyett a peremeken néz szét: felfedezi azok saját történetét, egymáshoz kapcsolódásaik hálózatát, és a peremek felől gondolja újra a centrumnak tekintett helyek művészetét és művészettörténetét. Ezáltal

megszünteti a centrum(ok) idealizálását, esetünkben a modern művészet kanonikus nagy narratívájának abszolutizálását, és a peremek művészetének e nagy történet „nagy” műveihez és értékrendjéhez viszonyító elgondolását. Minden centrum egyike lesz a lokalitásoknak, homogenitásuk és kanonikusságuk megkérdőjeleződik, és ez újrendez(het)i a terepet: nemcsak az lesz megírható, hogy miképpen hatott a centrum művészete a peremvidékekre, de az is, hogy azok miként hatottak a centrumra és egymásra, ez pedig felértékel(het)i a peremek szerepét, és csökkent(het)i a centrumokét, ugyanarra a „szintre” (hori-zontra) hozva így a képzőművészet terepét. (Ha úgy tetszik, bourdieu-i értelemben vett kulturális mezővé alakítja azt, amelyben az egyes lokalitásokat nem egy idealizált „kiemeltség” vagy annak hiánya jellemzi, hanem a különböző tőkék, célok, tétek és távolságok.) A horizontális művészettörténet legfőbb jellemzője éppen ezért a multiperspektivikusság, azaz a nézőpon-tok (ahonnan az egyes lokalitások nézhetők, leírhatók és megérthetők) sokasága. Ehhez a multiperspekti-vikussághoz teljesen természetesen társulnak azok a perspektívák – a posztkolonizálástól a feministán át a pszichoanalitikusig –, amelyek az elmúlt évtizedek során a művészettörténeti módszert kiegészítették és/ vagy kikezdtek.

3

A művészettörténet e most bemutatott, többper-spektívájú, párhuzamos szálakon futó felfogása nem újdonság: már Alois Riegl is azzal foglalkozott a XIX–XX. század fordulóján, hogy a művészettörténet italo-centrizmusát, tehát az itáliai művészet egyeduralmát, mérceként való felfogását megkérdőjelezze, illetve más nézőpontok tételezésével hozzájáruljon egyes műcsoportok újragondolásához és újraértékeléséhez. A késő római iparművészet „önértéken” való bemuta-tása¹⁵ vagy a holland csoportkép műfajának elemzése¹⁶ világos példái e törekvésének. És bár Riegl tudomá-nyosnak szánt magyarázata alapját – a *Kunstwollen* fogalmát – jogosan érte megsemmisítő bírálat példá-ul Erwin Panofskytól,¹⁷ maga a felismerés – hogy a különböző művészeti formák nem fűzhetők fel egyet-len fonálra, nem nézhetők egyetlen perspektívából, egy rögzített kategóriarendszer alapján – fennmaradt.

Más kérdés, hogy a XX. század során az egyete-mistáknak vagy középiskolásoknak, adott esetben a nagyközönségnek szánt „egyetemes” művészettörté-neti áttekintések mégis így készültek: az emlékmanya-got (annak válogatott, kanonizált részét) viszonylagos időrendben, stílusok szerint csoportosítva jelenítik meg, külön teret biztosítva a kiemelkedő alkotóknak, a géniuszoknak. Ilyen áttekintés Gombrich már emlí-tett munkája, *A művészet története*, amelynek népsze-rűsége mind a mai napig töretlen.¹⁸ A művészet belső, ha úgy tetszik, formatörténetét mutatja be, vagyis csak minimális mértékben foglalkozik az egyes művek, művészek, művészeti centrumok társadalmi, gazda-

sági vagy politikai közegével. Ennek fő oka Gomb-rich elmélete a stílusok változásáról, de feltehetően szerepet játszott itt a művészettörténészek általános meggyőződése, hogy a művészettörténet egységét, intakságát, végső soron autonóm tudomány voltát az biztosítja, ha a stílusok története és minden egyéb – a művek jelentésétől a művészek iskolázottságán és kapcsolatrendszerén keresztül a képzőművészet társa-dalmi megbecsültségéig és gazdasági, illetve politikai kiszolgáltatottságáig – csak színesíti a stílustörténet alapján kialakított/kialakult történetet.

Igazság szerint a hetvenes évek második felében, a nagy narratívák megkérdőjelezésének idején vetődött fel ismét az a kérdés, hogy lehet-e egy nézőpontú művészettörténetet írni. A kérdés egyik megfogal-mazója és a riegli javaslat továbbgondolója Svetlana Alpers volt, aki *The Art of Describing* című monográ-fiájában amellet érvelt, hogy a XVII. századi holland képzőművészet alapvetően másra volt érzékeny, mint az egykorú itáliai, és éppen ezért másképp, más eszkö-zökkel is kell tárgyalni, mint ahogyan a sztenderdnek tekintett (egyébként kimutathatóan itolocentrikus) művészettörténetben szokás.¹⁹ Alpers már egy koráb-

14 ■ Irit Rogoff: *Terra Infirma: Geography's Visual Culture*. Routledge, London – New York, 2000, 14–35. old.

15 ■ Alois Riegl: *Die spätrömische Kunstindustrie nach den Funden in Österreich-Ungarn*, I. Teil. 1901. Magyar fordítása a 2. kiadás (1927) alapján készült: *A későrómai iparművészet*. Ford. Rajnai László. Corvina, Bp., 1989.

16 ■ Alois Riegl: *Das holländische Gruppenporträt. Jahrbuch des allerhöchsten Kaiserhauses*, XXII (1902), 71–278. old. Részleges magyar fordítása: *A holland csoportportré kialakulása & Rembrandt csoportképfestészete*. In: Alois Riegl: *Művészet-történeti tanulmányok*. Ford. Adamik Lajos. Balassi, Bp., 1998. 141–211. old.

17 ■ Erwin Panofsky: *Der Begriff des Kunstwollens. Zeitschrift für Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft*, XIV (1920), 321–339. old. Magyar fordítása: A „Kunstwollen” fogalma. In: Erwin Panofsky: *A jelentés a vizuális művészetekben*. Ford. Tellér Gyula. Gondolat, Bp., 1984. 17–32. old.; Erwin Panofsky: *Über das Verhältnis der Kunstgeschichte zur Kunsttheorie. Ein Beitrag zu der Erörterung über die Möglichkeit „kunstwissenschaftlicher Grundbegriffe”*. *Zeitschrift für Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft*, XVIII (1925), 129–161. old. Magyar fordítása: A művészettörténet viszonya a művészetelmülethez: Lehet-e „művészettudományi alapfogalmakat” alkotni? In: Panofsky: *A jelentés*, 122–149. old.

18 ■ A Phaidon honlapja szerint hatmillió eladott példányon vannak túl az angol kiadások. <https://uk.phaidon.com/store/art/the-story-of-art-9780714832470/>

19 ■ Svetlana Alpers: *The Art of Describing: Dutch Art in the Seventeenth Century*. The University of Chicago Press, Chicago, 1984. Magyar fordítása: *Hű képet alkotni (Holland művészet a XVII. században)*. Ford. Várady Szabolcs. Corvina, Bp., 2000.

20 ■ Svetlana Alpers: *Is Art History? Daedalus*, 106 (1977), 3. szám, 1–13. old.

21 ■ Hans Belting: *Das Ende der Kunstgeschichte? Deutscher Kunstverlag, München*, 1983. Magyar fordítása a kibővített második kiadás (*Das Ende der Kunstgeschichte: eine Revision nach zehn Jahren*, 1995.) alapján készült: *A művészettörténet vége*. Ford. Teller Katalin. Atlantisz, Bp., 2006.

22 ■ Németh Lajos: *Törvény és kétely: A művészettörténet-tudomány önvizsgálata*. Gondolat, Bp., 1992.

23 ■ Piotrowski: *Toward a Horizontal History*, 54. old.

24 ■ *Uo.*

25 ■ *East European Art Seen from Global Perspectives: Past and Present*. Lublin, 2014 okt. 24–27. A konferencia honlapja: <http://www.konferencia.labyrinth.com/34/en>

bi rövid tanulmányában is feltette azt a kérdést, hogy meddig vagy miként beszélhetünk művészettörténetről, ha a különböző művészeti régiókban született művek nem tárgyalhatók egységes keretben, például azonos stílus kategóriákkal.²⁰ Ezen a ponton érdemes röviden emlékeztetni Hans Belting *A művészettörténet vége?* című esszéjére,²¹ melynek egyik kiindulópontja az a probléma, amelyet az avantgárd művészet jelent(ett) megszűlése óta a művészettörténet számára: hogyan lehet a (sztenderd) történeti keretben elhelyezni azokat a műalkotásokat, amelyek tudatosan a sztenderdséget biztosító kategóriákon kívül, adott esetben azokkal szemben jöttek létre? Belting felidézte a „két művészettörténet” elképzelését, mely szerint az egyik a régi művészettel, a másik a modernnel foglalkozna úgy, hogy a kettő nem folytonos egymással. Belting természetesen más töréseket is lát a művészet történeti keretben megjeleníteni kívánó művészettörténet működésében, ahogy Németh Lajos is, aki magyarul először kérdőjelezte meg a művészettörténet diszciplináris egységét – először egyetemi speciális kollégiumokon, utóbb *Törvény és kétély* című monográfiájában.²²

4

Reményeim szerint e rövid kitérő megmutatta, hogy Piotrowski horizontális művészettörténetének egyik nívója, a több perspektíva tételezése, adott esetben egymás ellen való kijátszása, jól illeszkedik a művészettörténet önkritikájának azon kísérleteibe, amelyek a XX. század eleje óta árnyalják a művészettörténet érvényes módszereiről alkotott képet. Az ugyanakkor, hogy multiperspektívikussága a kritikai (művészet-) földrajz összefüggésében, alapvetően a modern és kortárs művészetre alkalmazva jelenik meg, meg is különbözteti a sok nézőpontúság (részben bemutatott) más gyakorlataitól.

Piotrowski 2009-es tanulmányában röviden vázolta a horizontális művészettörténet alapelveit. Javaslatára szerint az újragondolást a vertikális – azaz nyugati – művészettörténet dekonstrukciójával kell kezdeni, először is a beszélő szubjektum identitásának feltárásával, majd ennek alapján rá lehet világítani arra, hogy az e szubjektum által előadott narratíva egy nyugati narratíva, amely ezáltal relativizálható, s mint egy közülük, más művészettörténeti narratívák mellé állítható. „Ez azzal a következménnyel jár(hat), hogy a peremek és a »mi« (azaz a nyugati) művészettörténetünk viszonya megfordul. Bár magától értetődőnek tűnik, hogy a peremek modern művészete a nyugati hatására fejlődött; sokkal kevésbé magától értetődő azt kérdezni, hogy a nem nyugati művészet fejlődése miképpen hatott a nyugati művészetre, pontosabban a nyugati művészet percepciójára.”²³

Az első lépés tehát a kommunikációban részt vevő szubjektumok azonosítása: „ki beszél, kiről és kinek?”²⁴ Miközben Piotrowski horizontális művészettörténetében ez a dekonstruktív alaplépés nagyon

fontos, mégiscsak részlegesen történik meg: arról, hogy ki beszél kiről vagy miről, sok szó esik; arról viszont kevés, hogy kihez szól, ki az adott narratíva közönsége. Holott annak tisztázása, hogy kinek a számára készül egy adott történet, hogy kit és miként akar meggyőzni, lényeges volna. Persze Piotrowski-val együtt mondhatjuk, hogy a dekonstrukció célja a nyugati modernista narratíva begyökerezettségének megszüntetése. Azáltal például, hogy a peremek eddig elsősorban receptív közönségéről ezután mint a történetet alakító produktív erőről kezdünk gondolkodni. Vagyis felhívjuk a figyelmet arra, hogy a beszélői és a hallgatói szerep sokkal dinamikusabban változik, mint azt korábban gondoltuk. Az azonban, hogy annak, akihez a beszélő szól, milyen tudása, képességei, adott esetben céljai vannak, mégsem vonható ki a horizontális művészettörténet teremtette helyzet pontos megértéséből. Akár a *Globalizing East European Art Histories* és *A kettősbeszédem innen és túl* tanulmányai is alávethetők a próbának: képesek-e a nyugati narratívától független történeteiket a nyugati és/vagy a kelet-európai művészek és művészettörténészek számára érthetővé és követhetővé tenni; egyáltalán tudnak-e a nyugati narratíva főbb kategóriái nélkül is érthető történeteket elbeszélni?

Ez a legutolsó kérdés radikalizálható is: van-e mód a szélesebb, nem szakmabeli közönség számára olyan művészettörténetet konstruálni, amely nem a nyugati narratíva kánonján és kategóriáin alapszik, ugyanakkor érthető, elsajátítható és megosztható, vagyis alkalmas kerete olyan művek, műcsoportok, művészeti folyamatok megértésének, amelyek nem részei a nyugati művészet szokásos történetének? Másként kérdezve: a művészek és művészettörténészek számára felszabadító az egyetemesnek titulált nyugati kánon és beszédmód félretolása azáltal, hogy különböző lokalitások, eltérő perspektívájú, egymást kiegészítő vagy egymással vitázó narratívák terepének tekintjük a (modern) művészet történetét, de vajon megtanítható-e ez a középiskolákban vagy az egyetemek alapszakjain, használható-e a szélesebb közönség számára tartott nyilvános előadásokon vagy múzeumpedagógiai foglalkozásokon?

A következőkben először a *Globalizing East European Art* kötetet vizsgálom meg a horizontális művészettörténet teoretikus kerete szempontjából. Ehhez először röviden bemutatom az egyes tanulmányokat, majd összefoglalón is értékelem a könyvet, egy-két tanulmányra külön is kitérve.

5

A *Globalizing East European Art* szerkesztői tanulmánygyűjteményüket Piotr Piotrowski emlékének ajánlják. E kötet ugyanis annak a Lublinban megrendezett konferenciának az alapján készült, amely Piotrowski életének utolsó ilyen eseménye volt.²⁵ A konferenciát Piotrowski kezdeményezte, elő is adott rajta, és élete utolsó interjúja is ennek kapcsán készült

vele.²⁶ Így aztán a kelet-európai művészet globális perspektívába helyezése, ami Piotrowski utolsó éveinek központi tevékenysége volt, mintegy testamentumává is vált, amelyet a konferencia résztvevői így hajtottak végre.

A szerkesztők ugyanakkor nem konferenciakiadványt terveztek, amelyben az előadások alig szerkesztett formában, esetleg hosszabb rezümékként jelennek meg. Céljuk egy saját lábán is megálló, a keletkezés körülményeitől független, tárgyat (a kelet-európai művészetet és művészettörténetet) tekintve informatív tanulmánykötet létrehozása volt. Ez részben teljesült, hiszen a kötet négy nagy fejezetbe osztva 13 önálló tanulmányt tartalmaz. Közülük kilenc eredetileg is elhangzott a konferencián.

A kötet bevezetőjét Hock Beáta egyedül jegyzi. Ismerteti a tanulmányok létrejöttének körülményeit, kitérve a 2014-es konferenciára (ahol a résztvevők egyike, Mariusz Tarkawian rajzokat készített az egyes panelekről; ezek illusztrálják Hock bevezetőjét), másrészt röviden felvázolja azt a teoretikus térképet, amelyen Piotrowski a horizontális művészettörténetet elhelyezte, harmadrészt áttekinti az egyes tanulmányok fontosabb gondolatait.

A kötet tanulmányait a szerkesztők négy nagyobb részbe osztották. Az első rész a nemzeti keretek megkérdőjelezését célozza, különböző tágasságú – a transznacionálistól a planetárisig terjedő – szemszögeket javasolva, elemezve. Itt kapott helyet Tomasz Grusiecki tanulmánya, amely egy XVII. századi fejedelmi portré sajátosságaiából kiindulva elmélkedik arról, hogy mennyire érthető meg e kép nyugati minták alapján, s hogy hova is tartozik, ha egyszerre mutat keresztény és muzulmán jegyeket, végül hogy hol keressük a lengyel–litván művészeti formák eredetét. Konklúziója egybevág Piotrowski felismerésével, hogy a peremek művészete felforgató hatással lehet a centrum művészetére és főképp művészettörténeti kategóriáira.

Hock Beáta tanulmányában összegzi az általa négy-öt éve vezetett olvasóköri legfontosabb teoretikus meglátásait és következtetéseit. A kelet-európai művészet- és kultúrtörténet transznacionális újragondolásának kísérleteit tekintették át, részben az úgynevezett birodalomkutatásokra, részben pedig a XX. század eleji „első globalizáció” kutatására fókuszálva. Céljuk annak igazolása, hogy az új művészettörténetek módszertanai és kategóriái közé be kell épülnie a transznacionális perspektívának: nemcsak Kelet-Közép-Európa nemzeti határokat átlépő művészeti viszonyrendszere nem érthető meg másként, de a nyugati művészettörténetnek különösen az úgynevezett *world art history* vagy *global art history* kutatásában is nélkülözhetetlen ez a nézőpont.

Nagy Kristóf kutatása a Nyugat egy egészen kézzelfogható, markáns hatásra törekvő megjelenésével foglalkozik: 1985-től működött a Műcsarnokban a Képzőművészeti Dokumentációs Központ, amelynek anyaintézménye az 1984-ben a Magyar Tudományos Akadémia részeként megalapított Soros Alapítvány

volt. Nagy azt vizsgálja, hogy a Dokumentációs Központ képviselte nemzetközi mérce miképpen szűrte meg és tette a nyugati ízlés számára „ismerőssé” a magyarországi kortárs művészetet, azaz miként működött a nyugati kulturális hegemonia eszközeként.

Az első rész utolsó írásában Maya és Reuben Fowkes radikálisan kitágítja horizontot: Gayatri Spivak nyomán planetáris identitásról beszélnek (a neoliberális elveken nyugvó) globális helyett, és azt kérdezik, hogy „miből is állna össze a kelet-európai képzőművészet planetáris története?” (*Toward a Planetary History of East European Art*, 65. old.) Egy sor olyan kelet-európai művészt mutatnak be az elmúlt ötven évből, akiknél a környezettel szemben felelős magatartás globalizációellenes, vagyis a Nyugat uralkodó értékrendjét megkérdőjelező művészeti gyakorlatot váltott ki, Németh Ilonától Rudolf Sikorán át Kaszás Tamásig.

A második rész címe *Hibriditás: identitások és formák*. A cím leginkább az első tanulmányra illik, amelynek írója, Carolyn C. Guile azt vizsgálja, hogy a nyugati keresztény Lengyel–Litván Nemzetközösség és keleti szomszédjai (az Oszmán Birodalom, a krimi tatárok, az ukrán kozákok és Oroszország) miképpen hatottak egymásra, és ez – például a XVII. századi portréfestésben – milyen formákat eredményezett, vagyis miképpen mutatkozik meg. Jóllehet nagyon hasonló témát dolgoz fel, mint Grusiecki korábban említett írása, problémafelvetése, az újabb módszertani szakirodalom áttekintése mindenképpen érdekes olvasmánnyá teszi. Különösen izgalmas annak megmutatása, hogy a Lengyel–Litván Nemzetközösség miként számít(ott) az ismert világon túli, távoli, gyakorlatilag fiktív vidéknek – nemcsak kulturálisan, de geográfiailag is.

Jörg Scheller írása Lengyelország részvételéről a Velencei Biennálén a XX. század első éveiben a kötet egyik legérdekesebb tanulmánya. A biennálét a művészeti globalizáció egyik legfontosabb terepének tekinti, és arra kíváncsi, hogy e helyzet mennyire vagy mennyiben globalizálta a lengyel – és tágabban, a kelet-közép-európai – művészetet. Tézise – mely szerint éppenséggel nem ez történt, minthogy a tátrai modernista és népművészet vagy a korabeli akadémikus művészet eleve globális volt – pontosan úgy fordítja meg a művészettörténeti gondolkodás szokásos rendjét, mint ahogyan Piotrowski a horizontális művészettörténetről szóló írásaiban előre jelezte.

E rész utolsó tanulmánya Sarah M. Schlachetzkitől Breslau (Wrocław) első világháború utáni (város-) építészétével foglalkozik. Max Berg városi főépítész és a fiatal Ernst May vitájának szűrőjén át vizsgálja a modernista – New York-i mintájú – felhőkarcolók építésének lehetőségét és jelentőségét a „peremhelyzetű”, félmillió lakosú vidéki nagyvárosban.

A *Globális közösségek és a gondolatok forgalma* című

26 ■ Richard Kosinszky – Jan Elantkowski – Barbara Dudás: A Way to Follow: Interview with Piotr Piotrowski. *ArtMargins Online*, 01/29/2015. <https://artmargins.com/a-way-to-follow-interview-with-piotr-piotrowski/>

rész szintén három tanulmányt tartalmaz. Agata Jakubowska bebizonyítja, hogy – a szokásos feltételezéssel ellentétben – a feminista fogalmak, a feminista elmélet jelen volt a hetvenes–nyolcvanas évek Lengyelországában, ráadásul nem is az amerikai diskurzus lassú begyűrűzésének eredményeként. Piotrowski tanítványaként megkérdőjelezi a feminista művészet általános temporalitását és földrajzát, és azt állítja, hogy az Lengyelországban nem amerikai teóriák fordításával és megjelenésével jött létre és terjedt el, sokkal inkább egyes művészek utazásainak, kiállításainak és performanszainak, illetve az ezekhez kapcsolódó kritikai és értelmezői diskurzusnak köszönhetően.

Anu Allas tanulmánya Milan Knizák 1966 és 68 között született, *Aktualnyetem: Tiz lecke* című manifesztumának jelentőségét és jelentését vizsgálja a neoavantgárdhoz, különösen a fluxushoz való viszonyában (hiszen az Aktual a fluxus cseh megfelelőjének is tekinthető.) Időnként túlínterpretálva Knizák munkáját, nyilatkozatának állításait, arra a következtetésre jut, hogy Knizák heterogén, illetve köztes pozíciója (a szovjet birodalmon kívül, de nem is a nyugati világban, Moszkva és New York között félúton) művésze egyediségének egyik forrása: egyszerre érvényesül benne egy nemzetközi (azaz külső) és egy hazai (tehát belső) perspektíva.

Katarzyna Cytlak a hetvenes évek kelet-európai és dél-amerikai művészeti kapcsolataival foglalkozik, egészen konkrétan azzal, hogyan erősítette az argentin CAYC („A művészet és kommunikáció központja”) önmeghatározását a kelet-európai, főként lengyel és magyar konceptuális és performanszművészet. A kapcsolatok létrejöttének lehetőségét értelmezi a posztkolonialista elmélet néhány fontos fogalma segítségével. Megítélése szerint e viszonyt transzkulturálisnak kell tekinteni: olyanak, amelyben a részt vevő lokalitások függetlenítik magukat a centrum hatalmi erőterétől. Latin-Amerika számára Kelet-Európa azért volt fontos, mert noha a kolonizáló európai kultúra része, mégsem voltak távoli gyarmatai, és pozíciója az európai/nyugati tekintet számára marginális – azaz alkalmas az egyenrangú párbeszédre.

Kortárs művészeti gyakorlatok és a diskurzusok termelése az utolsó rész címe. Joanna Sokolowska a Łódźi Museum Sztuki néhány kiállítására, ezekben is egyes művekre fókuszál: például Mona Vatamanu és Florin Tudor közös munkájára, a *Le monde et les choses* című textil térképre, amely az *All men become sisters* kiállításon szerepelt 2014-ben, és a globalizált gazdaság legfontosabb helyszíneit és az ezekről való függőséget jelentette meg nyilvános CIA-statisztikák alapján. A tárlatok és a munkák mind Piotrowski horizontális művészettörténeti gondolkodásának hatását mutatták.

Amy Bryzgel a kortárs kelet-európai performansz művészetről ír, amely sokszor – a nyugati művészeti világhoz viszonyuló – identitáspolitikával, az egyenlőtlen pozíciók megélésével terhes. A kötet zárófejezetében Alpesh Kantilal Patel olyan kortárs művészeti projektekről foglalkozik, amelyek az archívumok és az

LGBTQ identitások viszonyát tematizálják egy San Franciscó-i video és egy tallini installáció vonatkozóai rendszereinek feltárásával és elemzésével.

6

A kötet 13 tanulmánya több korszakot és számos témát érint, így jó eséllyel alkalmas a kelet-európai művészet valamely aspektusa iránt érdeklődők kíváncsiságát kielégíteni, illetve további források felé irányítani. A szerteágazó sokféleség a lublini konferencia tag perspektívájának következménye. E konferencia a kelet-európai képzőművészet helyzetéről, helyzetének megértéséről és adott esetben alakításáról szólt, és a konferenciák természetéhez híven nagyon különböző felvetéseket és nézőpontokat engedett meg. Am az, ami jó egy konferenciának, nem biztos, hogy jót tesz egy tanulmánykötetnek, különösen akkor, ha szerkesztői a kiinduló eseménytől nem független, ám önállóan is érvényesülő szellemi termékként gondolják el. E kötet, címe szerint is, két feladatot próbál ellátni: egyfelől szeretné bemutatni a kelet-európai művészettörténetek globalizálásának lehetőségeit és módszereit, másfelől példáival a globális perspektívából szemlélhető-szemlélt kelet-európai művészetbe kíván bevezetni.

Túl azon, hogy írásai közül több is kritikával illeti a globalizálás fogalmát (elsősorban neoliberális politikai és gazdaságfilozófiai gyökerei miatt), a címbeli használata is félrevezető. Piotrowski ugyanis nem a kelet-európai művészet globalizálására törekedett, hanem e régió művésze globális láthatóságának és érthetőségének megteremtésére. Világos persze, hogy a globális láthatóság túl hosszú és bonyolult kifejezés egy könyvcímbe, a „globalizálás” pedig ennek rövidítéseként is tekinthető, mégsem jó megoldás, mert ütközik a horizontális művészettörténet azon módszertani megfontolásával, amely szerint nem globális centrumokban kell gondolkodni, és oda eljuttatni a régió művészetét. A feladat sokkal inkább a globális centrumok lokálissá tétele; illetve a „peremek” regionális rendszerének, a helyi centrumok közti viszonyoknak a megerősítése, mert csak így kérdőjelezhető meg a globális centrumok kizárólagossága. Vagyis a „globalizálás” szó éppenséggel szembe megy a kötet olyan módszertani vezérfogalmaival, mint a régió, a lokálissá tétel és a horizontalitás.

Az igazság az, hogy a régió, Kelet-Európa művésze sem jár itt igazán jól. A tanulmányok több periódusra, helyszínre és művészeti ágra terjednek ki, sőt van közöttük kettő, amely inkább a művészettörténet, illetve a művészeti intézményrendszer kritikájával foglalkozik, semmint a régió művészetének sajátos szempontú bemutatásával, vagy a globalizált, transznacionális művészettörténet módszertanának a képzőművészetre nézve is informatív illusztrálásával. Ez a hiány különösen Hock Beáta írásában érződik: módszertani áttekintése helyet kaphatott volna a kötethez írt bevezetőjében, és akkor itt módja lett volna következtetéseit a kelet-európai művészet valamely részletének áttekin-

tésével elmélyültebben illusztrálni. Bár Nagy Kristóf munkája a Soros Központtól sem közvetlenül a képzőművészettel foglalkozik, a Dokumentációs Központ szerepe a nyolcvanas–kilencvenes évek kelet-európai, elsősorban magyar képzőművészetében megkerülhetetlen, így, ha közvetve is, de szándéka szerint mégis segíti a régió művészetének megértését. Az már más kérdés, hogy következtetései megalapozatlanok, és így a felrajzolt kép félrevezető; erről még bővebben szölok.

A fennmaradó 11 írás mind tárgyalt korszakát, mind tematikáját vagy éppen a bemutatott művészek vagy művek nemzeti kötődését tekintve rendkívül sokféle. Meglehetősen nehéz ebben a sokféleségben valamilyen mintázatot felfedezni – amint erre a szerkesztői bevezető is kitér (Beáta Hock: *Introduction. Globalizing East European Art Histories: The Legacy of Piotr Piotrowski and a Conference*, 8–9. old.): nem törekedtek e széles földrajzi egység minden országának arányos megjelenítésére; inkább a globalizáció, a transznacionális és a transzkulturális elméletek releváns kutatásait szerették volna bemutatni. Vagyis alapvetően az elméleti fókusz döntötte el, mi került-kerülhetett be a válogatásba, és a kelet-európai művészet reprezentatív és/vagy fontos és/vagy globálisan létrejött munkáinak informatív számbavétele nem volt szempont. Ez azért sajnálatos, mert bár teoretikusan szinte minden fejezet érdekes, a benne tárgyalt empiria nem feltétlenül az, és itt nemcsak a XVII. századi lengyel–litván portréfestőkre gondolok, de a breslaui városépítészeti vitájára is. Miközben egy olyan művészcsoporthoz, mint a *Société Réaliste*, amely művészetében radikálisan dekonstruálja a centrum–periféria-viszony dinamikáját, tehát teoretikus szempontból éppen úgy megérdemelné a bemutatást, mint fontosságát tekintve, nincs jelen a kötetben. Amire természetesen lehet az a válasz, hogy a konferencián senki nem foglalkozott vele; ám ez mégsem volna kielégítő felelet, hiszen a kötet éppen transzcendálni akarta készítésének körülményeit: akár fel is kérhetett volna egy kutatót például a *Société* teoretikusan is alapos bemutatására.

Innen nézve ugyanakkor szemet szúr, hogy a tanulmányok közel fele részben vagy egészben lengyel témájú, míg a régió többi országa legfeljebb három témával van jelen, ha egyáltalán. Ez persze megint magyarázható a konferencia adottságaival – elvégre Lublinban tartották, Piotrowski kezdeményezésére²⁷ –, vagy akár azzal, hogy a lengyel témák feldolgozottabbak és/vagy teoretikusabbak. És ez akár így is lehet: más területen is érezhető a nagyon erős lengyel kulturális jelenlét. Csakhogy ezzel az aránytalansággal a kötet maga is részévé válik azoknak a hegemonikus törekvéseknek, amelyek ellen küzd. Hiszen így – teoretikus, földrajzi vagy akár gazdasági okokból – a lengyel témák felülreprezentálódnak, és egy lengyel művészeti centrum reprezentatív pilléreinek tűnnek. Nehéz megítélni, hogy mennyi ebben a helyzetben a tudatosság, és mennyi a véletlen műve, ám egy biztos: a nyugati hegemonia dekonstrukcióját célul kitűző kötet ennek még a látszatát sem engedheti meg magának.

A tárgyalt témák diverzitásával kapcsolatban érdemes felidézni, hogy a horizontális művészettörténet módszertani javaslatát Piotrowski a modern művészetre és történeti bemutatására dolgozta ki. A modernitás hozta ugyanis létre azokat a geopolitikai, társadalmi és kulturális feltételeket, amelyek között a nyugati művészettörténet tétélezte centrumok és perifériák kialakultak; Piotrowski horizontális megközelítése e centrumok és perifériák viszonyainak dekonstruálására és átírására vállalkozott. Ebben viszont csak nehezen fér bele legalább két olyan témakör, amely a kötetben hangsúlyosan jelen van: az egyik ilyen terület a XVI–XVII. századi művészet, a másik a kortárs művészeti és kurátori gyakorlat.

Ami a régi művészetet illeti: bár rendkívül érdekes mindkét, a Lengyel–Litván Nemzetközösség (portré-) művészettét vizsgáló tanulmány, amit ezekről a festményekről, formai és ikonográfiai hibriditásukról megtudunk, az nem lép ki a klasszikus művészettörténeti gyakorlat által feltárható tudásból. Egy könnyen érthető párhuzammal élve: Kovács Évának és Lovag Zsuzsának nem volt szüksége dekonstruktív művészettörténeti keretre ahhoz, hogy a magyar Szent Korona hibriditását, azaz a nyugati és a keleti kereszténységhez és hatalmi centrumokhoz fűződő viszonyát feltárja.²⁸ A horizontális művészettörténet szemléletmódja a kora újkori kelet-európai művészet összefüggésében felkeltheti a figyelmet erre a talán kevésbé feltárt területre; de nem előfeltétele annak, hogy egy adott ország saját emlékeanyagának ritkábban kutatótt műveivel is foglalkozzon. Tágabban fogalmazva: abban a pillanatban, hogy a nyugati művészet nagy történetét (történeteit), illetve az ismeretterjesztő vagy középiskolai/egyetemi tankönyveket félretesszük, a lokalitások, műhelyek, mesterek, egyházi, arisztokrata vagy polgári megrendelők olyan szövevényes viszonyai tárulnak elénk, amelyek feltárásához egyáltalán nincs szükség dekonstruktív művészettörténeti fordulatra.

Más probléma a kortárs művészeti és kurátori gyakorlatok tárgyalása e keretben. Ha a kérdés úgy merül fel, hogy miként globalizálható a kortárs kelet-európai művészet, vagy még pontosabban, hogyan tehetők a nemzetközi művészeti világ részévé egyes kortárs kelet-európai alkotók, alkotócsoporthok vagy intézmények, a válasz – sajnos – nem a létező centrumok dekonstrukciója, művészettörténeti átértékelése. Ez ugyanis nem a kutatói szemléletmód kérdése, hanem a centrumok (múzeumi szakemberei, kurátorai, galleristái, aukciós házai, kritikusai, művészei és természetesen gyűjtői) figyelmének gazdaságtanára. E figyelem arra irányul, ami megéri; valamint arra, amit nem hagyhat ki. Figyel a biennálékra, figyel a vásárookra, és ha ezeken – vagyis a centrumbeli helyszíneken – egy kelet-európai művész rendszeresen, kiszámíthatóan

27 ■ Szembetűnő ugyanakkor, hogy a konferencia programjában ez a túlsúly egyáltalán nem volt érezhető.

28 ■ Kovács Éva – Lovag Zsuzsa: *A magyar koronázási jelvények*. Corvina, Bp., 1980.

és jól láthatóan, megfelelő teoretikus és történeti háttérrel, illetve társashálózati erővel jelen van, akkor lehet esélye, hogy átlépje a figyelem küszöbét. Másfelől figyel a sajátjától távoli centrumok eseményeire is, ha nem teheti meg, hogy ne figyeljen rájuk, mert azokban olyan folyamatosan és egységesen magas szintű művészeti gyakorlat folyik, vagy pedig mert e gyakorlatot olyan jelentős gazdasági erő és/vagy kulturális diplomácia támogatja. Azaz, Kelet-Európában is létre lehet hozni regionális centrumo(ka)t, amely(ek) transzcendálhatják saját lokalitásukat. Ám ennek legfeljebb annyi köze van a horizontális művészettörténethez, hogy felismeri és tudatosítja a lokális centrumok létrehozásának szükségességét a peremeken. Mindezzel nem azt állítom, hogy a kortárs művészettel foglalkozó tanulmányok ne volnának érdekesek – Joanna Sokolowskáé az *All men become sisters* kiállításról például kifejezetten az –, hanem azt, hogy a tanulmánykötet teoretikus céljához érdemben nem tudnak közeledni. E tekintetben az egyik legsikeresebb írás Agata Jakubowskáé, aki filológiailag is meggyőzően érvel amellest, hogy a feminista teória nem a korábban feltételezett módon szivárgott le/ be Lengyelországba. Hasonlóan fontos Katarzyna Cytlak tanulmánya a kelet-európai és latin-amerikai művészeti kapcsolatokról. És nagyon informatív Maja és Reuben Fowkes írása Kelet-Európa környezettudatos és globalizációellenes művészetének történetéről.

7

Áttekintésem végén szeretnék az eddigieknél jóval részletesebben kitérni Nagy Kristóf tanulmányára a Soros Alapítvány kelet-európai művészeti tevékenységéről. Három okból. Egyrészt azért, mert ez az egyetlen, amely bővebben foglalkozik a magyarországi helyzettel. Másrészt azért, mert mintaszerűnek tartom a tekintetben, hogy miként nyúlhat mellé egy nagyon teoretizált beszédmódú szerző akkor, ha megfelelkezik az empiriáról. Harmadrészt pedig azért, mert e szöveg teszi talán legnyilvánvalóbbá a kötet egészének – már a cím elemzésével is jelzett problémáját – a szerkesztői átgondoltság hiányát.

Tanulmányában a szerző, szándéka szerint, azt mutatja meg, hogy e szervezet milyen hatalomként jelent meg a nyolcvanas évek közepén, illetve miként kolonizálta a művészeti életet. Meglehetősen erős állítása alátámasztására Nagy számos példát említ. Amint írja, már maga az archiválás mint feladat is az episztémikus hegemonia létrejöttéhez járul hozzá, mind az információ kiválasztásával, mind pedig a dokumentálás rendjével (*From Fringe Interest to Hegemony: The Emergence of the Soros Network in Eastern Europe*, 56. old.). Ezt erősíti továbbá, hogy a dokumentálás módszertanát a központ amerikai múzeumokból honosította, illetve az, hogy a magyar művészettörténészek által begyűjtött anyagot a washingtoni National Gallery munkatársa, Henry Millon ellenőrizte (uo. 59.

old.). Nagy állítása szerint a képzőművészek kiválasztásában részt vevő befolyásos értelmiségiek a nyugati liberális kulturális mintákat asszimilálták. Ugyanakkor a Soros Központ felől nézve az egész folyamat a Nyugat utolérését célozta, és egy felvilágosodási folyamatnak látszott (uo. 56. old.).

A központ tevékenysége felfogható a nemzetközi kortárs művészeti színtér kiterjesztéseként, ami mögött jó szándék és nem a kolonizálás vágya munkált. Minthogy azonban a központ a magyar és a kelet-európai szcéna nemzetköziesítésével, nemzetközi kánonhoz való igazításával volt elfoglalva, ez komoly következményekkel járt a művészet történeti alakulására is. Szemben a helyi kánon diverz voltával, a központ dokumentációs tevékenysége három irányra koncentrált: egyrészt a háború utáni modernizmusra és absztrakcióra, másrészt a hetvenes évek konceptuális folyamataira, harmadrészt a nyolcvanas évek neoexpresszionizmusára. Vezetői ezek szűrőjén keresztül látták a magyar és a kelet-európai művészetet, és ahhoz igyekeztek hasonlítani (uo. 60. old.).

Nagy szerint a központ tevékenységét az aszimmetria jellemezte: a nyugati művészet és kultúra szemszögéből a keleti mindig elmaradottnak látszott, szinte Európán kívülinek: olyannak, amit civilizálni kell. Érdekes hosszabban idézni a tanulmányból, ahhoz, hogy ennek az állításnak a pontos értelme világossá váljon: Nagy szerint Meda Mládek, cseh–amerikai műgyűjtő egy állítása „azt a felfogást tükrözi, amelyben a civilizációs határ fogalma megszületett, és amely szerint Kelet-Európa a nyugati világ ellenpontja a felzárkózás minden esélye nélkül. A kép, amelyet Mládek a helyi művészekről nyújt, azt a széles körben elterjedt nézetet visszhangozza, amely szerint a negatív kelet-európai jellegzetességek mindig is léteztek, történetileg és biológiailag meghatározottak.” (Uo. 58. old.)

Félreértés ne essék: a szerző ezzel a mondatával azt állítja, hogy a nyolcvanas évek közepén a nyugati világban, de legalábbis annak egy részében a kelet-európai társadalmakkal szembeni előítélet a történeti mellett biológiai determinizmushoz kapcsolódott, vagyis rasszista volt. Ez az állítás különösen az első Soros-instémény létrejöttének összefüggésében megdöbbentő. Túl azon, hogy ebben az időben inkább pozitív előítélet volt tapasztalható a kelet-európai művészekkel és értelmiségiekkel szemben, amely előítéletnek nyilván része volt némi sajnálkozás a történelmi helyzet és a lehetőségek korlátozottsága felett, egészen elképesztő az az inszINUÁCIÓ, amely az – esetleges – előítéleteket biológiai okokkal hozza összefüggésbe. Ennél talán csak az elképesztőbb, hogy mindezt alátámasztandó Nagy egyetlen forrást idéz: egy levelet, amelyet a már említett Meda Mládek írt Soros Györgynek a Képzőművészeti Dokumentációs Központok tárgyában. Ebből a levélből Nagy többek között a következő állításokat idézi:

„[a magyar művészek] nem türelmesek, most azonnal akarják a sikert és az anyagi hasznot. Hirtelesen szembesülnek a különböző lehetőségekkel, és

képtelenek megragadni azokat [...] Agresszívak és zavarodottak.” (Uo.)

Nagy jelen tanulmánya egy korábbi, magyar nyelven is megjelent változatában további karakterjegyekről is értesülünk ugyanebből a levélből: Mládek szerint „meg kell [a magyar művészeket] tanítani jól angolul, és telefonnal kell őket ellátni”.²⁹

Haladjunk sorban: a nyolcvanas évek közepén a budapesti lakások jelentős részébe nem volt bevezetve a telefon, és sokaknak úgynevezett ikervonala volt (vagyis egy másik lakás másik telefonszámával osztoztak a telefonvonalon, amelyet egyszerre csak egyikük használhatott³⁰). Ennek orvoslása valóban fontos volt (lett volna – hiszen a Soros Központ nem volt abban a helyzetben, hogy bárkit telefonhoz segíthessen). A magyar művészek valóban nem beszéltek jól angolul, ahogy nagy részük ma sem beszél, amint a magyar társadalom nagyobb hányada sem. A (nemzetközi) kommunikációnak, és ezen keresztül az érvényesülésnek ezek – történeti okokra visszavezethető – gátjai. Ezt ugyanakkor az elmaradottságukat jelző vádként felhozni ellenük egy olyan levélben, amely a magyar művészek agresszivitásáról és zavarodottságáról is beszél, egészen zavarba ejtő.³¹ Am igazán az ejti zavarba az olvasót, hogy Nagy miért nem e levél inszinuáló voltának okait kutatja, vagy azt, hogy mekkora hatással volt ez Soros Györgyre és a Dokumentációs Központot kialakító munkatársaira. Továbbá az, hogy miként képes a szerző ezzel az egyetlen levéllel a nyugati világ Kelet-Európa iránti negatív előítéletét megmagyarázni – úgy, hogy erre a lenéző előítéletre mindössze egyetlen további példát kínál: Stephen Mansbach megjegyzéseit:

„Stephen Mansbach a keleti blokkot a Nyugathoz viszonyítva azt látja, hogy a nyugat magasabb rendű: az angolszász munkaszervezés hatékonyabb a kelet-európai szereplők termelékenységének alacsony szintjénél; a nyugat szellemi függetlensége és elfogulatlansága a kelet előítéletességénél. Amit Mládek a kelet-európai művészekkel kapcsolatban állít, azt Mansbach a művészettörténészekkel kapcsolatban visszhangozza.” (58. old.)

Itt azonban ismét óvatosnak kell lenni: Stephen Mansbach, magát a kelet-európai modern művészet megkerülhetetlen szakértőjének láttatva valóban kutatott itt, valóban nagy munkabírással és – a korszakkal foglalkozó magyar művészettörténészek egyhangú véleménye szerint – meglehetősen felületesen, időnként az akadémiai-kutatói etikettet sem betartva. Nehéz eldönteni, hogy valóban előítéletes volt-e, vagy pusztán az amerikai iparszerű tudományosságnak egy olyan vehemens képviselője, aki nem értette, hogy bizonyos dolgok miért nem úgy (olyan gyorsan, olyan terjedelemben) történnek, mint ahogyan azt hazájában megszokta. Nagy Mansbachkal kapcsolatban sem nyúlt a forráskritika jól ismert (művészet)történeti eszközhöz, holott ebben nagyon sokan segíthették

volna olyanok, akiknek volt módjuk együtt dolgozni az amerikai szerzővel. Nagy, Mansbachnak a kelet-európai tudósok termelékenységét kárhóztató állításai elemzése-értékelése helyett, végkövetkeztetésként egy posztkolonialista kijelentést idéz – „Boris Buden megállapítása érvényes itt is: a Keletet civilizálni kell.” (Uo.) Pedig helyesebb lett volna, ha a hatékonyság problémáját a tudománymetria nagyon komplex keretében is végiggondolja. Abban az elsősorban természettudósok által képviselt keretben, amelyben az elmúlt évtizedekben a magyar tudományt is megkísérelték modernizálni, például az MTA intézeteiben is. Ez a keret nem Kelet–Nyugat összefüggésében értelmeződik, és előítéletesége sokkal inkább a mérhetőséggel és a publikáláskényszerrel van összefüggésben, mint a civilizáltság hiányával.

Nagyon sokatmondó ugyanakkor az, hogy Nagy Mládek levelét és Mansbach feltételezett véleményét a Nyugat (a konkrét esetben a Soros Központ) kolonizáló beállítottságaként tárgyalja. Valószínűleg érdemes lett volna a forráskritikához nyúlnia, és ha a Soros Alapítvány (a képzőművészetben is játszott) szerepére, jelentőségére volt kíváncsi, akkor az egykori kelet-európai tudományos és művészeti élet szerkezetét, intézményeit és ezek rendszerét is sokkal alaposabban feltárnia.

Vagy – kicsit tágabbra nyitva a fókusz – megvizsgálhatta volna a központ valamelyik projektjét, mondjuk az 1993 novemberében megvalósult *Polifóniát*.³² Ennek keretében egy hónapig Budapest különböző helyszínein helyspecifikus installációk voltak láthatók. Az ötletet a New Yorkban élő Szántó András adta, aki a központ éves kiállítására, a manhattani *42nd Street Art Project* mintájára,³³ köztéri művészeti eseménysort létrehozására tett javaslatot. Az alcíme szerint „A társadalmi kontextus mint médium a kortárs képzőmű-

29 ■ Nagy Kristóf: A Soros Alapítvány Képzőművészeti Támogatásai Magyarországon: A nyolcvanas évek második felének tendenciái. *Fordulat*, 2014. 21. szám, 207. old.

30 ■ Kern András ma is sokat játszott 1979-es Rádiókabaré száma, a Halló Belváros! (NDK turmixgép) többek között erről a helyzetről szól, amelyet ma, két-három mobiltelefonnal a zsebünkben értelmezni is alig tudunk. <https://www.youtube.com/watch?v=wLDB3bNXA1g>

31 ■ Igazság szerint érdemes volna Meda Mládek levelét alapos forráskritikával megvizsgálni, továbbá feltárni Mládek szerepét a képzőművészet iránt teljesen közömbös Soros György műgyűjtés és művészettámogatás felé terelésében, és végül kikutatni, milyen okai voltak Mládek magyar művészekről alkotott negatív véleményének.

32 ■ A *Polifónia* kiállításról bővebben: <http://catalog.c3.hu/index.php?page=work&id=990&lang=HU>.

33 ■ A 42nd Street Art Projectről bővebben: <http://creativetime.org/projects/42nd-street-art-project/>.

34 ■ A konferencia anyaga megjelent a kiállítás katalógusában: Suzanne Mészöly – Bencsik Barnabás: *Polifónia: A társadalmi kontextus mint médium a kortárs képzőművészetben*. Soros Kortárs Művészeti Központ, Bp., 1993.

35 ■ Ez meg is jelent: Edit Sasvári – Sándor Hornyik – Hedvig Turai (eds.): *Art in Hungary, 1956–1980: Doublespeak and Beyond*. Thames and Hudson, London, 2018.

36 ■ Ehhez érdekes adalék: a kötet angol és magyar kiadásán megcserélték a fő- és alcímet.

37 ■ A Magyar Nemzeti Galériában rendezett kiállítás: *Hatvanas évek: Új törekvések a magyar képzőművészetben*. 1991. márc.

vészetben” kiállításon a részvétel lehetőségét először nyilvánosan hirdették meg, majd, amikor potenciális kiállítók alig jelentkeztek – valószínűleg a téma idegen-sége, politikussága miatt –, egyenként kezdték felkérni a résztvevőket. Emlékeztetőül: ez volt az a kiállítás, amelynek keretében 30 napon át járta Budapest utcáit a 20-as busz Gerber Pál feliratával (EL VAN RONTVA A NAPOM, HA NEM GYŐZÖK LE HÁROM GONOSZT), vagy nézhette az Erzsébet híd közpéso gerendáján az arra közlekedő polgár Lakner Antal két ötbetűs irányjelét (IDEÁT / ODAÁT). A projekt egy konferenciával zárult, amelynek egyik-másik résztvevője számon kérte a szervezőkön (Szántó mellett Mészöly Suzanne kurátoron és Bencsik Barnabás szervezőn) a kiállítás keretében kötelező politikusságot, végső soron a New York-i minta másolását.³⁴ Nincs kétségem afelől, hogy e projekt, amelyet a Soros Központ hozott létre, amelyben aktívan megvalósult egy kulturális-művészeti minta importja, és amelyet az ezzel kapcsolatos ellentétes reakciók kísérték, valóban alkalmas tárgya lehetne a kulturális hegemonia kiterjesztése, a kolonizálás vizsgálatának. Ráadásul a művek megvannak a C3 archívumában, és a kiállítók nagy része ma is aktív, amint Mészöly kivételével a szervezők is.

A forráskritika vagy egy ténylegesen létrejött művészeti esemény aprólékos elemzése nélkül viszont csak a kolonizáció vádjá marad, az ideológiai hegemonia ismételtetése, ami bár jól illeszkedik a ma uralkodó posztkolonialista beszédmódba, jelen formájában egyáltalán nem képes közvetíteni és értelmezni az egykori folyamatokat. Talán mert maga is előítéletes.

8

Gyakorlatilag lehetetlen feladatra vállalkozott Sasvári

14. – jún. 30. A kiállítást Beke László, Dévényi István és Horváth György rendezte. A katalógust Nagy Ildikó szerkesztette.

38 ■ Bár a korszakban magában, vagyis történeti távolság nélkül íródott, mégis alapvetően fontos kiindulópontot jelent Németh Lajos *Modern magyar művészet* című kötete (Corvina, Bp., 1968.), amely arra vállalkozott, hogy értelmezze és kanonizálja korának korábbi évtizedek tendenciáiból mintegy levezetett képzőművészetét. Harminc évvel később, az 1999-es Frankfurti Könyvvásárra készült el az ún. négy szerzős kötet: András Gábor – Pataki Gábor – Szűcs György – Zwickl András: *Magyar képzőművészet a 20. században* (Corvina, Bp., 1999.), amely vállaltan Németh Lajos könyve kiváltásának szándékával íródott, megtartva annak formacentrikus megközelítését. Egészen más logikát követett a Hans Knoll által gondozott (és részben szerkesztett) német nyelvű, utóbb magyarul is kiadott tanulmánykötet, amely arra kérte a szerzőt, hogy egy-egy csomópont részletesebb elemzésével mutassanak be egy-egy korszakot: Hans Knoll (Hrsg.): *Die zweite Öffentlichkeit: Kunst in Ungarn im 20. Jahrhundert*. Philo Fine Arts, 1999.; Hans Knoll (szerk.): *A második nyilvánosság: XX. századi magyar művészet*. Ford. Matits Ferenc. Enciklopédia, Bp., 2002. Két további kiadványt érdemes még itt – mintegy előzményként – megemlíteni: az egyik Beke László áttekintése a *Magyar művészet 1800-tól napjainkig* című egyetemi tankönyvben (Beke László – Gábor Eszter et al.: *Magyar művészet 1800-tól napjainkig*. Corvina, Bp., 2002.), a másik Keserű Katalin 2009-es nagyobb tanulmánya, amely a Corvina Kiadó művészettörténeti sorozatának utolsó kötetében jelent meg: Bellák Gábor – Jernyei Kiss János et al.: *Magyar művészet (A művészet története 16.)* Corvina, Bp., 2009.

Edit és csapata, amikor belevágtak abba, hogy megírják a hatvanas–hetvenes évek magyarországi képzőművészetének történetét. A feladat lehetetlensége több tényező együtteséből adódik.

Legelőször is, az eredeti „*brief*” egy angol nyelvű népszerűsítő kötet kiadásáról szólt.³⁵ Egy ilyen kiadványnak egyszerre kell informatívnak és olvasmányosnak lennie, és bár a szövegek használhatnának tudományos apparátust, a főszövegnek önmagában is meg kell állnia a helyét. Ráadásul – az angol kiadás és a nemzetközi terjesztés okán – az egyes tanulmányoknak olyanok számára kell érthetőnek, ugyanakkor információgazdagnak lennie, akik bár tájékozottak a háború utáni nyugati képzőművészet főbb tendenciáiban, de nem feltétlenül vannak otthon annak kelet-európai, konkrétan magyar változatában(?), párjában(?). A kötet szerkesztői ráadásul maguk is vallják Piotrowskival, hogy a kelet-európai művészet megértését nem segíti, ha a nyugati történesek derivátumaként láttatják: vagyis úgy kellett megpróbálni felmutatni e régió alkotóit, alkotásait és ezek viszonyrendszerét, kereteit, hogy közben ne utaljanak a centrumokra.

A kötetet az angol mellett eleve magyar kiadásra is szánták, vagyis egy olyan közönségnek, amelyik számtalan művészettörténeti és történeti részlettel sokkal inkább tisztában van, mint a külföldi olvasók.³⁶ A cél a magyar olvasók számára is az informativitás és közérthetőség, miközben határaik egészen máshol helyezkednek el. Ráadásul a magyar olvasóknak egy sor kérdésben megvan a maguk (avagy tanult) véleménye, amely nem feltétlenül egyezik a szerzőkével – akiknek írás közben tehát azzal is számolniuk kellett, hogy állításait és érveiket másként értik és értékelik külföldön, mint itthon.

A hatvanas–hetvenes évek történetének feldolgozása Magyarországon sok tekintetben az elején tart, illetve nem kis részben politikai meggyőződésszerűen múlik. Nem eldöntött például, hogy az 1956. október 23. és november 4. között lezajlott eseménysort antisztálinista felkelésnek vagy forradalomnak, esetleg szabadságharcnak nevezzük; mint ahogy az sem mindegy, vajon 1989-ben rendszerváltás vagy rendszerváltozás következett-e be. És nem mindegy, hogy a tárgyalt korszakot hol keményebb, hol puhább diktatúráként írjuk-e le, vagy esetleg egy kelet-európai, tehát viszonylag szegény, politikai és intellektuális szabadságában korlátozott jóléti államként. Amint azt az általános és középiskolai történelemtanítással kapcsolatos viták is jelzik, a létező szocializmus középső évtizedeinek egyáltalán nincs kanonizált története.

Tovább nehezíti a helyzetet, hogy a hatvanas–hetvenes évek magyar képzőművészetének feldolgozása nem előzmény nélküli, bár igazán komoly, kifejezetten a korszakra irányuló kutatás csak a Magyar Nemzeti Galéria 1991-es *Hatvanas évek* kiállítását előzte meg,³⁷ a hetvenes évekről pedig egyáltalán nem készült ilyen feldolgozás. A modern magyar művészetet ugyanakkor számos kötet tárgyalja, amelyekben a korszak jellemzően egy-egy fejezettel szerepel.³⁸

Nem egyszerűíti a helyzetet a kötet tanulmányainak elkészítéséhez szükséges alap kutatások állapota. A hatvanas évek magyar, illetve regionális képzőművészetének kutatására több kísérlet is történt. Ezek egyikét az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának Művészettörténeti Intézetében András Gábor irányította, a kutatás megfelelő finanszírozás híján azonban az intézet átszervezéseinek áldozatául esett. Egy nagyon fontos *Ars Hungarica* szám maradt e projekt után.³⁹ Az intézet kutatása kapcsolódott a Ludwig Múzeum nemzetközi kutatásához, amely a hatvanas éveket a régió összefüggésében vizsgálta, és egy nagyszabású kiállításra készült.⁴⁰ A múzeum 2013-as vezetőváltása egyúttal a program végét is jelentette;⁴¹ a *Ludwig Goes Pop* utazókiállítás kiegészítéseként rendezett *The East Side Story* (2015) e program romjaiból táplálkozott, és maga is legfeljebb torzó lehetett.⁴² Kérdésfeltevésének fontossága miatt mindenképpen meg kell említeni a Magyar Nemzeti Galéria Petrányi Zsolt rendezte *Keretek között* kiállítását,⁴³ amelyet – bár katalógusába⁴⁴ kiváló szerzők írtak – mégsem előzött meg valódi alapkutatás. A hetvenes éveket átfogó alapkutatás egyáltalán nem folyt.⁴⁵ Ami azt jelentette, hogy tulajdonképpen a hatvanas–hetvenes éveket is a jelen kötet megírására készülve kellett kutatni.

Égészen más természetű nehézségeket jelent az, hogy a korszak művészetének leírására, tagolására, értelmezésére szolgáló kategóriákat – a modernizmust, az avantgárdot, a neoavantgárdot, de akár a művészetet vagy a művészt, műalkotást, az anyagot, formát, stílust vagy éppen az esztétikát – ma nem úgy használjuk, ahogy egykor (ha használjuk egyáltalán). Ez részben a művészettörténeti szemléletmód megváltozásának következménye, részben magának a művészetnek az átalakulása. Nem mellékesen összefügg azzal a perspektívaváltással is, amelyet Piotrowski horizontális művészettörténete követelt.

Végül nem kis nehézséget jelenthetett annak a fogalomnak a megtalálása, amelynek segítségével a korszak egésze jellemezhetővé vált, amely – mint valami vörös fonál – összeköti a művészeket és a műveket. Korábban a kádári Magyarország kultúrájának értelmezési keretét az úgynevezett 3T alapozta meg; ezt a szerkesztők és a szerzők – részben izlésbéli okokra hivatkozva, részben elcsépeltsége és szükségessége miatt – elvetették. A kötet címét is adó „kettős beszédben” ismerték fel a keresett fogalmat, amelyet nemcsak a hazai közegre, de a kelet-európai régió más országaira is érvényesnek látnak. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy az eddig megszokott, a háromtét alapján kialakított értelmezési–értékelési sablont újra kellett gondolni, hiszen a művész(et)i döntések és stratégiák a „háromtét” merev(nek gondolt) kategóriáiban egészen másként voltak elgondolhatók, mint a „kettős beszéd” dinamikusabb(nak gondolt) keretében.

9

Gyakorlatilag lehetetlen feladatra vállalkozott tehát Sasvári Edit és csapata. Mégis, több éven át tartó munkájuk eredményeként 2018-ban megjelent az angol, majd nem sokkal később a magyar kötet is. Míg ugyanakkor az angol kiadás a Richard Schlagman Art Book Awards döntőse lett,⁴⁶ és értő méltatást⁴⁷ kapott, addig a magyar kiadás gyakorlatilag légüres térben létezik. Egyetlen viszonylag rövid kritika jelent meg róla András Gábortól az *Élet és Irodalom*-ban,⁴⁸ de ettől eltekintve gyakorlatilag néma csönd veszi körül: a könyvnek nincs sem informális, sem formális szakmai visszhangja. Ez egészen elképesztő egy olyan kötet esetében, amely 18 fejezetben, közel 400 oldalon tárgyalja a hatvanas–hetvenes évek képzőművészetét, szándéka szerint új értékelési keretet nyújtva annak a témának, amely ma nemzetközi kutatások, intézményi akvizíciók és vásárok szempontjából is az egyik legfontosabb terület, ráadásul olyan szerzők tollából, akik bizonyítottan e szcénára legfelkészültebb szakértői. Bár a könyv formátuma inkább egy *coffee table book*-é (közel két kiló, kemény fedelének sarkai pedig könnyen nyomot hagynak az óvatlan olvasón), és bár inkább ismeretterjesztő, mint szigorúan tudományos munkának készült, a benne felhalmozott

39 ■ A hosszú hatvanas évek. *Ars Hungarica*, 17 (2011), 3. szám.

40 ■ The Long Sixties. <http://longsixties.ludwigmuseum.hu>

41 ■ Mindössze egy kétnapos workshop őrzi emlékét: <https://www.ludwigmuseum.hu/en/programme/long-sixties>

42 ■ <https://www.ludwigmuseum.hu/en/exhibition/ludwig-goes-pop-east-side-story> A Ludwig Múzeumba eredetileg tervezett kiállítás kurátora végül az Új Budapest Galériában rendezett meg egy léptékében nagyságrendekkel kisebb, kérdésfelvetésében rendkívül izgalmas, koncentrált kiállítást Jancsó Miklós *Oldás és kötés* című 1963-as filmjéből kiindulva. Ennek részben interaktív katalógusa itt található: <http://budapestgaleria.hu/uj/kiadvanyok/nagyitasok-1963-ibooks-pdf/>

43 ■ <https://mng.hu/kiallitasok/keretek-kozott/> E kiállítás problémafelvetésére még visszatérek.

44 ■ Borus Judit (szerk.): *Keretek között. A hatvanas évek művészete Magyarországon (1958–1968)*. Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 2017.

45 ■ A BTM Fővárosi Képtárának 1971 – *Párhuzamos különidők* kiállítását érdemes azért ebben az összefüggésben említeni, jóllehet megrendezésekor Sasvári Editék kötete már megjelent: <http://kiscellimuzeum.hu/1971>.

46 ■ A londoni Whitechapel Gallery és az 1891-es alapítású brit irodalmi szervezet, az Authors' Club együttműködésében 2019-ben létrehozott díj, amelynek „Best Contribution to Art History” kategóriájában döntős volt a kötet. Bővebben: <https://www.whitechapelgallery.org/richard-schlagman-art-book-awards/>.

47 ■ Tyrus Miller: Art in Hungary, 1956–1980: Doublespeak and Beyond (Book Review). *ArtMargins Online* 07/22/2019. <https://artmargins.com/edit-sasvari-sandor-hornyik-and-hedvig-turai-eds-art-in-hungary-1956-1980-doublespeak-and-beyond/>.

48 ■ András Gábor: Ex libris. *Élet és Irodalom*, LXIII (2019. jún. 7.), 23. szám. <https://www.es.hu/cikk/2019-06-07/andras-gabor-ex-libris.html>

49 ■ Nem mellelleg a már említett 1971 – *Párhuzamos különidők* kiállítás egyik legnagyobb izgalma éppen az a sajátos geográfia volt, amelyet a rendezők a tárlat Kiscelli-templomtérben elhelyezett részében megvalósítottak, ahol fizikailag is érzékeltették, hogy a szcénába belépés milyen különböző „bejáratokon” történt, attól függően, hogy valakit Vayer Lajosnak, Németh Lajosnak vagy éppen Beke Lászlónak hívtak.

tudás és annak a magyar művészettörténet-írásban távolról sem a bevett elrendezése mégiscsak azt érdemelné, hogy szimpóziumok és szemináriumok tárgya legyen, szempontjait és megállapításait méltassák és vitassák, a kötet egészét pedig ismertessék és kritika tárgyává tegyék a művészeti és nem művészeti lapok.

Mégsem ez a helyzet, ami már önmagában is elgondolkodtató. Talán azért marad el a visszhang, mert nincs, aki írjon róla? Mert aki meg tudná írni, az eleve írt a kötetbe? Talán nem teljesen alaptalan ez a magyarázat, de azért nehéz összehozni azzal, hogy a hírek szerint a különböző művészettörténet szakokon a hallgatók nagy többsége évtizedek óta modern művészetre specializálódik. A *Műértő* című, nagyjából modern és kortárs művészettel foglalkozó havilapba több mint kétszázan írnak – vajon e kétszáz szerző között nincs, aki szemlézné e kötetet, akár egy másik újságban? Vagy a művészeti és kulturális lapok szerkesztői nem tartják ezt fontosnak? Esetleg senki sem érzi magát kellően felkészültnek arra, hogy véleményt mondjon egy ilyen volumenű műről? Jobban belegondolva az utóbbi másfél-két évtizedben drámaian hanyatlott a modern és kortárs művészettel foglalkozó hazai szakma reflexiós képessége – akár kiállításokról, akár könyvekről van szó, az informált, átgondolt és érvekkel megfelelően megalapozott értéktételeket megfogalmazó visszajelzések meglehetősen ritkák. A szellemi termelés jószerivel vákuumban zajlik.

De lehet, hogy nem ez a jó magyarázat. Lehet, hogy még szemlézésre is túl komplex ez a könyv. Túl sok mindennel foglalkozik, túl sok perspektívából és túl kevéssé a (hazai) művészettörténetben megszokott mű- és formafókuszú módon. Nacionalizmuselméletekről és performativitásról, szemantikáról és traumáról, intézményrendszerről és művészetpolitikáról esik szó, ahelyett, hogy egyéni teljesítményeket és művészcsoportokat, tendenciákat és politikai kényszereket, meghatározó műveket és nemzetközi kapcsolódásokat venne sorra.

De lehet, hogy ez sem a jó magyarázat, hiszen mindezeket megteszi a kötet, ha nem is abban a szerkezetben, ahogyan azt a korábbi művészettörténetekben megszoktuk. Attól, hogy *Intézmények*, *Diskurzusok*, *Álcák* és *Beszédaktusok* az egyes részek címei, még ugyanúgy szó esik Bernáth Aurélról és Maurer Dóráról, az Ipartervről és a festészeti absztrakcióról, Aczél Györgyről és betiltott kiállításokról, Jovánovics György *Ember* szobráról (1969) és a *hard edge* magyarországi megjelenéséről. Igaz, az egyes fejezetek nem korszakok, tendenciák és művészeti ágak szerint különülnek el, és nem is feltétlenül követik a kronológia linearitását, de lefedik a tárgyalt 24 év művészetét, annak mozgását, viszonyait. És kiegészítik a szcéna társadalomtörténetével, szociológiájával, politikájával, a közegben fontossá vált nyelvtudományi vagy éppen művészetpedagógiai megközelítésekkel. Innen nézve nagyon bőséges az az információennyiség, amit az olvasó kap, és a kereszthivatkozások

még teljesebbé és sűrűbbé teszik a kialakuló képet. Teljesebbé és sűrűbbé; és talán, mindettől nem függetlenül, rejtőzködőbbé, legalábbis ami a nagybetűs Művészetet, a *grand art* hatvanas-hetvenes évekbeli „utódját” és annak történetét illeti. Egyszerűbben fogalmazva: nem könnyű kihámozni a szövegből, mi fontos a magyar művészet e két és fél évtizedében. A szocialista realizmus reformja? A figuratív festészet alakulása? A művészetpolitika átalakulása? Az emigrációban élő magyar művészek hazahívása? 56 elhallgatása? A nők elhallgatása?

10

Ez, persze, nyilván tudatos: a kötet szerkesztői és szerzői deklaráltan nem a Nagy Művészet kanonikus történetének e 24 évnyi magyar szeletét akarják elmesélni. Akkor már inkább a korábban megírt, kanonikussá vált történeteket akarták lebontani; vagy még inkább olyan perspektívákkal, rész kérdésekkel gazdagítani, amelyek ellenállnak az egyetlen lineáris történetté való összesodrásnak. Ennek megértéséhez ugyanakkor elkerülhetetlenül szükséges legalább egy kanonikus történet ismerete; ha úgy tetszik, annak (lebontása/kiegészítése) fényében válik a jelen kötet igazán használhatóvá. Nem kétséges, hogy ez sem segíti a szemlézést.

Másfelől azzal, hogy az 1956 és 1980 közötti időszak művészetét nem (egyetlen) történetként mondatják el a szerkesztők, hanem egymással is összefüggő részletekben mutatják be, egymást is keresztező perspektívákból, másfajta geográfiát kínálnak tárgyukhoz, mint ami korábban szokásban volt. Távoli hasonlattal élve: nem egy ösvényt kapunk a megtekintésre ajánlott cserjékkel, fákkal, árnyékban megbúvó virágokkal, hanem magát a botanikus kertet, nyolc különböző bejárattal, az oldalában elhelyezett tóval (benne békákkal, körülötte szunyogokkal és időnként inni odaszálló verebekkel), délutánonként labdával átrohanó gyerekekkel, és persze a kertészt is, sufniájával szerszámostul.⁴⁹

Ez a más típusú geográfia egy másik szóhasználatban azt jelenti, hogy a művészet egy története helyett annak sokkal tágabb terét jelenítik meg a szerzők: nevezhetjük ezt korszaknak is. Igazság szerint mondhatjuk azt is, hogy a tanulmányok történetei és perspektívái segítségével a hatvanas-hetvenes évek (egységesnek nem nevezhető) korszaka az, amit bejáratunk, és aminek legfontosabb jellemzőjét a kötet címéből is kiolvashatjuk: ez a kettős beszéd.

A „kettős beszéd” kifejezés a szerkesztők szándéka szerint kiváltja az évtizedek óta elterjedt háromtét. A magyar kultúrában az ötvenes évek vége óta jelenlévő tiltás-tűrés-támogatás háromtete – és az osztályozást alapul vevő cenzúra gyakorlata – a magyar kultúra működésébe egy politikai elvet illesztett. Ebből következően a korszakban nem az volt a kérdés, hogy ki jobb, érdekesebb, tartalmasabb vagy invenciózusabb művész másoknál, illetve mennyire

jó, érdekes, tartalmas vagy invenciózus egy adott mű, hanem az, hogy hova sorolják őt vagy művét ebben a bizonytalan és mozgó határú rendszerben. Nagyon leegyszerűsítve: aki a tiltott kategóriában volt, „indexen”, nem állíthatott ki, arról biztosan jelentettek, annál időnként házkutatást tartottak, nem kapott útlevelet, és az életét, kezdve a megélhetésével, általában is nagyon megnehezítették. Aki támogatott volt, jó káder, komoly eséllyel pályázott kiállításra, tanulmányútra, műveit állami szervek vásárolták meg és állították ki, így folyamatosan volt munkája, és ezért pénze. Tiltott és támogatott nem abban különbözött egymástól, hogy az egyik jobb volt a másiknál, hanem abban, hogy a megfelelő pillanatban komform volt-e a regnáló Kádár-rendszerrel, vagy sem.⁵⁰ A túrt művészek sem tehetségük vagy tehetségtelenségük miatt ékelődtek a két szélső csoport közé, hanem azért, mert bár politikailag nem voltak a kegyeltjei, a rendszer mégis elviselte és időről időre valamilyen (korlátozott) helyzetbe hozta őket: szerepelhettek egy-egy kiállításon, kiutazhattak, a Képcsarnokon keresztül megvették a műveiket. A határok bizonytalansága és enyhén mozgó volta okán egyes művészek a tiltottból vagy éppen a támogatottból a túrt kategóriába kerülhettek; de ennek megint csak nem volt köze a művészi teljesítményhez. Mégis: a művészettörténet a rendszerváltás óta (valójában már azt megelőzően is) e kategóriákban tartja számon a korszak művészeit, a politikai minősítéshez igazodva szemléli és értékeli őket. A rendszerváltást követően a tiltott művészek (az elégtétel jegyében) váltak támogatottá, és a korábbi támogatottak vagy túrtak sokszor páriává. A valóban jogos elégtételen túl ebben egy másik szempont is közrejátszott: a magyar műkritikában és a modern művészet történeti feldolgozásában kitapintható moralizálás, amely axiómaként vallja, hogy jó művész nem lehet rossz ember, vagyis képmutató, a politikához dörgölőző, a politikának kisebb vagy nagyobb engedményeket tevő (és például besúgóként működő) művész. A jó művész hiteles ember – márpedig annak nem lehet hitele, aki az előző rendszer politikai kegyeltje volt, vagy ha nem kegyeltje, de megtúrta, aki e túrt státuszában karriert csinálhatott, eladhatott, adott esetben meggazdagodhatott. A rendszerváltásnak ezt a helyzetet kellett orvosolnia; és az orvoslás a korábbi status quo megfordítása lett, anélkül, hogy az értékelés elveit, magának a status quónak a szerkezetét komolyabb kritikával illették volna.

Túl azon, hogy a felfordított status quo ugyanúgy politikai természetű, mint az eredeti volt, e helyzet következtében a magyar műkritika és művészettörténet elfelejtette feltenni és így megválaszolni a kérdést: mégis mitől lesz egy mű, egy műcsoport, egy művész, esetleg egy művészcsoport jobb egy másiknál?⁵¹ Azaz, miért lehet valami vagy valaki a kánon része, míg más nem? Ám az érték(elés)re vonatkozó kérdés nem csak a kánonformálással függ össze. Befolyása van arra a problémára is, hogy mit tekintünk művészetnek

(és így arra, hogy miről írjuk a művészettörténetet). Tehát: miféle tulajdonságok meglétére van szükség ahhoz, hogy egy ember alkotta tárgyat műalkotásnak tarthassak? Mi számít majd ide?

Bár lehetne, ez most mégsem egy (öncélú) művészeti-filozófiai kérdés; legalábbis nem a „Duchamp palackszáritója”⁵² vagy Erdély Miklós fehér vakbottal falnak támasztott indigó papírja⁵³ műalkotás-e? típusú művészeti-filozófia. A mi kérdésünk más: minek tekintjük Altorjay Sándor realista tájképeit, amelyeket megélhetése biztosítására festett és adott el a Képcsarnokon keresztül? Műalkotások ezek vagy sem? Másfelől: miként gondolunk Erdély mozaikkészítő tevékenységére, amelynek talán leghíresebb darabja, egy 70 m²-es Fabulon-reklám, sokáig a Kálvin tér egyik tűzfalát díszítette?⁵⁴ A megrendelői szándék adott esetben kizárható-e egy munkát a művészet köréből? Vajon az autonóm gondolat számít-e egy tárgyban, vagy pedig a megmunkálás minősége teszi azt a művészet részévé? A példányszám fontosabb, vagy az invenció? A hétköznapi használat vagy a funkció hiánya, esetleg a hozzáférés nehézsége és exkluzivitása? Ha egy kiállításon neoavantgárd munkák mellett a klasszikus modernizmus formáival is kacérkodik, de nemzeti konzervatív beállítottságú⁵⁵ (mondjuk vásárhelyi) festmények is lógnak, és mellettük a szénrajzoknak, de a sokszorosított grafikának is helye van, plakátoknak például, akkor ugyanez áll-e a plasztikára is (ötvöstárgyaktól a stúdióművészetig – üveg, porcelán – és tovább, például az étkészletekig, vagy

50 ■ Ennél természetesen sokszorosan komplexebb a helyzet, hiszen a rendszerkonformitást az Aczélishoz való hűbéri viszony is kiválthatta. Vagyis a politikai elveken túl a hűbéri struktúra is része volt a képletnek. A hűbéri viszony bizonyos mértékig kiterjeszthető volt, tehát másokért is jót lehetett állni egy adott helyzetben.

51 ■ Nagyon sokatmondó e tekintetben az az évtizedek óta kísértő panasz, hogy gyakorlatilag nincsen magyar műkritika, mert a kritikusok nagy többsége inkább a művek, kiállítások közvetítésével foglalkozik és nem az értékelésükkel. E helyzetnek természetesen más okai is vannak, mint a háromtet, de az is kétségtelen, hogy nem egy, a szakmába a rendszerváltás előtt bekerült szerző irtózik a negatív kritikától, mondván, az egy feljelentéssel ér fel.

52 ■ Marcel Duchamp: *Bottlerack* (1961, az 1914-es elveszett *Palackszáritó* másolata), Philadelphia Museum of Art. <https://www.philamuseum.org/collections/permanent/92377.html>

53 ■ *Hűség* című művét Erdély az Indigo csoport 1979 áprilisában, a MOM Művelődési Központban megrendezett, azonos című bemutatója alkalmával készítette. Erről bővebben: Szőke Annamária: Erdély Miklós: *Hűség*. In: Sziláki Tamás (főszerk.): *Művek Lexikona*. 2. kötet (Hi-Pin). Magyar Nagylexikon, Bp., 2008. 53–54. old.

54 ■ A Kálvin tér 2000-es átépítésekor Bojár Iván András felhívására régészek szakszerűen eltávolították a mozaikokat, amely sokáig ládában állt, különböző raktárakban, míg tavaly a Kieselbach Galériában *A csábítás fegyvere – Divat, stílus és öltözködés száz év magyar festészetében* című kiállításon ismét feltűnt. <https://fidelió.hu/vizual/ujra-lathato-a-legendas-kalvin-teri-fabulon-reklam-140611.html>

55 ■ E kategorizálás Sasvári tanulmányából származik, és tulajdonképpen a háromtéből fordít át kettőt (a tiltottat és a túrt) a művészettörténet saját formacentrikus nyelvére. Bár nem vagyok meggyőződve arról, hogy a politika közvetlenül stílusmozzanatba fordítása szerencsés lépés, mégis nagyon hálás vagyok érte. E fordításnak köszönhetem ugyanis a tanulmánykötet számomra

éppen a bútorokig), amint a textilre is (egyedi kárpitoktól és haute couture ruháktól a függönyanyagig és a konfekcióig), nem beszélve a fotóról? Mert, ha igen,⁵⁶ ha a grand art alkotásai mellett a kisművészet tárgyait, hogy ne mondjam, termékeit is a művészet-hez tartozónak kezeljük, akkor a művészettörténet feladatának, kategóriáinak, egész módszertanának is át kell alakulnia.

Félreértés ne essék, nem egyszerűen azt szeretném kérdezni, hogy miért nincs szó erről vagy arról a művészről, műről vagy éppen művészeti ágról a *Kettős beszéd*-ben. Nem az a kérdés tehát, hogy miért nem kerül elő benne Kerekes Gábor vagy Jokesz Antal (ha Hajas Tiborról és Vető Jánosról szó van az utolsó fejezetben, és ők együtt is kiállítottak a *Dokumentum* kiállításokon – igaz, már nagyon a tárgyalt korszak végén). Vagy hogy a Velei Textilművészeti Alkotóműhelyről miért csak Szenes Zsuzsa ürügyén esik szó egyetlen bekezdés erejéig? Ilyen kérdéseket mindig fel lehet tenni, de nem mindig érdemes, különösen nem egy reprezentativitásra nem törekvő, nem kézikönyv jellegű⁵⁷ munka esetében, még ha az alcíme szerint⁵⁸ a korabeli művészettel és nem csak annak néhány szeletével foglalkozik is.

Az igazi kérdés az, hogy elég radikálisan gondolták-e végig a kötet szerkesztői azt az új helyzetet, amely a nagybetűs Művészet politikai, illetve etikai kategorizálási és értékelési keretének lebontása után előállt? Ha ugyanis lehetővé tesszük a művészet meghatározó tulajdonságainak újragondolását (és

a tárgyalt korszaknak ez egy alapvető sajátossága, nemcsak a nyugati, de a hazai szcénában is), azzal együtt jár, hogy a művészetről számot adó, azt megjelenítő művészettörténet kategóriáit is újra kell gondolnunk. És ez nem állhat meg ott, hogy politikai-e a keret, vagy sem, hogy a formai vagy, ellenkezőleg, a konceptuális invenció tesz-e valamit műalkotássá, hogy a művész és/vagy a mű autonómiája-e a döntő szempont. Ennyi elmozdulás kizárólag a modernista/avantgárd művészet összefüggésében jelent(het) fogalmi átrendeződést. Csakhogy ki állította, hogy a modernista/avantgárd művészet az a paradigma, amelyben a XX. század valamely évtizedének művészetéről gondolkodnunk kell? Így szoktunk, ez igaz, mint ahogy az is igaz, hogy a háromté szerint szoktuk leírni a művészek Kádár-kori mozgásterét.

Lehet persze úgy érvelni, hogy a modernista/avantgárd művészet a képzőművészet azon történetének csúcsa, hogy ne mondjam, telosza, amelyet a művészettörténet egyébként is tárgyal, és így logikus pusztán ennek újragondolásával foglalkozni e kötetben. Lehet, bár az elmúlt 30 év művészeti és művészettörténeti mozgását figyelve, nem biztos, hogy szabad, hiszen az számtalan ponton éppen a klasszikus művészettörténeti paradigma lebontásáról szólt.

Egyetlen mozzanatra szeretném ezzel kapcsolatban felhívni a figyelmet: a kilencvenes évek eleje óta, az új művészettörténetek megjelenését követően, számos művészettörténeti tanszék alakult át világszerte a vizuális kultúra történetének tanszékévé, mert nem látták elégségesnek pusztán a nyugati kanonikus művészek és művek kutatását és oktatását, ugyanakkor az e körön kívül eső tárgyakra – nem nyugati kultúrák hétköznapi és rituális tárgyaira és a nyugati kultúra populáris termékeire és képeire – nem akarták a művészet (időnként, egyes kontextusokban) kirekesztő és lenéző, az uralkodó osztályhoz tartozó kategóriáját használni. Ez a váltás/elmozdulás a „történeti” feldolgozás eszközeként működő művészettörténet alapvető átrendeződését eredményezte – amint erről korábban volt már szó. Ehhez hasonló elmozdulás, de legalábbis tapogatózás Magyarországon is történt, ráadásul a tárgyalt időszakban. Egyik kezdeményezője Miklós Pál (ebben az időben az Iparművészeti Múzeum főigazgatója) volt.⁵⁹ Miklós részt vett abban az akadémiai munkabizottságban is, amely Németh Lajos vezetésével a vizuális kultúra kutatására jött létre 1976-ban, és egészen 1984-ig működött. Ez a munkabizottság igen tág keretek között, számos diszciplína perspektívájából (például optikai, ismeretelméleti, szociológiai, pszichológiai, esztétikai, történeti, fejlődéslélektani, építészeti szempontból) vizsgálta a vizuális nevelést⁶⁰ és a vizuális kultúrát⁶¹ – viszonylag távol kerülve így többek ebben az időben is művelt szakmájától, a művészettörténettől. Akárcsak Aby Warburgnak a tarokk kártya és a pueblo indiánok, Ernst Gombrichnak a *New Yorker* karikatúrái

talán legrelevánsabb felismerését: azt, hogy a magyar társadalom nemcsak a két háború között, de a tárgyalt korszakban is (maig hatóan) mélyen konzervatív ízlésű volt, a képcsarnoki művészet feltétlen híve.

56 ■ Petrányi Zsolt döntött úgy a Magyar Nemzeti Galéria *Kerektek között* kiállításának előkészítéskor, hogy a kiállított tárgyak körét nem korlátozza a tradicionálisan képzőművészetiként nyilvántartott munkákra (festményekre, szobrokra, grafikákra), hanem a korszak tárgykultúrájának igen tág szeletét is bemutatja (karosszékektől függönyanyagokon át lámpatestekig). Ez a döntése kifejezetten megosztotta a szakmát. Részben hasonló megoldással Mélyi József is kísérletezett a *Nagyítások – 1963, az Őrdás és kötés kora* kiállításon, amely részben rekonstruálta a film egy kulcshelyzetének helyszínén található használati, dísz- és műtárgyakat.

57 ■ Az MTA Művészettörténeti Kutató Intézete a nyolcvanas évek eleje óta szerkeszti, írja és adja ki – komoly kihagyásokkal – a magyarországi művészet történetének teljességre törekvő kézikönyveit. Míg az 1899 és 1919 közötti, illetve az 1919 és 1945 közötti művészetet tárgyaló kötetek már a rendszerváltás előtt elkészültek (1981 és 1985), addig az 1945 utáni még csak most koncipiálódik.

58 ■ Ezzel együtt itt ismét emlékeztetek arra, hogy angolul *Art in Hungary, 1956–1980* a kötet címe.

59 ■ E tárgyban írt tanulmánykötete: *Vizuális kultúra. Elméleti és kritikai tanulmányok a képzőművészet köréből*. Magvető, Bp., 1976.

60 ■ Tölgyesi János (szerk.): *Utak a vizuális kultúrához: beszámoló – koncepciók*. Kézirat gyanánt. Országos Oktatástechnikai Központ – MTA Vizuális Kultúrakutató Munkabizottság, Veszprém–Bp., 1978.; Beke László – Horányi Özséb (szerk.): *Utak a vizuális kultúrához* (Németh Lajos 50. születésnapjára). Kézirat gyanánt. Országos Oktatástechnikai Központ – MTA Vizuális Kultúrakutató Munkabizottság, Veszprém–Bp., 1979.

61 ■ Beke László – Horányi Özséb – Janáky István – Németh Lajos (szerk.): *Tanulmányok a vizuális kultúráról*. Kézirat. 1984.

és a közlekedési táblák jelei, Németh Lajosnak (aki nem melleleg a művészetszociológia első magyarországi propagátora is volt, legalábbis a művészettörténészek között), Miklós Pálnak, Beke Lászlónak és Bán Andrásnak (aki utóbb a fotográfiaalapú vizuális antropológia kutatója és oktatója lett⁶²) e kutatás a képzőművészetről való tágabb gondolkodás lehetőségét is jelenthette. Az már más kérdés, hogy ez az interdiszciplináris kutatási program végül hosszabb távon minimális mértékben hatott a magyar művészettörténeti gondolkodásra. A vizsgált korszakban azonban a képekről való gondolkodás része volt; és ma, amikor a művészet pontosabb és teljesebb megértésének és közvetítésének eszközeit keresve megkérdőjelezzük a művészettörténeti módszer relevanciáját, éppen eszünkbe is juthatna.

11

Amint arról korábban szó volt, a kötet szerkesztői azért számolnak le a tiltott-túrt-támogatott fogalmi hármassal, mert azt egyértelműen és kizárólagosan politikai eredetűnek tartják, és ami éppen ezért a művészekről és a műalkotásokról, egymáshoz való viszonyaikról a művészet szempontjából szinte semmit nem árul el. Ráadásul egy olyan itt rekedt és nem hatástalanított bomba, amely a mai napig képes újra meg újra felrobbanni: elég, ha arra a lehetetlen helyzetre gondolunk, amely a rendszerváltást követő „elégtételszolgáltatás” tragikus következménye. A kilencvenes évek elején a korábbi túrt és támogatott kategóriába eső alkotók háttérbe szorultak, és az egykori tiltottak váltak fontossá: ők kaptak kiállítási lehetőséget, ők győztek pályázatokon – legalábbis az új vesztesek (sokan közülük egyértelműen korábbi nyertesek) így látták. Részben e helyzet orvoslására létrehoztak egy egyesületet, amelyet Magyar Művészeti Akadémiának neveztek, és amely a 2011-es CIX. törvény, illetve a 2012-es Alaptörvény jóvoltából (valamint a hozzárendelt ingatlanokkal és pénzüsszegekkel) meghatározó erővé vált a magyar kultúrában, így a képzőművészeti szcénában. Azok pedig, akik a rendszerváltást követően kerültek viszonylag jobb helyzetbe,⁶³ 2011, de legkésőbb a Nemzeti Kulturális Alap MMA-s delegáltakkal törvényileg biztosított feltöltése után, ismét háttérbe szorultak. Nem betiltottakká váltak, inkább megtúrtekké, akik időnként azért még nyernek pályázatokon, de állami elismerésben egyre kevésbé részesülnek. Jól látszik tehát, hogy a művészetszociológiai politikai megosztásának és hűbérésítésének kiváló eszköze, a háromtét, a mai napig uralja a terepet.⁶⁴

Éppen ezért nagyon fontos törekvés Sasvári Edit-től, hogy ezt a kategorizálást kivegye a korszakról szóló gondolkodásból, és valami olyat állítson a helyére, aminek segítségével jobban, ugyanakkor ilyen messze ható következmények nélkül lehet értelmezni a korszak dinamikáját. Ez a jelenség a „kettős beszéd”. A fogalmat mindjárt a tanulmánykötet bevezető írásá-

nak elején egy példa segítségével „definálja” Sasvári. Kassák Lajos 1960-as párizsi kiállítását a hatalom engedélyezte, ugyanakkor Kassák nem utazhatott ki saját tárlatára, helyette hivatalnokok voltak jelen a megnyitón (*Autonómia és kettős beszéd a hatvanas-hetvenes években*, 9. old.). E helyzet magyarázata – amely a háromtét segítségével nem volna lehetséges – a politikai rendszer kétarcúsága, kettős beszédmódja: másként viselkedik a politika befelé és másként kifelé, a nyugat-európai államok felé. Ez utóbbi irányba a megengedő(bb), nagyvonalú(bb) arcot kell mutatni, azt, amelyik készen áll az ország (további) modernizálására, és ehhez támogatókat keres.

Világosan látszik, hogy a háromtét leváltó „kettős beszéd” koncepciója is politikai indíttatású, ráadásul a korban ezt expressis verbis meg is fogalmazták. És az is világosan látszik, hogy a háromtét határainak (viszonylagos) statikusságával szemben ez dinamikusabb konstrukció. Ráadásul olyan, amely nemcsak a politika (politikus) mozgásterében van jelen, hanem a művészeiben is ott lehet, sőt a nézőiben is. Csak a néző ezt sorok közötti olvasásnak, a művész (kritikus) pedig kódolt üzenetnek hívja. A lényeg az, hogy kétfelé beszélünk (ami ugyanakkor azt is jelenti, hogy egyetlen állításunknak sincsen direkt következménye, egyért sem vállalunk felelősséget, hiszen az, aki kérdőre von, biztosan rosszul értelmezte megnyilatkozásunkat.) Ahogy erre Sasvári rámutat, a kultúrának és tágabban, a társadalomnak ez a mechanizmusa felelős azért a következmények nélküli korrupt világért, amelyben élünk adatik (uo. 11. old.).

A kettős beszéddel, úgy tűnik, sikerült rámutatni a korszak egy olyan jellemzőjére, amely meghatározta a művészek és művészeti intézmények működését,

62 ■ Ebben az időben pedig Forgács Péterrel a FőFotó kido-básra ítélt negatívait kukázta ki; ezeket átdolgozva készítette Forgács 2017-ban *Véletlen testek történetei* című kiállítását a Molnár Ani Galériában. http://molnaranigaleria.hu/wp-content/uploads/2017/02/FP_VELETLEN_TESTEK_TORTENETEI_PR.pdf.

63 ■ És adott esetben a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia körül gyülekeztek.

64 ■ A képzőművészeti szcénában a rendszerváltást követő 30 évben az imént leírtól természetesen sokkal összetettebb volt, hiszen nem esett szó számos szakmai, illetve érdekvédelmi szervezetről. És: a Kádár-kor háromtétéje és az állam/az MMA mai működése között két ponton alapvető különbség van: kereskedelmi galériák és aukciók formájában megjelent a magántőke, és nyitottak a határok, így nemzetközi megmérésre is van módjuk az arra alkalmas, az állam által jellemzően kevésbé támogatott művészeknek.

65 ■ Ez egyrészt egy nagyon fontos állítás, hiszen a kelet-európai működésmód egyik, a nyugatitól alapvetően eltérő mozzanatára lehet vele rámutatni. Más kérdés, hogy a tanulmányok között nemigen találni olyat, amely forrásokkal is igazolná, hogy hasonló folyamatok játszódtak le benne.

66 ■ A kifejezést Clifford Geertz mintájára használom; vö. Sűrű leírás: *Út a kultúra értelmező elméletéhez*. In: Clifford Geertz: *Az értelmezés hatalma*. Vál., utószó Niedermüller Péter. Ford. Andor Eszter et al. Századvég, Bp., 1994.

67 ■ A lehetőségek terével természetesen Pierre Bourdieu művészetszociológiáját is invokáltam. Ez magyarul a legteljesebben a következő kötetben érhető el: Pierre Bourdieu: *A művészet szabályai: Az irodalmi mező genezise és struktúrája*. Ford. Seregi Tamás. Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, Bp., 2013.

ráadásul nemcsak Magyarországon, de szerte a régióban.⁶⁵ Csak hát sokkal többet is tesz annál: nem egyszerűen a kultúra működésére kínál (egy) magyarázatot, hanem az egész társadaloméra, egyénekére éppen úgy, mint intézményekére, beosztottakéra éppen úgy, mint vezetőikére. Így viszont a „kettős beszéd” elvezetési heurisztikus erejét, és a társadalom általános jellemzőjévé válik. Meglehetősen távoli hasonlattal élve: olyan ez, mint Panofsky ikonológiája, amely a művön keresztül nézve a kor általános beállítódását tárta fel, a rejtett szimbolizmust például. És onnantól kezdve a kor minden képe rejtett szimbólumokkal volt terhes, akár felismerte őket a néző, akár nem.

Így hát a korszak jellegének érzékeltetésére alkalmas a „kettős beszéd” bevezetése, viszont konkrét döntések, döntési mechanizmusok, stratégiák, életpályák vagy akár művek, műcsoportok elemzésére nem. Ahhoz az adott helyzetek jóval sűrűbb leírására⁶⁶ volna szükség, illetve arra, hogy az e helyzetekben működők lehetőségeinek terét minél részletesebben és teljesebben vázoljuk fel.⁶⁷

12

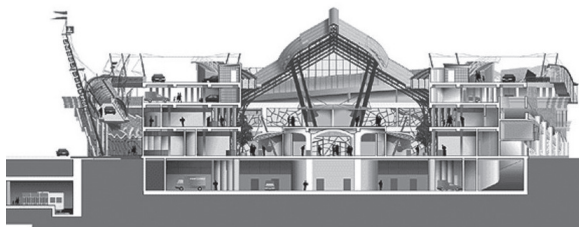
Mindennek alapján úgy tűnhet, elégedetlen vagyok a *Kettős beszéd* kötettel, de ez távolról sincsen így. Ez egy nagyon gazdag könyv, amely szinte lehetetlen feladatra vállalkozott, és talán e feladat súlya is okozza szemlészésének nehézségét és (legalábbis eddigi) elmaradását. Ám a kötetben megjelenő perspektívák, amelyek közül nem egy talán először szerepel könyv (és nem jóval kevesebbek által olvasott szakmai folyóirat) formátumú művészettörténeti szövegben, mindenképpen nagyszerű és ünneplendő olvasmánnyá teszik Sasvári Edit és csapata többéves munkájának gyümölcsét. Ha vitám van a könyvvel, az abból fakad, hogy művészettörténet-módszertani kérdésfeltevése és válasza nem eléggé konzekvens, vagy ha úgy tetszik, nem eléggé radikális. A „kettős beszéd” leváltotta a „háromtét”, és megkérdőjelezte azt az értelmezési-értékelési konstrukciót, amely a tiltott-túrt-támogatott hármasa alapján a művészettörténetben működött. Ám a kötet szerkesztői nem tudtak továbblépni, és a hatvanas–hetvenes éveket a modernista/avantgárd szemléletmódnál relevánsabb és komplexebb szemzőgből bemutatni, jóllehet az a kor éppen ezt készítette elő. De talán nem is baj ez: nem kizárt, hogy már ez az ugrás is túl nagy volt. És így legalább van mód felkészülni a következőkre. □

Lakner Antal: *Irányjelek*. Polifónia projekt, 1993.

RAJK*

FORGÁCS ÉVA

Nagyon sokrétű a kiállítás, amit itt láthatunk. Nemcsak műfajilag – építészet, film- és urbanisztikai látványtervezés, tárgyak, grafikák –, hanem történelmileg is: a történelem része e művek létrejöttének és értelmezésének. Rajk a XX. századi magyar történelem kiszemelt áldozatából annak provokatív lázadója, majd aktív alakítója lett, és építészeti és vizuális műveit ennek a tudatosan megélt sorsnak a jegyében alkotta.

Noha a jelenlévők legalábbis vázlatosan ismerik Rajk élettörténetét, mégis fel kell idézni, hogy lássuk, mi mindennek az ellenére hozta létre mindazt, amiből egyes műveket itt most láthatunk.

Rajk László néhány hónapos volt, amikor apját bebörtönözték, majd kivégezték, anyját bebörtönözték, őt pedig, szüleitől és nevétől megfosztva, gyermekotthonban helyezték el. Nagynénje felkutatta, magához vette, és nevelte, és csak ötéves korában ismerkedhetett meg szabadságát visszanyert édesanyjával és az ő elbeszéléséből a ténnyel. Két neve, két anyja van: ebből kell élhető világot és saját személyiséget formálnia. Hétéves, amikor nyilvánosan tisztelegget apja emléke előtt, Rajk 1956. október 6-ai újrateremtésén.

Az, hogy ifjabb Rajk László építész lett – még mielőtt ennek a stílárus kérdéseibe belemennénk – szimbolikusan rendkívüli választás volt: a világ pozitív formálását választotta olyan körülmények között, amelyek születésétől fogva az élete lerombolására törtek. Anyja reményei ellenére minden külföldi tanulmányútjáról, Kanadából, Angliából, Franciaországból, hazatért. Építészeti irodákban dolgozott (Lakóterv, Iparterv) – számos gyárépület tervén, és egyik első bemutatkozásán, az egykori Fiala Művészek Klubjában, antihegelianus módon, műgonddal és szakmailag korrekten megrajzolt, fejtetőre állított sátoztetős házakat mutatott be, a magyar vidék kialakuló jómódjának jelképeit, csak éppen ezt a jómódot is tótágast állva láttatta, érzékeltetve az abszurditást, ami még ezt is áthatotta.

Ezt a történelmi környezetet egy pillanatra sem felejtethetjük el, mert amikor ezekben a termekben

szétnézünk, tudnunk kell, milyen és milyen nagyságrendű erők ellenében vált Rajk építésszé és látványtervezővé, milyen gyilkos történelmi folyamatokra adta a pozitív alkotás és építés választát, miközben rátalált saját stílusára és hangjára.

Rajk a nyolcvanas évek elején a formálódó demokratikus ellenzék meghatározó személyisége lett, harmadmagával független kiadót alapított, e kiadó (AB) könyveinek grafikai tervezője volt, és szamizdatbutikot nyitott belvárosi lakásában, amíg a rendőrség ki nem lakoltatta. A Szabad Kezdeményezések Hálózatának alapító tagja volt, majd az abból kinőtt SZDSZ országgyűlési képviselője lett.

Filmek látványtervezőjeként is dolgozott – filmográfiája hosszú, változatos és nemzetközi. Egy interjúban mondta:

„Mindig párhuzamosan dolgoztam e két területen, mindig két lábon álltam, és így nem volt frusztráló, hogy sosem karmester vagyok, hanem maximum koncertmester. [...] De minden építésznek el kellene mennie diszlettervezőnek is egy kicsit, hogy megszokja, hogy terve provizórikus, hogy eltűnik az épület, amit csinált. Ettől az építésznek hihe-

tetlen egója kicsit lejjebb menne, ami nem ártana a szakmának.” Ez a gondolat szó szerint rimel Eva Hesse amerikai szobrászművész vallomására, aki – a róla készült dokumentumfilmben hallhatjuk – arra a felvetésre, hogy művei nem elég szilárd anyagból vannak, és elpusztulnak majd, azt válaszolta: nem baj. Amivel az adott beszélgetés kontextusában azt mondta: az öröm a létrehozás, a csinálás öröme, nem az örökkévalósággal való flörtből fakad.

* ■ Rajk László akadémiai (Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia) székhelyező kiállításának megnyitója a FUGA-ban. 2019. február. 7.

1 ■ *Deconstructivist Architecture.*, MoMA, 1988, press release.

2 ■ Jacques Derrida: *Grammatológia.* Typotex, Bp., 2014.

Rajk az 1990-ben megnyílt NaNe Galériának is alapító tagja volt, és egyik legfontosabb tette, hogy Bachman Gáborral együtt 1989. június 16-ára megtervezte Nagy Imre és mártírtársai újratemetésének vizuális környezetét a Hősök terén. Egy rajzot látunk erről a látványtervről itt, a hiányokat felsoroló és ábrázoló rajzsorozatában, amely a Nagy Imre-szobor nemrégiben történt eltávolítását is hozzáírja a hiánylistához.

Az újratemetés látványtervében, akárcsak a NaNe Galéria kiállításain, Rajk a konstruktivizmus formanyelvéhez fordul: az októberi forradalom művészetéhez, amelyet hittel és optimizmussal alakítottak ki a húszas évek szovjet-országi avantgárdistái. Rajk azonban egy távoli új korból tekint a konstruktiviz-

musra: túl a forradalmi utópiákon, túl a világiobbításba vetett hiten, sőt túl a hitek 68-as másodvirágzásán is Párizsban és Prágában, iróniával és egyúttal fájdalommal mutatja fel az egykori hit plasztikai szimbólumait. Ehhez nem kevés bátorság kellett: a vizualitás erejével közszemlére tenni a tényt, hogy igen, a mártírok kommunisták voltak, idealista világjobbítók, akiket, akár saját apját, az épp uralmon lévő más, talán egykor ugyancsak idealista kommunisták öltök meg. És a konstruktivizmus eredettörténete is a Szovjet-unióba vezet.

Rajk posztkonstruktivista vizuális nyelve egyúttal a posztmodern, dekonstruktivista építészet nyelve is. Az első dekonstruktivista építészeti kiállítást a Museum of Modern Art rendezte New Yorkban, 1988-ban. A

résztvevők között volt Rem Koolhaas, Zaha Hadid, Peter Eisenmann, Bernard Tschumi, Frank Gehry – Rajk kortársai – akik, mint a múzeum kiadványában áll, „felismerték a modern világ tökéletesíthetlenségét [...], a modern építészet rögeszmés ragaszkodását a kubusokhoz és derékszögekhez, és helyett ívekkel, átlókkal, görbülő síkokkal dolgoznak. Folytatják a szerkezettel való kísérletezést, amit az orosz konstruktivisták kezdtek, de a hagyományos erőnyeket: a harmóniát, egységességet, tiszta áttekinthetőséget diszharmóniával, töredékességgel, titokzatossággal váltják fel.”¹

A „dekonstruktivizmus” kifejezés, Jacques Derrida leleménye, éppolyan korszakalkotóan hangzott, mint korábban a „konstruktivizmus”,² Rajk azonban ezt az irányzatot is történelmi tapasztalatokon és tudáson edzett iróniával képviseli. Egyfelől nem mondott le a megtervezhető és felépíthető, tágas, szellős és áttekinthető jövőnek kora XX. századi ideáljáról, a társadalmi igazságosság és egyenlőség, vagy modernebb változatában: legalább esélyegyenlőség ideáljáról. De hát hetven-nyolcvan évvel és megszámlálhatatlanul sok kivégzéssel később átértelmeződnek a szavak és a formák. Ha a húszas évek konstruktivista utópistái, köztük a Rajk nem egy művét inspiráló Sztjenberg testvérek, Vlagyimir és Grigorij, hihettek a funkcionálisban, a ráció evidenciájában és az építészet világalkotó szimbolikájában, Rajk generációja, az utópiák és a ráció többszörös felsülésével és jövőképek felégésével a háta mögött, csak ezek kritikájában hihet. A dekonstrukciót maga a történelem végezte el. Ugyanakkor Rajk megidézi Tatlint is, a repülés ikaroszi vágyához makacsul ragaszkodó *Letatlin*, „repülő Tatlin” alkotóját, és a maga *Letatljak* névvariációjával elnevezett plasztika egyik csücskébe Tatlin 1920-as spirális tornyát, ezt a konstruktivista jelképet is beépíti.

Rajk válasza a fegyelmezett modernitásra az épület tömbjének a vizuális feloldása, festői elemek – színek és az épületből kirajzó formák – környezetbe komponálása. Építészeti munkáiban az adott feladat professzionális megoldásán túl érzékelhető egy eleméntárisan lázadó gesztus, amely azonban együtt jelenik meg egy örömteli, szabad, a formákat a szélrőzsza sok irányába szétengedő gesztussal. Ezt a kettősséget azért hangsúlyozom, mert a két mozzanat kiegyenlíti egymást, a vizuális arculat vidámsága és színessége barátságossá oldja a lázadó vonásokat, holott a szerkezetileg diszfunkcionális elemek jelenléte erős és provokatív ellentétben áll a statikus, funkcionális elemekkel. Sok művén – például a bécsi Collegium Hungaricumon is – ezt egyfajta festői hatásként érzékeljük: az épület szükségszerű tömörszerűsége, egyben tartott tömege ellenében ható színes, rajzos elemek nemcsak az épület saját terében, hanem a város terében is megszólalnak.

Rajk szereti Budapestet. Nagyon fontos ezt hangsúlyozni, mert sok megvalósult és meg nem valósult tervének alapvető mozgatója az a szándék, hogy Budapestet vidámabbá, funkcionálisabbá, örömtel-

libbé és építészetileg szebbé, érdekesebbé tegye. A CEU felújítási terve nagyon beszédes, hiszen nagyon bátran újította volna meg a Belváros arculatát: fiataloságot, színeket, képzeletgazdagságot, életörömet – kirívó minőségeket vitt volna a Bazilika és környéke mind fegyelmezettebben konformista, üzletközpontú hangulatába.

Akár a Lehel téri piac – nem mellékesen Csernus Tibor egyik festményének a címe és témája, emblematis budapesti helyszín –, amely színes, funkcionális, és elüt a környező városi közegtől. Budapest építészeti szövetében egyedülállóan vidám és technikailag kitűnően működő posztkonstruktivista szerkezet, vizuálisan a színek és a látvány örömet hangsúlyozza. Rajk jól látja, hogy egy város urbanisztikai egységét helyenként meg kell törni, és a meglévőtől eltérő, sőt azzal ellentétes elemeket kell beleépíteni. Minden generáció hagyjon nyomot: ahogy a bátrabb párizsiak például a Beaubourg-t és a Louvre üvegpiramisát beemelték az egyébként konzisztensen kialakított városi architektúrába.

Filmlátványtervezői munkásságával Rajk – ezt a rendezők ragaszkodása hozzá, a fesztiváldíjak és a nézők egyaránt tanúsítják – a magyar filmgyártás egyik pillére lett, miközben számos nemzetközi produkció visszatérő és visszahívott alkotója is. A feladatokhoz való alkalmazkodás, a folyamatos tanulás, az adott feltételek és kötöttségek invenciózusan előnyre változtatása olyan kihívások, amelyek a tér mind újabb értelmezésére, megtervezésére készítetik, és képzeletét is, eszközeit is, ha lehet így mondani, folyamatos készségben tartják.

Kitalálta a „filmszobor” új műfaját: ahogy itt látjuk, ez olyan plasztika, amelyben a látványtervező egy film üzenetét, egész vízióját egyetlen tárgyba tömöríti. Ez a tárgy „megáll a lábán”, a hordozó szerkezettel együtt érvényes – amely többnyire konstruktivista stílusú –, a filmtől függetlenné vált, de azt koncentráltan megjelenítő szobor.

Mindemellett, mint az itt bemutatott művek legtöbbje, így a *Hiányzó sorozat* is jelzi, Rajk nem távolodott el politikai koncepcióitól, nem vonult vissza nézetei nyilvános kifejezésétől és a részvételtől egyes akciókban. A megváltozott történelmi körülmények között ma háttérbe szorul a kilencvenes évek iróniája, leszűkült az a játéktér, amelyet az „igen, de...” bonyolultabb formációival lehetett jellemezni; viszont megnyíltak más lehetőségek a virtuális, digitális szférában, amelyek Rajkot jelenleg foglalkoztatják. Ugyanakkor hű maradt a racionális, szabad, örömteli, provokatív hanghoz, bármilyen műfajról legyen szó, nem felejtve el, hogy mindezek történelmi értékek is, és hogy az építész, a tárgytervező, a filmlátványtervező és a digitális univerzum mérnöke a társadalmat is tervezi és alakítja. □

A KOLLEKTÍV ÉS A KULTURÁLIS EMLÉKEZET SZEREPE AZ ÖNÉLETRAJZI EMLÉKEZÉSBEN*

HELLER ÁGNES

Mielőtt rátérnék voltaképpen témámra, szeretnék különbséget tenni kollektív emlékezet és kulturális emlékezet között. A különbségtétel azért fontos a számomra, mert a kollektív és a kulturális emlékezet más-más szerepet játszik az önéletrajzi emlékezetben.

Gondolom, nem kell hangsúlyoznom azt, ami magától értetődő. Emlékezni csak az egyes ember tud, mivel csak az egyes embernek van elméje. Még ha egy úgynevezett transzcendentális Ego fogalmával dolgozunk is, akkor sem vonatkoztathatjuk azt a tudás tartalmára, csupán a megismerés általános feltételeire. Jobban járunk, ha Heideggerrel gondolkozunk, s feltételezzük, hogy születésünkkel be vagyunk hajítva egy világba, ahol már készen vár ránk a tudnivaló és a tennivaló, azaz tartalmak is, nem csak a képességek. A „behajítottnak” kell, illetve lehet azokat szelektíven elsajátítania, s ő arra fog emlékezni, amit ebből elsajátít. Röviden: mind a kollektív, mind a kulturális emlékezet fogalma az emlékezés tartalmára vonatkozik. Arra a kérdésre keresünk a választ, hogy van-e valami közös élmény, illetve tudás különböző emberek emlékezetének a tartalmában. Továbbá arra, hogy mi a közös, vagy mi lehet a közös tartalom különböző emberek emlékezetében. Ebből a szempontból különbözik a kollektív és a kulturális emlékezet.

Kollektív emlékezetéről akkor beszélek, amikor különböző emberek élnek át egyazon eseményt, s ezt a tapasztalatot rögzítik emlékezetükben. Tehát mikor többen egyazon szűkebb vagy tágabb térben és egyazon szűkebb vagy tágabb időben élnek át valamit, amit megőriznek hosszú távú emlékezetükben. Mivel minden ember pszichéjében azok a benyomások kerülnek át a rövid távú emlékezetből a hosszú távú emlékezetbe (akár az elő-tudatba, akár a tudattalanba), melyeknek erős az érzelmi töltetük, kollektív emlékezet többnyire erősen megrázó események kapcsán alakul ki, egy esemény vagy eseménysorozat kapcsán, melyre mindazok, legalábbis majdnem mindazok, akik az eseményt megszenvedték, átérték, tanúi voltak, emlékeznek. Nincs olyan esemény (még két ember esetében sem), melyre mind teljesen egyformán emlékeznének. Azaz, ha ezt mondják, akkor tévednek vagy hazudnak. Ha száz ember éli át ugyanazt a tűzvészt vagy földrengést, amire mindig emlékezni fognak,

nincs közülük kettő, aki pontosan ugyanazt élte volna át, tehát pontosan ugyanarra emlékezne. Ugyanakkor egyik emlékező sem korrigálhatja a másik emlékezetét, azaz a másik narratíváját. *A* elmeséli a tűzvészt, *B* elmeséli a tűzvészt, ugyanazt a tűzvészt. Mindkettő tudja, hogy ugyanarról (térrel, időről, eseményről) beszélnek. *A* arról beszél, amit ő élt át, *B* arról, amit ő élt át, de sem *A* nem mondhatja *B*-nek, sem *B* *A*-nak, hogy „rosszul emlékezel”. Minden történész tudja, hogy a tanúvallomások kritikával olvasandók, azt sem várják el, hogy az egyes tanúk egy eseménynek akár megközelítően pontos leírását adják. Az egyénnek, az esemény elszenvedőjének, cselekvőjének, illetve tanújának alapélménye mindig már interpretált, de a tanú nem az eseményt interpretálja, hanem saját tapasztalatát. Hogy a földrengésnél bonyolultabb tapasztalatról beszéljek, vegyük példának a holokauszt-túlélők emlékezeit. Mindannyian a holokausztot élték túl, bár a holokausztot csak azok élték meg, akik nem élték túl. De tekintsük csak át a túlélők memoárjait! Minden holokauszt-túlélő mást élt át, másutt és másokkal. Mindegyik más történetet beszél el. Ugyanakkor egyik sem interpretálja a holokausztot magát, azaz egyiknek sincs hermeneutikai viszonya ahhoz, amiről beszél. Akinek hermeneutikai viszonya van a holokauszthoz, az a „harmadik”, többek között az a túlélő, aki nem vagy nem csupán a kollektív emlékezet, hanem a kulturális emlékezet helyzetéből is beszél. Ha nem marad már egyetlen túlélő sem, túlélő gyermeke sem, akkor pusztán a kulturális emlékezet helyzetéből lehet majd a holokausztról beszélni. A kulturális emlékezet anyaga azonban ebben az esetben kollektív emlékezetté válhat vagy válik.

Minden ember különböző, igen nagy számú emlékfoszlányt oszt meg másokkal. Az emlékezet annyiban kollektív, hogy nem teljesen az emlékező személyes tulajdona, mivel azt másokkal megosztja. Azokkal, akikkel megosztja, akikkel megbeszéli, akikkel együtt visszaemlékezik, legyen az családtag, osztálytárs vagy valaki, akivel egy tüntetésen együtt masíroztak. Az emlékeket kicserélik, és ennek következtében minden beszélgető emlékei újrainterpretálódhatnak, másként fognak beleilleszkedni az önéletrajzi elbeszélésbe.

A legtöbb kollektív emlék meghal az emlékezőkkel együtt, ahogy egy tanár megtréfálásának emléke az utolsó két, még élő osztálytárral. De egyes kivételes kollektív emlékek átmertődnek a kulturális emlékezetbe. Ez még egy tűzvész emlékével is megtörténhet, ha a tűzvész döntő történelmi eseményekhez kapcsol-

* ■ Előadás az *Emlékezet, Identitás, Kultúra. Kulturális örökség, emlékezhelyek, emlékeztörténet* című, az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, a Filozófiai és Történettudományok Osztálya, valamint a Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya által közösen rendezett konferencián. Budapest, 2016. november 9.

lódik, aminek a tűzvész pillanatában az észlelők nem is voltak tudatában, mint például az égő Reichstag észlelésének esetében.

A kulturális emlékezet (a kollektív emlékezettel szemben) nem a közvetlenül átélt személyes tapasztalat emlékezete. Ezért is nevezhető (ha az elnevezés nem pontos is) kulturális emlékezetnek. Hogy visszatérjek Heidegger metaforájára, amikor bennünket behajítanak a világba, akkor a kulturális emlékezet már „ott van” személyes tapasztalatunk előtt, hagyományos kifejezéssel „a priori”. Ott van a szövegekben, mítoszokban, legendákban, hiedelmekben, amelyeket el fogunk sajátítani, vagy amelyek elsajátítását elvárják tőlünk. Ott van az előítéletekben, mindabban, amit az előttünk járók igaznak, jónak, szépnek, hasznosnak tekintenek.

A kulturális emlékezet letéteményesei az előttünk járó generációk, s az ő írott vagy szóban továbbított szövegeik. Szemben a kollektív emlékezettel, mely, mint említettem, a személyes élményt értelmezi, pontosabban szólva, melynek esetében maga az elsőleges élmény értelmezett, a kulturális emlékezet hordozója már értelmezett szövegeket kap születési ajándékként. Ezeket feldolgozás nélkül sajátítja el, mint egy papagáj, de többnyire azért bizonyos feldolgozással. Ez az elsajátítás, feldolgozás élményszerű értelmezés. Az élményszerűen értelmezett maga a megörökölt szöveg. Azaz az egyed nem az élményt értelmezi, hanem az élmény forrását, a szöveget. Ha megjed egy gyerek Piroska és a farkas történetétől, akkor a személyes élmény a félelem, az ijesdség, de annak a forrása nem egy egyszeri, elsőleges tapasztalat, hanem, mint említettem, a megörökölt szöveg.

Nos, ahogy a kollektív emlékezet kizárólag önéletrajzi emlékezet, és az úgynevezett szemantikai emlékezet így nem játszik benne szerepet, vagy ha igen, csak elenyésző módon, a kulturális emlékezethez a szemantikai emlékezet tartozik szoros szálakkal. Például, ha valaki úgy meséli el Piroska és a farkas történetét, hogy a farkas kiköpte a nagymamát, már egy gyerek is azt fogja válaszolni, „nem így történt”. S ha valaki azt mondja, hogy Ábrahám valóban megölte Izsákot, szintén azt a választ fogja kapni, hogy „ez nem igaz”. A kulturális emlékezet esetében lehetőség nyílik a valóság kontrolljára. Ezen a másodlagos értelmezések mit sem változtatnak. Milliók értelmezték a maguk módján teljesen különbözőképpen Ábrahám áldozatának történetét, százezren különbözőképpen Piroska és a farkas meséjét. De bárhogyan értelmezik is ezeket a narratívákat, akár szó szerint, akár metaforaként, akár allegorikusan, akár kritikusan, akár művészetként vagy pszichológiai alaptörténetként, mindegyik értelmezést az eredeti szövegre kell vonatkoztatni. Hogy egy percre visszautaljak a kollektív emlékezetre: ott nincs eredeti szöveg, s így valóságkontroll sincsen. Legfeljebb hihetek vagy nem hihetek az elbeszélőnek, megbízható vagy megbízhatatlan tanúnak tekinthetem. A másík, harmadik, tizedik, századik emlékezete még egy folyamatos beszélgetés esetében sem valóságkontroll. Ha van valóságkontroll,

akkor az független az elbeszélésektől, azaz nem az elbeszélt élmény autentikusságára vonatkozik.

Hogy végül rátérjek közelebbi tárgyamra: milyen szerepet játszik mindez az önéletrajzi emlékezésben?

Minden embernek van emlékezete. Van, aki már egyéves korából őriz emléknymokat, van aki csak hatéves korától kezdve. De mi az, hogy „emléknym”, s mit jelent az, hogy „őriz”? Az embert naponta számtalan benyomás éri. Ezek közül néhányra esetleg napokig emlékszik, különösen, ha akaratlagosan tartja emlékezetében. Így vizsga előtt bemagolja a helyes válaszokat, hogy a vizsga utáni napon el tudja feleltetni. Ez az úgynevezett rövid távú emlékezet (*short term memory*). A rövid távú emlékezet befogadóképessége korlátozott, bár különböző egyedenként különbözőképpen. Néhány, viszonylag kevés benyomás átkerül az úgynevezett hosszú távú emlékezetbe (*long term memory*). Ezek az úgynevezett emléknymok (*memory traces*). A szakkutatók szerint – amit a mindennapi megfigyelő is jóváhagy – azok a benyomások kerülnek át a rövid távú emlékezetből a hosszú távúba, amelyek megtapasztalása erős érzelmi tartalommal telítődött, mint gyönyör, fájdalom, félelem, megrendülés, „aha”-élmény. Minden traumatapasztalat „átmegy” a hosszú távú emlékezetbe. Ezek az emléknymok. Az emléknymok „előhívása” nem más, mint az emléknymoknak a hosszú távú emlékezetből a rövid távúba való visszafordítása. A tudatalattiba süllyedt emléknymok nehezen fordíthatók vissza, ha egyáltalán, az elő-tudatban őrzöttek könnyebben, olykor akaratlanul, de akár akaratlagosan is előhívhatók. („Hol is találkoztam ezzel az emberrel? Kire hasonlít?”)

Senkinek sincs folyamatos emlékezete, mivel az emléknymok nem függnék össze egymással lineárisan. De az emlékező összekapcsolja őket az úgynevezett önéletrajzi narratíva formájában. Nem egyetlenegy, hanem számtalan önéletrajzi narratíva formájában. Locke szerint ez az önéletrajzi narratíva egy ember „identitása”. A magam részéről „szubjektív identitásnak” nevezném, szembeállítva az „objektív identitással”, azzal az identitással, amellyel mások tekintete az embert meghatározza. Hogy e kettő hogyan függ össze egymással, arról még szó esik később.

Az önéletrajzi emlék elsajátíthatatlan magántulajdon, mert az emléknymok azok. Senki más nem férhet hozzájuk. Önmagunknak kötjük össze őket egységes történetté, ha mindig másként is. Másként ugyan, de mindig az elbeszélő jelene szempontjából. Különböző másoknak más-más történetet beszélünk el. Nem azért, mert hazudunk (bár azt is tehetjük, mivel az emléknymoknak nincs valóságpróbájuk), mert akkor is, amikor nem hazudunk. Attól függően, hogy kinek, mikor és milyen alkalommal beszéljük el, módosul az önéletrajzi narratíva. S attól függ az is, hogy mit nem mondunk el.

Az elbeszélésben az ember az emléknymokat és a felejtést adagolja. Háromféle felejtésről beszélhetünk. Az első, amikor a traumatikus élmény olyan mélyre süllyed (metaforában szólva) a tudattalanba, hogy az

emlékező akaratából nem fordítható vissza rövid távú memóriává. A második, amikor a már a hosszú távú emlékezetbe lesüllyedt és onnan mégis előhívható emlékre borít fátylat az emlékező, mivel az „jó érzését”, „önigenlését” sérti. Személyisége önvédelméből nem hívja vissza az emléket: egy szégyent, egy bántást, egy ámulást. A harmadik felejtés lényegében „pragmatikus”. Azért felejttem el, azért nem „hívom vissza”, „bár visszahívhatnám”, mert már nem tartozik hozzám, nincs szükségem erre az emlékre, tudásra, képességre. Mint egy elfelejtett futó szerelmi kaland, vagy akár egy elfelejtett verssor. Persze ezek csak típusok, minden eset egyedi.

De hadd térjek vissza az emléknymhoz. Nincs emléknym értelmezés nélkül. Nem önmagam, hanem a másik (a mások) rögződnek meg az emléknymomban. Én (önmagam) élem át a fájdalmat, örömet, félelmet, de „valami” vagy „valaki” (aki okozza) őrződik meg emlékezetemben.

Az elemi kollektív emléknym (földrengés, hurrikán stb.) esetében ez a valami nem igényel különös interpretációt. Bár a bonyolultabb kollektív emlékezés esetében (mint például a budapesti gettóban túlélők emlékiratai) az emléknymok tartalma is egyedi (például az egyik egy „svájci házban” élt túl, a másik hamis papírokkal Újpesten bujkálva), s így az emléknymok interpretációja is az, a képzelőerő szűk területen mozog. Az élmény tartalma ugyanis nem vonható kétségbe.

Egy kollektív emléknym ugyanúgy behelyezhető az önéletrajzi narratívába, mint minden más élményp tapasztalat, s abban ugyanolyan szerepet játszhat, mint minden más. Az életembe, amikor elbeszéltem, beilleszttem a földrengést, a vasúti szerencsétlenséget, az 56-os felvonulást, ahogy egy szerelmi csalódásomat is. Az önéletrajzi narratívában a kollektív emlékezetnyomnak nem okvetlenül van kitüntetett szerepe. A történész, a természettudós vagy akár a katasztrófa-védelem számára persze lehet.

A kollektív emlékezettel szemben a kulturális emlékezet majdnem kivétel nélkül minden emléknymban meghatározó szerepet játszik. Mitől félek? Ki jelent meg a fényben? Miért bánt ez vagy amaz? Sem az

emléknymok eredeti értelmezése, sem ezen értelmezések későbbi felülbírálása (tehát a másodlagos értelmezés) nem gondolható el a kulturális emlékezet tekintetbevétele nélkül.

Mindennek a bemutatásához szükség van arra, hogy röviden kitérjünk az úgynevezett „objektív” identitás értelmezéséhez. Leibniztől egészen Beauvoirig több-kevesebb következetességgel, de számos

filozófus állította, hogy egy ember identitását mások tekintete (*regard*) határozza meg, vagy legalábbis döntően befolyásolja. Leibniz szerint az embert „nevéről” és „arcáról” azonosítják, míg Beauvoir szerint a nőt a férfi tekintete határozza meg. Bármelyik tézist fogadjuk is el, mindkettőben van valami közös. Ugyanis az, hogy az emléknymok interpretálása, a szubjektív tapasztalat mások tekintetének befolyása alatt történik. Ezek a mások pedig a kulturális emlékezet hordozói, mivel a hagyomány, a hitvilág szövegeit és normáit hordozzák. Ez történhet közvetlenül, de közvetve is, itt a közvetlen hordozója. Minden kisgyermek hall mesét, népmesét. Ezt vagy azt a mesét. A mesék, ahogy a mítosz is, melynek a mesék „lesüllyedt” maradványai, a kulturális emlékezet hordozói. A „gonosz” a mesékben a boszorkány, az ördög, a mostoha, a sötétség vagy a vadállatok alakjában

jelenik meg. A gonosztól, a ránk leselkedő veszélytől való félelem tapasztalataiban mindig jelen van a kulturális emlékezet. Az európai gyerek félelmeiben ritkán jelenik meg az oroszlan, de annál gyakrabban a farkas, minthogy az európai népmesevilágban többnyire a farkas a gonosz. Egyedül vagyunk ötévesen a sötétben. Halljuk, hogy valami/valaki megmozdul. Jaj, a farkas!, sikoltozunk, pedig még sosem láttunk farkast, legfeljebb az állatkertben, de az állatkerti farkas semmiféle hatást nem tett ránk, nem is féltünk tőle. Röviden: az általunk személyesen sosem tapasztalttal vagy a meg tapasztalhatatlannal értelmezzük azt, amit tapasztalunk. Így még a legkezdetlegesebb emléknym is tartalmazhat kulturális emlékezetet. Pontosabban szólva, az interpretáció benne foglaltatik a tapasztalatban. Hiába tudjuk később, hogy hülye gyerekek voltunk, hiszen nincs is a városban farkas, s még ha lenne is,

sem mászhatna át a redőnyön a szobába. Hiába értelmezzük újra a tapasztalatot, úgy emlékszünk vissza rá, ahogy tapasztaltuk. Ebben az esetben az újraértelmezés tartalma más, mint az emléknym eredeti értelmezése. De ez nem mindig van így. Ramon Llullnak a XIV. században például négyszer jelent meg Krisztus a levegőben lebegve. Ez volt az emléknym, amelyet egész életében egyfajta személyes kinyilatkoztatásként követett. Azaz a Bibliában, a hitvilágban, az írásos és szójhagyományban megtestesülő kulturális emlékezet és a személyes élmény összefonódott egymással. E kettő egymást értelmezte. Az eredeti értelmezést Llull sosem bírálta felül.

A kulturális emlékezetnek írásban vagy szójhagyományban, ítéletekben, eszmékben, képekben a szó szoros értelmében megtestesülő szövegei közismerten változnak. Az sem ritka, hogy különböző szövegek élnek egymás mellett, gyakran egymással konfliktusban. Számos híres megvilágosodástörténet egyúttal kulturális szöveg váltás. Mint Ágoston esetében az a bizonyos, a Biblia egy passzusára mutató „tolle, lege!”. Maimonidész a XI. században arról panaszkodik, hogy manapság már senkihez sem szól Isten. Ez a kulturális emlékezet pluralizálódása nyomán még inkább igaz.

Mindaddig csak arról beszéltem, hogyan van jelen a kulturális emlékezet már az emléknymokban is. Az önéletrajzi elbeszélés azonban nem is érthető meg a kulturális emlékezet nélkül.

Emléknymaik a felsőbbrendű emlősöknek is vannak, ahogy álmodnak is. De csak embernek lehet önéletrajz, csak ember tudja összekapcsolni az elszórt emléknymokat elbeszéléssé. Az ember esetében az ösztönvezetést majdnem százszázalékosan átveszi a társadalmi szokásrendszer vezetése, és ehhez nem esetlegesen tartozik a kulturális emlékezet, mivel anélkül nem is létezik. Minden önéletrajzi narratíva kulturális emlékhordozó. De történelmileg változó, hogy hogyan és milyen mértékben az. Ez ugyanis, többek között, azon múlik, hogy maga a kulturális emlékezet homogén-e vagy sem. Százszázalékos homogeneitás nincsen, de ebben a problémakörben a viszonylagos homogeneitás is elégséges útmutató.

A generációkon, mi több, évszázadokon, akár évezredek keresztül domináló, a kulturális emlékezetet meghatározó, többnyire írásban is közvetített, továbbá homogenizáló szövegeket „mesterelbeszéléseknek” tekintem. Ilyen „mesterelbeszélések” az európai kultúrában a görög tragédia és filozófia egyrészt, a Biblia másrészt. Bizonyára hasonló mesterelbeszélések jellemzőek más magaskultúrákra is, mint amilyen az egyiptomi, kínai vagy indiai, de ismereteim nem elégségesek ahhoz, hogy ezeket is bevonjam az elemzésbe.

Mikor egy görög tragédiában valaki elbeszéli az életét, akkor ezt maga is beilleszti az ősök életébe. Semmi sem a hős születésével vagy hányattatásaival kezdődik, legyen az Ödipusz vagy Antigóné, vagy Oresztész, hanem az ősök történetével, azaz a kulturális emlékezetben megőrzött történetekkel. Így a tragikus hős

saját történetét, önéletrajzát beleilleszti a kulturális emlékezet láncolatába, méghozzá úgy, hogy maga is a kulturális emlékezetben megőrzendő, átörökítendő emlékezetté válik. A Bibliában hasonlóképpen illeszti be például a próféták életük hányattatásait, ahogy reményeiket is, az ősök történeteibe, s maguk ezek a hányattatások is újraélhető kulturális hagyománnyá válnak, mint például Jézus számára.

A hagyományban megőrzött, ismert önéletrajzi emlékezetek, amelyek a mindenkori „vég” szempontjából, azaz a mindenkori jelenkorból vannak megírva, és lineáris elbeszélést alkotnak, nem a tisztán homogén kulturális emlékezet talaján, hanem két kulturális emlékezet találkozási pontján, esetleg konfliktusában születnek meg. Itt van például elsőnek egy korai önéletrajz, Platón 7. levele (tekintsük eredetinek). Platón a homogén hellén kulturális hagyományt, elsősorban Homérosz autoritását megkérdőjelező Szókratész tanítványa. A szürakúziai kalandok, csalódások platóni elbeszélése, az emléknymok tendenciózus összekapcsolása egy másik, alapvetőbb élettapasztalatra vonatkozik. Ugyanis arra, hogy egy gondolkodó számtalan tévelygésen keresztül hogyan jut el az abszolút igazsághoz. Nos, ez a platóni narratíva modellé válik. Nemcsak azok számára, akik ismerték, de azok számára is, akik nem ismerték. Nem úgy vált modellé, hogy utánozták, hanem hogy életüket valóban ebben a modellben élték át. Azaz állandóan ismétlik.

A filozófusok számára Platón 7. levele az önéletrajzi emlékezet tartalmi, és nem csak szerkezeti modellje lett. Csak ismételni tudom: nem arról van szó, hogy egyenesen utánozzák, hanem hogy az elbeszélés idején az életükben döntő emléknymokat így állítják össze elbeszélés formájában. A csúcsról tekintenek visszafelé, az igazság csúcsáról saját korábbi tévelygéseikre. S azt az emléknymot felejtik el, amely nem illeszthető bele ebbe a teleológiai narratívába. Augustinus vallo-másairól már megemlékeztem, amikor a „tolle lege” életfordító élménytapsztalatra utaltam. Ágoston esetében, saját bevallása szerint, ez az élménytapsztalat döntötte el két kulturális emlékezet közötti választását. Ez volt a fordulópont az Igazsághoz, az abszolút Igazsághoz vezető úton. Még Descartes is ebben a cipőben jár a módszerről való értekezésében. Ő is azt írja le, hogyan jutott el az Igazság felfedezéséig. Ő is hivatkozik egy életfordító élménytapsztalatra, méghozzá egy többrészes álomra, amely a helyes úton elindította. Mindig a jelenből nézünk a múltba, a végből a kezdetre, a csúcsról a lapos mezőre. Alapjában minden önéletrajzot író (vagy akár csak elgondoló) filozófus arról beszél (magának vagy másnak), hogyan jutott el az Igazsághoz, akár ahhoz az igazsághoz is, hogy igazság nincsen, és a filozófia értelmetlenség. A kulturális emlékezet vezeti az önéletrajzíró tollát. Elvárják tőle ebben az esetben nemcsak a narratíva szerkezetét, hanem a kérdést is, amely körül az önéletrajzi elbeszélés forog.

Ami azonban a filozófiai önéletrajzi elbeszélés általános szerkezetét illeti, az nem különbözik a filozófiai-

étól. Minden önéletrajzi elbeszélés, mint erről már volt szó, teleologikus, azaz visszatekintő. Az elbeszélő énje mindig fölnyit élvez az elbeszélő énnel szemben, minthogy nála van a célszalag s így a törekvés, amelynek a jelen akarva-akaratlanul az eredménye, azaz a célja. Maga a törekvés már a múlté. De nem egészen. Azzal, hogy a történetben a múlt jelenné alakul, a jelen szempontjából módosítható.

Itt kell visszatérnem egy már elejtett gondolathoz, az úgynevezett „objektív identitás” kérdéséhez. Ahhoz a gondolathoz, hogy a mások tekintete határozza meg az embert, mivel meg akar felelni a tekintet igényeinek, ítéletének, követelményeinek. A mások tekintete (mint ahogy erről szintén volt már szó) egyfajta kulturális emlékezetet testesít meg. Azaz nem okvetlenül az eleven, az emberrel harcoló vagy őt támogató Mások tekintete, hanem a példák, azaz a példaképek, az ősök szimbolikus tekintete. Ha viszonylagosan homogén a Mások tekintetében ítélező kulturális emlékezet, akkor tudom, hogy minnek kell megfelelnem, minnek feleltem meg, és mikor mondtam csődöt. Mondjuk egy sértést bosszút kell állnom, ahogy őseim is mind ezt tették. Ha például egy Montague vagyok, akkor gyűlölöm kell, azaz ellenségemnek tekinteni mindenkit, aki Capulet. S ha történetesen meghalok ősi családom becsületének védelmében, akkor önéletrajzi narratívám sikertörténet lesz, s halálos ágyamon így is fogom magamnak vagy másoknak elbeszélni. Szégyellhetek sok mindent, amit életemben elkövettem, megbánhatom, vagy, fordítva, vállalhatom, de így vagy amúgy, a magam élettörténetét a kulturális emlékezetben rögzített történeteken mértem. III. Richard (Shakespeare-nél) például Jézus szenvedéseiként éli át saját megaláztatását.

Teljesen homogén kulturális emlékezzettel persze nem lehet dolgunk, mikor a magas civilizáció drámáiról vagy normáiról beszélünk, de viszonylag homogén kulturális emlékezetről igen. Ha valaki két, lényegében különböző kulturális emlékezet keresztüzében áll, gyakorta választja az egyiket a másik ellenében, ahogy ezt Ágoston tette. Platon nem egy alternatív kulturális emlékezetet választott, minthogy az nem létezett, inkább ő volt annak az alapító atyja. Ágoston azonban választotta a Bibliát Rómával szemben, az ő ősatya nem Romulus volt immár, hanem Ábrahám. De Ágoston nagy kivétel volt. Manapság az, ami akkor kivétel volt, ha nem lett is szabállyá, de tipikus, gyakori.

A modern világ mindebben két változást hozott. Az egyik nem olyan radikális, mint hinnénk, a másik az.

Mesterelbeszélésnek azokat a kulturális emlékezetben rögzített történeteket, eszméket és normákat nevezttem, amelyek folyamatosan táplálják a generációkat, ha módosításokkal is. Olyan történeteket, melyek akkor is jelen vannak azokban a bizonyos tekintetekben, ha nem ismerik az eredetüket. Említettem, hogy Európában két efféle mesterelbeszélésről beszélhetünk. Az egyik a Biblia, a másik a görög-római filozófia, dráma és intézmények. Ezek a mai napig mesterelbeszélések maradtak. Minden gyerek, aki először látogat el egy régi képtárba, látja a Biblia és a görög mítosz törté-

neteinek ábrázolását. Egy ilyen látvány megőrződhet egy emléknym formájában, s részt vehet az emléknymokból összeállított önéletrajzi narratívájában. Egy európai otthonosan érzi magát ezekben a narratívákban, akkor is, ha eredetüket nem is ismeri. (A minap hallottam egy akadémiai székfoglaló előadást a Biblia szerepéről a *Szózatban*. Vagy: miért szenátus a szenátus? Miért beszélünk demagógiáról vagy populizmusról?) Akik ezeket a szavakat kimondják, nem szoktak a kulturális emlékezetre gondolni, melyben megőrződtek. Mondanom sem kell, hisz ez volt ennek az előadásnak a kiindulópontja, hogy a két mesterelbeszélésen kívül, azokkal együtt, számos elbeszélést sajátítunk el, legyenek azok népmesék, viccek, anekdoták, legendák. Különböző népek, rétegek, nemzetek különbözőket.

Van azonban a modern (mai) önéletrajzi elbeszélésnek egy új sajátossága. Ez az új sajátosság a freudi forradalommal együtt született. Az önéletrajzi elbeszélés demokratizálásáról van szó. A kifejezés nem a legszerecsesebb, de mégis érzékelteti, hogy mire gondolok. Manapság ugyanis nemcsak a történelemformálók, szellemi újítók írnak önéletrajzt, hanem jóformán mindenki. Legyen valaki bár filmszínész, dalszerző vagy dalénekes, divattervező, regényíró, politikus, háziasszony, focista, bokszoló, borász, modell, vagy akár egy efféle híres ember férje, illetve felesége, mindenki ír önéletrajzt. Azaz egyre inkább elterjednek az olyan önéletrajzok, amelyekben a közös kulturális emlékezetnek, a mesterelbeszéléseknek kevés szerep jut, vagy alig jut szerep. Olyan önéletrajzok, amelyekben az egyén története, a sikertörténete nem kapcsolódik egy másfajta múlthoz, a kulturális emlékezetben megőrzöthöz. A kulturális emlékezet, hogy úgy mondjam, specializálódik, egyre inkább kollektív tapasztalatokra redukálódik. Ahogy arra már a kezdetben utaltam: az efféle önéletrajz radikálisan különbözik attól a tanúságtételtől, melyet a kollektív emlékezetre vonatkozó élménytápasztalat beszámolóiban olvashatunk vagy hallhatunk. Amazok jelentősége ugyanis nem az egyéni életsorsban, hanem az egyéni sorsokban megtestesülő történelmi tapasztalatban rejlett. A kollektív emlékezetre vonatkozó élménytápasztalat Énjének nem kell különösen érdekesnek lennie, mert itt maga a tapasztalat hordozza az emlékezetet.

VISSZA A KEZDETHEZ

Csak az egyénnek van elméje, csak az egyén tud emlékezni, ahogy álmodni és fantáziálni is csak az egyes ember tud. Joggal mondhatjuk ezért, hogy a kollektív emlékezet vagy a kulturális emlékezet fogalmi, Kanttal szólva, az Ész eszméi, tehát nem empirikusak, azaz nem tapasztalhatók. De még ha ezt elfogadnánk is, hozzá kellene tennünk (megint Kanttal szólva), hogy hatásuk empirikus, azaz meg tapasztalható. Az előadásban ezt a hatást igyekeztem értelmezni. S ezzel zárom is mondandómat. □

HA REFERÁTUMOT TARTOTTAM VOLNA

SZÜCS JENŐ

*Az Új Márciusi Front
1988. november 5-i vitanapjának
jegyzőkönyve alapján*

A „harminc éves” megemlékezések sorában adjuk közre annak az előadásnak a szövegét, amelyet a XX. század egyik legjelentősebb magyar történésze, Szűcs Jenő (1928–1988) a magának az Új Márciusi Front nevet választó politikai csoportosulás 1988. november 5-i vitanapján elmondott. Szűcs Jenő esszéje Európa három történeti régiójáról először 1980-ban a szamizdat *Bibó Emlékkönyv*ben jelent meg. Ebben optimista víziót fogalmazott meg arról, hogy vannak

történeti alapjai a közép-kelet-európai régióban a nyugati típusú demokrácia alapját adó „civil társadalom” kialakulásának. Ehhez a gondolathoz kapcsolódik kevésbé derűlátóan – a halála előtt néhány héttel elmondott utolsó beszéde, amely nyomtatásban egy ma már nehezen hozzáférhető kiadványban volt olvasható. 2018-ban az emléke előtt tisztelegve újraközölte az *Átlátszó*, ezt teszi a *BUKSZ* is – némi kiegészítéssel az eredeti nyomtatvány alapján. K.G.

Szűcs Jenő: Mint látható, a szereposztás az, hogy mindenki valamilyen szakmát, bizonyos megközelítési aspektust képvisel. Nekem nem állampolgári, hanem történészi minőségemben kell valamit mondani, s éppen ezért az égvilágon semmit nem akartam mondani. Formai tévedés történt. Én nem vállaltam ezt a referátumot, és le is akartam mondani. Írtam egy levelet az Új Márciusi Frontnak, amelyben megindokolom, hogy miért nem célszerű most történeti aspektusból megközelíteni az itt vitatandó kérdést. Az Új Márciusi Front vezetősége azonban azt mondta – nem is tudom, minek mondtam, nincs is vezetősége, szerencsére –, hogy olvassam fel ezt a levelet. Természetesen nem olvasom föl a formai részét, hanem csak a hat pontba foglalt lényegét. Ha referátumot tartottam volna – írtam –, Bibónak abból a nyilatkozatából indultam volna ki, hogy nem hisz a történelemben feltétlen szükségszerűségeket, hanem – mint írta – „hiszek bizonyos nagy vonalakon belül több-kevesebb lehetőségben, melyet lehet elpuskázni és lehet szerencsés vágányokra irányítani”. A demokráciáról van szó, ugyebár: ennek lehetősége vagy elpuskázása a tét; erről kellene beszélni.

Erről azonban én, ha őszinte vagyok, sajnós, a következőket tudom mondani – természetesen vázlatzerű vezérszavakban és tézisszerű fogalmazásban:

1. A demokrácia több-kevesebb lehetősége ebben a pillanatban adva van két tényezőben is: Az egyik, hogy a válság nemcsak értelmes és elemzésre képes embereket készítet arra a következtetésre, hogy a – komplex – válság meghaladására az egyetlen igazi alternatíva a gazdaság reformjával összhangban a demokrácia, nem pedig „demokratizmus” kiépítése lenne, hanem immár a hatalmi szférát is a demokrácia retorikába kényszeríti. A másik, hogy a nagyobb szabású válság végre egy intelligens és energikus poli-

tikust is arra kényszerített, hogy kimondjon valamit abból: a szocializmus Kelet-Európában átsúlyozódott elveinek egybekovácsolása *valamivel* tarthatatlan. Ez a *valami* többé-kevésbé jól leírható a több évszázados orosz autokrácia – Marx szerint ugyan ázsiai despotizmus – jegyeiben, ideértve alapvető szerkezeti jegyeit, a „birodalom” és a gazdaság, a „gazdasági világ” fúziója egyfajta messianizmus jegyében és a társadalom államosítása talaján. És egyebeket, amikről Gorbacsov egyelőre csak mértékkel ismert be valamit, jóllehet természetesen már az is világtörténeti jelentőségű, hogy a zsarnokságot zsarnokságnak nevezi; másfelől szocialista jogállamról, erről a párttörténet szótárában hiába is keresett fogalomról beszél. Mellékes, hogy magára a részleges felismerésre, a kényszerpályán visszatérő történeti modellek tényére ugyancsak egy hagyományos „szerkezeti” elem kényszeríti, hiszen a Nyugattal való hatalmi egyensúly tarthatatlan a politikai status quo mellett.

2. Ami tehát a „lehetőséget” illeti, a dolog e pillanatban két irányból sem fest rosszul. A legkisebb baj az, hogy válság kényszeríti ki a reformszellemet; hiszen a történelem megannyi példát kínál arra, hogy éppen válságokból születtek új struktúrák. Csakhogy nagy valószínűséggel el fog puszkázódni, s ami a leg-sajnálatosabb, nem is két, hanem három okból.

3. Az egyik ok, hogy egy pillanatig sem hiszem, hogy a hatalom pólusán (ahol elég eredményesen gyökeresedett meg az imént jelzett fúzió kicsinyített mása) egy-két (két-három?) felelős emberen kívül bárki is komolyan gondolna demokráciára. A demok-

■ Elhangzott az Új Márciusi Front 1988. november 5-i „Kiút-keresés – a konszolidáció alternatívái” címmel megrendezett vitanapján. Lásd Lázár István (szerk.): *Új Márciusi Front 1988*. Műzsák Közművelődési K., Bp., 1989. 208–213 old.

rácia ugyanis, azaz, megint Bibót híva segítségül, a „szabadság objektív technikája”, nagyon hamar nemcsak megkérdőjelezné, hanem alighanem rosszabbat is csinálna azzal a hatalmi monopóliummal, aminél fontosabb a benne részesülők számára nincs. Más kérdés, és önmagában is a válság egész komoly szimptómája (de aligha egyébé), hogy pártfunkcionáriusok kezdenek hovatovább úton-útfélen többpártrendszerrel beszélni. Nota bene; akkor, amikor én, jöllehet, hajlamaim szerint aztán igazán szívesen élnék egy klaszszikus parlamenti demokráciában, legfeljebb huszadik helyen pengetném ennek elvi lehetőségét. Természetesen, amit Bihari Mihály barátom elmond, az valami más; én pontosan a szó szerinti többpártrendszerre gondolok. De akár például a párt és állam következetes és valóságos elválasztása az alsó szinttől a legfelsőig – sokkal elemibb követelmény egyelőre.

4. Az elpuszkázódás másik és világtörténetileg természetesen súlyosabb tényezője, hogy – kívánságommal ellentétben, de sejtésem szerint – Gorbacsov reformkísérlete vagy az orosz autokrácia történetében ciklikusan fel-felmerülő, majd elvetélődő próbálkozások sorsára fog jutni, vagy a mi szempontunkból nem sokkal jobb, „szocialista” kiadása lesz Nagy Péter reformjainak. Mondani sem kell, hogy az utóbbi sem segítené elő a demokrácia kivirágzását Magyarországon.

5. Ezeknél is leverőbb azonban, hogy módfelett szkeptikus vagyok a másik, a „társadalmi” pólust illetően is. Ez a társadalom képes kivételes helyzetekben – lásd 1956 – heroizmusra. Normális állapotban olyasmikre, amit összevontan ügyeskedésnek neveznék. Ám ami a fő: kevés fogalma van arról, hogy mi az a civil társadalom. Nem csoda. Na persze, meg kellene tanítani rá. De nem keverendő össze a *Sollen* és a *Sein*. Egyelőre az a billenő pont, hogy a válság csak a társadalom elemi erejű kényszerítő erejével *együtt* lenne képes a demokráciát kierőszakolni, és pedig egy olyan „civil társadalmi” jellegű, józan és fegyelmezett alapállásból kiindulva, amelyben nem a hatalom megosztása (vagy éppenséggel, ami még rosszabb, a hatalomból való „részesedés”) a legfőbb

áhitott cél, hanem a hatalom minden oldalú, módszeres reformmunkálatokkal kidolgozott, intézményes *ellenőrzése*. Ha nem keverem össze a kívánságot a valósággal, negyedéves impresszióim nem szólnak amellett, hogy az egyébként lelkesen üdvözölt egyletesdi és kvázi pártalakulások mögött formálódna valami a civil társadalomnak abból az *ellenállhatatlan* erejéből, ami egyebek közt egyelőre – legalább egy

„belső” közmegegyezés alapján – megteremtene a feltételt, mely nélkül jottányit sem lehet mozdulni, vagy éppen csak egy jottányit.

6. Hadd zárjam a kört azzal, hogy ha referátumot tartottam volna, kézenfekvő módon valamiképpen valóban a történeti dimenzióból kellett volna kiindulnom, mint ahogy e körül már forgolódtam, amolyan „Ember küzdj, és bízva bízzál” alapon. Más dolog azonban elemezni, és más világosan és pontosan kimondani a jelenre vonatkozó facitot. Az európai régiókról szóló írásom végkicsengése, sajnos, az a lapidáris és megfoghatatlan általánosság, hogy valamilyen gyökérzete megvan a magyar történelemben és általában ebben a szerencsétlen régióban a demokráciának, következésképpen a Kelet-Európába való (de facto bekövetkezett) elcsúszás visszafordításának a remé-

nye. Milyen? Mennyi? Nehezen vizsgálható, és nem is az én eszközeimmel. Mindenesetre a visszafordítás eddigi kísérletei, 1956, 1968, 1980 a maguk más-más stílusával manifeszt módon bizonyították egyrészt, hogy a Közép-Kelet-Európa vagy Kelet-Közép-Európa (ahogy vesszük) valóban virtuális valóság, másrészt, hogy a valóságban nem sok helye van.

Most azonban e kétnapi töprengésem lényege – két napig töprengtem – ebben a vonatkozásban az lenne, ha módszeresen és lelkesen bizonygatnám: a magyar társadalom *történetileg* determinálva van a demokráciára, az mintegy történetileg „megilleti”. Sajnos azonban, a kiindulópontként vett kategóriákban kifejezve, bárhová nézek, úgy látom, hogy a „szükségyszerűségek” nagy súlya és a „lehetőségek” törekenysége mellett ilyen konklúziót *homo historicus* minőségemben nem tudok kimondani. Más kérdés, hogy *homo politicus* minőségemben mit szeretnék.

Bárcsak egyik pontban se lenne igazam.

Már most talán mondanom sem kell, hogy mind-
ezt nem azért írtam le, hogy bárkit is bevonjak
szkepticizmusomba. Mindebből ugyanis koránt-
sem következik, hogy egy reformmozgalomra – szép
álomként: új „reformkorszakra” – ne kellene min-
den erővel törekedni; hogy ne kellene ama bizonyos
„technikák” kialakítására minél több javaslatot ten-
ni, és így tovább. Ellenkezőleg! Csakhogy ez nem
az én asztalom, legalábbis egy ilyen vitaülésen nem.
Amit én el tudnék mondani, azt mind elmondták,
leírták már részben az itt jelenlevők is, sőt most tettek
technikákra javaslatokat, amelyek igen érdekesek.
Nem szeretek nem saját ötleteimmel kiállni.

Befejezésül még néhány mondat. Ha már bekö-
vetkezett ez a malőr, kényszerítve vagyok arra is,
hogy az Új Márciusi Fronttal való viszonyomat tisztá-
zzam. Két, talán közérdekű, érdeklődésre számot
tartó pontot mondanék el, leszögezve, hogy az
Új Márciusi Front proklamációját azért írtam alá,
résztevőjévé azért váltam, mert a kezdeményezést
rokonszenvesen felelősnek vélem, a résztvevők zömét
szakértelmük, illetékességük és morális magatar-
tásuk alapján nagyra becsülöm, a végső szöveggel
egyetértek (legalábbis nincs benne olyan, amivel
ne értenék egyet). Minthogy pedig szeretnék bízni,
még ha a vázolt heroikus pesszimizmus jegyében is,
valamiféle civil társadalom kiformalódásában, ennek
normáihoz igazodva elfojtottam egy kisebbséggel
szemben táplált fenntartásaimat. A dolgok ne „sze-
mélyi” szempontokon múljanak, ha maga a dolog
jó. Nagyjából ezt mondtam magamban, üdvözlőlvén,
hogy az Új Márciusi Front nem kíván párttá lenni,
minthogy ez esetben fel sem merült volna, hogy vala-
mit mondjak magamban.

A dolog azonban nem lett olyan jó, ahogy kellett
vagy lehetett volna. Nemcsak formai szépséghiba
az, hogy szeptemberi lett a *Márciusi Front*. Hogy a
magam mániái köréből hozzak példát: Bolognában
már 1200 körül tételesen kimondták, hogy bármely
communitas létezhet *sine auctoritate principis*, a feje-
delem autoritása nélkül, a kommunális „szabadság”
detto, minthogy senkinek eszébe sem jutott 1200
körül ott, hogy a kettőt szét lehet választani. Ezzel
szemben például Oroszországban 1917-ig a „szabad-
ságot” (értsd bármely szorosan limitált álfüggetlenséget)
elvileg mint állami „adományt” fogták föl. És 1917
után? ... Ez szónoki kérdés. Mármost szimbolikus
jelentősége van annak, sajnos, hogy az Új Márciusi
Front a Politikai Bizottság autoritásából kelt életre.
(A juristák másik része persze, hogy igazságos legyen,
Bolognában 1200 körül szintén azt vallotta, hogy az
autonóm közösségi lét csak *ab auctoritate principis*,
azaz csak a privilégium erejénél fogva létezik.) Itt
tehát van egy kényes billenőpont, melynek elvi jelen-
tősége van, sőt további kiágazásai is vannak, még
akkor is, ha a kézenfekvő magyarázatot ismerem. A
másik pont az volt, amiben itt már elhangzott helyre-
igazítás: a konszolidáció fogalma ennek a vitaülésnek

a címszavában. Ez az 1987. december 23-i megál-
lapodással szemben, amely gyökeres átalakulást tűzött
ki célul, mást mond. De itt erről már magyarázatot
kaptam. Én nem voltam jelen, amikor ez a cím meg-
született, remélem, nem freudi elvétel alapján. Ezzel
levelemnek azt a részét, ami közérdekű, felolvastam.

VÁLASZOK, REFLEXIÓK A VITÁRA*

Szűcs Jenő: Kaptam egy személyhez szóló kérdést,
amelyre nem árt néhány mondatot fordítani. A kérdés
így hangzik: a proli társadalmat már kipróbáltatták
velünk; nem lehetne-e a „civil társadalom” helyett a
„polgári társadalom” magyar kifejezést használni?
Természetesen nem azzal kellene itt az időt tölteni,
hogy milyen fordítási vagy nyelvhasználati gondjaink
vannak. De van valami emögött, ami megér néhány
gondolatot, anélkül, hogy az európai állambölcsélet
és jogfilozófia nagyon mélyeséges mélyére merülnénk.

Nos, a „polgári társadalom” nem terminus tech-
nicus, a „civil társadalom” terminus technicus. A
„civil society” fogalmát elsősorban az angol és ame-
rikai politikai teoretikusok és jogfilozófusok használ-
ják. Nem véletlen, hogy a kifejezés ott gyökeresedett
meg leginkább, ahol a korai, a premodern és modern
struktúrák közt viszonylag organikus folyamatosság
létezett. A „civilis societas” kifejezés már az antikvi-
tástól élt, és mindig azokban a korszakokban merült
föl újra, mikor az „állampolgár” fogalmát akarták
meghatározni. Az állampolgár megfogalmazásának
egyébként két érdekes és a modern demokrácia szá-
mára fontos fogalmi jegye volt, hogy úgy mondjam: a
neosztoikus filozófiától a középkor jurisprudentiáján
át Montesquieu-ig és a modern korig. A „civil társa-
dalom”, a „civilis societas” egy olyan társulat, amely
a „juris consensu” és az „utilitate communi”-n jött
létre; azaz a jog-konszenzus és a közhaszonban való
megegyezés alapján. Ezt már Arisztotelész is tudta
– ahol az európai gondolkodás elkezdődött, ott tud-
ták, hogy intézmények kellenek, jog, és a közhaszon
szempontjából közmegegyezés kell az alapelvekben
(amelyek lehetnek 12, 24, 36, teljesen mindegy),
valami, ami mögött szeparált érdekek vannak. Ami
azonban a „civilis societas” lényege: az, hogy bizo-
nyos dolgokban megegyeznek. Ez a megegyezés a
különböző nézetek között – szerintem – ma bille-
nőpontja a demokráciának, a demokrácia lehetősé-
geinek. (És én – természetesen az eredeti kontextus
értelmében – szkeptikus vagyok.)

A „civilis societas” kifejezés azért nem honosult
meg a magyar nyelvben, mert nem volt igazi magyar
demokrácia. Ha lett volna, akkor lenne egy ilyen
kölcsonszavunk: „civilis societas”, amely most olyan
anorganikusnak tűnik. Így tehát ebben a termino-
lógiai kérdésben meg lehet fogni valamit a dolog
lényegéből. □

* ■ Szűcs Jenő hozzászólása az idézett kiadvány 280–281.
oldalon

1989

ÉS A RENDSZERVÁLTÁS

A TÁRSADALMI CSELEKVÉS LEHETŐSÉGEI

A szegedi konferencia (1989. november 28–30.) előadásából

BIBÓ REHABILITÁCIÓJA 1989-BEN: A RENDSZERVÁLTÁS ELŐMOZDÍTÓJA ÉS AKADÁLYA¹

Bibó István leginkább az 1956-os forradalom hőseként került be a

BALOG IVÁN

köztudatba. 1989 előtt azonban csak az emigrációban és az ellenzék soraiban tekintették annak. A kommunista hatalom szemében a forradalom résztvevői a legjobb esetben megtévedt emberek voltak, vezetői azonban egyenesen a nép ellenségeinek számítottak. Az MSZMP verziója szerint 1956 közvetlenül 1920 örököse, az ellenforradalmi rendszer visszaállításának kísérlete volt; innen is kapta hivatalos elnevezését is (ahogy – jegyezzük meg! – az ellenforradalmi rezsim pedig az 1919-es kommün „forradalmával” szemben definiálta magát). E narratíva szerint az 1956-os felkelés – kihasználva a Rákosi-féle személyi kultusz idején elkövetett korábbi hibákat – vissza akarta állítani a Horthy-rendszert, és restaurálni a kapitalizmust is, vagyis a nép vagyonát vissza kívánta szolgáltatni a nagytőkéseknek és a nagybirtokosoknak, és újra a nép nyakára ültetni a klérust és a darutollas csendőröket. Aki ilyet tesz, aki újra a kizsákmányolók jármába akarja hajtani az országot, azzal szemben a legszigorúbb büntetéstől: a kivégzéstől sem szabad visszariadni. Hasonló a helyzet a felkelés ama célkitűzésével is, amellyel a szovjet csapatok kivonulását akarták elérni: ha sikerrel jár, a következmény az imperialista hatalmak térnyerése lett volna, ami a külföldi nagyburburzoázia jármába hajtotta volna a magyar dolgozókat. Annak, aki ezt az elbeszélést dekonstruálni akarta,² olyan 56-os politikusokkal és programokkal kellett előhozakodnia, akik/amelyek fel akarták számolni

a proletárdiktatúrát, az alapvető emberi szabadságjogok lábbal

tiprását anélkül, hogy mintegy visszafelé forgatnák a történelem kerekét: nem kértek sem a kizsákmányoló nagytőkések túlhatalmából, sem pedig a horthysta reakció irredenta, antiszemita, sovíniszta demagógiájából, és meg kívánták őrizni a termelőeszközök társadalmi tulajdonát. Szocializmust akartak, de politikai demokráciával párosítva. Ha sikerülne ilyen, autentikus mintaadó figurákat találni, a kádárista propaganda aljas hazugságai leleplezhetők volnának, és be lehetne bizonyítani, hogy 1956-ban nem ellenforradalom volt, hanem eszményien tiszta, csodálatos forradalom, amely nem a reakció, hanem az igazi, demokratikus szocializmus felé vezető utat mutatta volna meg országunknak, sőt a világ többi népének is.

Ez az elbeszélés nyilvánvalóan a mártírium motívumára épül: arra, hogy az igaz ügyet képviselő emberek egy csoportját alaptalanul vádolták meg, amiért nekik elégtételt kell szolgáltatni. Úgy is mondhatnánk, hogy rehabilitálni kell őket, ahogyan az ugyancsak ártatlanul meghurcolt Rajkot is – ezért is nevezhetjük ezt a beszédmodot rehabilitációs jellegűnek, amelyet a nagy különbségek ellenére a kommunista Rajk ügyével rokonít az is, hogy nem kérdőjelezi meg azt az előfeltevést, hogy a szocializmus ügye igaz ügy, a kapitalizmusé pedig nem az. E rehabilitációs beszédmod számára Bibó ideális kultusztárgyként kínálkozott: egy szocialista, aki egy pillanatra sem engedett az 1920 és 1944 közötti időszak restaurációjára irányuló törekvéseknek, és a tőkés rendet is következetesen elutasította, vagyis vele kapcsolatban bármiféle ellenforradalmat emlegetni nyilvánvaló justizmord volt. Ugyanakkor soha nem paktált le a Kádár-rendszerrel, tehát ez irányba sem tett semmiféle elvtelen engedményt. Emelt fővel vállalta a belső emigrációt a vele járó mellőzöttséggel, kizsájtottsággal, nyomorral együtt. Támadhatatlan erkölcsi

1 ■ Az SZTE ÁJTK Politológia Tanszéke által 1989 és a rendszerváltás: a társadalmi cselekvés lehetőségei címmel rendezett konferencián november 29-én tartott előadás szerkesztett változata. Vö. Balog Iván: *Bibó István recepciója – Politikai ártértelmezések*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2010.

2 ■ Ez főleg a *Bibó-életrajz*ban érzékelhető: *Bibó-életrajz* – II. Századvég – Európai Protestáns Magyar Szabadegyletem, Bp.–Bern, 1991.

tekintélynek számított. Személyében képviselte mindazokat az egész életükben megbélyegzett, háttérbe szorított embereket, akik részt vettek a forradalomban, és később sem adták fel elveiket.

1989 májusában a Bibó István Emlékbizottság (BIEB) konferenciát rendezett Szegeden, amely aktuálpolitikai nézőpontból mérlegelte, hogyan ültethetők át a gyakorlatba itt és most Bibó gondolatai. Ekkorra Bibó egy csapásra a lehető legaktuálisabbá vált, mellőzöttsége véget ért. Míg azelőtt gondolatai csak a tiltott és a túrt kategóriában léteztek, most hirtelen a hivatalos ideológia rangjára kezdtek emelkedni. Hívei korábban a margón, legfeljebb félellenzékből hallathatták a hangjukat, most azonban „éljen Bibó!”-t kiáltva hatalomra lehetett jutni vagy a hatalomban maradni.

A konferencia összehívására Bibó István halálának 10. évfordulója adott alkalmat, de inkább arra nyújtott kiváló lehetőséget, hogy a BIEB megalakításán megjelenő politikai erők a várható gyökeres fordulat utáni időkre készülve felmérjék egymást, és tesztelhesék politikai elképzeléseiket a rendszerváltás előestéjén.

A konferencia előadói egyvalamiben egyetértettek: abban, hogy nemet mondanak a fennálló rendszerre, és igent Bibóra mint az antikádárizmus szimbólumára. Májusban már mindenki belátta, hogy ha Bibó hősként ünnevelt kultuszfigurává válik, akkor „az 1956-ban ellenforradalom volt” tétel, az egypártrendszerű diktatúra fenntartásának első számú ideológiai támasztéka romba dől, a pártállami berendezkedéssel együtt.

Az viszont még egyáltalán nem volt világos, hogy az összeomló régi helyett mi van kiépülőben. Eppen ennek tisztázásához nyújtott kiváló alkalmat Bibó életműve s ezen belül különösen a harmadikutasága. Az állásfoglalás e pontban lakmuspapírként mutatta, merre haladnak a felszólaló politikusok, ideológusok, közéleti emberek, és mit tartanak zsákutcának. A vita tulajdonképpen akörül folyt, lehetséges és kívánatos-e 1989 májusában Magyarországon a bibói harmadik út.

Nézzük előbb azokat a hozzászólókat, akik maguk is a harmadik út híveként szóltak, és ebben Bibót jelölték meg szellemi elődjükként. Van, akinél ez csak az önigazgató szocializmus melletti állásfoglalásban és a nagy magántulajdon, sőt a piacosság elvetésében nyilvánult meg. Szalai Pál úgy fogalmazott, hogy „a piacgazdaság ráöntése Magyarországra ma egy nagyobb katasztrófával járna, mint amennyi van”.³ Más felszólalóknál viszont egy sajátos magyar út követését is jelentette, amit az urbánus Szalai viszont határozottan elvetett.

Sebestyén László, az egykori Petőfi Párt vezetőségi tagja kifejezetten így határozta meg a harmadik út lényegét: „A szárszói konferencián ez jelképesen így hangzott el, Németh László azt mondta: »Vitatkoznak azon, hogy Új-Guinea kié legyen, a hollandoké-e vagy az angoloké, és akkor feláll egy pápu, és akkor ő azt mondja, legyen a pápuaké.«”⁴ Hasonló szellemben nyilatkozik a Magyar Demokrata Fórum vezetője, Bíró

Zoltán is *Ismét harmadik út, saját út* című előadásában.⁵ A koalíciós idők Bibójára hivatkozik, aki szintén óvott mind a keleti, mind a nyugati modellt egyoldalú másolásától, és olyan vegyítésüket javasolta, amely hazánkat akár mintaaországgá is teheti. A mostani konstellációból sem következik – folytatja Bíró –, hogy „a politikai monopóliumok és diktátumok helyébe most a gazdasági monopóliumok uralmát építségünk és az ideológiai, politikai oligarchia helyébe magunkra szabadítsunk egy új fináncoligarchiát”.⁶ És mire támaszkodna az alternatíva? „Ez az erő mindenekelőtt a kisemberek sokaságában van, a kisvállalkozások, kissovetkezetek, a kis- és középzemek lehetőségeiben.”⁷

Bíró Zoltán tehát Bibót a nemzeti öncélúság⁸ híveként állítja elé, jóllehet Bibó számos művében elvetette ezt a felfogást – ő a szocializmus és a kapitalizmus közötti harmadik utat hirdette, nem egy sajátos magyar modellt. Bíró Bibó-olvasatát ugyanakkor az indokolja, hogy a kispolgárosodás programját hirdeti, és ebben is Bibót tekinti előképnek, aki a polgárosodást illetően valóban ezen a platformon állt. Ha azonban Bíró igazi üzenetét meg akarjuk fejteni, emlékezzünk meg előbb a konferencia legfontosabb eseményéről: az ország akkor első számú, legbefolyásosabb, legnépszerűbb politikusa, Bírónak és pártjának politikai szövetségese az akkor még hatalmon lévő MSZMP-ben, Pozsgay Imre üdvözölte a konferenciát és Bibó eszmeiségét, majd Bíróval együtt távozott.

A konferencián azonban nemcsak a népnemzeti irányzathoz tartozók tartottak előadást, hanem a Kádár-rendszer volt demokratikus ellenzékének képviselői is, akik közül később többeket is az SZDSZ színeiben láttunk viszont. Egy-két kivétellel mindegyikük eleve a harmadik út problematikájáról adott

3 ■ Szalai Pál: Hozzászólás. In: *A Bibó István Emlékbizottság (BIEB) konferenciája. Szeged, 1989. május 12–14.* Kézirat. SZTE Egyetemi Könyvtár, Társadalomelméleti Gyűjtemény. Dokumentumtár. Lista hagyatékai anyagokról, kéziratokról, dokumentumokról. 8-as dosszié, 1989. 2. old.

4 ■ Sebestyén László: *BIEB*, 2. old. Vö. Németh László: Második szárszói beszéd. In: uő: *A minőség forradalma – Kisebbségekben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok.* II. Püski, Bp., 1992. 1279–1291. old.

5 ■ Vö. Bíró Zoltán: *Saját út.* Eötvös, Bp., 1988.

6 ■ Bíró: in: *BIEB*, 28. old.

7 ■ Uo. Bibó a parasztpolgárosodásról: Bibó István: *[A Nemzeti Parasztpártról]*. In: uő: *Válogatott tanulmányok I–III.* Vál. és utószó Huszár Tibor. Szerk. és jegyzetek Vida István – Nagy Endre. A válogatásban és szerkesztésben közreműködött ifj. Bibó István. Magvető, Bp., 1986. II. köt. 399–443. old.

8 ■ Erről lásd Dénes Iván Zoltán: *Európai mintakövetés és nemzeti öncélúság. Értékvilág és identitáskeresés a 19–20. századi Magyarországon.* Új Mandátum, Bp., 2001.

9 ■ Szabó Miklós: Hozzászólás. In: *BIEB*, 1989. 7. old.

10 ■ Uo. 10. old.

11 ■ Dénes: *Európai mintakövetés.*

12 ■ Szabó: Hozzászólás, 10. old., vö. Uő: Nincs harmadik út. Gondolatok a magyar polgárosodás útvesztőiről. *Beszélő*, 2000. 1. szám, 53–58. old.

13 ■ Pető Iván: Hozzászólás. In: *BIEB*, 3. old.

14 ■ Bozókai András: Hozzászólás. In: *BIEB*, 3. old.

15 ■ Szalai Júlia: Hozzászólás. In: *BIEB*, 6. old.

16 ■ Juhász Pál: Hozzászólás. In: *BIEB*, 2. old.

17 ■ Uo. 4. old.

18 ■ Uo.

elő, vagy hozzászólóként erre reflektált. Ők azonban különböző hangsúlyokkal bár, de elvetették a harmadik út gondolatát.

Ebből a szempontból Szabó Miklós fogalmazott a legvilágosabban. Előbb felvázolta a harmadik út európai és hazai fogalomtörténetének csomópontjait: ez a kategória olyan társadalmi rendszert jelöl, amely a – marxi értelemben vett – kapitalizmus és a szocializmus helyett egy kistulajdonosi dominanciájú vegyes gazdaságban gondolkodik, de jelenti a köztes-európaiságot is, amely két nagyhatalom között próbál meg semleges maradni. Ami Bibót illeti, az ő harmadikút-konceptiója 1956-ban vált jellegadóvá. Ha akkor az utca emberét megkérdezték, akar-e kapitalizmust, ugyanolyan őszinte nemmel felelt, mint arra, kell-e neki a szocializmus. A „mit akar hát?” kérdésre pedig így felelt volna: „olyan rendszert akar, amely mindkettő előnyeit egyesíti, és mindkettő hátrányaitól mentes. A Nyugattól átveszi a nyugati élet-színvonalat és a nyugati demokráciát, és a Keletől azt, hogy nincsenek gazdag emberek.”⁹

Ez azonban a múlt: ma a harmadik út már egészen mást jelent – folytatta Szabó. Ma a keleti modell az elmaradottságot jelenti, mégpedig olyan mértékű fejletlenséget, ami történelmünkben soha nem látott mértéket öltene, és a harmadik világba való lesüllyedést jelentené. A harmadik út ideológiája 1989-ben nem egyéb, mint a harmadik világhoz tartozás ideológiája. Ma már semmi értelme a bandungi elvekre hivatkozni, ezzel csak a kőkorszakba bombáznánk vissza az országot. A harmadik út a másodikkal együtt egyértelműen megbukott: „vonzó gondolati kíséret volt, amíg két uralgó társadalmi rendszer helyett keresett más megoldást, de tévút, ha korszerűség és elmaradottság között keres köztes megoldásokat.”¹⁰ Szabó tehát a modernizációs diskurzust, az „európai mintakövetés”¹¹ politikai nyelvét használta, mondván: a nyugati modellnek nincs alternatívája. A szerző, akinek egyik legfőbb erénye a szellemesség, szándékosan kihegyezett megfogalmazással él, amelyből a nyílt cinizmus sem hiányzik: „Eredményesnek a lebecsült közönséges utánzás mutatkozott, a modern világ intézményeinek a lehető legnagyobb mértékben – így tehát a helyi sajátosságok nélkül – való meghonosítása.”¹² Szabó Miklós tehát nagyon jól érzékelte, milyen célokra próbálják meg felhasználni a rendszerváltás küszöbén az 56-os eszméket és a bibóizmust, melyeket a hősi múltnak kijáró tisztelettel meghaladottnak minősít.

Hasonló következtetésekre jut Pető Iván, aki Bibó kispolgárosodási és parasztpolgárosodási programját teszi mérlegre. Ami a polgár szó „citoyen” és „városi” értelmét illeti, egyetért Bibóval, de a burzsoát illetőleg nem. Szabó Miklósnál óvatosabban fogalmaz, de ő sem kertel azzal kapcsolatban, hogy igazi polgárosodás csak akkor képzelhető el, ha van kizsákmányolás is:

„A polgárosodás azonban – bármily sajnálatos is – nem létezhet az ún. tőkés termelési, azaz az

alapjában véve a tőke hozamát méltányoló rend, nagy tömegek alkalmazotti viszonyba kerülése (ez felel meg a kizsákmányolás kifejezésnek) nélkül.”¹³

Míg Bíró és Pozsgay egymás közt továbbra is redisztribútorként próbál osztozni a hatalmon, Pető érezhetően maga is szívesen válna burzsoává, és nem ódzkodna a kizsákmányolástól sem. Petőhöz és Szabóhoz hasonló szellemben érvel Bozóki András is, azzal a különbséggel, hogy a kapitalizmus hirtelen bevezetése esetén ő latin-amerikanizálódástól tart, amely azonban szerinte feltartóztathatatlan folyamat. Jó lenne ugyan

„határozott reprivatizációval és deregulációval a második gazdaságban meglévő energiákat mozgósítani, hogy létrejöhön [...] valamiféle nemzeti polgárság, [...] belülről, egy belső tőkefelhalmozódás útján [...]. A probléma ezzel az, hogy ez nagyon hosszú távú folyamat, és annyira felgyorsultak az események Magyarországon, hogy nagy kérdés, hogy erre van-e idő. Valószínűleg nincs...”¹⁴

Érzékletesen fejezi ki ezt a búcsút Bibótól Szalai Júlia. Azzal indítja előadását, hogy a koalíciós idők Bibója neki azért példaértékű, mert az 1945-ös összeomlás utáni regenerálódást a személyi autonómiára, az egyenes emberi tartásra igyekezett alapozni, és ez a várakozása a második társadalomban lejátszódó polgárosodásban igazolódott is. Azt is látnunk kell azonban – teszi hozzá –, hogy „ez a kispolgárosodás tulajdonképpen be is fejeződött”.¹⁵

A legdifferenciáltabb Bibó-kritikát a konferencia legmélyültebb előadása prezentálta, Juhász Pálé. Bár csak ritkán említi Bibó nevét, szinte végig őrá, illetve még inkább a kurrens bibóista ideológémákra reflektál, azaz a civil társadalom és a „szabadság kis körei” mítoszára, az eltűzött autonómiakultuszra:

„Ami az utóbbi időben előtérbe került, és amit – érthetően – a gazdaságszociológus bizalmatlanabban néz, [...] az állam és a civil társadalom duáljában próbálja [...] értelmezni a magatartásokat...”¹⁶

továbbá: „A dolog [...] borzasztóan egyoldalú és veszélyes [...] A civil társadalom önvédelme és [...] autonómiája túllépett egy racionális léptéken [...] Rossz kiegyezést csinálunk, tehát egy újjátermelődött rendies kisebbség túl jó pozícióba kerül a továbbindulásnál.”¹⁷

Juhász egyre csípősebb gúnnyal ostromozza az autonómia mindenek fölötti abszolutizálását:

„Ha valóban olyan nagy, abszolút értéknek kellene tekinteni a polgári világ autonómiáját az állam ellen, akkor azt kéne mondanunk, hogy a kora feudális prédáló állam volt a legfejlettebb társadalom.”¹⁸

A végkövetkeztetése:

„Szinte bizonyos, hogy az önkormányzatoknak ez a generális értelmezése, amikor legkülönbözőbb életszíntereket akar önkormányzati felügyelet alá helyezni vagy önkormányzatok birtokába rakni, logikailag is abszurd. A különböző szabadságok menthetetlenül ütköznek egymással, és nem lehet más, mint hogy a szabadságokat hierarchizáljam.”¹⁹

Aki tehát fél rendszerváltást, tehát demokratikus szocializmust akart, igent mondott Bibó harmadik-utasságára. Akik viszont teljes rendszerváltást kívántak, elvetették, és a második utat, a nyugati modellt választották: parlamenti demokráciát és kapitalizmust a magántulajdon mindenféle korlátozása nélkül. A konferencián a demokratikus szocialisták voltak az igazibb bibóisták, mert Bibó is csak a diktatórikus szocializmusra mondott nemet, a kapitalizmus restaurációját azonban ellenezte, még demokratikus, parlamentáris keretek között is. Bibóizmusuk azonban nacionalizmussal párosult, ami viszont már Bibó eszméinek eltorzításából táplálkozott, aki mindig is elvetette a harmadik út mint speciálisan magyar út értelmezését. Ez a bibóizmus ráadásul egy „szemmel tartott demokráciát”, tekintélyuralmi elemekkel vegyített többpártrendszerű berendezkedést erősített volna: a pozsgayzmust.

Az akkori recepcióban Bibó nem a szocializmus, hanem az egypártrendszer felszámolásának volt a kultuszfigurája. Bibó és vele együtt az 1956-os forradalom rehabilitációja igazolást adott a szakításra a kádári örökséggel és az előző rezsim elitjének leváltására, de nem válhatott egy alapvetően másfajta társadalmi rendszer megalapozásának alapító aktusává. A rehabilitáció a proletárdiktatúra bukásának, nem pedig a rendszerváltás eredetének a mítosza.²⁰ Ezt azért nehéz megérteni, mert 1956 még mindig „olyan múlt, ami nem múlik el”,²¹ ami megnyomorított életekben, soha be nem gyógyítható sebekben él tovább. A megértés hiánya azonban akadályozza, hogy Bibóról a rendszerváltás után is koherens értelmezések szülessenek, ez a hiány pedig az újabb „Bibó-felejtés” fölötti, immár hiábavaló lamentálást táplálja.²² Hiábavaló, mert egy szocialista forradalmár politikus a legjobb, legtisztább szándékkal sem lehet mindenféle manipuláció nélkül hitelesen megünnepelni egy olyan rendszerben, amely visszaállította a tőkés rendet. □

19 ■ Uo. 9. old.

20 ■ Erről lásd György Péter: *Néma hagyomány: kollektív felejtés és a kései múltértelmezés. 1956 1989-ben. A régmúltól az örökségig.* Magvető, Bp., 2000.

21 ■ 1956 „forró emlékezet” mivoltáról lásd Gyáni Gábor: Az '56-os mítosz, az emlékezet tere. In: uő: *Relatív történelem.* Typotex, Bp., 2007. 155–166. old.

22 ■ Ehhez lásd Balog Iván: Bibó István aktualitása. *Eszmélet*, 2011. 90. szám, 169–174. old.

A BUKSZ – BUDAPESTI KÖNYVSZEMLE ÉS A HAJNAL ISTVÁN KÖR MEGSZÜLETÉSE

Az 1970-es évek végétől egyre intenzívebb informális szakmai

GYÁNI GÁBOR

közélet bontakozott ki Magyarországon, ezáltal a bibói „szabadság kis köreinek” az ideálját a gyakorlatba átültető társas körök kezdtek behálózni a budapesti értelmiség világát a rendszerváltásig tartó bő egy évtizedben. A nem közvetlenül politikai, közvetve azonban mindig rendszerkritikus, a második nyilvánosság keretében szerveződő, ellenzéki töltetű informális körök gyakran a marginális, többnyire pályakezdő kutatók és értelmiségiek szociabilitásának adtak teret. Ráadásul egyre több szál kapcsolta őket egyes kutatóintézetekhez, mindenekelőtt az MTA Történettudományi Intézetéhez, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetéhez vagy a Központi Statisztikai Hivatalhoz. A szociológiai és a filozófiai akadémiai intézetek a hetvenes évek derekán elszenvedett retorziók miatt ekkor némileg kiestek a látókörből, jöllehet akárcsak egy évtizeddel korábban még főleg onnan érkeztek ösztönző impulzusok, a nyitottabb társadalmi gondolkodást

előmozdítandó.¹ Különösen az 1945–1950 között születettek

nemzedéke, az ún. 68-as generáció képviseltette itt magát nagy számban. A NER ideológusai és politikusai által manapság sűrűn megfogalmazott véleménynel szemben biztonsággal kijelenthető: a 68-as nemzedéknek oroszánrésze volt az 1989-es rendszerváltás szellemi előkészítésében; ráadásul közülük számosan később aktív politikai szerepet is vállaltak a demokratikus Magyarország közéletében. E generációs mozgalom története még megírásra vár,² meg kell azonban állapítani, hogy jelentősége meghatározó volt a kommunista rendszer erőzójában.³ Ezt ezúttal a BUKSZ és a Hajnal István Kör példájával igyekszem bizonyítani.

NEMZEDÉKI SZERVEZŐDÉS

A változásokat kiváltó folyamatok értelmezéséhez kínálja magát a nemzedéki tömörülés, az ennek megfelelő élmény- és tapasztalati közösség magyarázóel-

ve. E történeti elbeszélő módszer legismertebb hazai szellemi terméke Szekfű Gyula liberalizmuskritikát megfogalmazó munkája.⁴ A nemzedék társadalomtudományi fogalmát Mannheim Károly pontosította és tette alkalmassá az analitikus használatra.⁵ Újabban számos kritika érte ugyan a fogalom történeti használatát,⁶ ennek ellenére kitartunk amellett, hogy a rendszerváltás kulturális kísérőjelenségét nemzedéki kontextusba állítsuk

A 68-as, olykor Nagy Nemzedéknek is nevezett generáció életében sorsdöntő élmény volt az ifjúsági szubkultúra kivirágzása, amely alig néhány évvel 1956 leverése és a féktelen állami terror után mind nagyobb erővel jelentkezett. Szimbolikus és gyakorlati megnyilatkozása az életforma, vagy legalábbis az életstílus szabad megválasztása volt, amely hosszú hajat, az öltözködési kultúra átalakulását (farmernadrág és mokaszin cipő, szakadt ruházat), mindenekelőtt a pop-, vagy ahogy akkor nevezték, a beatzene tomboló élvezetét és a nyugati fogyasztói kultúra csodálatát jelentette.⁷ E nemzedék értelmiségivé váló tagjaiból verbuválódott a hetvenes–nyolcvanas években a „szabadság kis köreinek” nagy hányada, olyan fiatalokból, akik a saját világukba visszahúzódva, ugyanakkor egymás társaságát lázasan keresve, alternatív szellemi

létezésre rendezkedtek be. Pontosan még nem tudták, hogy mi lesz, mi lehet önmaguk keresésének az eredménye, a szemük előtt lebegett ugyanis 1956 fájó példája, összes kijózanító következményével együtt.⁸ Az a tíz, tizenöt, majd húsz év, amely az időközben felnőtté váló 68-asokat 1956-tól elválasztotta, döntőnek mutatkozott. Hiszen szerintük 1956 inkább csak a szüleik, semmint az ő ügyük és tragédiájuk, még ha – a szüleik révén – olykor őket is közvetlenül érintette 56 tovasugárzó hatása. Ez a röpke évtizednyi időbeli távolság azonban szinte történelmivé avatta számukra 56 emlékét. Ennek a tudatában érthető meg csupán, hogy miért akart ez a nemzedék többet és mást, mint amit a rendszer elvárt a társadalomtól, valami olyat, ami a kommunista rendszer szemszögéből kellemetlennek számított. A funkcionáriusok az alternatív életforma égető vágyát rosszallották, a megvalósítására törekvést olykor kriminalizálták is. Mégis engedték érvényesülni, mert depolitizáltságában kevésbé tűnt veszélyesnek, mint amire a kádári vezetés 1956 és az oda vezető erjedési folyamat kapcsán élénken emlékezhetett. A NER propagandája által mostanában gyakran kipellengérezett hatvannyolcasságnak nagy felhajtó ereje volt tehát a rendszert lazító későbbi törekvésekre nézve.⁹

AZ 1989-HEZ VEZETŐ ÚT

A brezsnyevi pangás árnyékában megmerevedett Kádár-rendszer egyre kevésbé volt konszolidáltnak mondható, miután egyre kevésbé tudta lojalitásra bírni a fiatal felnőtt értelmiség egy részét. Ez magyarázza, hogy a politikai rendszerváltás pillanatában már részben készen álltak az új szabad világ szellemi berendezésére. Tehát nem a rendszerváltás hozta mozgásba a szabad szellemi életet Magyarországon, inkább csak lökést adott további kiépüléséhez.

Mind a *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle* című folyóirat,¹⁰ mind a Hajnal István Kör néven ismert társadalomtörténeti szakmai egyesület már készülőkben volt a rendszerváltást megelőző években, vagy már szinte készen is volt, amikor a rendszerváltás bekövetkezett. A mostani évfordulós megemlékezés 1989-et tekint a rendszerváltás dátumának, ehhez képest a Hajnal Kör már 1988 márciusában megalakult, informálisan pedig korábban is létezett.¹¹ Ezért rendezhette meg a Kör 1986 szeptemberében Salgótarjánban első országos konferenciáját, bár jogi értelemben csupán 1989 márciusában alakult végül egyesületté. A diktatúra idején nem nyílt gyakorlati lehetőség mozgalmak és szerveződések formai elismertetésére; ahol viszont mégis adódott alkalom a szabad vagy kevésbé üldözött nyilvános ténykedésre, ott akár évekkel a rendszerváltás jogi aktusa előtt is szabadon létezhetett a szellem.

A *BUKSZ* első száma viszont csak 1989 decemberében látott napvilágot, ugyanis akkoriban nem lehetett folyóiratot kiadni hatósági engedély nélkül. Ráadásul a kiadványok előállításához pénz is szük-

1 ■ Szélényi Iván: Nosztalgikus jegyzetek a hatvanas évekről. A magyar szociológia „szociotechnika” és „kritikai társadalomtudomány” között, 1963–1968. *Mozgó Világ*, 2015. 1. szám, 80–97. old.

2 ■ Egy szegmensükről szól: Horváth Sándor: *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2009.

3 ■ E tényt meggyőzően dokumentálja a kommunista korszak kulturális ellenállását vizsgáló, nemrég lezárult nemzetközi projekt is. Vö. Apor Péter – Bódi Lóránt – Horváth Sándor – Huhák Heléna – Scheibner Tamás (szerk.): *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban. Gyűjtemények története*. MTA BTK TTI, Bp., 2018.; továbbá: Balázs Apor – Péter Apor – Sándor Horváth (eds.): *The Handbook of COURAGE: Cultural Opposition and Its Heritage in Eastern Europe*. Institute of History, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences, Bp., 2018.

4 ■ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1940. A könyv első kiadása 1920-ban jelent meg.

5 ■ Karl Mannheim: A nemzedéki probléma. In: Huszár Tibor – Sükösd Mihály (összeáll., vál., bev.): *Ifjúságszociológia*. KJK, Bp., 1969, 31–67. old.

6 ■ Wulf Kansteiner: Moral Pitfalls of Memory Studies: The Concept of Political Generations. *Memory Studies* 5 (Ápril 2012), 2. szám, 171–173. old.

7 ■ Horváth: *Kádár gyermekei*; kultúr- és elmélet-történeti feldolgozásához alapvető: Klaniczay Gábor: *Ellenkultúra a hetvenes–nyolcvanas években*. Noran, Bp., 2003.

8 ■ 1956-nak a fiatalok emlékezetkultúrájában játszott szerepéről szól az „ötvenhatosok” gyermekeinek az élményvilágát feltáró, oral history interjúkon nyugvó munka. Kőrösi Zsuzsanna – Molnár Adrienne: *Titkokkal a lelkemben éltem. Az ötvenhatos elitéltek gyermekeinek sorsa*. 1956-os Intézet, Bp., 2000.

9 ■ Mindehhez vö. Gyáni Gábor: Keleti és nyugati hatvannyolc: különbözőség és egység. *Mozgó Világ*, 2008. 8. szám, 29–34. old.

10 ■ *A New York Review of Books*ra fonetikusán rímelő, ugyanakkor a szigorú kritikával fenyegető szójátékos rövidítés Rév István találmánya volt.

11 ■ A Hajnal Kör megalakulásának történetét – forrásokra és a saját emlékezetemre hagyatkozva – már korábban megírtam, a továbbiakban ebből a kútfőből meríték. Gyáni Gábor: Miért és hogyan született meg a Hajnal István Kör? *Korall*, 17 (2016), 64. szám, 181–197. old. Újraközölve In: Gyáni Gábor: *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Kalligram, Bp., 2018. 234–256. old.

séges, ami 1989 előtt végképp nem állt a lapindítók rendelkezésére – ezt az MTA–Soros Alapítvány tette lehetővé. 1989-cel azonban egyszeriben beléptünk a lapindítások nagy és megismételhetetlen évébe. Az akkor egymással csaknem egy időben indított folyóiratok közül szinte csak a *BUKSZ* állja ma is a sarat a 2018 óta tartó *Kulturkampf* ellenére is; a többi, kevés kivétellel, megszűnt már azóta, vagy ha még létezik, akkor (néhány kivétellel, amilyen például a *2000*) mára felolvadt a NER gépezetében. Jól példázza ezt a folyamatot a szintén 1989-ben indított, az ultraradikális liberális fideszesek orgánumának számító *Századvég* folyóirat sorsa.¹² Beszédes kivétel viszont a *Kapu* és a *Hitel*, amelyek már 1988-ban megkapták a lapindítási engedélyt. A *Kapu* indulásának a körülményeit nem ismerjük. A ma is szilárd lábakon álló *Hitel* különleges okoknak köszönhetette korai engedélyeztetését.

A Kádár-rendszer féllegális ellenzéke, a hosszú időn át Illyés Gyula vezérszerepével fémjelzett népi írói kör már az 1980-as évek eleje-közepe óta szüntelenül ostromolta a kommunista vezetést, hogy biztosítsa számukra legális megnyilatkozási orgánumot, engedélyezzék saját folyóirat kiadását.¹³ Megkockáztatom, ezek a törekvések különösen nagy tápot kaphattak attól, hogy a demokratikus ellenzék – a lengyel Szolidaritás és értelmiségi holdudvar hatására – az évtized elejétől földalatti publikációs tevékenységbe fogott. Ezt a komoly kihívást a népiek nem hagyhatták válasz nélkül. Ha ugyanis a szamizdatosok mégiscsak megszólalhatnak a saját, nem cenzúrázott hangjukon, akkor miért nem illeti meg ez a jog és lehetőség a rendszer némileg lojális ellenzékét? Így és ezért kerülhetett sor, a többi lapalapítást megelőzve, a *Hitel* kiadására, ami komoly engedmény volt a már egyre látványosabban gyengülő állampárt részéről. Igaz, a *Hitel* mögött álló szellemi-politikai kör néhány hónappal később MDF néven párt jellegű „társadalmi szervezetté” alakult át. A sajtóviszonyok liberalizálása szempontjából fontos fejlemény volt ugyanakkor, hogy 1988 márciusában a Pártközpont Agitációs és Propaganda Osztályának szerepét átvette a Társadalompolitikai Osztály, a Tájékoztatási Hivatal pedig egész egyszerűen megszűnt. Ezzel kétségkívül nőtt a sajtó önállósága is. Végül az Országgyűlés 1989. október 23-i hatállyal módosította az Alkotmányt, belefoglalva a sajtó szabadságát is, bár ekkor nem mondták még ki a cenzúra tilalmát: a jogi személyhez kötött lapalapítás kötelezettségét csupán 1990. január 31-én törölték el. Addigra már magán-személyek is indíthattak lapot, ami jelzi a központi sajtóirányítás akkori tehetetlenségét.¹⁴

A Hajnal István Kör története némileg másként zajlott, már ami a megalakulás konkrét körülményeit illeti. A szoros értelemben vett történeti szak tudományos egyesület egy alternatív, a *mainstream* történetírástól elütő szemlélet jegyében jelentette be igényét az önálló szervezeti létre. Nem részletezem a Kör első, 1986-os konferenciájához vezető kacsaringós utat. Tény, hogy a kvázi-megalakulás (1986)

után a Kör nyomban nyilvános ténykedésbe fogott. A lapalapítók (a bukszosok) és az egyesületalapítók (a hajnalkörösök) között erős volt az átfedés: ez a két törekvés kezdetben szorosan összetartozott, s csak később vált szét az útjuk, bár néhányan mindkét vállalkozásban utóbb is részt vettek. Jellemző továbbá, hogy a *BUKSZ* és a Hajnal István Kör kezdeményezői között egyaránt megtalálhatjuk a Kádár-kori ún. demokratikus ellenzék tagjait (Benda Gyulát, Bence Györgyöt, Klaniczay Gábort, Laki Mihályt, Rév Istvánt), és szinte mindenki, aki a két vállalkozásban prismszerepet vitt, közel állt az ellenzéki vagy a féllenenzéki körökhöz.

A KEZDETI ÉVEK

Első országos konferenciájára a Hajnal István Kör, miután kiderült, hogy a társaság nem szerveződhet meg a Magyar Történelmi Társulat keretében, akár fiatal történészek szekciójaként, akár társadalomtörténeti szekcióként próbált megalakulni. Ez a törekvés nem járt sikerrel, mert a Társulat ellenállt, még ha látszólag egy ideig tárgyalt is az ügyről a későbbi hajnalkörösök képviselőivel. A sikertelen intézményesülés így szinte kikényszerítette, hogy önálló útra térjenek, amit az első országos társadalomtörténeti konferencia megszervezése demonstrált 1986-ban. A tanácskozás a társadalomtörténeti módszerek és források megvitatását tűzte napirendjére.¹⁵ Az

12 ■ A főszerkesztő Gyurgyák János volt, szerkesztői között találjuk többek között Orbán Viktort, Kövér Lászlót, Stumpf Istvánt és Fellegi Tamás Lászlót.

13 ■ A népi írói mozgalom 1945 utáni szellemi (politikai) utóéletéről lásd Papp István: *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Jaffa, Bp., 2012. 245–273. old.; Agárdi Péter: *A népi-nemzeti ellenzék 1956–1989 közötti történetéről*. *Múltunk*, 2018. 4. szám, 234–269. old. – a téma alapvető szakirodalmával és forráskiadványaival, főként a Szeredi Pál munkáira való bőséges utalással.

14 ■ Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Wolters Kluwer, Bp., 2016. 452. old.

15 ■ Az első tanácskozás anyaga megjelent külön kötetben, elindítva a Kör azóta is folyamatosan kiadott konferenciaköteteinek hosszú sorát. A. Varga László (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. *Salgótarján*, 1986. szeptember 28–30. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 1987. A Kör konferenciakiadványairól szóló áttekintéshez vö. Czoch Gábor: *Rendi társadalom – polgári társadalom*. A Hajnal István Kör könyvsorozata. *BUKSZ*, 2017. 3–4. (ősz-tél) szám, 235–237. old.

16 ■ Vö. Gyáni Gábor: *Láthatási jog*. *HVG*, 1989. május 13. 4–6. old.; uő: *A levéltárak és a kutatás szabadsága*. *Hiány*, 1990. március, 3–5. old.

17 ■ *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle*, 1989. 1. szám (december), 3. old.

18 ■ Fügedi Erik: A Szent István jubileum; Rév István: „Az ember végül...”; Rugási Gyula: Vezekló tudomány; Takács Imre: Feldarabolt idő; Vági Gábor: Híres mesterségem címere. *Uo.* 4–10, 19–34, 51–56, 63–66. old.

19 ■ Niedermüller Péter: A néprajztudomány válaszfaltjai avagy a kultúrakutatás elméleti dilemmái. *Uo.* 79–84. old.

20 ■ Pető Iván: A közelmúlt történelme mint bestseller. *Uo.* 87–92. old.

21 ■ Csicskó Mária: Bibliográfia a magyar 1956-al foglalkozó könyvekről. *Uo.* 93–97. old.

22 ■ Perczel István: Hagyomány, kereszténység és gnószticizmus. *Uo.* 69–77. old.

új történész csoportosulás, benne sok vidéki, közgyűjteményekben dolgozó kutatóval, így fejezte ki a szemléletváltásra irányuló határozott szándékát a történetírásban. (Erről lásd a mellékelt dokumentumot). A társadalomtörténet mint struktúratörténet-írás lázadás volt a politikatörténet-centrikus főáram és a közvetlen, idővel némileg lazuló pártállami felügyelet ellen. A Kör ezután mindig megrendezte (vidéken) éves országos konferenciáját. Ezek sorában a harmadik tanácskozást, amelyik nem véletlenül a *Társadalmi konfliktusok* témakört vitatta meg, 1989. június 15–18-án tartották, akkor tehát, amikor a Hősök terén is sor került a rendszerváltás szimbolikus kezdetét kifejező szertartásra, Nagy Imre és mártírtársai ünnepélyes újratemetésére. A Kör, amely ekkor már évek óta tevékenyen részt vett a rendszerváltást előkészítő szervezetek egymással koordinált munkájában, a korszakozók egyikeként, vezetőségi tagjaival képviseltette magát az újratemetésen. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület első megválasztott vezetősége egyébként Bácskai Verából (elnök), Benda Gyulából (alelnök) és Á. Varga Lászlóból (titkár) állt.

A Kör az 1989-es hivatalos megalakulását követően, sőt már korábban is, kezdeményezte a rehabilitációkat. 1988 decemberében a vezetőség azzal a kéréssel fordult az Akadémia Történettudományi Bizottságához, hogy tegyen meg mindent az 1949-ben akadémiai tagságuktól megfosztott tudósok tagsági jogállásának visszaállításáért. Ez utóbb meg is történt. 1989 februárjában a Kör nyilatkozatot bocsátott ki az 1945 és 1962 között lefolytatott politikai perek felülvizsgálatának tisztességes megoldása érdekében. 1989 márciusában a Nyilvánosság Klubbal, a Történelmi Igazságtételi Bizottsággal és a Független Jogász Fórummal karöltve közös nyilatkozatban sürgette egy 1956 történetét kutató intézet felállítását. 1989 májusában az előbbi szervezetekkel együtt megrendezte az *Elhallgatások és torzítások, avagy hogyan kutatható a közelmúlt magyar történelme* című tanácskozást. Így kívánták kikényszeríteni a XX. századi történelem levéltári és egyéb forrásaihoz való szabad hozzáférést.¹⁵ Az akciónak lett is fogantatja: a Németh-kormány 1989 novemberében rendeleti úton könnyítéseket vezetett be e téren, ami azonban nem tűnt kielégítőnek. A Hajnal Kör 1990 januárjában ezért eseti bizottságot állított fel, hogy foglaljon állást az új levéltári kutatási szabályokról, és tegyen javaslatot a kormánynak az állampárti iratanyag jogállásának, valamint a megyei MSZMP-archívumok elhelyezésének kérdésében. A bizottság olyan intézkedésekre szeretne volna rábírní a kormányt, amelyek biztosítják a múlt feltárásának depolitizálását, a történeti kutatások mentesítését a pártpolitikai érdekektől. Miután azonban az új, az Antall-kormány megalakult, a bizottság feloszlott.

A Kör, több más szervezettel együtt, az 1956-os üldözöttek jogi rehabilitációját követelő civil társadalmi kezdeményezésekben is részt vett. Szorosan vett szakmai ténykedéséből most azt az egyetlen mozzana-

tot emelem ki, hogy nyilvános fórumot biztosított az 1989 előtt alternatív tudományos szemléletet képviselő, olykor elhallgattatott, főként a társadalomtörténet terén úttörő tudósok megszólaltatására: így többek között Szabad György, Fügedi Erik, Bak János, Király Béla vagy Deák István nagy hallgatóság előtt beszélgetéssel egybekapcsolt előadásokat tartott a Kör rendezésében.

A Kör nagy szerepet játszott az egyetemi történelemtanítás akkor sürgetett reformjának elindításában (ez később azonban elakadt), a tudományos könyvkiadás megújításának folyamatában, s nem utolsósorban az ELTE BTK-n Bácskai Vera vezetésével felállított Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszéknek is háttérül szolgált.

A BUKSZ – *Budapesti Könyvszemle* igényes multidiszciplináris társadalomtudományos periodikaként lépett színre. Idézem az első számból az olvasószervező, Lackó Mihályszerkesztőségi beköszöntőjét: „Lapunk bírálatokat közöl a humán tudományok körében megjelent könyvekről. Megbántani senkit sem akarunk, nem is tehetnénk. Hisz a megjelent bírálat éppúgy megítélhető, mint a mű, amelyről íródott. Magyarán: a kritika dialógus kezdete lehet, ezért szívesen látjuk a szerzők válaszcikkeit is, megjelentjük őket levelezési rovatunkban. Alapelvünk a szakmai igényesség. Mintánk a szigorú *Budapesti Szemle* és a kiváló *New York Review of Books*.¹⁷ Mint kritikai folyóirat, a nyílt és szabad bírálat igényének kívánt megfelelni, már első számában is kritikus hangvételű bírálatokat közölt az akkor vezető pozíciójú és támadhatatlan tudományos elit egyes tagjainak (Berend T. Iván, Glatz Ferenc, Marosi Ernő, Lackó Miklós, Hankiss Elemér) könyveiről.¹⁸ Az írások némelyike különösen nagy port kavart szokatlanul éles hangütésével. Egyúttal az égető tudományos kérdések megfogalmazása is napirendre került, egyebek közt a néprajztudomány pozitívizmusának a bírálata,¹⁹ a történelmi ismeretterjesztés, ma úgy mondanánk, *public history* jelensége,²⁰ 1956 historiográfiája,²¹ vagy a Hamvas Bélához kötődő kultikus szellemi jelenség megítélése.²² S még további 22 rövidebb lélegzetű könyvbírálat sokféle tudományterületről. A lap első szerkesztőségének tagjai voltak: Bence György, Erős Ferenc, Gyáni Gábor, Harsányi Tamás (tördelő-képszerkesztő), Klaniczay Gábor (főszerkesztő), Koncz E. Katalin (szerkesztőségi titkár), Lackó Mihály, Laki Mihály, Pajkossy Gábor, Rév István, Széphelyi F. György, Szörényi László és Vági Gábor.

A BUKSZ minden egyes száma valóságos szellemi eseménynek számított a politikai diktatúra örömlalmaiban elnyomított, eltunyult tudományos közbeszéd körülményein változtatni igyekvő vára-kozások közepette. A könyvbírálat műfajának előtérbe állítása is a kritikai attitűdöt kívánta erősíteni. A BUKSZ programja hamar értő fogadtatásra talált: az első szám több cikke is vitára ingerelte az olvasókat, és a kritikus reflexióknak a lap készséggel adott

helyet.²³ Gyakran hívták a szerkesztőket főként vidéki ankétokra, ami ma már szinte elképzelhetetlen egy folyóirat esetében. Az első szám után Pécs is vendégül látta a *BUKSZ* szerkesztőit, és ennek kapcsán látott végül napvilágot 1991 őszén a *Janus* című pécsi társadalomtudományi periodika hasábjain az első elemzés és értékelés a lapról. Szerzője megállapította:

„Nagyon fontos jelzés, hogy a *BUKSZ* első száma alapvetően opponálja az előző generáció [előbb] felsorolt mintáit, s így nyilvánvalóvá teszi, hogy a társadalomtudományban sok év után megszerződött egy új generáció. Ez a generáció mindenél fontosabbnak tartja a tudományos igényesség érvényesülését, s ezért kritikával szemléli elődei tevékenységét. Ilyen értelemben a *BUKSZ* első száma egyfajta »szimbolikus apagyilkosság«, szembefordulás a korábbi generációkkal.”²⁴

BUKSZ „példát mutat intellektuális igényességből – egy alapján igénytelen szellemi közegben – zárult az értékelés. – Megvalósítja az egyetlen lehetséges alternatívát: egy közös célokat maga elé tűző gondolkodói csoport megszervezi magát, s felmutat a környezete számára egy paradigmát.”²⁵

Az idézett sorok a rendszerváltás szellemi ígérését, az ez iránt támasztott igényeket és elvárásokat dokumentálják. Amit Karinthy Ferencnek a mellékletben olvasható naplórészlete is jól érzékeltet. A *Hajnal István Kör* és a *BUKSZ* már a megszületését is a politikai rendszerváltáshoz szorosan kötődő szellemi

várakozásnak köszönhetette, aminek a későbbiekben is igyekezett megfelelni. Olyan szellemi műhelyek alakultak ekkoriban, amelyek azóta is őrzik intézményes és gondolkodói önállóságukat: soha nem váltak állami intézményekké, a hivatalosság képviselőivé, sőt többnyire szemben állnak a politika által pártfogolt kultúrával. Ennek komoly ára is volt és van mindmáig: az anyagi bizonytalanság nem szűnő, sőt egyre fokozódó réme. Amíg a Soros Alapítvány aktív szponzori tevékenységet folytatott, és amíg a kelet-európai demokratikus átmenetet anyagilag segítő külföldi pénzforrások szintén rendelkezésre álltak, addig többnyire biztosított volt a *BUKSZ* megjelenítése (még honoráriumokra is futotta!), és egyben adott volt a *Hajnal Kör* zavartalan működése is. Ez a támasz azonban idővel megszűnt, az állami jóindulat pedig mára szinte teljesen elpárolgott; ezzel többnyire be is fellelgett a szabad szellem efféle megnyilatkozásainak. Így ma már abban lehet csupán reménykedni, hogy a jövőben bekövetkezik egy újabb szellemi rendszerváltás, amelyet a mostani fiatal nemzedék visz majd véghez. □

23 ■ Gombár Csaba: Levél Vági Gábornak; Barabás Jenő: Válaszút vagy útvesztő. *BUKSZ*, 1990, tavasz, 3–5. old.; Fejtő Ferenc: Perczel Istvánnak; Sárkány Mihály: Vágyak és választások; László Ruth: Reflexió. *BUKSZ*, 1990, ősz, 277, 281, 288–294. old. Perczel válasza bírálójának: Perczel István: Válasz László Ruth reflexióira. *Uo.*, 282–286. old.

24 ■ Szijártó Zsolt: Budapest Könyvszemle (*BUKSZ*). *Janus*, VIII. 23. (1991), 112. old.

25 ■ *Uo.* 116. old.

MIÉRT EGY ÚJ TÁRSASÁG?

1988. március 22-én, 145 taggal megalakult a *Hajnal István Kör*,

megválasztotta vezetőségét és tanácsadó testületként működő választmányát, és egyesületalapítást kezdeményezett. Mint az erre az alkalomra kibocsátott 0. számú Társadalomtörténeti Hírlevélben olvasható előterjesztések, javaslatok tanúsítják, a szervezők eredeti szándéka a Magyar Történeti Társulat keretein belüli Társadalomtörténeti Szekció létrehozása volt, s az ide vezető többéves (a 0. számú Hírlevélben dokumentált) tárgyalássorozat holtpontra jutása miatt született végül is az önálló egyesület melletti döntés.

Utólag szemlélve magunk is nehezen értjük, miért vesztegettünk annyi időt azzal, hogy – hivatlanul – csoportos bebocsátást kérjünk a szakma legpatinásabb intézményébe. A Történelmi Társulat keretei közé való „beilleszkedés” eredeti terve még abból az időből való, amikor – rövid távon – a tudomány berkeiben is változtathatatlanak, bővíthetetlenek tűnt a monolitikus jellegű hazai intézménystruktúra. 1987–88-ban azonban a körök, egyletek, egyesületek, társaságok hirtelen és örömdetes elszaporodása,

KLANICZAY GÁBOR

s az egyesületi törvény közeljövőbeli változása e téren új helyzetet teremtett. Mi sem természetesebb, mint hogy egy új szakmai csoportosulás, amely már képesnek mutatkozott arra, hogy a tudományos közéleten belül önálló rendezvényeket (vitákat, konferenciákat) szervezzen és kiadványokat adjon ki – egy idő után új csoportosulások intézményesülésével lesz tagoltabb, sokoldalúbb, gazdagabb:

„A *Hajnal István Kör*, mely az itt közreadott alapszabállyal várhatólag már ez év őszén átalakul *Hajnal István Társadalomtörténeti Egyesületté*, nem egyéb, mint a már sok éve szűkebb és tágabb körökben folytatott szakmai tevékenységünk új kerete. Programja azokból a törekvésekből áll össze, amelyek már több formában elhangzottak műhely-vitáinkon, valamint az 1986-os salgótarjáni és az 1987-es gyulai társadalomtörténeti konferencián. Röviden összefoglalva: a magyar társadalomtörténet új forrásokon alapuló és az új történettudományos módszereket hasznosító művelése; a rokon témák egymástól elszigetelt tör-

ténész, levéltáros és muzeológus kutatói valamint a rokonszarmák (szociológia, gazdaságtörténet, néprajz, politológia, irodalomtudomány, művészettörténet stb.) képviselői közötti sokoldalú kapcsolatfelvétel, kommunikáció elősegítése; alulról építkező, szakmai műhelyeken alapuló társulás, mely független a szakma meglévő intézményeitől, ugyanakkor kapcsolatot tart fenn azok képviselőivel s egy újféle szakmai közéletiség kialakítására törekszik.

Ezeket a célokat szolgálják a kör s majd az egyesület már kialakult vagy most szerveződő tevékenységi formái: havi-kéthavi műhely-viták, módszertani előadások; éves-kétéves országos társadalomtörténeti konferenciák; rendszeres időközönként közzétett országos nyilvántartás a társadalomtörténeti témákkal foglalkozó kutatókról és aktuális munkáikról; a történettudományos kutatóhelyeken és levéltárakban használt számítógépek, programok, számítógépes módszerekkel folytatott kutatások számbavétele, számítógépes tanácsadás megszervezése. Maga a Társadalomtörténeti Hírlevél is a sokoldalú és gyors szakmai kommunikáció eszköze kíván lenni.

Mindezt valóban jobban tudja koordinálni, összefogni egy egyesület, mint a spontán együttműködésből kipattanó alkalmi szervezőbizottságok. Amikor azonban az önálló egyesület alapítását kezdeményeztük, természetesen arra is gondoltunk, hogy a korábbi tevékenységformák mellé egy sor újabb is társul. Az egyesület mozgásterét, lehetőségeit, esetleges lapalapítását persze az határozza majd meg, hogy milyen anyagi támogatást tudunk szerezni az elképzeléseink megvalósításához. Az újabb elképzelések pedig a szervezetalapítás nyomán jelentősen kibővült tagság s a választmány ötleteire támaszkodnak – ezeknek főleg itt élébe vágni. Egy dologról, befejezőként, mégis fontos itt szólni.

Amikor körünk, egyesületünk névadójául Hajnal Istvánt választottuk, azért tettük, mert úgy éreztük,

hogy az ő életműve pontosabb iránytűt ad szakmai törekvéseinkhez, mint valamely tárgyyszerű téma-megjelölés. Másrészt úgy véltük, hogy a létrehozandó szervezet neve így megszemélyesítve valahogy kevésbé fontoskodó, kevésbé kelt hivatalos-bürokratikus benyomást, s ez az »efemer« jelleg közel állt kezdeményezésünk hangulatához. Nyilván hatott ránk az utóbbi idők gyakorlata is, melyben a múlt oly sok kiváló politikus-tudós-művész egyéniségének újra felfedezett tradíciója lett egy-egy újszerű csoportosulás támpontja. Akárhogy is történt, ezzel a választással egy újabb feladatot is magunkra vállaltunk: Hajnal István – sokáig méltatlanul figyelmen kívül hagyott, s napjainkban ismét népszerűsödni kezdő – életművének megismerése, megismertetése, kiaknázása. Ennek jegyében rendezte meg május 30-án körünk első »plenáris« ülését, ahol három előadó (Glatz Ferenc, Márkus László és Lakatos László) illusztrálta bőséges példákkal Hajnal életművének gazdagságát, törekvéseinek folytathatóságát. Hasonló viták, esetleg nehezen hozzáférhető Hajnal-írások kiadása jövőbeli terveink között is szerepel. Mindezzel azonban korántsem kívánunk valamiféle új szakmai kultuszt teremteni, s energiáink legjavát e kultusz népszerűsítésére fordítani. Hajnal István neve körünk-egyesületünk számára inkább szimbólum, mely sok mindent megtestesít az általunk kívánatosnak tartott szakmai törekvésekből; a módszertani igényességet, mely kombinálni tudja a történeti részkérdések forrásszerű feldolgozásával a rokontudományok elméleteit; az európai látókört, mely részletes összehasonlítások segítségével keresi a magyar történelem helyét az európai összfejlődésben; az ideológiai-politikai elfogulatlanságot, mely esélyt ad a történettudománynak arra, hogy a múlt hitelesebb képét tárja a jelen elé.” □

(Megjelent 1988-ban, a *Társadalomtörténeti Hírlevél* 1. számában)

Karinthy Ferenc a *BUKSZ*-ról
[1989.] december 17.

Tegnap, szombat este Lackó Miklóstól kaptam egy új folyóiratot, Buksz a címe. Fialat értelmiségiek írják, nem is az utánunk következő nemzedék, inkább már unokák.

Hallatlanul fölkészültek. Csupa kritika, és csupa bálványrombolás. Nemhogy az idősebbeket, az eddig úgynevezett reformista vagy fél-, avagy egészen ellenzékieknek nevezetteket is tökéletesen elutasítják. Levágják a hallatlanul bátornak tartott Hankiszt, elutasítják a ma hirtelen népszerűvé vált Hamvast, nem is szólva az MTA elnökéről, Berend T. Ivánról, vagy Pozsgayról, féligmeddig Lackó Miklóst is.

* ■ Forrás: Karinthy Ferenc: *Napló 1974–1991*. Sajtó alá rendezte: Jovánovics Miklós. Littoria, Budapest, 1993. 447–448. old.

Ez a »harmadik nemzedék« teljesen elutasítja úgy szólva mindazt, ami 45 után történt, íródott, s csak 1-2 írónak, inkább csupán kővedből kegyelmeznek meg (Ottlik, Mándy). Teljes őrsváltás. Hogy mit akarnak voltaképp, ebből a vaskos füzetből nem derül ki. De hogy mit nem, annál inkább.

Így van ez, eljárt az idő fölöttünk. A szerkesztő Klaniczay Gábor, Kl. Tibor fia.

De mit lehet itt tenni?

Közben a szocialista tábor napok alatt széthullik. Az NDK, Csehszlovákia, Lengyelország, meg Gorbacsov is inog. De hogy mi lesz ebből, senki sem tudja. Mindenesetre néhány nagyon nehéz esztendő, infláció, áruhiány, munkanélküliség, bűnözés, lezúllás. És a kibontakozás, ha ugyan – csakis a Nyugat anyagi segítségével – megtörténik, mi már nem érjük meg.

Nem kell senkinek, megbukott mindenütt a társadalmi tulajdon, a szocializmus. □

AZ ATELIER

EGY FRANCIA–MAGYAR MŰHELY MEGALAPÍTÁSA

CZUCH GÁBOR

Az „Atelier. Magyar–Francia Posztgraduális Műhely”, amelyből a mai, az ELTE BTK Történeti Intézetéhez tartozó Atelier Interdiszciplináris Történeti Tanszék kinőtt, hivatalosan 1989 szeptemberében kezdte meg működését mint a BTK Középkori és Korújkori Magyar Történeti Tanszék mellett felállított akadémiai támogatott kutatóhely, Granasztói György, a tanszék docense vezetésével.¹ Az alapítás különlegességét és tudományos jelentőségét az adta, hogy háttérében az ELTE és az MTA mellett a párizsi székhelyű École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS) együttműködése állt. A társadalomtudományok művelésének ez a kiemelkedő nemzetközi jelentőségű oktatási és kutatóhelye a XX. századi történetírás alapjaiban meghatározó, eredetileg az 1929-ben alapított *Annales* folyóirat körül kialakult, „*Annales*-iskolaként” is emlegetett szellemi műhely intézményes megjelenítőjének tekinthető. Az Atelier létrehozásának háttérében lényegében tehát az *Annales* szellemisége (tömören összefoglalva: a tematikai, módszertani újításokra nyitott, interdiszciplinaritásra törekvő, problémamentes, a politikai eseménytörténettel szemben a társadalom-, gazdaság- és kultúrtörténetet középpontba állító történetírás) hazai terjesztésének, képviselésének szándéka állt, illetve az, hogy ezzel hozzájáruljon a magyarországi társadalomtudományos, elsősorban is történetészképzés és a történetírás megújításához.²

Bár az Atelier működésének kezdete a rendszerváltásra esett, megalapításának története jóval korábbra nyúlik vissza, mert létrejötté azokra a francia–magyar történetészkapcsolatokra épült, amelyek az 1960-as évek elején kezdtek kibontakozni. E kapcsolatok történetét e helyütt azonban csak röviden³ és csupán abból a célból idézem fel, hogy lássuk, francia részről miért éppen az EHESS, illetve az *Annales* köréhez fűződik az Atelier létrehozása, és magyar oldalról miért játszott ebben döntő szerepet az MTA Történettudományi Intézete (TTI) nemzetközi kapcsolatainak alakulása.

Ami a francia oldalt illeti, mindenekelőtt a kora újkori Európa gazdaság- és társadalomtörténetét globális kontextusban kutató Fernand Braudel szerepét kell kiemelni. Braudel, aki Lucien Febvre halálát követően 1956 végén vette át az EHESS elődjének számító intézet (az École Pratique des Hautes Études, röviden EPHE hatodik, Gazdasági és Társadalomtudományi Szekciója⁴) és az *Annales*

folyóirat irányítását, De Gaulle-hoz hasonlóan szintén megfogalmazta a maga „keleti nyitás” programját.⁵ Ebbe az egész vasfüggönyön túli térséget célzó törekvésebe illeszkedett a magyar tudománnyal való együttműködés kezdeményezése is, amire a politikai helyzet, illetve a francia–magyar diplomáciai kapcsolatok alakulása az 1960-as évek legelején teremtett kedvező lehetőséget.⁶ A szocialista országokkal folytatandó kooperáció Braudel által elindított programja a hidegháború évtizedeiben folyamatosan jellemezte az EPHE/EHESS külpolitikáját. Így tehát a közép- és kelet-európai térségre, köztük Magyarországra, az intézmény irányítói megkülönböztetett figyelmet fordítottak: a Braudelt 1972-ben váltó középkorkutató, Jacques Le Goff (akinek ráadásul lengyel felesége miatt ez külön személyes ügye is volt) és az őt 1977-ben követő François Furet, a francia forradalom és a XIX. századi politikatörténet kutatója csakúgy, mint az 1985 és 1995 között,

1 ■ Az Atelier megalapítását követő történetére lásd Sonkoly Gábor: A rugalmas Atelier első huszonöt éve. In: Erdősi Péter – Klement Judit: *Vis-à-vis. Tanulmányok az Atelier fennállásának 25. évfordulójára*. Korall, Bp., 2015. 11–36. old.

2 ■ Az Annales-iskolával kapcsolatos bőséges szakirodalomból lásd összefoglalóan André Burguière: *L'École des Annales. Une histoire intellectuelle*. Odile Jacob, Paris, 2006. A magyar szakirodalomból lásd például Benda Gyula: A francia társadalomtörténet intézményeinek története. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Osiris, Bp., 2003. 113–124. old.; Klaniczay Gábor: Találkozások az Annales iskolával Magyarországon. In: Krász Lilla – Oborni Teréz (szerk.): *Redite ad Cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. Bp., 2008. 647–658. old.

3 ■ Erről bővebben Czuch Gábor: Az Annales történetírásának magyarországi recepciója az 1960-as években. In: Erdősi – Klement: *Vis-à-vis*, 111–143. old.

4 ■ Az École Pratique des Hautes Études 1868-ban létesült a francia felsőoktatás és kutatás megújítására irányuló, az elméleti oktatás és a gyakorlati kutatás összekapcsolását célul tűző erőfeszítések jegyében. Tudományágak szerint szerveződő alegységeit nem karoknak, hanem szekcióknak nevezik. Lásd például Jacques Revel – Nathan Wachtel: Une école pour les sciences sociales. In: Jacques Revel – Nathan Wachtel (dir.): *Une école pour les sciences sociales. De la VIe Section à l'École des Hautes Études en Sciences Sociales. Les Éditions du Cerf* – EHESS, Paris, 1996. 11–28. old.; Benda: A francia társadalomtörténet, 116–118. old.

5 ■ Fernand Braudel – D. Alexandre – Léon Poliakov: Villes et marchands de la “Russie féodale”. D’après quelques articles et livres russes. *Annales ESC*, 12 (1957), 1. szám, 127–131. old.

6 ■ A magyar–francia kapcsolatokról lásd például Fejérvy Gergely: A francia kultúrdiplomácia főbb törekvései és lehetőségei Magyarországon 1945 és 1990 között. *Külügyi Szemle*, 10 (2011), 2. szám, 53–75. old.; Garadnai Zoltán: A magyar–francia kapcsolatok története De Gaulle tábornok elnöksége alatt (1958–1969). *Külügyi Szemle*, 10 (2011), 4. szám, 157–172. old.

vagyis az Atelier elindításának idején hivatalban lévő Afrika-szakértő antropológus, Marc Augé.⁷

Braudel 1962-ben igen komoly javaslatot tett az MTA-nak az együttműködésre, jelentős mennyiségű ösztöndíjas helyet ajánlva a történelem és a társadalomtudomány művelőinek. A Kádár-kori magyar tudomány irányítói a külföldi együttműködéseket az Akadémiához hasonló, központi helyzetű intézményekkel kötött kétoldalú megállapodások keretében kívánták foglalni. Francia viszonylatban pedig a francia nemzeti kutatóhálózat, a CNRS mellett az *Annales* köre is alkalmas partner lehetett ehhez, éppen intézményi adottságai miatt, hivatalosan az EPHE VI. szekciója, illetve később az EHESS formájában. Ráadásul, bár az 1961-től érvénybe lépő CNRS–MTA megállapodás elvileg a társadalomtudományokra is kiterjedt, magyar részről ezt főként a műszaki és természettudományok képviselői kiküldésére szánták. Ezt hallgatólagosan a franciák is elfogadták. A gyakorlatban a társadalomtudományok esetében tehát mindkét fél a Braudel által vezetett intézménnyel kialakított együttműködést tekintette a kutatás alapjának, amely ezért a kétoldalú történészi kapcsolatokban is központi szerepet kapott. Mindebben természetesen az *Annales* körének a presztízse, illetve az intézményhez kötődő tudósgárda egészen kivételes színvonala is meghatározó volt. (Hogy ne csak történészeket említsünk, a kapcsolatok felvételekor az EPHE VI. szekciójához

tartozott például a politikatudós Raymond Aron, a szemiotika úttörője, Roland Barthes, a szociológus Pierre Bourdieu és Georges Gurvitch vagy a strukturalista szociális és kulturális antropológia legnagyobb tekintélye, Claude Lévi-Strauss is.) Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni az *Annales* történetírásának korabeli szovjet megítélését sem. Az 1960-as években ugyanis a magyar történettudomány számára igazodási pontot jelentő szovjet történetírás hivatalos álláspontja szerint a nyugati történetírást korábban teljesen elutasító magatartás hibás, „dogmatikus és nihilista” volt, ehelyett a nyugati irányzatok árnyalt megközelítését hirdette meg, a „haladó polgári történetírással” pedig egyenesen a dialógus erősítését szorgalmazta. E nyugati, bár nem kommunista, de haladónak minősített történetírás képviselőjének pedig a meghatározó szovjet történészek mindenekelőtt az *Annales*-iskolát tartották, elsősorban a marxizmushoz való pozitív viszonya miatt.⁸

A magyar részről elég csak röviden arra a közismert tényre utalnunk, hogy 1949-től a magyar történetírás csúcscsúszva az Akadémia Történettudományi Intézete volt, illetve hogy a magyar tudomány nemzetközi kapcsolatai alapvetően az MTA előbb említett kétoldalú külföldi együttműködési megállapodásain keresztül mindenekelőtt az akadémiai intézeti hálózatra épültek. A francia–magyar történészkapcsolatoknak persze a TTI mellett más pólusai is kialakultak, amiben mindenekelőtt Köpeczi Béla és H. Balázs Éva, illetve az ELTE Bölcsészkarának szerepét kell kiemelni.⁹ Ezzel együtt is azonban az egyetemeken dolgozó történészeknek sokkal kevesebb alkalmuk nyílt a franciaországi kiutazásra, a kapcsolatépítési lehetőségeik szerényebbek voltak, illetve nem kis részben az akadémiai intézet segítségével, közreműködésével szerveződtek. Összességében tehát a súlypont a két ország történészkapcsolataiban a hatvanas évek közepétől egészen a rendszerváltásig a Történettudományi Intézet és az EPHE, majd az 1975-től az EPHE VI. szekciója önállósulásával létrejött EHESS közötti kapcsolatokra esett. A TTI számára tehát azt követően, hogy 1949 után a sztálinista rendszer lényegében elvágta a magyar történetírást a nyugati tudományosságtól, a Braudel-féle intézménnyel folytatott együttműködés jelentette az első jelentős, rendszeres kiutazási lehetőségeket is biztosító nyugati kapcsolatot, ami ezért ekkor még sokkal több volt az egyszerű francia partnerségnél. Ahogy ezt az intézetnek egy 1967-es jelentése megfogalmazta: „nemcsak kutatási lehetőségeket jelentett, illetve jelent, hanem azt is, hogy a magyar marxista történetírásnak mintegy ablaka nyílt nyugat felé”.¹⁰ Ez a kivételezett helyzet, bár a hatvanas évek közepétől az osztrák és olasz kapcsolatok kiépítése is megindult, lényegében egészen az 1970-es évek elejéig tartott.¹¹

Azok a szervezkedések, amelyek közvetlenül az Atelier létrehozását célozták, a fennmaradt doku-

7 ■ Az École külpolitikájáról: Rose-Marie Lagrave: Dons et contre dons: la politique internationale. In: Revel – Wachtel: *Une école*, 421–436. old.

8 ■ Minderről részletesebben lásd Czoch: Az Annales történetírásának...

9 ■ A kapcsolatoknak ezt a szálát fémjelzik például olyan fontos, Köpeczi Béla és H. Balázs Éva szerkesztésében később könyv alakban is megjelent kétoldalú konferenciák, mint amely 1972-ben az ELTE-n a XVI–XX. századi francia és a magyar parasztság, 1975-ben a Rennes-i Egyetemen a XVI–XX. századi francia és a magyar nemesség történetét tárgyalta. Itt említhetjük még az 1977-ben Tihanyban a kultúrátörténet tárgyról és módszertanáról, 1980-ban Mátrafüreden pedig az értelmiség történetéről tartott konferenciákat is, amelyek rendezésében a TTI mellett az egyetem is aktívan közreműködött (ezekből is készültek kötetek Jacques Le Goff és Köpeczi Béla szerkesztésében). De ezekre a kapcsolatokra utal az is, hogy 1972-ben az újkori közép-európai történelemmel foglalkozó Victor Lucien Tapié, a Sorbonne professzora, 1985-ben pedig Jacques Le Goff is megkapta az ELTE díszdoktora címet.

10 ■ Az idézet az „Áttekintés a magyar történettudomány külföldi kapcsolatairól” című, 1967. január 31-i keltezésű, aláírás nélküli dokumentumból való, amely az MTA TTI kéziratárában az 1970-es év iratai között a 479-es iratjegyzéki alapszámú dossziében maradt fenn. E forráscsoportra a továbbiakban az iratjegyzéki számat és az évet hivatkozom a dokumentum címevel, tehát TTI 479/1970.

11 ■ Például a Royal Societyvel 1972-ben, a British Academyvel 1975-ben, az olasz Nemzeti Kutatótanáccsal (CNR) 1973-ban, az amerikai Nemzeti Tudományos Akadémiával (NAS) 1970-ben, az Amerikai Tudományos Társaságok Tanácsával (ACLS) 1979-ben, a nyugatnémet Nemzeti Kutatási Tanáccsal (DFG) 1979-ben, az Osztrák Tudományos Akadémiával (ÖAW) 1972-ben kötöttek egyezményt. Lásd „Az MTA külföldi partnerintézményeinek jegyzéke. Az 1986. március 31-én érvényben lévő együttműködési megállapodások” TTI 3.3.2./1987.

mentumok alapján 1988-ban kezdődtek. Ekkorra a Történettudományi Intézet nyugati kapcsolatai már összehasonlíthatatlanul intenzívebbekké és sokrétűbbé váltak, mint az 1960-as években voltak. Rendszeres együttműködés alakult ki mindekelőtt az angol, amerikai, nyugatnémet, osztrák, olasz, svéd történészekkel, illetve tudományos intézményekkel.¹² Jól mutatja ezt az a kimutatás, amely az intézeti munkatársak 1987. évi külföldi útjairól készült:¹³ míg szocialista országokba 32, nem szocialista országokba 69 alkalommal utaztak. Ráadásul a szocialista országokba tett utak közül csupán kettő, míg a másik relációban 13 időtartama haladta meg az egy hónapot. A legtöbb utazásra (20) Ausztriába került sor, ami a magyar történetírás számára kézenfekvő. A második helyen a Szovjetunió állt (15), ezt a számot azonban kivételesnek tekinthetjük, mivel a nagy októberi szocialista forradalom 70. évfordulójára rendezett tudományos események az évi egyszeri hatása nélkül feltételezhetően még jelentősebb lett volna a szocialista, illetve a nyugati országokba tett utak számának különbsége. Az országok további sorrendje az élen így alakult: NSZK (11), Olaszország (7), Csehszlovákia és USA (6–6), Franciaország (5). Az intézet akkori pontos létszámáról sajnos nincs adat, de a korábbiak alapján körülbelül 60 fő osztozhatott a jelzett utakon. Természetesen ezek nem egyenlően oszlottak meg a munkatársak között, de az leszögezhető, hogy a kutatók intenzíven járhattak külföldre, és egyértelmű a nyugati utak dominanciája, vagyis a magyar történetírás, amelyet 1945 előtt a nyugati orientáció jellemezett, már a rendszerváltást megelőzően, minden külső korlátozás mellett is, lényegében visszatérhetett ehhez.

Mindeközben a francia történészekkel is tovább erősödtek a kapcsolatok, amit közös konferenciák sora mellett az is jelez, hogy 1975-től az EHESS és az MTA részletes, háromévente megújítandó szerződés keretében szabályozta az együttműködést.¹⁴ Mégis, a TTI nemzetközi kapcsolatainak jelentős kibővülése következtében az 1980-as évek végére a francia–magyar kapcsolatok jelentősége relativizálódott. Ezt a francia fél is érezte, amihez a kapcsolatok eredményességére vonatkozó elégedetlenség társult.

A francia–magyar kapcsolatok újjászervezésére 1989 elején történész vegyesbizottság szerveződött, amely egy 1990 júniusában készült feljegyzésében összefoglalta a már korábban megfogalmazódott kritikákat.¹⁵ Először is megállapították, hogy a francia kultúra és tudomány jelenléte csökken Magyarországon, a társadalomtudományok területén a francia rovására a német vagy az amerikai tudományos gondolkodás kerül előtérbe. Másodszor a nyelvi akadályokat említették: az értelmiségi fiatalok új generációja már jóval kevésbé frankofón, mint az előző nemzedék. A harmadszor azt vetették fel, hogy nem fordítanak magyarra kellő számú francia társadalomtudományi művet. Végül rámutattak, hogy

az ösztöndíjak száma és összege kevés, ezért a fiatal kutatók inkább Németország, Anglia vagy az USA felé fordulnak. Granasztói György hagyatékában pedig fennmaradt egy 1990 legelején kelt, az EHESS-szel kötendő újabb együttműködési szerződéshez írt MTA-feljegyzés, amely a kétoldalú kapcsolatok legutóbbi három évének áttekintése alapján arra jutott, hogy az eredmények ellenére nem alakult ki igazán szoros, közös kutatásokra épülő együttműködés, a Franciaországba kiküldött kutatók a cserekeretet csak tájékozódásra, könyvtári munkára használták, és az ösztöndíj alacsony összege miatt zömmel csak tudományos segédmunkatársak vették igénybe a lehetőséget.¹⁶

Az Atelier létrehozásának háttérében tehát a francia történelem-, illetve társadalomtudományos pozíciók megerősítésének szándéka állt, a kétoldalú kapcsolatok ennek megfelelő átalakítását pedig a francia fél, konkrétan az EHESS 1988-ban hivatalban lévő elnöke, az antropológus Marc Augé kezdeményezte. Ezt támasztja alá Augé 1988 júniusában az MTA elnökének, Berend T. Ivánnak írt levele, amelyben novemberre Párizsba hívja, hogy mérleget készítsenek a kétoldalú kapcsolatokról, és közösen határozzák meg jövőbeni irányukat.¹⁷ Nyilvánvaló persze, hogy a levelet megelőzően már megindultak a háttérbeszélgetések, s ezek során formálódhatott ki az az elképzelés, amely a jövőben az együttműködésben a fiatalok képzésére helyezné át a hangsúlyt. A dokumentumok, illetve a visszaemlékezések alapján a francia fél magától értetődően találta meg partnerként Granasztói Györgyöt, aki még a TTI munkatársaként, a Braudel-féle ösztöndíjjal az 1970-es évek elejétől többször is utazhatott Párizsba, ennek köszönhetően ismerték meg, és alakíthatta ki széles körű francia kapcsolatrendszerét. Tudományos elismertségét világosan jelezte, hogy egyedüli magyarként az 1970-es évek közepétől több évre önálló programként az EHESS keretében működő történettudományi központ munkatervébe

12 ■ A nyugati kapcsolatok kiépülésének általános áttekintésére lásd Frank Frank Tibor: A magyar történettudomány és nyugati kapcsolatai az 1970-es években. *Múltunk*, 31 (2016), 4. szám, 72–84. old.

13 ■ Statisztika az 1987-es kiutazókról. TTI 3.1. 14/1988.

14 ■ A francia kapcsolat szorosságára példaként említhető, hogy a TTI jelentős mértékben támaszkodott az EHESS-re a budapesti VIII. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus tudományos programjának előkészítésében, lebonyolításában, egyes szekciók szervezésében. TTI 3.2. 12/1981. Ugyanezt mondhatjuk el az 1987-ben Budapesten rendezett VII. Nemzetközi Felvilágosodás-történeti konferencia kapcsán is.

15 ■ A bizottság felállításáról forrásaim szerint először 1989. február 22-én tárgyalt Kosáry Domokos, H. Balázs Éva, Klaniczay Gábor, Granasztói György, a francia oldalról pedig az EHESS professzorai, Rose-Marie Lagrave és Emmanuel Terray, és első körben Jacques Le Goff és Roger Chartier bevonását vetették fel. Mindez Kosáry Domokosnak Emmanuel Terray-hez 1989. április 24-én kelt leveléhez csatolt emlékeztetőből derül ki. Ugyanitt található a kritikákat megfogalmazó feljegyzés is: *Préparation de la commission mixte franco-hongroise, juin, 1990*. Archives Nationales, Pierrefitte, 20000071-0071. Azt, hogy e kritikák már korábban megfogalmazódtak, mutatja

is bekerült a kora újkori városi tér és társadalom kvantitatív elemzésére irányuló kutatása.¹⁸ A francia fél választásában komoly szerepet játszott az is, hogy Granasztói 1983 és 1985 között a lyoni egyetemen tanított vendégprofesszorként.¹⁹

Ha a kezdeményezés az EHESS vezetésétől érkezett is, konkrét tartalmát Granasztói György dolgozta ki. A hagyatékában egy 1989. január 2-ára datált, az Akadémia és az egyetem vezetésének szánt feljegyzés az első, amelyben már részletesen körvonalazta az Atelier céljait és működésének lehetséges feltételeit. Ebben először is kifejtette, hogy a tudományos továbbképzésben sürgető az utánpótlás helyzetének megoldása, átalakulóban van a Tudományos Minősítő Bizottság működése, és felértékelődik az egyetemek szerepe is.

„Különös gondot okoz továbbá, hogy a leendő szakemberek számára nehézséget okoz a nemzetközi tudományosság több fontos követelménye. Ugyanakkor az elmúlt években, éppen a fiatal nemzedék körében határozottan nőtt az érdeklődés a társadalomtörténeti témák iránt. E tekintetben azonban a híres francia *Annales* folyóirat köréből segítő szándék tapasztalható, a párizsi EHESS elnöke Berend T. Iván múlt novemberi látogatása során széles körű segítséget ajánlott fel.”

Ezt követően fejti ki, hogy a cél egy olyan három-éves doktori képzés elindítása lenne, amely

„az interdiszciplinaritás jegyében tudományelméleti, szociológiai, néprajzi, gazdaságtani és művészettörténeti, illetve ezek mellett számítógépes ismereteket nyújt, intenzív nyelvtanfolyammal egészül ki, ami francia vagy angol nyelvvizsgálóhoz vezet a képzés befejezéséig. A tudományos programba a francia fél egyrészt vendégelőadók rendszeres Budapestre küldésével, illetve úgy

kapcsolódna, hogy a doktoranduszok a három-éves ciklus sikeres lezárása esetén két további szemesztert töltenének ösztöndíjasként Párizsban az EHESS-en, a doktori bizottságukban a jelölt francia témavezetője is részt venne, sőt, a franciák előzetes ígéretük szerint készek fontolóra venni a kettős doktori diploma megadását is.”

Kezdekor Granasztói évente 2–4 doktorandusz részvételével számolt. Egyúttal azt is felvetette, hogy ez az új posztgraduális műhely lehetne a francia–magyar történetiszakcsatlakot szakmai koordinátora. A tervzet megfogalmazásán tehát látszik, hogy egyes pontjait korábban már egyeztetette a francia féllel.

A korabeli oktatási viszonyok között e programnak tehát több újdonsága is volt: egyrészt a doktoranduszok rendszeres, szervezett keretek között folyó képzését célozta meg – ami akkor még korántsem volt általános gyakorlat, majd csak a PhD bevezetésével valósult meg –, másrészt kifejezetten az interdiszciplináris megközelítést hangsúlyozta, és nem utolsósorban nemzetközi, vagyis francia együttműködésre épült. Magyar részről az Atelier szervezésében, munkájában Granasztói mellett az első időszakban elsősorban Klaniczay Gábor, majd Benda Gyula vállalt oroszlanrészt, a francia oldalról pedig mindenekelőtt a szociológus Rose-Marie Lagrave, illetve a történész Jacques Revel (az *Annales*-iskola „kritikai fordulatának” úttörője). Az előbbi főként a megalapításban, míg az utóbbi 1994-től az EHESS magyarországi csatlakotainak felelőseként, majd 1995-től az EHESS elnökeként az Atelier működésének megszilárdításához nyújtott döntő támogatást. Fontos hangsúlyozni azt is, hogy az együttműködést az EHESS munkatársainak széles köre támogatta, és valóban a kezdetektől a legkiválóbb tudósok vállaltak – illetve vállaltak – vendégtanárként előadást az ELTE-n, az Atelier doktori programjának keretében. A francia fél együttműködési szándéka azonban nem csupán Magyarországra irányult. Az EHESS ugyanis a rendszerváltás adta lehetőségeket kihasználva az egész térségben igyekezett megújítani, új alapokra helyezni a csatlakotait. Ennek érdekében a budapestihez hasonló műhelyek felállítását szorgalmazta Varsóban, Prágában, Bukarestben és Szófiában is. Az *Annales* körének a budapesti Atelier felállítását célzó kezdeményezése tehát ebbe a szélesebb, nemzetközi programba illeszkedett, amelynek fő szervezője francia részről a már említett Rose-Marie Lagrave volt.²⁰ A program eredményeként az EHESS magyarországi csatlakotait – bár ezek a Történettudományi Intézetlel korántsem szűntek meg – a súlypont, a figyelem francia részről átkerült az Atelier-re, illetve rajta keresztül a fiatal kutatók egyetemi képzésére.

Természetesen nem ennek az írásnak a feladata, hogy mérleget vonjon az Atelier elmúlt 30 évének működéséről, így csak röviden utalok egyrészt az

például, hogy Jean Batho budapesti francia kultúratanácsos a francia külügyminisztériumnak címzett 1989. március 9-i levelében lényegében a fenti problémákat hangsúlyozva, a francia tudomány térvészésének a megállítása érdekében érvel az Atelier létrehozása mellett. Archives Nationales, Pierrefitte, 20000071-0071

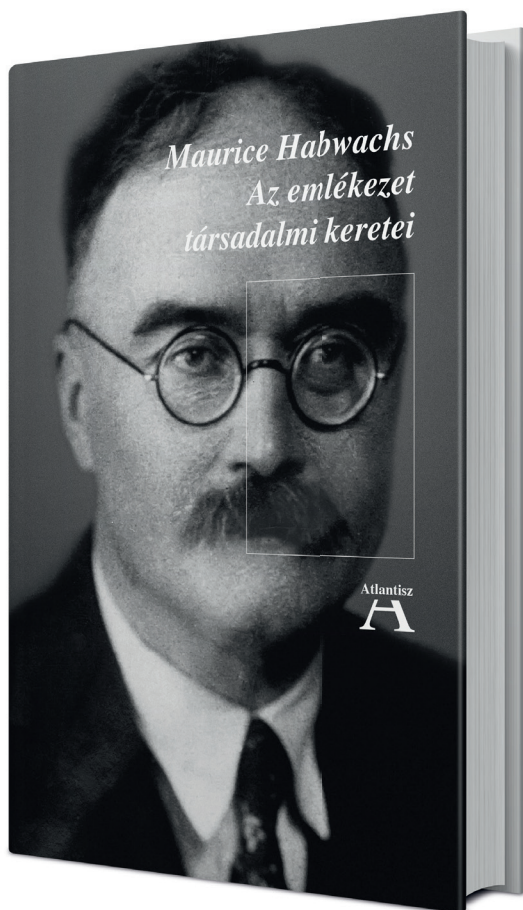
16 ■ Granasztói Györgynek az Atelier-vel csatlakotban fennmaradt iratait az örökösök átadták a tanszéknek.

17 ■ Marc Augé levele Berend T. Ivánnak, 1988. június 1. Archives Nationales, Pierrefitte, 20000071-0071

18 ■ E kutatási programról: *Les villes hongroises au XVIe siècle. Rapport d'activité 1980–1982*. Centre de Recherche historiques. Laboratoire mixte EHESS–CNRS. Archives EHESS.

19 ■ Granasztói a francia csatlakotairól részletesebben beszélt a vele készült életútinterjúban, ahol azonban sajnos az Atelier megalapításának körülményeire részletesebben nem tért ki. Lásd: *Életút-interjú Granasztói György történetéssel*. (Készítette Szegő Iván Miklós). In: *Szabados szabadság. Granasztói György válogatott írásai*. Vál. Granasztói Olga, Granasztói Péter. Magyar Szemle Alapítvány, Bp., 2018. 15–82. old.

20 ■ Tapasztalatait könyvben foglalta össze: Rose-Marie Lagrave: *Voyage aux pays d'une utopie déçue*. Presse Universitaire de France, Paris, 1998.

ATLANTISZ KÖNYVSZIGET

1061 Budapest, Király utca 2., Anker Ház
 Tel.: (36 1) 267 6258
 E-mail: atlbook@t-online.hu
 www.atlantiszkiado.hu

EHESS-szel jelenleg is folyó közös doktorképzés eredményeire – amelynek keretében immár 18, kettős (EHESS–ELTE) PhD-diploma kiadásával záruló védésre került sor –, másrészt pedig a francia történészeknek azokra a munkáira, amelyek magyarul az Atelier könyvsorozatának keretében, illetve (egykori) hallgatói, munkatársai fordításában, gondozásában jelentek meg.²¹ Ezek alapján azonban, azt hiszem, nyugodtan kijelenthető, hogy az eredeti alapítói szándékoknak megfelelően az Atelier működése valóban jelentősen hozzájárult az *Annales* köre munkásságának magyarországi megismertetéséhez, történelemfelfogása terjesztéséhez. □

21 ■ A teljesség igénye nélkül, csak példaképp néhány ilyen munka: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Tér és történelem. Előadások az Atelier-ben*. L'Harmattan–Atelier, Bp., 2002.; Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, a társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. L'Harmattan–Atelier, Bp., 2007.; Czoch Gábor – Sonkoly Gábor: *„Társadalomtörténet – másképp”. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Csokonai, Debrecen, é. n.; François Hartog: *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat*. Ford. Lakatos Ágnes. L'Harmattan–Atelier, Bp., 2006.; François Hartog – Jacques Revel (szerk.): *A múlt politikai felhasználásai*. Ford. Gelléri Gábor. L'Harmattan–Atelier, Bp., 2006.; Gérard Noiriel: *A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemtudományról tudománnyá válásától napjainkig*. Ford. Czoch Gábor et al. Napvilág, Bp., 2001. Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Vál. és szerk.: K. Horváth Zsolt, ford. Haas Lidia et al. Napvilág, Bp., 2010.

BESZÉLGETÉS A NEMZETI TANKÖNYVRŐL

SZIJÁRTÓ ZSOLT

A debreceni Modern és Kortárs Művészeti Központban megrendezett *Újrairható történetek* kiállítás¹ két, egymáshoz lazán kapcsolódó képzőművészeti projektet mutatott be: az egyik a kulturális és kommunikatív emlékezet működését, az individuális és társadalmi traumák létrejöttét vizsgálta különböző élet- és társadalomtörténeti helyzetek példáján (Katharina Roters

és Szolnoki József: *Wunderblock*), a másik a nemzeti identitás, a történeti tudat és a közoktatás viszonyával foglalkozott (Keserue Zsolt: *Nemzeti Tankönyv*). A kiállításához kapcsolódó katalógus² bemutatójára szervezett beszélgetésben³ Keserue Zsolt képzőművész és Gyáni Gábor történész válaszolt kérdéseimre. Alább a beszélgetés leírt, megszerkesztett változata olvasható.

Keserue Zsolt: Noha a katalógus címe valóban *Nemzeti Tankönyv*, de nem könyvről, és főleg nem tankönyvről vagy tudományos kutatásról van szó, hanem egy képzőművészeti munkáról, amely leginkább a *project art* körébe sorolható. Az ötlet, hogy készítsék egy könyvnek látszó művet, amely úgy foglalja össze a magyarok történetét a honfoglalástól napjainkig, hogy benne minden képi és szöveges információ kizárólag külföldi középiskolai tankönyvekből származik, 2009-ben született meg. Az ötletet több kurátor ismerősömnek is említettem, amíg 2011 elején, a Fiatalképzőművészek Stúdiójában létre is jött egy egyesítés esemény, ahol a galéria egyik sarkát kutatászobává alakítottuk.⁴ Úgy rendeztük be a teret – fénymásoló géppel, számítógéppel, faliújsággal, jegyzetekkel és mindenféle egyéb attribútumokkal –, hogy úgy tűnjön, ez egy kutató munkahelye. Az volt a terv, hogy ott ülök az asztalomnál, és egész este a *Nemzeti Tankönyv*ön dolgozom. Akkor már volt néhány külföldi történelemtankönyvem is, és kisollóval vagdostam volna ki belőlük a magyarokra vonatkozó részeket, csakhogy a látogatók nem hagytak dolgozni. Mindenkinek azonnal volt pár hozzáfűznivalója: mit és hogyan kellene csinálni, mik az ő személyes emlékei stb. Szóval, a produkcióval igazából egy centit sem haladtam, viszont az este megerősített abban, hogy a téma nagyon sokunkat érdekel, érdemes vele tovább is foglalkoznom.

Most, egy évtized múltán látható az elkészült, Biblia méretű könyv, amely egyetlen példányban létezik, és több nem is készül belőle. Ennyi idő kellett az eredeti terv megvalósításához. Az összegyűjtött – vásárolt vagy adományba kapott – külföldi történelemtankönyvekből (a fordítások alapján) kivagdostam a magyarokra vonatkozó részeket, majd időrendben beragasztottam az üres lapokra. A könyvet lehet lapozni, lehet forgatni, elolvasni viszont értelemszerűen senki sem tudja, hiszen valószínűleg nincs ember, aki mindegyik előforduló nyelven értene. De nem is ez volt a cél, hiszen ez a *Nemzeti Tankönyv* műtárgy és nem történelemtankönyv. A közvetített szimbolikus információt képzőművészként igyekszem minél több rétegűvé tenni, akár a nevéből eredő megtévesztést is vállalva.

A projekt egy későbbi periódusában többször is dolgoztunk önkéntesekkel a Sziget Fesztiválon: a magyarokra vonatkozó sztereotípiákat gyűjtöttünk a külföldi látogatóktól. A sátrunkra ki volt írva, hogy *Nemzeti Tankönyv Bizottság*, hogy a vállalkozásunkat még komolyabban vegyék, mintha tényleg valami hivatalos tudományos tevékenység zajlana. Odasietett hozzánk egy ellenzéki költő és újságíró, remélve, hogy itt fülön csípheti a Fidesz-kormányt vagy nem-tudom-kiknek a bizottságát, amely betiltja a tankönyveket, és csak egyféle tankönyv használatát engedélyezi. Tehát ilyen szinten is jól működött a trükk. Aztán persze jól elbeszélgettünk, és ő meg is írta a *Nemzeti Tankönyvről* szóló cikkét a *Magyar Narancs*ban.⁵

Ez a kis történet azt is példázza, ahogyan a sztereotíp gondolkodás rögtön működésbe léphet. Ha meglátunk valamilyen feliratot, amely érzelmi reakciót vált ki belőlünk, hajlamosak vagyunk azt rögtön, zsigerből támadni/védelmezni, mindenféle álláspontokat megfogalmazni. Az alapvető céloom mindvégig az volt, hogy megpróbáljam ezt a folyamatot egy kicsit lassítani, és elgondolkozni, például Magyarország történetét más szemszögből is meg-

1 ■ A kiállítás 2019. március 23. és 2019. július 7. között volt látható (<http://www.modemart.hu/kiallitas/ujrairható-történetek/>)

2 ■ Keserue Zsolt: *Nemzeti Tankönyv*. Szerk. Szijártó Zsolt. Modem, Debrecen, 2019.

3 ■ 2019. június 15-én.

4 ■ A kiállítás a Fiatalképzőművészek Stúdiója *Gallery By Night* sorozata részeként jött létre, kurátora Szalai Bori volt (a sorozatról lásd: <http://gbn2011.blogspot.com/>)

5 ■ Karafiáth Orsolya: 25 éves a Sziget. „Együtt szelfizik Orbán és Soros”. *Magyar Narancs*, 2017. szept. 17.

nézni. Érdekes kicsit reflektívebben gondolkodni, fontos volna a magunk érzékeny témáival – legyen az akár a magyar történelem – kapcsolatban is érvényesíteni a kritikai gondolkodást. Azt a belátást, hogy egy dolog, egy-egy esemény nagyon sokfelől és sokféleképp megközelíthető, nagyon sokféle narratívába beépíthető. Hogy ezek közül melyik az „igazság”, sokkal bonyolultabb kérdés, semhogya első indulatból megválaszolható lenne.

Szolgálhat-e tanulságokkal egy ilyen, kifejezetten kortárs művészeti eszközökkel dolgozó projekt a nemzeti történelmi narratíva konstrukcióját elemző történészeknek?

Gyáni Gábor: Tényszerűen nincs közöm sem a kiállításához, sem a *Nemzeti Tankönyvhöz*. Hogy ennek ellenére talán nem teljesen jogosulatlan az ittlétem, erről akkor bizonyosodtam meg, amikor elolvashattam, mi a kiállításnak és a *Nemzeti Tankönyv* projektnek a tárgya.⁶ Rájöttem, hogy évek óta ugyanilyen szellemben gondolkodom a publikációimban mind saját szakmámról, mind a tanításról. Erős kritikusa vagyok a szakmámnak, amit a kollégáim már elég jól meg is szoktak. Amikor a történettudomány és a történelemoktatás közti összefüggésekkel foglalkozom, úgy gondolkodom, ahogy ezt a projekt koncepciója is sugallja. Talán mindez nem is teljesen véletlen.

Hogyan és miért vált ennyire fontossá az iskola, a közoktatás világa ebben a képzőművészeti indíttatású projektben?

K. Zs.: Kezdetben a projektnek közvetlenül nem volt köze az iskolához. Viszont 2012-ben a *tranzit*, egy kortárs képzőművészeti alapítvány pályázatot hirdetett *Artist at school* címmel képzőművészeknek közép- vagy általános iskolákban, a diákok és a tanárok közös tevékenységével megvalósuló projektek támogatására. Ekkor merült fel bennem, hogy akkor vegyük komolyan a *Nemzeti Tankönyv* nevét, s próbáljuk meg bevenni a projektet egy iskolába. Ekkor épp gimnáziumi tanárként is dolgoztam, tehát belülről is láttam, hogyan működik egy közoktatási intézmény. Megírtam a pályázatot, támogatást nyertem rá, és azontúl ez a munka már a közoktatáshoz is erős szálakkal kapcsolódott.

A gimnáziumban megkérdeztem az egyik történelemtanárt, hogy volna-e kedve részt venni a kísérlet-

ben. Akkoriban már jó néhány külföldi középiskolai történelemtankönyvvvel rendelkeztem, egy csomó fordítás is elkészült, és felvettem: mi lenne, ha ezeket az anyagokat bevinnénk az órára? Az iskola is jóváhagyta az ötletet, így belevágtunk: két hónapon keresztül a teljesen hivatalos délelőtti történelemórára vittem be a külföldi történelemtankönyveket és a fordításaikat. Nekem fontos volt, hogy ne szakköri keretben, délután foglalkozzunk a témával, hanem hekkeljük meg a „rendes” közoktatást, ha ez egyáltalán lehetséges.

Nagyon izgalmas két hónap volt. Egy olyan gimnáziumban tanítottam, ahol sokféle nyelvet oktatnak. Így a diákok kezébe lehetett adni a külföldi tankönyveket, és ők maguk is rákereshettek a vonatkozó szövegekre. A szakember, a történelemtanár pedig a fordítások segítségével ellenőrizte a szövegeket. Ha jól emlékszem, a szlovák és a román történelemtankönyvek részleteit hasonlították össze a saját történelemkönyvük állításaival, és megbeszélték, hol figyelhetők meg különbségek, és honnan erednek

az eltérések. Ezt a munkát a szaktanár irányította, mivel a történelemhez nem értek. Ő felelt azért, hogy szakszerű, tudományos szempontból, kritikailag értelmezze a magyar és a külföldi tankönyvek eltérő megállapításait.

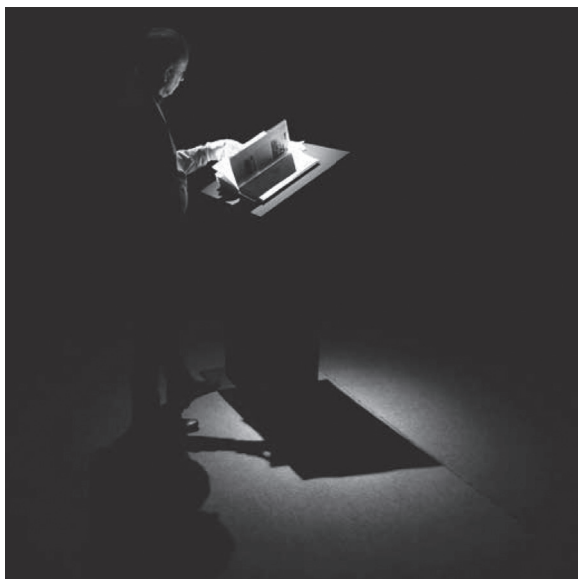
Hogyan, milyen szálakon kapcsolódik össze a tudomány és az oktatás?

Gy. G.: Szeretném kicsit továbbgondolni a problémát – arról a tudásanyagról van itt szó, amelyet (a történészek közreműködésével) a tankönyvekbe átmentenek, és amelyet a tanároknak kell azután továbbadni. Ráadásul épp ma vetődik fel ez a kérdés, amikor a szabad tankönyvválasztás már megszűnt.

Mi ennek az iskolai tudásanyagnak a funkciója? A válasz egyértelmű, mert 200 éve ugyanaz: a modern közösség, a modern nemzeti közösségtudat kohéziójának a megteremtése és fenntartása. A humán tudományok fontos szerepet játszanak a nemzeti

6 ■ Jakab György – Németh Szilvia: A tankönyvtől az archívumig. A Nemzeti Tankönyv Projekt tudományos kontextusai. In: Késérue: *Nemzeti Tankönyv*, 68–100. old.; Sziájtó Zsolt: A tudás formái. In: *uo.* 4–20. old.

7 ■ Sisa József – Papp Júlia – Király Erzsébet (szerk.): *A magyar művészet a 19. században: Képzőművészet*. Osiris, Bp., 2018.

identitás megteremtésében és ápolásában, a történettudománynak és sok tekintetben a művészetnek is ez az alapvető társadalmi funkciója. Szépen tudunkunkra adja ezt a historizmus kapcsán az MTA BTK Művészettörténeti Intézet gondozásában frissen megjelent, a *Magyar képzőművészet a 19. században* című kötet.⁷ A historizmus nyomán a XIX. században a történelmi festészet vált vezető festészeti műfajjá, amelynek a modern magyar nemzeti közösség tudati kohéziójának létrehozásában rejlött a funkciója és a tényleges társadalmi szerepe.

Van itt egy ellentmondás. Ahogy a katalógusban olvasható két fontos tanulmányból is kiviláglik – és nekem szintén meggyőződésem –, a tudomány és az oktatás két külön világ. Nem moshatók egybe. Leginkább azért nem, mert normája szerint a tudomány irányultsága a kritikai gondolkodás, az oktatásé viszont a bevésés és az indoktrináció, tehát hogy valamilyen tudásanyagot, de vele együtt egy szellemet, egy ethoszt is elsajátíttasson a diákokkal. A tudásanyag maga is a kialakítandó ethoszt szolgálja, ami kezdettől a történelmi nemzeti tudat. A XVI–II. században még nem lehetett biztosan tudni, hogy a történetírásból nemzeti tudomány lesz, a XIX. században a kérdés végérvényesen eldőlt. Ekkortól, ami történelem, az egyszerűen nemzeti történelem.

Ebből pedig egyenesen következik, hogy a tudomány egyenlő a racionális megismeréssel, a racionális megismerés viszont annyit jelent, hogy minden állítás megkérdőjelezhető, észérvekkel, azaz szabadon megvitatható. Az oktatás ezzel szemben egyértelműen normatív jellegű ténykedés, azt közvetíti – mégpedig ellentmondásmentesen –, ami magából a tudományból jön. Egyetemi oktató is vagyok. Igen furcsa lenne, ha két hét múlva, amikor egy hallgatót az általam írt tankönyv anyagából vizsgáztatok, nem a könyvben fellelhető tudásanyagot kérném rajta számon, hanem az ő saját gondolataira volnék kíváncsi, amelyek – valószínűleg – elfogadhatatlanok számomra. Az iskolában nem függesztjük fel az indoktrinációt, az iskolát nem erre találták ki.

Ezzel provokatív kérdést fogalmazok meg: hol húzódnak ennek a projektnek a határai? Meddig lehet kritikával illetni az iskolai tudásátadást? A szakirodalom tele van olyan megállapításokkal, hogy építeni kell a gyerekek, a tanulók, a diákok meglévő tudására. De pontosan mire kellene építeni? A Horthy-korszak társadalomtörténetét tárgyaló egyetemi tananyagból vizsgáztatva vajon miféle előzetes tudásra építhetnek? Amit a hallgatók a középisko-

labán erről megtanultak, annak a nagy részét már úgyis elfelejtették. Ezeket az állításokat nem lehet tehát túl komolyan venni. Az egyetem speciális és magas szintű tárgyi tudást feltételez és követel, ezt ott helyben kell elsajátítani. A szemináriumi munka ma gyakran jellemző alacsony színvonala jól mutatja az eredendő tudáshiányt. Óvatosságra intenek tehát azzal kapcsolatban, hogy az oktatásban a tanulók előzetes ismereteire kellene építeni, hiszen a tudományt képviselő iskolai tantárgyak csak az iskolában kerülnek be először a diákok látókörébe.

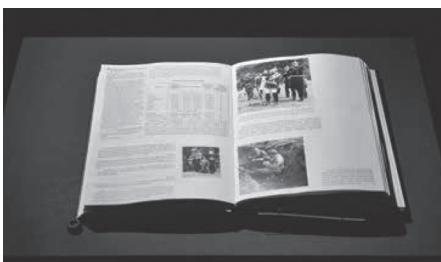
Az iskolának elsődleges feladata, hogy tárgyi tudással lássa el a tanulót. Ezt a feladatot az iskola a tankönyveken és a tanárokon keresztül teljesíti, és a folyamat interaktív csak akkor lehet, ha létezik komolyan vehető előzetes tárgyi felkészültség – ami azonban rendszerint még hiányzik.

Mit jelent mindez a történettudomány és a történelemoktatás viszonyára nézve?

Gy. G.: Visszatérek az előbbi kijelentésemhez: a tudomány – állítólag – olyan tudást felhalmozó tevékenység, amely kritikusan viszonyul tárgyához,

míg az oktatás felfüggeszti ezt a kritikát. Fel kell függesztenie, különben megszűnik az életrevalósága, megszakad a tudás átadásának a folyamata.

Ezen a ponton azonban meg kell kérdőjeleznem első tézisemet, hogy tudniillik a tudomány feltétlenül kritikus szellemi tevékenység. Mert nem mindig az. Bizonyos eljárásaiban érvényesít ugyan kritikai szempontokat, például amikor nem mindegyik történelmi forrásnak hisz egyenlő mértékben. Erre nézve a XIX. században kidolgozták a forráskritikát, azt a filológiai módszertant, amely eligazít a források igazmondása terén. A történészek nem voltak ott, ahol és amikor a dolgok megtörténtek, a történelem tehát közvetlenül nem figyelhető meg, vagyis pusztán absztrakció. A forrásokra mint nyomokra hagyatkozva a történetíró annak a forrásnak hisz elsősorban, amelyik időben a legközelebbi tanúságtétel, s amelyik feltehetően nem is elfogult. Csak-hogy! A történetírás ennek ellenére nem nagyon kritikus beállítottságú szellemi ténykedés, főleg, ha összevetjük például a szociológiával, azzal a diszciplínával, amelyik a XIX. század végén, a történetírás után valamivel született meg tisztán kritikai tudományként. Persze mondhatjuk, hogy a történetírást a professzionalizálódása óta tudománynak tekinthetjük. Ez abban az értelemben igaz, hogy betölti a tudományra háruló megismerési funkciót,

csak hogy egyben a politikai legitimitáció szerepe is rá hárul: hiszen a történettudomány a nemzetállam-építés céljainak alárendelt szellemi intellektuális tevékenység, tehát az a hivatása, hogy segítse, alátámassza és igazolja a nemzetállam építésének folyamatát. Így és ezáltal jöhetett létre az a máig fontos konstrukció, amelynek a *Nemzeti Tankönyv* projekt a címét köszönheti: a történelem mint nemzeti történelem.

Ez a hivatás már nem feltétlenül elégít ki valós szükségleteket. Ma úgy látjuk, hogy a nemzet az a teljesen új intézményi konstrukció, amely későn, csupán a XVIII–XIX. században alakult ki és terjedt szét a nagyvilágban. Ezt megelőzően nem létezett modern nemzet, mentális valóságként sem. A „nemzeti történelem” fogalma tehát azért problematikus konstrukció, mert a XVIII–XIX. századból visszatekintve alkotja meg azt a lineárisan elmondható történetet, amelynek keretében valamely feltételezett nemzet – etnikai, esetleg a folytonos állam által összefogott népcsoport – kontinuos történetet előadja. Ez a folytonosnak és önazonosnak vett történelem azonban fikció. Ebben a formában nem létezett, csupán visszatekintve létezik vagy létesíthető, ahhoz hasonlóan, ahogy az ember a személyes emlékezete szűrőjén keresztül folytonosan érzékelni véli a saját életútját, amely persze tele van kanyarokkal, kitérésekkel, megakadásokkal. Az utóbbiak ellenére, amikor erre az életútra visszatekintek – a memoárszerzők példája ezt jól mutatja –, az egészet egységes folyamannak látom. Ez történik a történelmi emlékezettel is, amely – a magyar példát tekintve – Árpád fejedelemtől egészen máig folyamatosan tart. Ez a konstrukció nemzeti konstrukciók sorára tagolja a történelem univerzális fogalmát: van külön francia történelem, van külön német történelem és így tovább. A német nemzet történelme különösen pikáns dolog, hiszen 1871 előtt nem is létezett egységes Németország! Hogyan lehet akkor saját országtörténete? Nem beszélve továbbá Ausztriáról, amely ország nemzetállamként csupán 1918 óta létezik, persze némi megszakításokkal (Anschluss). Mégis megírják újra meg újra, a késő antikvitástól kezdve Ausztria történetét.

Tehát a nemzeti történetírás a tárgyat illetően egyáltalán nem fokozottan kritikai irányultságú. Sőt mondhatni, szolgai módon jár el, mert kultuszt épít, kultikus sztorikat ad elő, amelyek azt szuggerálják, hogy mi, egy adott nemzet tagjai (egy nemzetállam polgárai) együvé tartozunk. Miért? Nem másért, csak mert együvé tartozásunk az időben megalapozott tény, ami már régóta tart, és bizonyára örökké így is marad. A mai magyar politikai diskurzus is ezt sugallja, miközben benne élünk a globalizálódó világban, ahol minden a nemzetnél kisebb darabokra esik szét, illetve ahol ezzel egy időben kialakulnak és kényszerítő erővel hatnak a nemzetnél magasabb szintű integrációk. Az idő fogalma valamikor a XIX. században tett szert arra a metafizikai erőre, amely-

lyel korábban az Isten rendelkezett; mivel azonban a gondviselést ekkoriban kitessékelték az emberi történelemből („az Isten halott”), a keletkező űrt a történelem töltötte be, immár e világi módon. A tartós időbeli beágyazottság a bizonytalanságok, a viták és a széthúzás hatékony gondolati ellenszerét kínálta a kor embere számára. Ha már régóta itt vagyunk a Kárpát-medencében, akkor a Trianonnal bekövetkezett változások is teljességgel elfogadhatatlannak számunkra, mivel mi már ezer éve ezt a területet foglaljuk el, amely ezzel a miénk – hogy egy konkrét példán szemléltessem a dolgot. A történelem – a történelem fogalmának ez a változata – metafizikai eszköz, hogy megbizonyosodjunk róla, kik vagyunk valójában.

A történetírásnak tehát roppant kétséges a kritikai funkciója, s hogy egyáltalán van-e kritikai vénája. Ezért viszont mégsem áll olyan távol az iskolai oktatástól. A történetírás általában tanítja a népet, a tanárok és a tankönyvek pedig a diákokat tanítják kicsiben. Fennáll tehát valamifajta folytonosság a két szféra között.

Ezzel nem kívánom megkérdőjelezni a projekt egész koncepcióját, még ha persze kétségeket ébresztnek is azzal kapcsolatban, hogy amikor újragondoljuk, sőt bíráljuk is az iskolai oktatás norma- és kánonképző természetét, akkor valóban szakítunk-e egy dogmával. Igen is, meg nem is. Manapság hazánkban a kritikai célzatú történeti, történetírói szemléletet politikailag károsnak szokás minősíteni, és a politikai erők mindent meg is tesznek, hogy intézményesen felszámolják – például úgy, hogy egyes művelőit olyan intézetekbe kényszerítik, ahol a tudományos kutatás az iskolai indoktrináció szellemében zajlik. Ez esetben az iskola és a tudományos kutatás látszólag megint közel kerül egymáshoz, korábbi szembenállásuk veszít a jelentőségéből. Ez azonban nem csupán véletlen baleset, mert abból is ered, hogy a történetírás sohasem az igazán kritikai gondolkodást, hanem az éppen fennálló állapotokat igazoló, legitimáló gondolkodást volt hivatva megalapozni és kibontakoztatni.

Ahogy a történetírás sokféle, az iskola világa is sokféle, éppúgy beférnek azok a kritikai törekvések is, amelyek megpróbálják újrafogalmazni a diák és a tanár viszo-

8 ■ Joep Leerssen: *National Thought in Europe. A Cultural History*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 2006.

9 ■ Buzinkay Géza: *Borsszem Jankó és társai. Magyar élclapok és karikatúráik a XIX. század második felében*. Bp., Corvina, 1983.; Tamás Ágnes: *Nemzetiségek görbe tükörben: 19. századi nemzetiségi sztereotípiák*. Pozsony, Kalligram, 2014. Lásd még: Hanák Péter: *A másokról alkotott kép*. In: uő: *A Kert és a Műhely*. Bp., Gondolat, 1988. 81–111. old.

10 ■ Marczali Henrik 1890-ben dolgozta át Horváth Mihály III. osztályos *Magyarok története* című tankönyvét. (Lásd még: Horváth Mihály: *A magyarok története Európába költözéséktől mostanig. A tanuló ifjúság számára*. Pest, 1841.; Horváth Mihály: *A magyarok története a bölcsészettanuló ifjúság számára*. Bécs, 1847.)

nyát egymáshoz és a tananyaghoz, mint ahogyan az indoktrináció is. A Nemzeti Tankönyv projekt kifejezetten kapcsolódik a kritikai pedagógia tradíciójához, de túl is lép az iskola világán. Hogyan terjedt túl a projekt az iskolai történelemórákon? Hogyan és miért kezdődött el a sztereotípiák gyűjtése?

K. Zs.: Arra gondoltam, hogy az iskolai történelemórák túlságosan passzív részvétellel épülnek. Jó lenne a gyerekeket jobban bevonni, hogy ne csak egyszerűen elolvassák ezeket a szövegrészeket, és meghallgassák a tanár állításait, hanem aktivizálódjanak, csináljanak is valamit ezzel kapcsolatban. Ekkor nyílt ki a projekt egy oldalága. A diákokkal közösen megalapítottuk az első Sztereotípiá Bizottságot, amelyben az volt a feladatuk, hogy külföldi baráti hálózatuk segítségével gyűjtsenek a magyarokról szóló sztereotípiákat. Érkeztek is mindenféle formában, természetesen a szövegesek voltak a leggyakoribbak – körülbelül 80 százalékban e-mailen, chateken stb. érkeztek –, de volt, aki videointerjút küldött.

Aztán 2012-ben a munka zárásaként a Labor Galériában a szövegeket egy hét alatt vizuális formában feldolgoztuk, kiállítássá formáltuk. Innen-től kezdve az együttes munka a diákokkal fontos része lett a projektnek, s ez egészen mostanáig megmaradt. 2019-ben itt, Debrecenben a Medgyessy Ferenc Gimnázium és Művészeti Szakgimnázium animáció és mozgókép szakos diákjai is két hónapra keresztül részt vettek ilyen műhelymunkában, Váczi Lilla képzőművész és tanárnő irányításával. Ők nem gyűjtöttek, hanem a sok év alatt összegyűlt, elképesztő mennyiségű sztereotípiából szemezgethettek, ezeket dolgozták fel különböző formákban és médiumokban.

Hogy mi lett az eredmény? Én már azzal nagyon elégedett vagyok, hogy a diákok társrésztvevői lettek a projektnek, és különböző nézőpontokból foglalkozni kezdtek a történelmi múlttal, elkezdtek beszélni, gondolkodni róla. A kiállításon látható infografikákat, amelyeket a katalógusba is betettünk, Greskovits Bori szociológus állította össze, aki a sok év alatt felgyűlt sztereotípiákból kiindulva készített elemzést arról, mit mondanak rólunk a Magyarországra látogató, vagy a Magyarországon még nem járt, csak valamilyen véleménnyel rendelkező külföldiek.

Gy. G.: Hadd fűzzek egy megjegyzést ahhoz, miért fontos a sztereotípiákkal foglalkozni. Egy holland kutató szerint⁸ a XVII–XVIII. században terjedtek el Európa-szerte azok az etnikai sztereotípiák-képzetek, amelyeket a nacionalizmus később fölhasznált és kiteljesített. Tehát a kora újkorban keletkeztek, amikor már sokan olvastak, és a közösségi sztereotípiák nyomtatott formában is terjedtek, majd azon nyomban folklorizálódtak is a nép körében. Az írástudók is bőven merítették belőlük később, amikor beépítették őket a nacionalizmus tanításaiba. A történészek nemegyszer vizsgálták az etnikai, nemzeti (és a

nemzetiségi) sztereotípiákat népszerűsítő karikatúrákat a XIX. századi tömegsajtó termékeiben, ahol sommásan megjelenik a „zsidó”, a „tót”, az „oláh” stb. alakja.⁹ Ezen képzetek genezise két-háromszáz évre megy azonban vissza, és bűvópatakként velünk élt tovább, sőt él mindmáig. Mi magunk is többnyire ilyen öröklött történelmi sztereotípiákat használunk, és a diákok itt kiállított tanúságtételei – az aktuális tapasztalatok mellett – részint ezekből is táplálkoznak.

Ennek pedig sok köze van magához a nacionalizmushoz és a nemzeti történelmi öntudathoz. Etnikai sztereotípiák hiányában igen halvány elképzelések lennének, a sztereotípiák azonban élettel töltik meg a bennük rejlő elvont fogalmakat, megszemélyesítik, érzéketes személyi tulajdonságokkal ruházzák fel az egyes népeket, és ezzel előkészítik kategoriális észlelésüket, a gondolati kliséket. A zsidó például kizsákmányol másokat, vagy furfangosan túljár az eszközön... A nemzeti tudat igényli ezeket a formulákat, mert kategóriákba összevonva láttatja mind a saját közösséget, mind pedig az idegen népeket és közösségeket. Ha nem az egyes egyént észlelem a másik kapcsán, hanem a sztereotípiá által sugalmazott kategóriában összegzett közösségi identitást fogadom el valóságnak, a nemzetek közötti háborúskodás sem okoz többé lelki, erkölcsi problémát egyik oldalon sem.

Miért épp a tankönyv az a médium, amelyben ez a képzőművészeti projekt megfogalmazta önmagát? Miért épp a tankönyvek azok az iskolai eszközök, amelyekről a szélesebb nyilvánosságban is viták zajlanak?

Gy. G.: Nemrég megtaláltam az egyik felmenőm valamikori tankönyvét 1890-ből. A tizedik kiadása volt annak a gimnáziumnak és a polgári iskolák számára írt, a magyar múltat Árpádtól 1867-ig bemutató történelmi olvasókönyvnek, amelyet két nagy korabeli történész írt: Horváth Mihály, aki nemcsak a XIX. század talán legjobb magyar történésze volt, hanem 1848–49-ben aktív minisztériumi tisztviselő is; és Marczali Henrik, aki a tankönyvet átdolgozta; ő volt az első professzionális magyar történész, a századforduló bizonnyal legnagyobb magyar történésze.¹⁰ A szerzőség beszédes számunkra. A két legjobb magyar történész írta a történelmi olvasókönyvet, amely lehetett volna akár „nemzeti tankönyv” is, mert tényleges funkciója a nemzeti tudat iskolai elmélyítése volt. A történészeknek kezdettől közvetlen befolyásuk volt arra, hogy milyen tankönyvek szülessenek. Amikor az 1960-as években gimnáziumba jártam, abból a tankönyvből tanultuk a XX. századi történelmet, amelyet későbbi professzorom és intézetbeli főnököm, Ránki György írt. Ő már akkor az akadémiai történetírás csúcsán állt. Akadnak tehát korok, amikor nemcsak az egyetemen, de középszinten is a történészek veszik kezükbe az iskolai indoktrinációt.

Hogy miért fontos a tankönyv? Hosszan kellene beszélni erről, röviden egyetlen példával élek. Egy amerikai történész nevezetes könyve bemutatja, hogy a rendszerint követendő mintának tekintett francia nemzeti tudat kialakulása (vagy inkább általánossá válása) nem a francia forradalomtól számítható.¹¹ A forradalom után még közel száz év kellett ahhoz, hogy a franciákat francia tudatú franciákká neveljék át az iskolák falai között. Még pontosabban, francia tudatú állampolgárokat neveltek belőlük, mivel a franciaság nem etnikai kategória, hanem az állampolgársághoz kötött identitás. Ez a belső szellemi átalakulás pedig azt kívánja meg mindenkitől, hogy közös dolgaikra egyformán emlékezzünk.¹²

Az iskolának kulcsszerepe van tehát a modern nemzeti közösségek tudati egységének a megteremtésében, ahol perdöntő a múltat illető azonos tudás, kódrendszer és az érzelmi rezdülések egyöntetűsége. Ez pedig annak a tudatosan szabályozott szelekciónak az eredménye, amelynek során a nemzetre nézve kellemetlen fejleményeket inkább elfeledtetik, a kedvezőket pedig mélyen bevésik a nebulók eszébe. Ezért is van az iskolának hosszú időn át oly nagy szerepe a történelmi tudat formálásában.

Kérdés persze, hogy ma is így van-e? Ezt erősen kétkellem. Roy Rosenzweig, akinek nevét ma egy kutatóintézet viseli az Egyesült Államokban, kezdeményezett nagy mintákon szociológiai módszerekkel végzett kutatásokat arról, milyen forrásokból szerzik az amerikaiak a történelmi ismereteiket, honnan merítik a történelmet illető vélekedésüket.¹³ Kiderült, hogy történelmi tudásuk és véleményük formálásában az iskola a kevésbé fontos intézmények közé tartozik. Sokkal fontosabb a család, a sajtó, a politikai diskurzus: ez a tág kommunikációs hálózat a történelmi tudás társadalmi termelője. Az iskola nagy és kivételes jelentősége a történelmi tudat formálásában ma már pusztán tévhit, amelyet a XIX. századtól örököltünk. Ha megnézzük, mennyi butaság kering ma Magyarországon a köztudatban a magyar őstörténetről és sok más történelmi fejleményről, akkor ez a tény könnyűszerrel belátható. Minderről számos ismeretünk van a többi szaktudomány jóvoltából.¹⁴ Honnan szedik az emberek téves történelmi képzeiteket? Biztos, hogy nem az iskolában tanulják. Az iskola ugyanis igyekszik fellelni e tévhitek ellen, bár meglehetősen hatástalanul.

K. Zs.: A *Nemzeti Tankönyv* projekt a művészet szemszögéből tematizálja azokat a kérdéseket, amelyek – ahogyan hallottuk – a történetírást is foglalkoztatják. Leginkább azokra a fejünkben lévő történelmi narratívákra kérdez rá, amelyeket az iskola már elkezdett belénk táplálni. Ezekhez kapcsolódik mindenféle kis történet a különböző médiumok közvetítésében. Ebből engem az foglalkoztatott, hogy – profán megfogalmazásban – ha valaki egy kocsmában szóba elegyed a törzsközönséggel, nagyon hamar mélyenszántó történelmi áttekintésekben részesíthetik, szinte tet-

szőleges témában. Pár éve egy barátommal csináltunk is egy videót *Ki volt Mátyás király?* címmel: ezt kérdeztük Budapest számos nagyon komoly talponjárójában, és a válaszokból, az elmondott történetekből kisfilmet készítettünk.¹⁵ Azt tapasztaltam, hogy a történelemmel, a történelmi tudással való kérdés és mindenféle történelmi pro és kontra állásfoglalások valamiért nagyon izgatják ezt a társadalmat. Biztosan más társadalmakat is, de én ebben élek, ez érdekel.

A kiállításon is látható *Kiegyezés* című filmem¹⁶ szintén egy történelmi eseményre utal, noha nem a kiegyezés történelmi eseményéről szól, hanem egy helyzetről. Egy fikciós kisjátékfilm amatőr szereplőire a rendező vagy csendőr, vagy betyár szerepet oszt. Be kell öltöznük a jelmezekbe, át kell élniük a csendőr- vagy betyárszerepet. Létezett forgatókönyv is, amit el kellett játszaniuk, de mindeközben egy héten keresztül Kisorosziában ezekben a jelmezekben járkáltak, én pedig interjúkat készítettem velük. Az érdekelt leginkább, mennyire azonosulnak a történetileg kialakult szerepekkel. Mert kétségtelenül létezik ez a tipikusan visszatérő történet és a betyárromantika toposzai egyfelől, mint ahogyan másfelől a csendőrség kapcsán is sokszor előkerül a rendpártiság narratívája. Kuruc/labanc, betyár/csendőr és még lehetne sorolni azokat az ellentétpárokat, amelyekkel mindenki találkozik az élete során.

Hogyan értelmezhetők az olyan típusú művészeti projektek, mint a Nemzeti Tankönyv? Miben rejlik az értékük, fontosságuk?

K. Zs.: Mindenekelőtt felhívnám a figyelmet a *Nemzeti Tankönyv* projekt logójára, amelyben két kérdőjel található. (És most már nem erről a konkrét könyvről, a kiállítási katalógusról beszélek, hanem magáról a *Nemzeti Tankönyvről*.) Ez természetesen nem véletlen, arra utal, hogy a projekt nem állításokat szeretne megfogalmazni. Illetve azt mutatja be, hogy itt nagyon sok állítás van. Nagyon sok állítás van, amelyek nagy részével – ahogyan ezt már említettem – nem lehet, nem tudunk szembesülni, mivel nem tudjuk olvasni őket.

11 ■ Eugene Weber: *Peasants into Frenchmen: The Modernisation of Rural France, 1870–1914*. Chatto and Windus, London, 1979.

12 ■ Ernest Renan: Mi a nemzet? In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Tanulmány, Pécs, 1995. 175. old.

13 ■ Roy Rosenzweig – David Thelen: *Presence of the Past: Popular Uses of History in American Life*. Columbia University Press, New York, 1998.

14 ■ Vásárhelyi Mária: *Csalóka emlékezet. A 20. század történelme a magyar közgondolkodásban*. Kalligram, Pozsony, 2007.

15 ■ Keserue Zsolt – Jerovetz György: *Ki volt Mátyás király?* 18. min. színes, 2008.

16 ■ Keserue Zsolt: *Kiegyezés – Ausgleich*. 2 csatornás videó, 2x12'10", 1920 x 1080, eredeti sztereó hang. 2009–2017.

17 ■ Lásd Hayden White: *A történelem terhe*. Osiris, Bp., 1997.; Hayden White: *A történelem poétikája*. Ford. Kisantal Tamás és Szeberényi Gábor. Aetas, 2001. 1. szám, 134–164. old.

Ez a produkció – szeretném újra hangsúlyozni – nem a történelemtudomány, hanem a képzőművészet felől érkezik, ami nem tudomány. Ez az én sarkalatos tézisé, amit egyesek vitatnak. A művészet nem tudomány, a művészettörténet az. A tudomány nagyon izgalmas dolgokat tud hozzátenni a képzőművészetben felvetett kérdésekhez. A dekonstrukciós narratíva például nagyon közel áll hozzám, annak ellenére, hogy nem vagyok tudós, nem foglalkozom tudománnyal.

Gy. G.: A *Nemzeti Tankönyv* projekttel kapcsolatban is igaz, hogy korántsem véletlen, ha egy ilyen provokáció a művészet felől jön, mert onnan kell jönnie. Ne várjuk ezt a történészekről, a tudósoktól, hiszen ez az alapjában véve ironikus megközelítés többnyire idegen a tudomány világától. Az ironia ugyanis nem más, mint távolságtartás az adott (vizsgált, ábrázolt) tárgytól, és azt sugallja, hogy igazam is lehet, meg nem is. Ha tudósként hajlunk az önreflexióra, akkor ezzel elismerjük a tévedés lehetőségét a megismerés folyamatában, sőt ennél még többet is: azt, hogy eleve csak egy lehetséges, nem pedig valamely abszolút kiindulópontból vizsgálódunk. Mindig korlátozott nézőpontokból közelítünk a vizsgálni kívánt valósághoz, és nem a Gondviselés szemével, az abszolút optikán keresztül szemléljük, hanem csak emberi nézőpontból, következésképpen csak relatív igazságok fogalmazhatók meg vele kapcsolatban.

Visszatérve a művészetre, itt minden gesztus ironikus, mivel ez a fikció birodalma, ahol nem jelenthetem ki, hogy az igazságot egyedül én birtoklom. Valójában csupán egy lehetséges reprezentációt állítok elő a valóságról. Teljesen természetes, hogy a művészet felől jön az iskolai történelemtanításnak ez a kritikája.

Párhuzamként utalok arra, hogy a történelemfilozófiában, pontosabban a történelemelméletben is az irodalomelmélet felől érkezik a hasonló kritika. Ezt az irányt képviselte, többek között, Hayden White, kijelentve, hogy minden történelmi munka olyan elbeszélés, amely eredendően irodalmi műnek is tekinthető.¹⁷ Az elbeszélések pedig meglehetősen sokfélék, és White egy egész rendszert vázolt fel velük kapcsolatban. Mindig kívülről kell érkeznie a reflexióra, az elvi önkritikára felszólító késztetésnek, amire aztán vagy reagálnak a tudósok, vagy egészen figyelmen kívül hagyják. Általában persze elutasítóan vagy közömbösen reagálnak rá.

Még egy fontos kérdést szeretnék röviden szóba hozni. Hogyan lehet nézőpontok szerint megsokszorozni a történelmi tudást? Például úgy, hogy elhagyjuk a partikuláris nemzeti nézőpontot, és transznacionálissá szélesítjük a történelmi képet. Ezt az utat járja ez a tankönyv is – bizonyos kérdőjelekkel. Az egyes partikuláris nemzeti nézőpontokból veszi ugyanis szemügyre a magyar nemzeti történelem bizonyos kulcseseményeit. Mindegyik mást-mást ad elő önnön referenciális múltjáról. Ez természetes dolog. Minél

közelebb esik hozzám, hozzánk, magyarokhoz a földrajzi térben egy nemzeti közösség, annál élesebb különbségek fogalmazódnak meg a közös érintkezési pontokon, mert hatványozódnak az érdekkülönbségek, az ütközések. A nacionalizmus ellenségképei dolgoznak itt, ugyanis a nemzeti identitást nem lehet ellenségkép nélkül megalkotni. Máshoz viszonyítjuk önmagunkat, és ezt a másságot elutasítjuk magunktól. A *Nemzeti Tankönyv* a transznacionalitás racionális útját választotta, ezen a módon lehet túllépni „a” nemzeti múltszemléletet abszolutizáló felfogáson.

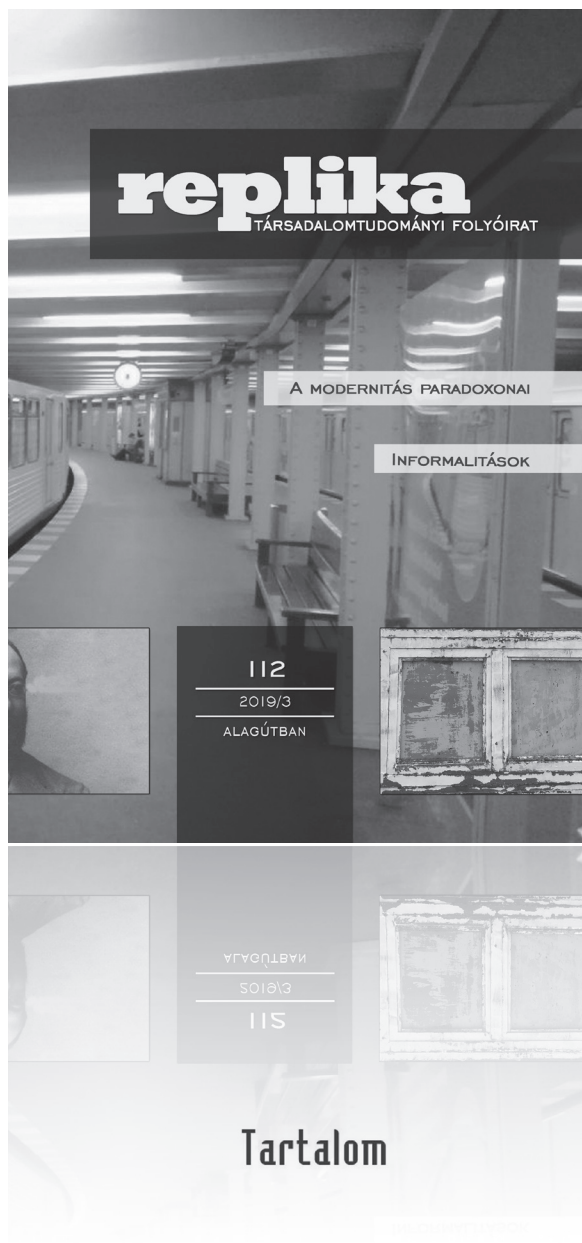
S ezzel vajon mire juthatunk? Nem többre, csak arra, hogy így könnyebb belátni, miszerint nincs a zsebünkben a végső és egyedüli igazság. Ki dönti el, hogy melyik igaz egy adott történelmi esemény 29-féle interpretációjából? Létezik-e egyáltalán döntőbíró, aki ítélezhetne ez ügyben? Nem, ilyen nem létezik.

A *Nemzeti Tankönyv* projekt bizonytalanságot, mégpedig termékeny bizonytalanságot teremt, azt sugallva, hogy saját magamat illetően sem feltétlenül nekem van igazam. Ez a termékeny bizonytalanság ugyanakkor nyugtalanító is lehet. Épülhet-e rá identitás? Kanyarodjunk most vissza oda, hogy minden biztos kollektív-közösségi identitásnak elsősorban megerősítő, vitán felül álló bizonyítékokra van égető szüksége, amelyek lehetnek mitikusak vagy akár fiktívek is, mint amilyen a nemzeti történelem. Ám nélkülük nem lehetünk meg. Amikor széttromboljuk a pozitív identitást teremtő intellektuális építményeket, könnyen a semmiben találhatjuk magunkat.

Ne legyünk azonban ennyire borúlátók. Manapság kialakulófélben van a transznacionális identitás, amely talán itt a segítségünkre lehet. Valahová szültem, de a mai fokozott interregionális vándorlással más helyeket és az idegenek tapasztalati világát is könnyebben magamévá tehetem. Ezzel pedig képessé válok a saját nemzeti adottságaimat más szögekből is szemlélni és ezzel relativizálni, ahelyett, hogy abszolutizálnám. Megismerve és megtapasztalva a másságokat, jóval megértőbb lehetek mások, az enyémtől eltérő, az enyémmel vetélkedő igazságok iránt is. Ennek ma nő a jelentősége, akár még a szomszéd népek egymáshoz való viszonyában is. Hadd hivatkozzam itt egy konkrét példára.

Nemrégiben folyt egy szlovák–magyar közös tankönyvkészítési munka, magyar részről Szarka László volt a projekt vezetője; ezt a munkát az Orbán-kormány azonban leállította. Hogyan tárgyalható a szlovák és a magyar történelmi nézőpont egyazon tankönyvben? Nehéz kérdés. Ott van például 1848–49, az a polgárháború ebben az országban, amikor az akkor „tótoknak” nevezett szlovákok szembekerültek a liberális, félig-meddig szuverén magyar állammal. S hogyan egyeztethetők össze az álláspontok mondjuk Trianon kapcsán? Valójában sehogy.

A tankönyvíró munkaközösség tagjai közös tankönyvet akartak létrehozni, a francia–német közös

Georg Simmel és a modernitás paradoxonai

Blokkszerkesztő: Szabari Vera

Informalitások

Interjú: Kulturális globalizáció és jazztanulmányok

Gender és posztigazság(osság)

Vizuális szociológia és morális pozíciók

I Just Called to Say I Love You

tankönyvírást véve mintául. A francia–német kibékülés egyik fontos eleme volt, hogy a két ország tudósai és történelemtanárai megegyeztek abban, felhagynak a franciaellenes és németellenes történelemtanítás addig honos gyakorlatával. A szlovák–magyar projekt elkészült, de sohasem publikált tankönyveiben ez a konszenzusra törekvés úgy nézett ki, hogy egyazon fejezetben belül külön-külön ismertették a szlovák és a magyar történeti nézőpontot. Vagyis érintetlenül hagyták a nemzeti szövegváltozatokat. Ennél tovább nem tudtak, mert ennél tovább nem is lehetett lépni, az elérhető maximum az, hogy tolerálom az ő saját nézőpontjából elmondott történetet, miközben ragaszkodom a magaméhoz. Viszont nem bírálom, nem fitymálom az ő külön mondandóját, mert az a cél, hogy a diák ismerje meg mindkettőt.

Am továbbra is kérdés, hogy fel lehet-e építeni egy ilyen alapra nemzetinek maradó kollektív identitást. Ez korántsem biztos, és kétségtől némi veszteséggel jár. Viszont jó dolog, ha az ellenségképet ily módon sikerül hatástalanítani, mert az előítélet-mentesség hozzásegít mások jobb megértéséhez, az empátiához. Egy sor olyan emberi tulajdonságra derül ekkor fény másokkal és magunkkal kapcsolatban is, amelyeket a nacionalizmus eddig elnyomott.

Jó volna ily módon túllendülni a szokványos ellenségképző mechanizmusokon az ironikus tónusú tankönyvek révén, amelyek kinyitják végre a világot, és megmutatják, hogyan lát engem a kívülálló, és viszont, hogyan látja ő saját magát. A *Nemzeti Tankönyv* projektből az utóbbi egyébként szembetűnően hiányzik. Hogy ők miként látnak bennünket, jól érzékelhető, az viszont nincs benne a kötetben, hogy ők hogyan látják önmagukat. Jóllehet ez utóbbi is hozzátartozik a történet tükröztetési alapú elbeszélésehez. A *Nemzeti Tankönyv*ben olvasható szövegeket kiemelték a saját (tankönyvi) kontextusukból, pedig az eredeti kontextus mutathatná meg csupán, hogy az eredeti nemzeti történeti narratívák mit mondanak a saját történelmükről.¹⁸ Nagyjából ugyanazt persze, mint amit önmagunkról mi is el szoktunk mesélni. Amikor kinyitjuk a zárt nemzeti történelmi univerzumokat, akkor a transznacionalizálásnak ez a gesztusa arra indít, hogy jussunk túl a XIX. és a XX. század megannyi belénk sulykolt szellemi beidegződésén. Mélyen belénk vésték ugyanis a nemzeti sztereotípiákat, amelyek erősítik a nemzeti történeti elbeszéléseket, azt sugallva, hogy mi, magyarok, mi, németek stb. mindig ugyanazok voltunk az elmúlt ezer évben. Holott ez félig sem igaz, még ha vannak is feltűnő kontinuitások az időbeli létezésben. □

18 ■ A kiállítás és a katalógus mellett létrejött digitális archívumban megtalálható az összes tankönyvszöveg és a fordításuk (<http://archiv.nationaltextbook.hu/index>).

ÚJ MODELL A BÍRÓSÁGI IGAZGATÁSBAN:

BÍRÁK KÖZPONTI NYOMÁS ALATT

ELŐHANG - E SZÖVEG
NEMKÖZLÉSÉNEK RÖVID
TÖRTÉNETE¹

KOVÁCS ÁGNES

Ez a tanulmány eredetileg a debreceni jogi kar *Pro Futuro – A jövő nemzedékek joga* című folyóiratában jelent volna meg. A lap főszerkesztője, aki egyben a kar professzora és elismert oktatója, 2019 tavaszán örömmel, kedvező visszajelzések kíséretében indította el a szöveg publikálását. A közlésre elfogadott szöveg azonban mégsem szerepelt a folyóirat következő számában. A megjelenés megghiúsulásának számos epizódja az „oral history” körébe tartozik, hiszen írásos nyoma a legtöbb beszélgetésnek, döntésnek nincs. A következőkben ezt a történetet mesélem el röviden.

A *Pro Futuro* folyóirathoz benyújtott szöveg a megjelenés előtt a szerkesztőség berkein kívülre került. Állítólag egészen a politikailag függetlennek aligha tekinthető, és jogtudományi kérdésekben kevésbé kompetens *Pesti Srácok*hoz, illetve az egyetemi vezetéshez is eljutott. A váratlanul jött nyilvánosság azonban nem a szakmai vitákat, hanem az autokráciákban bevett cenzúra kifinomult mechanizmusait indította be. A *Pesti Srácok* nevében a folyóirat főszerkesztőjénél érdeklődtek az általuk politikai elfogultsággal vádolt szövegről, valamint a főszerkesztő közösségi médiában tett, a szöveghez hasonlóan politikainak (pártpolitikainak?) minősített – egyébként az MTA melletti szolidaritást kifejező – nyilatkozatáról. A jogi kar dékánja pedig egy szűk körű megbeszélésen, amelynek magam is résztvevője voltam, kijelentette, hogy bár nem tiltja meg a tanulmány megjelentetését, mégis arra „kér”, vonjam vissza a közlési szándékom, és máshol publikáljam a kutatási eredményeket, mivel félt, hogy a tanulmány debreceni megjelenése komoly

károkat okoz a jogi karnak, és veszélybe sodorja az intézmény

eddig sikeresen megőrzött politikai függetlenségét. (A Debreceni Egyetem közismert, és mindaddig foggal-körömmel védett politikai függetlenségéről van szó!) Ennek a „kérésnek” nem tettem eleget, ugyanakkor a lap szerkesztősége egy rendkívüli szerkesztőségi ülésen mégis úgy szavazott, hogy ez az írás nem kaphat helyet a következő lapszámban. Az utólagos visszautasításról először szóban, majd később – kérésemre – írásban is tájékoztattak. Az írásbeli indokolás szerint a szöveg már a megjelenése előtt szakmai körökön kívülre került, és az általa kiváltott politikai színezetű viták veszélyeztethetik a semlegességre törekvő folyóirat szakmai megítélését. Az előbbiekre tekintettel pedig a szerkesztőség arra kért, hogy a szöveget más folyóirathoz nyújtsam be közlésre.²

A bíróságok függetlensége az egyéni jogosultságokat védő és a társadalmi konfliktusok igazságos rendezését biztosító jogalkalmazás egyik legfontosabb garanciája. Az ítékezés függetlenségét a politikai hatalmi ágak igazolhatatlan beavatkozása nyíltan veszélyezteti, ugyanakkor a függetlenség feltételeit a bírósági szervezet belső viszonyai is kikezdehetik. A magyar bírósági szervezetrendszerben jelentős igazgatási hatalom összpontosul a bírósági vezetők kezében, így a kinevezési eljárásnak a bírósági szervezet függetlensége szempontjából komoly tétje van. A jelenleg hatályos szabályok szerint a törvényszékek és ítéltáblák igazgatási vezetőit az Országos Bírósági Hivatal (OBH) elnöke nevezi ki, akinek döntéseit az elmúlt időszakban kitüntetett szakmai és közéleti érdeklődés kíséri, és olykor heves vita övezi. Ez a tanulmány a vezetői pályázatok elbírálását elemzi, és a bírói függetlenséget fenyegető veszélyekkel szembeni jogvédelem – esetlegesen bírói önvédelem – lehetőségeit keresi.

1. A BÍRÓSÁGI VEZETŐK HELYE A BÍRÓSÁGI SZERVEZETBEN

Az új típusú autoriter rendszerek kényesen ügyelnek a látszatra, ezért a demokratikus intézmények megőrzésében érdekelték (*pretence of democracy*).³ Az intézmények megszelídítése és „autoriter pályára

¹ ■ E tanulmány első része elektronikus formában már megjelent az MTA *Law Working Papers* sorozatban (Kovács Ágnes: Ki védi meg a magyar bíróságok függetlenségét? Személyzeti politika a központi igazgatásban. *MTA Law Working Papers*, 2019. 10. szám, 1–18. old.). A BUKSZ szerkesztősége a szöveg-nemközlés története miatt indokoltan tartja, hogy az olvasó az eredeti, csorbítatlan változattal ismerkedhessen meg. A tanulmány végén a szerző röviden összefoglalja a bírósági igazgatás ügyének legújabb fejleményeit a kézirat lezárása után.

² ■ Ezt megerősíti a szóban forgó lapszám főszerkesztői előszavának lábjegyzete. Lásd *Pro Futuro*, 2018. 4. szám, 7. old.

³ ■ Tóth Gábor Attila: Constitutional Markers of Authoritarianism. *Hague Journal on the Rule of Law*, 2019. 1. szám, 46–50. old.

állítására” így sok esetben a manipuláció puha, kifinomult eszközeivel megy végbe.⁴ Ezeknek a törekvéseknek a bíróságok is egyre gyakrabban esnek áldozatul, ami nem véletlen: a bírói hatalom megnövekedése általános jelenség, és a politikai kérdések bírói útra terelése lehetőséget biztosít az emberi jogok és a jogállami értékek megőrzésére,⁵ vagy legalábbis a jogosultságok nyelvezetének és logikájának fenntartására.⁶

Az autoriter tendenciák kibontakozása a bírói függetlenség feltételeinek leépítésében is jól tetten érhető. A bíróságokat érintő intézkedések feltérképezése, illetve annak elemzése, hogy miként bánt a hatalom a bíróságokkal, hozzájárulhat az új autokráciák természetének jobb megértéséhez.⁷

Ennek a tanulmánynak az a hipotézis adja a kiindulópontját, hogy a közép- és kelet-európai régióban kialakuló autoriter rendszerek a bírósági vezetőknél keresztül is folyamatos ellenőrzés alatt igyekeznek tartani a bírósági szervezetet.⁸ A politikai hatalom pedig abban lehet érdekelt, hogy a vezetői pozíciókban hozzá lojális bírák üljenek. Ennek elérésére számtalan eszköz bevethető, a hivatalban lévő vezetők tömeges menesztésén,⁹ egy-egy befolyásos bírósági elnök leváltásán keresztül¹⁰ a vezetők kinevezésének folyamatába történő finom, ám igazolhatatlan beavatkozásokig. Ezek között az intézkedések között találunk látványos és kevésbé látványos eszközöket, az utóbbi manőverek közé tartozik a bírói karrierutak és kinevezések – köztük a vezetői kinevezések – kontrollálása. A bírósági vezetők kiválasztását, a vezetői pozíciókban bekövetkező személycseréket mint a bírósági szervezet belső ügyeit a nyilvánosság kevésbé kíséri figyelemmel. Ez jelentős részben annak is köszönhető, hogy az európai kontinensen az ítélkezés elsősorban szakmai-szakértői feladat, mintsem politikai-közösségi tevékenység. A bírák személye ezért ritkán kerül előtérbe, ez a „személytelenség” pedig gátja lehet a bírakat érintő támadásokkal szembeni társadalmi mozgósításnak.

A bírósági elnökök kiválasztásának manipulálása hatékony eszköz lehet a bírói kar megfegyverezésére. A vezetői kinevezések pedig könnyen kívül maradnak a hazai és nemzetközi nyilvánosság látóköri, ugyanakkor hasznos hatalmpolitikai célokat szolgálhatnak, mivel a vezetőkhöz rendelt széles hatáskörök révén, a vezetők birtokában lévő információk alapján a bírói kar folyamatos igazgatási ellenőrzés alatt tartható.¹¹

A régióban működő bíróságok kormányzását érintő vizsgálódások az elmúlt időszakban elsősorban a bírói öngazgatás letéteményesének tekintett bírói tanácsokra (vagy hiányuk következményeire) fókuszáltak, így kevés figyelem irányult a bírósági (ön)igazgatásban közreműködő egyéb szereplőkre: a kinevezési és előmeneteli eljárásokban közreműködő, többnyire bírákból álló véleményező-tanácsadó testületekre, a fegyelmi tanácsokra vagy a bírósági elnökökre.¹² Egy nemrég megjelent tanulmány

azonban kifejezetten a bírósági elnökök szerepét és hatalmi súlyát kívánja bemutatni az elnökökhöz rendelt formális és informális jogkörök számbavételével és súlyozásával, az egyre népszerűbb – országok közötti összehasonlítást is lehetővé tevő – indexes módszer segítségével (*Court President Power Index*). A vizsgálatba 13 európai bírósági szervezetet vontak be és rangsoroltak a kialakított index alapján. A tanulmány nemcsak az elnöki jogosítványokat csoportosította, hanem a bírósági elnököket is kategorizálta. A számos izgalmas és innovatív megállapítás mellett kiemelésre érdemes, hogy az elnökök sok európai országban széles jogosítványokkal rendelkeznek a bírósági szervezet belső viszonyainak és működésének alakításában. Ezek a jogosítványok kiterjednek a bírák kiválasztására, előmenetelére, szakmai értékelésére és számonkérésére, azaz a bírói karrierutak alakulására; a mindennapi működés befolyásolására, például az ítélkező tanácsok kialakítása, az ügyek elosztása, a teljesítménymérés szempontjainak meghatározása révén; ahogyan a szakmai szocializáció folyamatára; valamint a jutalmak elosztására is.¹³ Bár a magyar bírósági elnökök nem kerültek be a vizsgálati csoportba, megállapítható, hogy az előbbi jogosítványok terén jelentős hatalommal rendelkeznek. Erre példa, hogy az automatikus ügyelosztás intézmé-

4 ■ Andreas Schedler: *The Politics of Uncertainty: Sustaining and Subverting Electoral Authoritarianism*. Oxford University Press, Oxford, 2013. 64–69. old.

5 ■ Fleck Zoltán szerint a bíróságok önmagukban aligha képesek fenntartani és megvédeni a jogállamot, autoriter rendszerekben a bírók körében inkább a behódoló és kollaboráló attitűd dominál. Lásd Fleck Zoltán: Szakmai és politikai érvek a közigazgatási bíráskodás kapcsán. *Közjogi Szemle*, 2016. 4. szám, 16–19. old.

6 ■ Fleck Zoltán: Használjuk-e a jogainkat egy jogtalan rendszerben? *Fundamentum*, 2018. 2–3. szám, 60. old.

7 ■ A 2010 után kibontakozó közhatalom-gyakorlás radikálisan átalakította a magyar politikai rendszer karakterét. A jelenlegi politikai berendezkedés megjelenésére az autokrácia kifejezést használom. Lásd többek között Tóth: *Constitutional Markers...*; illetve Kis János: *Demokráciából autokráciába. A rendszertipológia és az átmenet dinamikája. Politikatudományi Szemle*, 2019. 1. szám, 45–74. old.

8 ■ Az ítélkező bírói szervezeten belüli függetlensége a régióban jellemző karrierbíráskodás esetében egyébként is korlátozott. Lásd Carlo Guarnieri – Patrizia Pederzoli: *The Power of Judges: A Comparative Study of Courts and Democracy*. Oxford University Press, Oxford, 2002. 67. old. Ebben a szövegben azonban azt állítom, hogy ez a relatív függetlenség került komoly veszélybe az elmúlt időszakban, és az autonóm ítélkezési feltételei tovább romlottak.

9 ■ Lengyelországban 2017-ben az igazságügyi miniszter felhatalmazást kapott arra, hogy hat hónap alatt indokolás nélkül leválthassa a bírósági vezetőket. Ennek a hatalomnak a birtokában a miniszter több mint 150 bírósági elnököt és elnökhelyettest bocsátott el a hivatalából, ami az összes vezető nagyjából egyötödének lecserélését jelentette. Lásd Wojciech Sadurski: *Poland's Constitutional Breakdown*. Oxford University Press, Oxford, 2019. 115–116. old. Hasonló hatással járt a magyar bírói kart érintő gyors nyugdíjazás, az intézkedés következtében 2012-ben az OBH elnökének beszámolója szerint 26 elnöki állás üresedett meg, ezek túlnyomó többségét még 2012-ben betöltötték. Lásd *Az Országos Bírósági Hivatal elnökének 2012. évi beszámolója*, https://birosag.hu/sites/default/files/2018-09/2012_eves_beszamolo.pdf (2019. 04. 04.).

nyesítésének hiányában a bírósági elnökök továbbra is meghatározó szerepet játszanak az ügyek kiosztásában, az ügyelosztási rend meghatározásában.¹⁴ A bíróságok szervezetéről és igazgatásáról szóló 2011. évi CLXI. törvény (Bszi.) 118. § (3) bekezdése szerint a bírósági elnökök felelnek a szervezet hatékony működéséért, figyelemmel kísérik a beosztott bírák tevékenységét, többek között a befejezésszám alakulását vagy az időszűrés követelményének megtartásán keresztül. Szükség esetén soron kívüli vizsgálatot rendelhetnek el, és fegyelmi eljárás megindítását kezdeményezhetik. A bírák előmenetele szempontjából kulcsfontosságú szakmai értékelésben is jelentős szerepet játszanak, de a bírósági elnökök döntenek a jutalmak kiosztásáról is.¹⁵

Az előbbiekből következik, hogy az igazgatási vezetőik szoros irányításával a teljes bírósági szervezet ellenőrzés alatt tartható, a politikai beavatkozás nyílt eszközeinek bevetése nélkül is. Ez a felismerés tükröződik az elmúlt években a vezetői pályázatok elbírálásának folyamatában. A hatalom 2012-től a bírósági igazgatás korábbi rendszerének átalakításával a bírósági szervezet irányítását egy jelentős hatásköröket birtokló, az Országgyűlés által 9 évre megválasztott bírósági vezetőhöz, az OBH elnökéhez rendelte, aki a legfontosabb igazgatási vezetők – köztük az elnökök – kinevezésének jogát is gyakorolja.

10 ■ Baka András menesztése a Legfelsőbb Bíróság elnöki posztjáról mindenképpen ide kíváncsít még 2011 végéről, de a jelenlegi bolgár főbíró, Lozan Panovot érintő (olykor életveszélyes) fenyegetések is ebbe a narratívába illeszkednek. Ez utóbbira lásd: Radosveta Vassileva: Capturing Bulgaria's Justice System: The Homestretch, *VerfBlog*, 2019/1/09, <https://verfassungsblog.de/capturing-bulgarias-justice-system-the-homestretch/> (2019. 04. 04.).

11 ■ Adam Blisa – David Kosař: Court Presidents: The Missing Piece in the Puzzle of Judicial Governance. *German Law Journal*, 2018. 7. szám, 2034. old.

12 ■ David Kosař: Beyond Judicial Councils: Forms, Rationales and Impact of Judicial Self-Governance in Europe. *German Law Journal*, 2018. 7. szám, 1571. old.

13 ■ Blisa–Kosař: Court Presidents, 2041–2056. old.

14 ■ Bszi. 9. § (1) Az ügyelosztási rendet – a bírói tanács és a kollégiumok véleményének ismeretében – a bíróság elnöke határozza meg, legkésőbb a tárgyévet megelőző év december 10. napjáig. Az ügyelosztási rend a tárgyévben szolgálati érdekből vagy a bíróság működését érintő fontos okból módosítható.

15 ■ Lásd például az OBH elnökének 2017. évi beszámolóját, 75.: „A Megtartó Program elemei közül az előző évhez hasonlóan 2017-ben is a kiváló teljesítmény, valamint a többletképzettség elismerését szolgálta: [...] év végén differenciáltan általános jutalom és a Fenntartható Fejlődés 2 Programban vállaltak eredményes teljesítéséhez igazodó céljutalom összegének bíróságok részére történő átadása, azzal, hogy az intézményen belüli elosztás szempontrendszer az ítélőtáblai és törvényszéki elnökök által került kidolgozásra.” <https://birosag.hu/sites/default/files/2018-10/beszamolo2017.pdf> (2019. 04. 15.)

16 ■ 1869. évi IV. törvénycikk a bírói hatalom gyakorlásáról, 17. §.

17 ■ A 96/2012 (V. 2.) KE határozat 194 bíró, míg a 155/2012. (VII. 6.) KE határozat további 37 bíró felmentéséről rendelkezett.

18 ■ Az OBH elnökének kinevezési jogkörébe tartoznak az ítélőtáblák és törvényszékek elnökei, elnökhelyettesei, kollégiumvezetői, valamint a közigazgatási és munkaügyi regionális kollégium esetében a kollégiumvezetők és a kollégiumvezető-helyettesek is. Lásd: Bszi. 128. § (2) bekezdés.

2. BÍRÓSÁGI VEZETŐK KINEVEZÉSE 2012 UTÁN

A 2011. április 18-án megszavazott Alaptörvény – szakítva az egészen 1869-ig visszanyúló hagyománnyal, amely szerint a bíró a 70. életének betöltéséig ítélkezhet¹⁶ – a bíró szolgálati jogviszonyának fennállását, azaz a bírói tisztség felső korhatárát immár az általános öregségi nyugdíjkorhatárhoz kötötte. A változás következtében 2012-ben, két hullámban összesen 231 bírót küldtek nyugdíjba,¹⁷ és voltak, akik maguk kérték nyugdíjazásukat. A korábbinál lényegesen alacsonyabb felső korhatár bevezetése egyes adatok szerint 274 bírót érintett, ami a teljes bírói kar közel 10%-át jelentette. A nyugdíjazott bírók egy része vezetői megbízással is rendelkezett, így 2012-ben nagy számban került sor új vezetők, köztük bírósági elnökök és elnökhelyettesek kinevezésére. Az 59 nyugdíjazott vezetőből 29 kinevezési jogkörre az OBH elnökét illette, ebből 21 vezetői álláshely betöltésére – köztük 3 ítélőtábla és 4 törvényszék elnökének kinevezésére – már 2012-ben sor került. Ezek az adatok jól mutatják, hogy az OBH elnöke kezdettől fogva, hivatalba lépésének pillanatától komoly befolyást gyakorolhatott a bírósági szervezet működésére. Ennek a befolyásnak a fokozására pedig a vezetői pályázatok elbírálásának sajátos gyakorlatát is intézményesítette.

A vezetői pályázatok elbírálása főszabály szerint több bírósági szereplő együttműködésén nyugszik. A vezetői pozíciókra pályázatot kell kiírni, az írásban benyújtott pályázati anyagban a jelentkezőknek hosszú távú terveikről, vezetői elképzeléseikről kell számot adniuk. A pályázókat az érintett bírósági szervezetben dolgozó bírók (elnöki pályázat esetében az összbírói értekezlet) véleményezik, majd a kinevezési jogkör gyakorlója, esetünkben az OBH elnöke személyesen is meghallgatja.¹⁸ A pályázat elbírálása során az OBH elnöke három döntést hozhat: kinevezheti azt a pályázót, akit a véleményező szerv többsége támogat; az Országos Bírói Tanács (OBT) egyetértését kérheti, ha a bírói testület többsége által nem támogatott pályázóval kívánja betölteni a vezetői álláshelyet; végül eredménytelenné is nyilváníthatja a pályázatot.

A következőkben az eredménytelenné nyilvánítási gyakorlat néhány jellemzőjét kívánom bemutatni. Ez az a jogi lehetőség ugyanis, amikor az OBH elnöke lényegében érdemi kontroll nélkül dönthet vezetői pályázatokról. Ez utóbbi állítás természetesen magyarázatra szorul. Bár az eredménytelenné nyilvánítás nem jelenti a vezetői álláshely betöltését, érvényes pályázatok esetében a pályázók elutasítását jelenti, azaz mindenképpen döntés az OBH elnöke részéről. Ráadásul az eredménytelenné nyilvánítás együtt jár azzal, hogy a vezetői pozíció üresen marad, s ilyenkor a vezetői feladatok ellátásával az OBH elnöke ideiglenesen – a második eredménytelenné nyilvánítás esetén akár egyéves időtartamra – megbízhat egy bírót, bármilyen önkormányzati bírói szerv közreműködése nélkül. Az eredménytelenné

nyilvánítás tehát komoly következményekkel járó döntés, amely a jelenlegi tapasztalatok szerint valóban kontroll nélkül történhet. Az OBH elnökének cselekvését ugyanis más bírósági szereplők nem befolyásolják, a törvény sem a véleményező szerv, sem az OBT közreműködését nem kívánja meg. Ebből következően egyetlen szereplő, az OBH elnöke dönthet a pályázatok elutasításáról, még akkor is, ha a véleményező bírói testület egyébként – akár nagy többséggel – támogatta valamelyik jelöltet.

A vezetői kinevezések esetében fontos szerepe van az indokolási kötelezettségnek.¹⁹ Az OBH elnökét terhelő általános indokolási kötelezettség a 2011-ben elfogadott Bszi. eredeti szövegében még nem szerepelt, ezt a szabályt csak a 2012. évi CXI. törvény iktatta be egy átfogó módosítás egyik elemeként.²⁰ Az indokolási kötelezettséggel összefüggésben a 13/2013. (VI. 17.) AB határozat pedig alkotmányos követelményként állapította meg:

„az OBH elnöke azokat a személyzeti jellegű intézkedéseket tartalmazó határozatait, amelyekkel szemben jogorvoslatnak van helye – vagyis konkrét érintettnek van olyan joga vagy jogos érdeke, amely alapján jogorvoslati jog formálható –, köteles okszerűen, kimerítően, az érintett jogorvoslat-hoz való jogára is figyelemmel megindokolni.”²¹

A 2012. évi CXI. törvény – elsősorban a Velencei Bizottság által megfogalmazott kritikák hatására²² – további garanciákat is beillesztett a bírósági elnököket érintő kinevezési eljárásba, az OBT ugyanis egyetértési jogot kapott azokban az esetekben, amikor az OBH elnöke olyan pályázót kíván kinevezni, aki nem kapta meg a véleményező szerv többségi támogatását (hozzájárulását).²³

Ezek a garanciák – az OBH elnökének indokolási kötelezettsége és az OBT egyetértési joga – a központi igazgatási vezetőhöz rendelt széles jogosítványok ellenőrzését és ellensúlyozását biztosítják a vezetői álláshelyek betöltésére kiírt pályázati eljárások során, ám az elmúlt időszak tapasztalatai azt mutatják, hogy csak papíron léteznek, és kijátszhatóvá váltak. Ahogy fentebb már utaltam rá, a személyzeti jellegű határozatok indokolása az Alkotmánybíróság álláspontja szerint csak akkor felel meg a jogállamiság követelményének, ha az indokolás okszerű és kimerítő. Ezzel szemben látható, hogy az eredménytelenné nyilvánításról rendelkező határozatok nem tartalmaznak érdemi indokolást.²⁴ Ezt a deficitet nem igazolja a Győri Törvényszék 2.Mf.20.745/2018/7. számú végzésében megjelenő jogértelmezés sem, amely szerint az eredménytelenné nyilvánítás nem személyzeti jellegű döntés. A jogszabályok helyes olvasatából ugyanis aligha következik az előbbi értelmezés. Az eredménytelenné nyilvánítás – ha van érvényes és támogatott pályázat – személyzeti döntésnek bizonyul, amelyet az Alkotmánybíróság által megállapított alkotmányos követelmények megtartására tekintettel az OBH elnöke

„köteles okszerűen, kimerítően, az érintett jogorvoslat-hoz való jogára is figyelemmel megindokolni”.²⁵

Az eredménytelenné nyilvánítás egy másik fontos garancia, az OBT egyetértési jogának kijátszására is alkalmas eszköz. Az OBH elnöke csak az OBT egyetértésével térhet el a véleményező testület döntésétől, és nevezhet ki vezetőnek olyan pályázót, akit a bírák többsége nem támogatott. Ezzel szemben az eredménytelenné nyilvánítást követő megbízáskor az OBH elnökének mozgásterét már nem korlátozza a bírói önkormányzás központi szerve, így olyan bíró is megbízható, akit az OBT nem feltétlenül támogatna. 2018-ban az OBH elnöke 10 esetben nyilvánította a „véleményező testületek többségi támogatásának hiányára” hivatkozva sikertelennek a vezetői pályázati eljárást. A kiadott tájékoztatóban azonban a központi igazgatás vezetője már arra utalt, hogy ezekre a döntésekre valójában azért „kényszerült” rá, mert az OBT „törvénysértő működése” miatt nem is volt lehetősége előterjesztést tenni a bírói többség által nem támogatott pályázó kinevezésére.

A fentiek alapján érdemes lehet részletesebben is megvizsgálni az OBH elnökének azokat a döntéseit,

19 ■ Bszi. 132. § (4) A kinevezésre jogosult a véleményező szerv javaslatát figyelembe véve hozza meg döntését. A kinevezésre jogosultat a véleményező szerv javaslata nem köti, azonban a javaslattól eltérő döntését írásban részletesen indokolni köteles.
20 ■ 2012. évi CXI. törvény a bíróságok szervezetéről és igazgatásáról szóló 2011. évi CLXI. törvény, valamint a bírák jogállásáról és javadalmazásáról szóló 2011. évi CLXII. törvény módosításáról, 5. § (1) bekezdés: „A Bszi. 77. § (2) bekezdése a következő mondatral egészül ki: Az OBH elnöke a határozatait a szükséghez képest indokolja.”

21 ■ 13/2013. (VI. 17.) AB határozat, ABH 2013, 440, 460.

22 ■ CDL-AD(2012)001, Opinion on Act CLXII of 2011 on the Legal Status and Remuneration of Judges and Act CLXI of 2011 on the Organisation and Administration of Courts of Hungary, adopted by the Venice Commission at its 90th Plenary Session (Venice, 16-17 March 2012). Az Európa Tanács tanácsadó testületeként működő Velencei Bizottság teljes véleménye itt érhető el: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2012\)001-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2012)001-e) (2019. 04. 02.).

23 ■ Lásd a Bszi. 103.§ (3) bekezdésének d) pontját, amelyet a 2012. évi CXI. törvény 7. § (4) bekezdése állapított meg.

24 ■ Lásd például a 384.E/2018. (V. 28.) OBHE határozatot a Fővárosi Törvényszék elnöki állására kiírt pályázat eredménytelenné nyilvánításáról: „A bíróságok szervezetéről és igazgatásáról szóló 2011. évi CLXI. törvény 133. § (1) bekezdése alapján, a Fővárosi Törvényszék elnöki állására a Bírósági Közlöny 2017/12. számában kiírt pályázatot eredménytelenné nyilvánítom.”

25 ■ 13/2013. (VI. 17.) AB határozat, ABH 2013, 440, 460.

26 ■ Bszi. 132.§ (2) A kinevezésre jogosult a pályázatot – a pályázati anyag, valamint a pályázó személyes meghallgatása, továbbá a véleményező szerv javaslata alapján – valamely pályázó kinevezésével vagy a pályázat eredménytelenné nyilvánításával elbírálja.

27 ■ Tájékoztató az Országos Bírósági Hivatal elnöke által a bírósági vezetői pályázatok elbírálása során 2018. évben folytatott gyakorlatról. OBH.XXIX.D.2. (2018. 10. 31.), 12. https://birosag.hu/sites/default/files/2018-11/vezetoi_kinevezesekrol_tajekoztato.pdf (2019. 04. 30.).

28 ■ A Magyar Bírói Egyesület (MABIE) javaslata utal arra, hogy az egyesület tagsága – az OBH koncepciójától némileg eltérően – elsősorban a beosztott bírók illetményének emelését javasolja, és a vezetői pótlékoknak csak egy alacsonyabb mértékű emelését támogatja. Lásd: <http://www.mabie.hu/index.php/1386-rerum-novarum-az-illetmenyemelesi-javaslat-mar-goja> (2019. 04. 30.).

amelyek vezetői pályázatok eredménytelenné nyilvánításáról rendelkeztek.

Az 1. táblázat az eredménytelenné nyilvánítási gyakorlatról közvetít egy önmagában is beszédes adatot. A táblázat évenkénti bontásban mutatja az összes elbírált pályázat számát (kinevezés és eredménytelenné nyilvánítás),²⁶ az eredménytelenné nyilvánított vezetői pályázatok számát, és a kettő arányát, jelezve, hogy az összes elbíralt pályázat hány százaléka végződött eredménytelenné nyilvánítással.

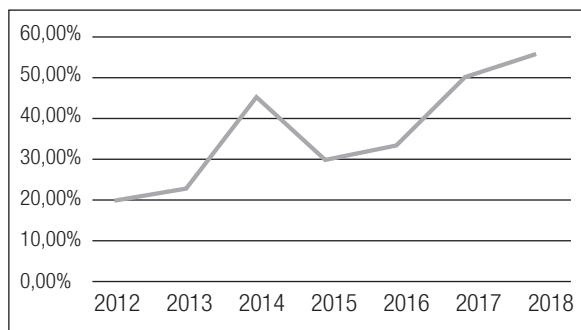
1. táblázat: Eredménytelen pályázati eljárások száma vezetői álláshelyek esetében (2012–2018)

2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Elbíralt vezetői pályázatok (db)						
41	39	29	27	27	16	47
Eredménytelen vezetői Pályázatok (db)						
8	9	13	8	9	8	26
Eredménytelen pályázatok aránya (%)						
19,51	23,07	44,82	29,62	33,33	50	55,31

Forrás: saját szerkesztés

Az adatok alapján egy viszonylag egyértelmű trend bontakozik ki: ezt szemlélteti az 1. ábra. 2012-től kezdődően – a 2015-ös év kivételével – az eredménytelenné nyilvánított vezetői pályázatok aránya folyamatosan nőtt. A 2014-es év ezt a tendenciát töri meg, de ennek az évnek az adatai sem visszaesést, hanem kiugrást tükröznek. Az eredménytelen pályázati eljárások aránya 2018-ra érte el a csúcst; ebben az évben a kiírt pályázatok több mint fele bizonyult sikertelenné, és nem végződött kinevezéssel. Ez a trend álláspontom szerint rendszerszerű problémát jelez.

1. ábra: Az eredménytelen pályázatok aránya (2012–2018)

Forrás: saját szerkesztés

A 2. táblázat a 2017–2018-as évekre vonatkozóan ismerteti az eredménytelenné nyilvánítás indokait – azért csak erre a két évre, mert a megelőző időszakból nem állnak rendelkezésemre megbízható források. Az OBH elnökének határozatai ugyanis a legtöbb esetben még az eredménytelenné nyilvánítás indokát sem tartalmazzák (és persze részletes indokolást sem), pusztán az érintett jogszabályi rendelkezés megjelölésére szorítkoznak. A 2017–2018-as időszakra azonban több releváns információval rendelkezem, minthogy az OBH elnöke erről az – eredménytelenné nyilvánítással leginkább érintett – időszakról valamivel részletesebb tájékoztatót készített, és az érintett időszak egy részét az OBT is külön értékelte.

2. táblázat: Az eredménytelenné nyilvánítás indokai (esetszám; 2017–2018)

	2017	2018	Összes
Az OBH elnöke nem kívánta betölteni az álláshelyet egyik pályázóval sem	1	5	6
Nem volt pályázó	5	8	13
A pályázatot visszavonták	–	3	3
A véleményező testület támogatása hiányzott	2	10	12

Forrás: saját szerkesztés

Az OBH elnökének magyarázata szerint a pályázó nélküli eljárások magas száma érdemel figyelmet, mivel „azt jelzi, hogy a vezetői címmel járó presztízs és illetménykiegészítés nem képez kellő motivációs tényezőt a szakmai és igazgatási vezetői feladatok ellátásával járó terhek ellensúlyaként”.²⁷ Az előbbi állítás aligha nyújt meggyőző magyarázatot arra a jelenségre, amelyet a fenti adatok jeleznek, ugyanakkor ez a helyzetértékelés jól mozgósítható az OBH által javasolt bírói illetményemelés koncepcionális irányainak alátámasztására.²⁸ Mintha a vezetői pozíciók alulfinanszírozottsága jelentené az egyetlen viszatartó erőt a potenciális pályázók körében.

Az OBH elnökének álláspontjához hasonlóan igyekszik relativizálni a sikertelen vezetői kinevezések magas számát Virág Csaba is, aki értékelésében azokra a döntésekre fókuszál, amikor az OBH elnöke érvényes és a bírói kar támogatását élvező pályázat ellenére nyilvánította eredménytelenné a pályázati eljárást. Bár Virág elismeri, hogy az előbbi döntések elsősorban a központi régió bíróságait érintették, azok – érvele szerint – a 2017 januárja és 2018 októbere közötti időszakban csak 6 pályázatra és összesen 5 bíróra vonatkoztak, akik az összes bírósági vezető kevesebb mint 1%-át képviselik. Ez a szám pedig Virág szerint „objektív alapon jelzi, hogy visszaélés-szerű, a vélemény-

nyező testületek álláspontjával szembe menő vezető kinevezési gyakorlatot nem folytat az OBH elnöke”.²⁹ Ha azonban az előbbi számot nem az összes bírósági vezető, hanem csak az OBH elnökének kinevezési jogkörébe tartozó vezetők számához viszonyítjuk, az arány már nem 1% alatt, hanem 4% felett van. Ráadásul, ha a 2017 és 2018 közötti teljes időszak adatait nézzük, az összes elbírált pályázathoz viszonyítva az OBH elnöke 9,52%-ban, az eredménytelenné nyilvánított pályázatok esetében pedig 17,64%-ban döntött saját belátása szerint arról, hogy a bírák által egyébként támogatott pályázót mégsem nevezi ki a meghirdetett vezetői álláshelyre. Önmagában persze ezek a számok sem lehetnek a visszaélésszerű gyakorlat megbízható indikátorai; megalapozott következtetéseket csak a többi adat és az OBH elnökének határozataihoz fűzött indokok ismeretében vonhatunk le.

Szintén értékelte a vezetők kinevezésének gyakorlatát egy hatfős vizsgálóbizottság, amelyet az OBH elnöke állított fel még 2018-ban.³⁰ A bizottságot egy kollégiumvezető-helyettes mellett öt bírósági elnök alkotta, akik valamennyien az OBH elnökétől kapták vezetői kinevezésüket – köztük két, ideiglenesen megbízott elnökkel, akik a vezetői pozíciót eredményes pályázati eljárás nélkül, kizárólag az OBH elnökének személyes döntése alapján töltötték be. Ez a vizsgálóbizottság a vezetői kinevezésekkel összefüggésben erre a következtetésre jutott:

„[A]z Országos Bírósági Hivatal elnöke a vezetői kinevezések elbírálása során jogszabályi és szabályzati kötelezettségének eleget tett. Az Országos Bírósági Hivatal elnöke az eredménytelenné nyilvánított pályázatok indokát minden esetben megadta.”³¹

Ez a következtetés azonban aligha fogadható el, ahogyan erre már fentebb, a 13/2013. (VI. 17.) AB határozattal összefüggésben utaltam. Az indokolások ugyanis számos esetben nem ellenőrizhetők, ezért önkényesek – ezekre a problémákra azonban lentebb, egyes pályázatokkal összefüggésben még visszatérek. Az a tény pedig, hogy a pályázati anyagban formálisan szerepeltek érvek, még nem teszi a döntést igazolhatóvá; és az előbbieket alapján az a megállapítás sem tartható, hogy „az Országos Bírósági Hivatal elnöke döntéseinek indoka, így az indok oka, tárgya nem vizsgálható”.³²

Makai Lajos³³ már kritikusan látja a vezetői kinevezések gyakorlatát. Álláspontja szerint önmagában „elgondolkodtató és jelzés értékű”, hogy nagyon magas a betöltetlen vezetői álláshelyek száma. Makai emellett további anomáliákra is felhívja a figyelmet elemzésében. Számos esetben nem ismert, hogy miért nem nevezte ki az OBH elnöke azt a pályázót, akit a bírói kar támogatott. A sikertelen pályázati felhívásokat követő, határozott idejű vezetői megbízások jogszerűsége néhány esetben kérdéses, és ez a gyakorlat ahhoz vezet, hogy a megbízott vezető később

egyedülként indul az ismételt vezetői pályázaton, tekintettel arra, hogy az OBH elnökének egyszemélyi döntését tükröző megbízás egyben a központi igazgatás elvárásainak jelzése is a bírói karnak.³⁴

A 2012 óta folytatott gyakorlat egyik szembetűnő jellemzője, hogy a pályázati eljárások egyre nagyobb arányban végződnek eredménytelenül. Sok esetben egyetlen jelentkező sincs a meghirdetett pozícióra, ebből pedig az következik, hogy az igazgatási feladatok ellátása nem vonzó a beosztott bírók számára. Magyarázhatjuk mindezt kizárólag az alacsony vezetői pótlékokkal? Az elmúlt időszakban nyilvánosságra került működési és igazgatási anomáliák azt jelzik, hogy a magyar bírósági szervezet komoly belső legitimációs problémákkal küzd, ami a központi vezetés irányában fennálló kezdeti bizalmat jelentősen erodálta.³⁵ Ez a bizalmatlanság eredhet egy egyébként is erősen hierarchizált intézményt jellemző szervezeti kultúra romló állapotából is. A szervezeten belüli feszültséget növelheti a túlhajtott eredményességi kényszer, a fokozott igazgatási kontroll, a kiszámítható működés hiánya.³⁶ Ha pedig a bírák nem látják biztosítva a hatékony és kiszámítható működés feltételeit, aligha kívánnak igazgatási felelősséget vállalni. A jelenlegi problémák ugyanakkor már nem csupán az igazgatási racionalitás hiányában gyökereznek. A központi igazgatás nyílt harcot folytat a kritikus bírókkal szemben, ezt mutatja például, hogy az OBH elnöke megkérdőjelezi az OBT legitimitását, és nem

29 ■ Virág Csaba: Észrevételek Vadász Viktor „Krisis a bírósági igazgatásban” című munkájához. *MTA Law Working Papers*, 2018. 17. szám, 8. old.

30 ■ A vizsgálóbizottságot az OBH elnöke a 2018.OBH. III.B.4/278. számú döntésével állította fel. A vizsgálóbizottság jelentése elérhető: https://birosag.hu/sites/default/files/2019-02/tanacsado_testulet_jelentese_eredmenytelen_palyazatokrol.pdf (2019. 04. 04.).

31 ■ A vizsgálóbizottság jelentése, 8. old.

32 ■ A vizsgálóbizottság jelentése, 7. old.

33 ■ Makai Lajos egyébként szintén érintett volt az egyik vezetői álláshelyre – a 374.E/2018. (V. 23.) OBHE határozattal – kiírt és később eredménytelennek nyilvánított pályázati eljárásban.

34 ■ Ezeket a kritikákat lásd Makai Lajos: A bíróságok igazgatásával kapcsolatos egyes kérdések. In: Tilk Péter (szerk.): *Tanulmányok az igazságszolgáltatásról*. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 2019. 73–76. old.

35 ■ Fleck Zoltán: Mi a tét ma a bírósági igazgatásban? *Élet és Irodalom*, 2018. január 26.

36 ■ Fazekas Sándor, a Fővárosi Törvényszék elnöke az OBT 2017. május 9-i ülésén kritikus véleményét fogalmazott meg a bírói álláshelyek elosztására vonatkozó OBH-gyakorlatról. Az engedélyezett bírói létszámok alakulása azért is kiemelten fontos, mert a Fővárosi Törvényszékre érkezik az ügyek közel 30%-a. (<https://birosag.hu/sites/default/files/2018-10/beszamolok2017.pdf>) Az OBT-ülés jegyzőkönyve nem érhető el, ugyanakkor a következő, 2017. június 13-án megtartott OBT-ülés jegyzőkönyve hozzáférhető, amely szerint Fazekas a júniusi ülésen is utalt a május 9-én általa kifejtett kritikákra. A 2017. június 13-i ülés jegyzőkönyve, http://hitelsikerek.hu/wp-content/uploads/2016/08/2017_06_13-i_obt_ules_jegyzokonyve.pdf (2019. 04. 04.).

37 ■ Nem törvényes az OBT működése, *birosag.hu*, 2018. 05. 03. <https://birosag.hu/hirek/kategoria/birosagokrol/nem-torvenyes-az-obt-mukodese> (2019. 04. 04.). Azóta az OBH elnökének indítványára az alapvető jogok biztosa az Alkotmánybírósághoz fordult a kérdés tisztázása érdekében.

működik együtt a bírói öngazgatás központi szervével.³⁷ Ez a harcias retorika pedig a szervezeten belüli és a külső, nyilvános kommunikációt is uralja: ennek egyik legutóbbi példája az OBH által kiadott és a bíróságok központi honlapján megjelent közlemény az egyik sikertelenül pályázó bíró által indított bírósági eljárásban született másodfokú döntésről.³⁸ A küzdelemből az OBH elnökének kinevezési jogkörébe tartozó bírósági elnökök sem maradtak ki. Erre példa, hogy 2018 májusában a bírósági elnökök nyílt levélben szólaltak fel az OBT-vel szemben,³⁹ majd többen meghatározó szerepet játszottak az OBT póttagjainak megválasztására összehívott küldöttértekezlet megbénításában.⁴⁰ 2019 februárjában a keleti régió bíróságainak vezetői figyelmeztették az álláspontjuk szerint személyes érdekektől motivált, hangadó bírakat – vélhetően az OBT tagjait – arra, hogy ne veszélyeztessék a kormányzat által megígért illetményemelést.⁴¹ A fenti események jól tükrözik a szervezeten belül fokozódó feszültséget. Felsejlik bennük az a gondolat, hogy a bírósági elnökökkel szemben elvárás, hogy az OBH elnökéhez lojálisak legyenek. Emellett a nyilatkozatokban kifejezett aggodalom arra enged következtetni, hogy a bírósági vezetők sem feltétlenül bíznak az illetményemelést érintő kormányzati szándék őszinteségében. Az előbbi elvárások és félelmek pedig aligha teszik vonzóvá az igazgatási pozíciókat.

Érdemes röviden elemeznünk néhány olyan esetet, amikor az OBH elnöke a Bszi. 133. § (1) bekezdése

alapján, mérlegelési jogkörében eljárva nyilvánított eredménytelenné vezetői álláshelyre kiírt pályázatot.

2018-ban a Pécsi Ítéltábla elnöki posztjára egyedül a leköszönő elnök pályázott, aki a véleményező szerv (az összbírói értekezlet) 100%-os támogatását élvezte. A pályázat mégis eredménytelenül zárult, az OBH elnöke ugyanis a korábbi elnök pályázatát nem fogadta el arra hivatkozással, hogy „A pályázó a teljes elnöki ciklust a felsőkorhatár elérése miatt már nem tudja kitölteni”.⁴² Ez az érvelés azért problematikus, mert nem sokkal korábban, hasonló helyzetben, a Debreceni Ítéltábla elnöki tisztségére kiírt pályázat esetén az előbbi szempont – a pályázó közelgő nyugdíjba vonulása – szintén fennállt, ám nem akadályozta a korábbi elnök ismételt kinevezését. A pályázó életkora tehát önmagában nem igazolhatta a pályázat „elutasítását”. A Pécsi Ítéltábla elnöki pályázatának eredménytelenné nyilvánítása ezért önkényes és diszkriminatív gyakorlatot sejtet, mivel az OBH elnöke összehasonlítható helyzetben lévő személyeket észszerű indok nélkül – valójában nem ismert indok miatt – kezelt eltérően. Az ügy további érdekessége, hogy egy később, 2019. február 20-án közzétett tájékoztatóban az OBH elnöke már más érvelést használt a pályázat visszautasításának alátámasztására. Eszerint az eredménytelenné nyilvánítás indoka: „[A] pályázó személyében nem biztosított a hosszú távú, kiegyensúlyozott működés.”⁴³ Tegyük hozzá továbbá, hogy bármelyik érvelést tekintjük is „valósnak”, Virág Csaba következtetése, miszerint „indokolt, szakmai alapú kifogások” támasztották alá az eredménytelenné nyilvánítást, egyik esetben sem állja meg a helyét.⁴⁴ A Pécsi Ítéltábla elnöki tisztségét az eredménytelenné nyilvánítást követően az OBH elnöke megbízással töltötte be,⁴⁵ a megbízott bíró pedig a kialakult gyakorlat szerint egyedüli jelöltként indult is a következő kiírásakor, és bár az összbírói értekezletől 100%-os támogatást kapott, a pályázatot ez esetben is eredménytelenné nyilvánították, aminek indokait egyelőre nem ismerjük.⁴⁶ Az érintett bíró bár kinevezést nem, a 201.E/2019. (III. 26.) OBHE határozattal egy újabb, második megbízást végül kapott az ítéltábla vezetésére. Talán nem túlzás ebben az esetben sem azt állítani, hogy ezek a döntések átláthatatlanok, és így önkényesek is.

A Fővárosi Törvényszék elnöki állására kiírt első, majd megismételt pályázatot azt követően nyilvánította eredménytelenné az OBH elnöke, hogy a korábbi elnök pályázatát első ízben 75,15%-os, majd ennél is magasabb, 78,75%-os szavazati aránnyal támogatta az összbírói értekezlet. A két pályázatot az OBH elnöke mindkét esetben arra hivatkozással utasította el, hogy a korábbi elnök vezetőként nem volt sikeres az emberi és tárgyi erőforrások hatékony kihasználásában, és az ítélezés előtt álló legújabb kihívások új vezetőt követelnek. Ezt az állítását azonban további adatokkal és tényekkel nem támasztotta alá, és az OBH elnöke részéről kötelezően elvégzendő vezetői vizsgálatra sem került sor,⁴⁷ amely adott esetben döntésének alapjaként szolgálhatott volna. Ezek

38 ■ <https://birosag.hu/hirek/kategoria/birosagokrol/veritas-vincit-pert-nyert-az-orszagos-birosagi-hivatal-vasvari> (2019. 03. 20.) A személyeskedő hangvételű közlemény valótlanosságokat is tartalmaz. A másodfokú bíróság ugyanis nem vizsgálta érdemben az OBH elnökének kinevezési gyakorlatát, így a megszüntető végzésből nem lehet arra következtetni, hogy „Magyarország bírónak kiválasztása törvényesen és szakmai szempontok alapján történik”.

39 ■ Nyílt levél az Országos Bírói Tanácshoz, birosag.hu, 2018. május 29. Elérhető: https://debreceniiteltabla.birosag.hu/sites/default/files/news/nyilt_level_az_orszagos_biroi_tanacshoz.pdf (2019.04. 04.) A nyílt levelet egyetlen elnök – a Budapesti Körményi Törvényszék elnöke – kivételével valamennyi ítéltáblai és törvényszéki elnök aláírta.

40 ■ A küldöttértekezlet jegyzőkönyve. http://mabie.hu/attachments/article/1055/Küldöttértekezleti_jegyzokonyv.pdf (2019. 04. 04.).

41 ■ „Történelmi lehetőség küszöbén a bíróság. Nyílt levél a magyar bírókhöz”, birosag.hu, 2019. február 5. Elérhető: https://birosag.hu/sites/default/files/2019-02/tortenelmi_lehetoseg_kuszoben_a_birosag_-_nyilt_level.pdf (2019. 04. 04.).

42 ■ Tájékoztató az Országos Bírósági Hivatal elnöke által a bírósági vezetői pályázatok elbírálása során 2018. évben folytatott gyakorlatról...

43 ■ https://birosag.hu/sites/default/files/2019-02/vegleges_vezetoi_kinevezesekrol_tajek_ea_nak_megkuldont.pdf (2019. 04. 04.).

44 ■ Virág: Észrevételek Vadász Viktor... 6. old.

45 ■ 705.E/2018. (X. 2.) OBHE határozat.

46 ■ A 15.E/2019. (I. 14.) OBHE határozat a már megszokott módon csak ennyit tartalmaz: „A bíróságok szervezetéről és igazgatásáról szóló 2011. évi CLXI. törvény 132. § (2) bekezdése alapján, a Pécsi Ítéltábla elnöki állására a Bírósági Közlöny 2018/7-8. számában kiírt pályázatot eredménytelenné nyilvánítottam.”

47 ■ 60/2018. (V. 2.) OBT határozat, Indokolás; illetve 80/2018. (VII. 09.) OBT határozat.

hiányában azonban az eredménytelenné nyilvánítás – érvényes pályázatot benyújtó, a bírói kar támogatását elnyerő, igazgatási tapasztalattal rendelkező pályázó esetében – szintén önkényesnek tűnik.

Hasonló kritika – az önkényesség látszata – fogalmazható meg a Fővárosi Ítéltábla Polgári Kollégiumának kollégiumvezetői állására kiírt első pályázattal összefüggésben is. Az egyetlen pályázó a kollégium 87,5%-os és az összbírói értekezlet 93,2%-os támogatását nyerte el, ám a következő homályos és általános indokkal nem tölthette be a vezetői álláshelyet:

„[A] pályázat alapján nem látszott biztosítottaknak a szakmai vezetés és az igazgatás zavartalan és előremutató együttműködése, amely azonban a kiemelt szakmai irányító szerepet betöltő ítéltábla esetében elengedhetetlen.”⁴⁸

Talán nem véletlen, hogy a megismételt pályázati eljárásban már nem volt pályázó, így a kiírás is eredménytelennek bizonyult.

Bár nem a Bszi. 133. § (1) bekezdése alapján, de szintén eredménytelenül zárult a Budapest Környéki Törvényszék elnökhelyettesi állására kiírt első és második pályázati eljárás is. Az első, 2017-es kiírásra egyetlen pályázó, az éppen – megbízás alapján – hivatalban lévő elnökhelyettes jelentkezett, aki viszont nem nyerte el az összbírói értekezlet többségi támogatását. Erre hivatkozással az OBH elnöke eredménytelenné nyilvánította a pályázatot, de megbízta az előbbi pályázót az elnökhelyettesi feladatok ellátásával (tulajdonképpen a folytatásával). A második pályázati eljárásban már egyetlen pályázó sem indult, és a második eredménytelenné nyilvánítást követően is az ideiglenes elnökhelyettes kapott megbízást – aki tehát az első pályázati körben hiányzó támogatást követően a második körben már meg sem mériette magát. A kontextus teljes megvilágítása érdekében nem tekinthetünk el attól sem, hogy a szóban forgó elnökhelyettest az OBH elnöke még 2016-ban a Székesfehérvári Törvényszékről rendelte ki a Budapest Környéki Törvényszékre, ténylegesen az elnökhelyettesi feladatok ellátására.⁴⁹ A vezetői feladatok ellátására történő kirendelés jogszerűsége egyébként is megkérdőjelezhető, erre az OBT⁵⁰ és Makai Lajos tanulmánya⁵¹ is felhívta a figyelmet. A bírák jogállásáról és javadalmazásáról szóló 2011. évi CLXII. törvény (Bjt.) 31. § (2) bekezdése szerint ugyanis bírót más szolgálati helyre csak a „bíróágok közötti ügyteher egyenletes elosztásának biztosítása vagy szakmai fejlődésének elősegítése érdekében” lehet kirendelni. Az igazgatási feladatok ellátása nem szerepel a törvény szövegében, és kétséges, hogy az a bíró szakmai fejlődését előmozdító tevékenységnek minősül-e.

A vezetői álláshelyek megbízások betöltése az elmúlt időszakban elterjedt gyakorlattá vált. A 3. táblázatban azokat a vezetői megbízásokat tüntettem fel, amelyekre pályázat eredménytelenné nyilvánítását

követően került sor, és legalább 6 hónapra szóltak.

3. táblázat: A pályázat nélküli vezetői megbízások száma (2012–2018)

2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Összes megbízás						
4	3	3	3	3	4	10
Másik bíróságról (ebből alacsonyabb szintről)						
2(2)	2(2)	2(2)	1(0)	2(0)	2(1)	3(0)

Forrás: saját szerkesztés

A vezetői álláshelyeket – a Bszi. 130. § (1) bekezdése alapján⁵² – főszabályként pályázat útján kell betölteni, az ideiglenes megbízás ebből következően csak kivételes lehetőségként áll az OBH elnökének rendelkezésére. A vezetői megbízások rendszeres alkalmazása éppen ezért ellentétes a törvény koncepciójával. A kivételességet – aminek a jelenlegi gyakorlat álláspontom szerint nem felel meg – az a megfontolás indokolja, hogy a megbízott vezető pályázati eljárás nélkül kerül komoly igazgatási jogosítványok birtokába, így az érintett bírósági szervezet bírának támogatásától függetlenül gyakorolhat befolyást a szervezet működésére, ez a helyzet pedig legitimációs deficitet jár együtt.

A 3. táblázat adatai azt is bemutatják, hogy a megbízott vezetők egy része nem az érintett bíróságra beosztott bírók közül került ki, hanem más bíróságról – egyes esetekben alacsonyabb szintű fórumról – érkezett. Ez a gyakorlat azért szokatlan, mert a kívülről érkező vezetőnek nincs közvetlen tapasztalata a szervezet működéséről, és vélhetően kevesebb információval rendelkezik a szervezet adottságairól, alapvető jellemzőiről, mint azok a bírók, akik az adott szervezet tagjaként ítélkeznek. Ez a helyzet tehát egy-

48 ■ Tájékoztató az Országos Bírósági Hivatal elnöke által a bírósági vezetői pályázatok elbírálása során 2018. évben folytatott gyakorlatról... 12.

49 ■ 437/2016. (VII. 20.) OBHE határozat és 505/2016. (IX. 13.) OBHE határozat.

50 ■ 59/2018. (V. 2.) OBT határozat.

51 ■ Makai: A bíróságok igazgatásával kapcsolatos..., 75. old.

52 ■ 130. § (1) A bírósági vezetői állást pályázat útján kell betölteni, ha e törvény vagy a bírák jogállásáról és javadalmazásáról szóló törvény eltérően nem rendelkezik.

53 ■ 22.SZ/2018. (I. 26.) OBHE határozat.

54 ■ 19.SZ/2018. (I. 26.) OBHE határozat.

55 ■ Az OBH elnökének 2017. évi beszámolója szerint 2017. december 31-én az engedélyezett bírói létszám összesen 3023 fő volt. <https://birosag.hu/sites/default/files/2018-10/beszamolo2017.pdf> (2019. 04. 04.); az adat a jelentés 64. oldalán olvasható.

56 ■ Bjt. 20. § (1) bekezdés b) pont bd) alpont.

szerre teremt legitimációs és információs hiányt is, az utóbbi pedig – legalábbis kezdetben – hatással lehet az igazgatási döntések racionalitására, hatékonyságára. Továbbá a megbízott vezetők szakmai rátermettsége sem feltétlenül igazolt, tekintettel arra, hogy a pozíció egyedül az OBH elnökének bizalmát feltételezi. A legitimációs deficitet elviekben orvosolhatja egy későbbi pályázati eljárás, ugyanakkor azt látjuk, hogy a megbízást követően kiírt pályázati eljárásban tipikusan már csak az az egy bíró pályázik, akit az OBH elnöke korábban megbízott, tehát kiszemelt erre a pozícióra.

A vezetői megbízások gyakorlatáról és következményeiről teljesebb képet kaphatunk, ha figyelembe vesszük azt a tényt is, hogy a vizsgált időszakban a szervezeten kívülről érkező megbízott vezetők több esetben is a központi régió bíróságain nyertek el széles igazgatási jogosítványokat. A Fővárosi Törvényszék (2018-as engedélyezett bírói létszám: 805 fő)⁵³ élére és a Budapest Környéki Törvényszék (2018-as engedélyezett bírói létszám: 279 fő)⁵⁴ elnökhelyettesi posztjára is lényegében az érintett bíróságon kívülről érkezett vezető. Az előbbi bíróságok rendelkeznek a legnagyobb bírói létszámmal, így a teljes bírói kar körülbelül egyharmada⁵⁵ került olyan vezetők irányítása alá, akik eredményes pályázati eljárás nélkül, kizárólag az OBH elnökének bizalmából töltötték be az adott posztot.

Ennek a helyzetnek az lehet az eredménye, hogy a magyar bírósági szervezetben fontos pozíciókban az OBH elnökének kiszolgáltatott bírók ülnek, akik komoly nyomás alatt vannak, hogy megfeleljenek a központi igazgatás elvárásainak. Ezek a vezetők ugyanakkor széles körben képesek befolyásolni az igazgatásuk alá tartozó szervezet működését, így az ítélkező bírók tevékenységét. Egy egyébként is hierarchikusan felépülő szervezetben tehát még hangsúlyosabban jelen van az alá- és fölérendeltség, az igazodási kényszer, amely a szervezeten belüli független működés lehetőségeit súlyosan veszélyezteti.

3. A BÍRÓI ELLENÁLLÁS HAZAI LEHETŐSÉGEI

A bírói függetlenség megőrzése jelentős részben a bírói kar morális állapotán, a bírói ethosz szilárdságán, a szervezeti kultúra adottságain múlik, de a többszintű alkotmányosság korszakában nem elhanyagolható a nemzetközi intézmények által nyújtott jogvédelem jelentősége sem.

A hazai bírói kar önvédelmi mechanizmusai hosszú ideig gyengének bizonyultak. A bírósági szervezet ellenállási képességének határait mutatja az az eljárás is, amelyet egy bíró indított az OBH elnökének kinevezési gyakorlatát kifogásolva. A Pesti Központi Kerületi Bíróság csoportvezető bírāja – aki 2016 őszén kirendelt bíróként a Fővárosi Ítéltáblán ítélkezett – 2017-ben két alkalommal is pályázott a Fővárosi Ítéltáblán kiírt büntető ügyszakos bírói álláshelyekre. A pályázattal érintett bíróság bírói

tanácsa a bíró pályázatát mindkét alkalommal az első helyre rangsorolta, és áthelyezését javasolta. Az OBH elnöke azonban mindkét pályázati eljárást eredménytelenné nyilvánította arra hivatkozással, hogy „a pályázat kiírását követően bekövetkezett munkaszervezést, munkaterhelést vagy költségvetést érintő változások igazgatási szempontból indokolatlanná teszik az álláshely betöltését”.⁵⁶ A határozatok a jogszabály szövegén kívül más, részletes indoklást nem tartalmaztak. Az első álláshelyre (Büntető Kollégium 68. számú álláshelye) kiírt újabb pályázatot az OBH elnöke később áthelyezéssel elbírálta, a második álláshelyre (Büntető Kollégium 83. számú álláshelye) pedig az eredménytelenné nyilvánítást követő napon a Szegedi Ítéltábla egyik bíróját rendelte ki az ítélkezési tevékenységének megtartása nélkül – a kirendelést később meg is hosszabbította. Mindeközben pedig egy harmadik (Büntető Kollégium 73. számú álláshelye) pályázat kiírására is sor került. Ezek az események kétségbe vonták azt, hogy az eredménytelenné nyilvánítás oka valós volt, azaz nem volt szükség az álláshelyek betöltésére. Az eredménytelenné nyilvánítás időpontjában mindkét esetben volt betöltetlen álláshely: az elsőként kiírt pályázat eredménytelenné nyilvánítását megelőző napokban az OBH elnöke a 83. számú álláshelyre írt ki pályázatot, míg ez utóbbi álláspályázat eredménytelenné nyilvánítását követő napon az álláshelyre a Szegedi Ítéltábláról rendelt ki bírót, miközben a 68. számú állásra ismételt, a 73. számú állásra pedig újonnan kiírt pályázat volt folyamatban.

Az érintett bíró munkaügyi perben támadta meg az eredménytelenné nyilvánításról rendelkező határozatokat.

Az elsőfokon eljáró Budapest Környéki Közigazgatási és Munkaügyi Bíróság érvelése szerint a pályázat eredménytelenné nyilvánítása személyzeti döntés: a Bszi. 76. § (5) bekezdése a személyzeti jellegű döntések körében kifejezetten nevesíti az OBH elnökének egyes, pályázatokkal kapcsolatos döntéseit, így a pályázat kiírását vagy a bíró áthelyezését, és tekintettel arra, hogy az eredménytelenné nyilvánítás a pályázat elbírálása keretében hozott intézkedés, az is személyzeti jellegű döntésnek minősül. Mivel a felperes bíró a szóban forgó pályázatok esetében a pályázati rangsor első helyét foglalta el, az eredménytelenné nyilvánítás a pályázó bíró – egy konkrét címzett – szolgálati jogviszonyát mindenképpen érintette. A pályázat nyerteseként ugyanis a bíró áthelyezést nyert volna a megpályázott bírósági álláshelyre. (Ugyanerre a következtetésre juthatunk a vezetői pályázatok esetén is: az eredménytelenné nyilvánításról rendelkező határozat, ha van pályázó, konkrét címzettek szolgálati jogviszonyát érinti, hiszen a győztes pályázó vezetői kinevezést nyer.) Ebből következően az eredménytelenné nyilvánítással mint személyzeti jellegű döntéssel szemben két fontos garanciának is érvényesülnie kell: (1) a Bszi. 77. § (2) bekezdése alapján az OBH elnöke köteles azt

megindokolni, amely indokolásnak az AB határozat értelmében okszerűnek és kimerítőnek kell lennie, tekintettel az érintett jogorvoslathoz való jogára; (2) a Bszi. 77/A. § (2) bekezdése értelmében pedig a határozat ellen a bíró közigazgatási és munkaügyi bírósághoz fordulhat.

Az elsőfokú bíróság a felperes által megtámadott határozatokat jogszabályellenesnek nyilvánította, mivel azok nem voltak a szükséges mértékben, kimerítően megindokolva.⁵⁷ Az ügyben eljáró bíróság megállapította, hogy az OBH elnöke megsértette a Munka Törvénykönyve 7. § (1) bekezdésébe foglalt joggal való visszaélés tilalmát, mert az eredménytelenné nyilvánítás jogát rendeltetésellenesen gyakorolta: a kifogásolt határozatok meghozatalának időpontjában ugyanis volt betöltetlen álláshely, és az OBH elnöke nem támasztotta alá, hogy az érvényes és első helyre rangsorolt pályázatot miért nem tartotta megfelelőnek az üres álláshely betöltéséhez.

A másodfokon eljáró Győri Törvényszék azonban megszüntette a pert, mégpedig arra hivatkozással, hogy az OBH elnökének azon döntése ellen, amely pályázat eredménytelenné nyilvánításáról rendelkezik, nincs bírói út biztosítva, azaz nincs bíróság előtti jogorvoslatra lehetőség. A másodfokú bíróság érvelésének lényege abban állt, hogy az OBH elnökének határozataival szemben bírósági eljárás csak kivételesen, így a Bszi. 77/A. § (2) alapján indítható, amely lehetővé teszi a bírósághoz fordulást a bíró szolgálati jogviszonyát érintő személyzeti döntésekkel szemben.⁵⁸ A Győri Törvényszék szerint azonban az eredménytelenné nyilvánítás nem tartozik az OBH elnökének személyzeti kérdésekkel kapcsolatos feladatkörében hozott határozatai közé, mivel azt a Bszi. 76. § (5) bekezdése a személyzeti döntések körében kifejezetten nem nevesíti.

„A személyzeti kérdéseket a Bszi. 76. § (5) bekezdés a)-o) pontja szabályozza. A felsorolás a törvényszék megítélése szerint nem bővíthető, jelen perrel érintett a) (kiírja a bírói álláspályázatokat) és g) (dönt a bíró áthelyezéséről) pontok akként nem értelmezhetőek, hogy ezen pontokba vagy azok egyikébe beleértendő a pályázat eredménytelenné nyilvánítása.”⁵⁹

Így a bíróság arra a következtetésre jutott, hogy az eredménytelenné nyilvánítás olyan döntés, amellyel szemben nincs lehetőség bírósághoz fordulni.

A Győri Törvényszék, úgy tűnik, nem vállalta magára azt a feladatot, hogy érdemben értékelje az OBH elnöke által hozott határozatok jogszerűségét; ez magyarázhatja a szakmailag nehezen védhető másodfokú döntést. A Győri Törvényszék érvelésének tarthatatlanságát álláspontom szerint több érv is alátámasztja. Bár az eredménytelenné nyilvánítás szövegszerűen valóban nem szerepel a Bszi. 76. § (5) bekezdésében nevesített személyzeti döntések között, azt a Bszi. 76. §-ában felsorolt egyéb feladatkörök

– így az OBH elnökének a bíróságok igazgatásával kapcsolatos feladatkörében hozott döntései – között sem találjuk meg. Kifejezett hivatkozás hiányában pedig kizárólag értelmezéssel lehet eldönteni, hogy a pályázati eljárást eredménytelenné nyilvánító határozatot az OBH elnöke milyen feladatkörében eljárva hozza meg. Az aligha kérdéses, hogy olyan döntésről van szó, amely a pályázatot benyújtó bíró szolgálati jogviszonyát érinti. Eredménytelen pályázati eljárás következtében adott esetben a bíró előmenetele is megreked: a pályázó a döntés következtében nem nyer áthelyezést a meghirdetett álláshelyre. A Bszi. 76. § (5) bekezdése a személyzeti döntések körében a pályázati eljárással kapcsolatos intézkedéseket nevesíti. Ide tartozik a pályázat kiírása, a bíró áthelyezése. Az OBH elnökének hatáskörébe tartozik a pályázat elbírálása, azaz a pályázat eredményével összefüggő döntés.⁶⁰ Ebből levezethető, és logikai értelmezéssel alátámasztható, hogy az eredménytelenné nyilvánítás is a pályázat elbírálásának keretében hozott, a pályázat eredményét érintő döntés, amely személyzeti határozatnak minősül.

Ezt az értelmezést erősíti a Kúria egyik döntése is. Az érintett bíró a munkaügyi perrel párhuzamosan közigazgatási pert kezdeményezett a fentebb már említett 83. számú álláshelyre kiírt pályázatot eredménytelenné nyilvánító 589.E/2017. (IX.6.) OBHE határozat ellen. Bár ebben az eljárásban a Kúria arra a következtetésre jutott, hogy az OBH elnökének határozata nem közigazgatási döntés, ezért közigazgatási pernek nincs helye, a döntés jogi indokai között rögzítette:

„Az nem kétséges, hogy az alperesi döntés érintette a felperes jogát, jogi érdekét, hiszen a közhivatal viselésében, más bírói álláshely betöltésében akadályozta meg akkor, amikor a kiírt és a fel-

57 ■ Budapest Környéki Közigazgatási és Munkaügyi Bíróság 31.M.837/2017/23. számú ítélete.

58 ■ Bszi. 77/A. § (2) Az OBH elnökének személyzeti kérdésekkel kapcsolatos feladatkörében hozott, a bíró szolgálati viszonyát érintő határozatai ellen a bíró a közigazgatási és munkaügyi bírósághoz fordulhat, kivéve, ha törvény alapján a szolgálati jogvita elbírálása a szolgálati bíróság hatáskörébe tartozik.

59 ■ Győri Törvényszék 2.Mf.20.745/2018/7. számú végzése, 15. old.

60 ■ Bjt. 17. § A pályázat elbírálójá az OBH elnöke vagy – a Kúriára kiírt pályázat esetén – a Kúria elnöke.

61 ■ Kúria Kpkf.II.38.140/2018/2. számú végzése, [14] bekezdés. 62 ■ [18] bekezdés.

63 ■ Neil Duxbury: *The Nature and Authority of Precedent*. Cambridge University Press, Cambridge, 2008. 48–57. old.

64 ■ Zódi Zsolt: A korábbi esetekre történő hivatkozások mintázatai a magyar bíróságok ítéleteiben. *MTA Law Working Papers*, 2014. 1. szám, 12. old.

65 ■ *Magyarország Alaptörvénye*, 25. cikk (5) bekezdés: „A rendes bíróságok igazgatásának központi feladatait az Országos Bírósági Hivatal elnöke végzi. Az Országos Bírói Tanács felügyeli a rendes bíróságok központi igazgatását. Az Országos Bírói Tanács, illetve más bírói önkormányzati szervek közreműködnek a bíróságok igazgatásában.”

66 ■ Az OBT 2018 májusában állapította meg először, hogy egyes vezetői pályázatok eredménytelenné nyilvánítása nem

peres által megpályázott álláshelyre vonatkozó pályázatot eredménytelenné nyilvánította.⁶¹ [...] A jogállási törvény rendelkezéseiből egyenesen következik, hogy a pályáztatás, annak elbírálása, a pályázat eredménytelenné nyilvánítása közvetlenül a bíró szolgálati jogviszonyára ható cselekvés, mely személyzeti kérdésnek minősül.”⁶²

A Győri Törvényszék azonban arra hivatkozással mellőzte az előbbi érvek mérlegelését, hogy ez a jogértelmezés nem lehetett irányadó a munkaügyi perben, tekintettel arra, hogy a Kúria csak a közigazgatási bíróság hatáskörének fennállását vizsgálta. Ugyanakkor álláspontom szerint egy bírói döntésnek – figyelemmel a *common law* hagyományára is⁶³ – elsősorban azért van tekintélye (autoritása), mert „jól érvel, mert észszerűen dönt el egy vitát”,⁶⁴ ezért a Kúria előbbi érveit a jogértelmezési kérdés eldöntésénél figyelembe lehet venni.

A Győri Törvényszék álláspontjával ellentétet következtetésre juthatunk akkor is, ha a bíróságok hivatalos lapjára tekintünk: a bírói pályázatokat eredménytelenné nyilvánító OBHE határozatok – így a munkaügyi perben támadott 322.E/2017. (V. 22.) és 589.E/2017. (IX. 6.) OBHE határozatok – a *Bíró-sági Közlöny*ben a pályázati eredmények között, *Az Országos Bíró-sági Hivatal Elnökének Személyi Határozatai* cím alatt szerepelnek. Végezetül azt is fontos kiemelni, hogy a Győri Törvényszék döntése alapjogsértő helyzetet eredményez, mivel indokolatlanul korlátozza (kizárja) a bírósághoz fordulás jogát. Tehát a szakirodalomban alkotmánykonformnak nevezett értelmezési módszer is azt az olvasatot támogatja, hogy a kifogásolt OBHE határozatok személyzeti döntések, amelyekkel szemben bírói út igénybevétele, bírói jogvédelemnek van helye. Az előbbi bírósági eljárás csak egyetlen eset ugyan,

de a másodfokú döntés azt a belátást erősíti, hogy a szakmai ellenállás esélye valódi téthelyzetben továbbra is alacsony a magyar bírósági szervezetben. Ennek ellenére az elmúlt időszak történései nem várt ellenállási mintázatokat és pozíciókat is felmutattak. A 2018-ban felálló, új összetételű OBT immár felismerte az Alaptörvény szövegéből⁶⁵ és a bírói önkormányzás koncepciójából következő feladatát, és felügyeleti hatásköreinek hatékony gyakorlása érdekében a központi igazgatással való konfliktust is vállalta.⁶⁶ Az OBT póttagjainak megválasztására összehívott, nagy vihart kavarázó őszi küldöttértekezletet követően – ahol a póttagok megválasztását a jelölőbizottság és a küldöttek egy része (közöttük nagy számban bírósági vezetők) megakadályozta⁶⁷ – sok bíró megszólalt, a kritikáknak pedig a MABIE adott platformot.⁶⁸ Ezek a bátor kiállások mintha életet lehettek volna az érintett bírói egyesületbe is, amely egyre többször és egyre hangosabban lép fel valódi érdekvédőként.⁶⁹

4. A BÍRÓI FÜGGETLENSÉG A NEMZETKÖZI BÍRÓSÁGOK GYAKORLATÁBAN

2018. július 2-án az Európai Bizottság kötelezettségszegési eljárást indított Lengyelország ellen arra hivatkozással, hogy a legfelső bíróság bírái esetében a nyugdíjkorhatár leszállítása, valamint a köztársasági elnök számára biztosított diszkrecionális jogkör a nyugdíjkorhatárt betöltő bírák szolgálati viszonyának meghosszabbítására sérti a bírák elmozdíthatatlanságának elvét, valamint a bírói függetlenség követelményét. Ennek az eljárásnak, amely jelenleg a bírósági szakaszban tart,⁷⁰ tehát két elemét érdemes kiemelni: (1) a Bizottság a lengyel bírósági szervezetben végrehajtott reformokat (2) a bírói függetlenség elvére tekintettel kifogásolja az Európai Unióról szóló szerződés (a továbbiakban: EUSZ) 19. cikk (1) bekezdése második albekezdésének és az Alapjogi Charta 47. cikkének együttesen értelmezett rendelkezései alapján.

Ez az eljárás komoly fordulatként értelmezhető az uniós alkotmányos rendszerben.⁷¹ Ha ugyanis az Európai Unió Bírósága (EUB) megállapítja – ahogyan azt Tanchev főtanácsnok indítványa javasolja⁷² –, hogy az EUSZ 19. cikk (1) bekezdésének második albekezdése alkalmazandó a lengyel bírósági reformok vizsgálata során, azzal egyben deklarálja, hogy a bírósági szervezetet érintő tagállami intézkedések, amennyiben felvetik a bírói függetlenség megsértésének gyanúját, kötelezettségszegési eljárás és uniós felülvizsgálat tárgyává szolgálhatnak. Magyarország – a lengyel álláspont támogatásával – beavatkozóként vesz részt az eljárásban, és talán nem meglepő a főtanácsnoki indítványban említett magyar álláspont, amely szerint a vizsgált intézkedések nem tartoznak az EUSZ 19. cikkének hatálya alá, azaz az Európai Unió nem rendelkezik hatáskörrel a tagállami bírósági szervezet működésének, a szervezetet érintő reformoknak az ellenőrzésére.

Ez az érvelés azonban ellentétet azzal a követke-

átlálható. Lásd 60/2018 (V.2.) OBT határozat, elérhető https://birosag.hu/sites/default/files/2019-01/60_2018_obt_határozat_0.pdf (2019. 04. 04.).

67 ■ A küldöttgyűlés jegyzőkönyve...

68 ■ A Magyar Bírói Egyesület közleménye (2018. október 14.) az Országos Bírói Tanács póttagjainak választási eljárásával, illetve az elnöki értekezlet nyilatkozatával kapcsolatban. <http://mabie.hu/index.php/1055-a-magyar-biroi-egyesulet-kozlemeny> (2019. 04. 04.).

69 ■ Az egyesület egyik legutóbbi nyilatkozatában például aggodalmát fejezte ki – többek között – az Országgyűlés elnökének beszéde miatt, amely beszéd a bírói függetlenség elvének megkérdőjelezését hordozta magában. Lásd: *Gondolatok és ajándékok a bírói függetlenség 150. évfordulójára*, mabie.hu, 2019. április 29, elérhető: <http://mabie.hu/index.php/1425-gondolatok-es-ajandekok-a-biroi-fuggetlenség-150-evfordulojara> (2019. 04. 30.).

70 ■ C-619/18. sz. *Bizottság kontra Lengyelország ügy*.

71 ■ A bírósági rendszert érintő változások miatt az első kötelezettségszegési eljárás 2017 júliusában indult meg Lengyelország ellen. Ez az eljárás, amelyben a Bizottság a rendes bírósági bírókra vonatkozó új nyugdíjazási szabályokat kifogásolja, jelenleg is folyamatban van. Lásd C-192/18. sz. *Bizottság kontra Lengyelország ügy*.

72 ■ C-619/18. sz. *Bizottság kontra Lengyelország ügy*. Evgeni Tanchev főtanácsnok indítványa, 2019. április 11. (ECLI:EU:C:2019:325).

teréssel, amelyre az Európai Unió Bíróságának nagytanácsa még 2018 februárjában egy előzetes döntéshozatali eljárásban jutott. A szakirodalomban mérföldkönek tekintett *Associação Sindicaldos Juizes Portugueses* ügyben⁷³ (a továbbiakban *ASJP-ügy*) ugyanis az EUB első ízben deklarálta, hogy az EUSZ 19. cikke a bírói függetlenség követelményét is magába foglalja. A bírói függetlenség ugyanis nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a jogalanyok hatékony bírói jogvédelemhez való joga az uniós jog által szabályozott területeken érvényesüljön. Az EUB érvelése szerint az EUSZ 19. cikke az Európai Unió alapértékei közé tartozó – és az EUSZ 2. cikkében nevesített – jogállamiság elvét konkretizálja. A jogállamiság fenntartásában, illetőleg az uniós jogból eredő jogosultságok hatékony védelmében a tagállami bíróságok kiemelt szerepet játszanak, és a felülvizsgálat hatékonysága szempontjából az eljáró bírói fórumok függetlensége alapvető fontosságú.

2018 februárja óta tehát nyilvánvaló, hogy a bírói függetlenség elve az uniós alapértékek egyike, amelynek szövegszerű alapjai – ugyan csak implicit módon – az EUSZ 19. cikkében leheltek fel. Ebből következően a tagállami bíróságok függetlenségének garantálása az uniós jogból – az elsődleges jogból – fakadó követelmény; azaz nem a tagállami szuverenitás körébe tartozó, az uniós intézmények felülvizsgálata alól kivont kérdés. Azt is mondhatjuk, hogy a bírói függetlenség mint a jogállamiság egyik pillére az uniós alkotmányos rend alapelve, és minden olyan bíróság működésével szemben követelmény, amely uniós jog által szabályozott területen járhat el. Ez a garancia tehát akkor is kikényszeríthető, ha a folyamatban lévő eljárásban nem közvetlenül uniós jog alkalmazására kerül sor.⁷⁴

Az *ASJP-ügy* két szempontból is úttörő döntésnek mutatkozik: az EUB az EUSZ 19. cikkére támaszkodva megállapította hatáskörét a nemzeti bírósági rendszereket érintő tagállami szabályok és gyakorlatok felülvizsgálatára, és ezzel egyidejűleg a felülvizsgálat egyik fontos mércéjét is megjelölte a bírói függetlenség elvében.⁷⁵ A lengyel reformok miatt

indult kötelezettségszegési eljárás pedig azt mutatja, hogy a bírói függetlenség mércéje a bírósági szervezetet érintő strukturális problémák fennállása esetén is számon kérhető. Ez a fordulat azért jelentős, mert a bírói függetlenség elvét és a hatalmi ágak elválasztását sértő kormányzati intézkedésekkel szemben immár a nemzetközi (uniós) bírói felülvizsgálat eszközei is rendelkezésre állnak.

A bírói függetlenség tartalmát illetően azonban az uniós bírói gyakorlat csak kevés támpontot szolgáltat,⁷⁶ és egy alapvető fogalmi félreértést is megmutat. A korábbi esetekben körvonalazódó, konkrét követelményeken túl – ezen a területen a Wilson-döntés,⁷⁷ a már említett *ASJP-ügy* és az európai elfogatóparancssal összefüggésben született LM-ítélet⁷⁸ tekinthető irányadónak – az EUB azt sugallja, hogy a tagállamok közös alkotmányos hagyományai mellett a hatékony bírói jogvédelem feltételeinek kimunkálásakor az Alapjogi Charta 47. cikke, valamint az Emberi Jogok Európai Egyezményének (EJEE) 6. és 13. cikke lehet irányadó.⁷⁹ Ez jelentheti azt, hogy a bírói függetlenség követelményeinek artikulálásakor a strasbourgi bíróság feltételrendszere is irányadó lehet. Az EUB megközelítése azonban fogalmi tisztázást igényel. David Kosař is rámutat arra, hogy az EUB gyakorlatában a bírói függetlenség külső dimenziója igazán hangsúlyos, ezért a szakirodalomban a belső függetlenség körébe sorolt garanciák megsértésének megjelenítése és kezelése problémát okozhat az EUB számára.⁸⁰ A gyakorlati nehézséget fokozza az a terminológiai zavar is, hogy az EUB a belső függetlenséget valójában a pártatlanság fogalmához kapcsolja – ez pedig nem csak a konceptuális tisztázás szempontjából aggályos. A függetlenség szervezeten belüli feltételeit veszélyeztető gyakorlatokkal vagy egyedi intézkedésekkel szemben – amelyek például a bírósági elnök személyét érintő döntésekben is megnyilvánulhatnak, tekintettel a bírósági vezetők erős pozíciójára⁸¹ – hatékony tagállami jogvédelem hiányában az uniós jog segítségére szorulnának az igazgatási nyomás alatt álló bíróságok.

Ezek a jogsértések azonban nem csak az EUB-t állít-

73 ■ C-64/16. sz. *Associação Sindicaldos Juizes Portugueses kontra Tribunal de Contas* ügyben 2018. február 27-én hozott ítélet (ECLI:EU:C:2018:117).

74 ■ Olyan állásponttal is találkozhatunk a szakmai diskurzusban, amely szerint az EUSZ 2. cikkében említett alapértékek az Alapjogi Charta alkalmazhatóságának hiányában az uniós alapjogvédelem jogalapjaként szolgálhatnak, és ennek az összefüggésnek a megvilágításában az ASJP-döntés kiemelkedő jelentőségű. Az előzetes döntéshozatali eljárás pedig stratégiai eszközként mozgósítható azon tagállami bíróságok részéről, amelyek a politikai nyomás következtében az uniós alapértékekhez kapcsolódó alapjogok lényeges tartalmát nyíltan sértő döntések meghozatalára kényszerülnének. Lásd Armin von Bogdandy – Luke Dimitrios Spieker: Countering the Judicial Silencing of Critics: Novel Ways to Enforce European Values. *VerfBlog*, 2019/3/06, <https://verfassungsblog.de/countering-the-judicial-silencing-of-critics-novel-ways-to-enforce-european-values/> (2019. 05. 10.).

75 ■ Matteo Bonelli – Monica Claes: Judicial serendipity: how Portuguese judges came to the rescue of the Polish judiciary. *European Constitutional Law Review*, 2018. 3. szám, 623. old.

Az EUB döntésének jelentőségéről és a bírósági érvelés átfogó értékeléséről lásd még: Laurent Pech – Sébastien Platon: Judicial independence under threat: The Court of Justice to the rescue in the ASJP case. *Common Market Law Review*, 2018. 6. szám, 1827–1854. old.

76 ■ Ennek az is az oka, hogy a bírói függetlenség követelménye korábban elsősorban egészen más kontextusban, az EUMSZ 267. cikkében szabályozott előzetes döntéshozatali eljárás kezdeményezésével összefüggésben bukkant fel és nyert jelentőséget. Erről lásd Bonelli – Claes: Judicial serendipity, 638–639. old.

77 ■ C-506/04. sz., *Graham J. Wilson kontra Ordre des avocats du barreau du Luxembourg* ügyben 2006. szeptember 19-én hozott ítélet (EU:C:2006:587) 51–52. pont.

78 ■ C-216/18. sz. *Minister for Justice and Equality/LM* ügyben 2018. július 25-én hozott ítélet (ECLI:EU:C:2018:586) 62–67. pont.

79 ■ C-64/16. sz. *Associação Sindical dos Juizes Portugueses* ügyben hozott ítélet, 35. pont.

80 ■ David Kosař: The CJEU Has Spoken Out, But the Show Must Go On. *VerfBlog*, 2018/8/02, <https://verfassungsblog.de/the-cjeu-has-spoken-out-but-the-show-must-go-on/> (2019. 04. 04.).

ják kihívás elé. A bíróságok függetlenségét gyengítő strukturális problémák nehezen „peresíthetők” az Emberi Jogok Európai Bírósága (EJEB) előtt, ezeket a panaszokat ugyanis csak emberi jogi jogsértések formájában lehet a bíróság elé vinni, ami nehezzé teszi a bírói függetlenség intézményi aspektusainak megvilágítását.⁸² Ennek ellenére az EJEB gyakorlatából is kiolvashatók bizonyos jogállami standardok a bírósági szervezetet érintően, akár a fegyelmi ügyeket tárgyaló bírói tanácsok összetételét,⁸³ akár a bírói függetlenség egyes belső, szervezeten belüli garanciáit illetően.⁸⁴ Ugyanakkor az EJEB gyakorlatára is igaz a fenti megállapítás, hogy a belső függetlenség koncepciója – a következetes használat érdekében – fogalmi tisztázást igényel.⁸⁵

Az EJEB korlátai jelentős részben magából az Egyezményből következnek, mivel annak szövege intézményi és strukturális elveket nem, csak emberi jogokat ismer el, ez pedig jelentősen szűkíti a bírói felülvizsgálat lehetséges mércéit. A strasbourgi jogvédelmi mechanizmusok gyengesége azonban részben az EJEB-nek is köszönhető. A strasbourgi testület már több ízben foglalkozott olyan magyar panaszokkal, amelyek a bírósági szervezet elleni politikai támadásokat kifogásolták, de ezeket a panaszokat elsősorban szólásszabadság-vitaként értékelte (*Baka kontra Magyarország ügy*),⁸⁶ vagy a magán- és családi élet védelmét rögzítő 8. cikk alapján vizsgálta. A jogalap megválasztása a hangsúlyok elhelyezése és az elvi tételek kimondása szempontjából alapvető jelentőségű. Baka András ügyében az EJEB elsőként a 6. cikk megsértését állapította meg ugyan, tekintettel arra, hogy az egykori főbíró elmozdítására *ex lege*, a bírósághoz fordulás jogának kizárásával került sor. A 6. cikk vizsgálat során azonban a testület csak futólag hivatkozott a bírói függetlenség és elmozdíthatatlanság jelentőségére (ítélet 108., 114. és 121. pont), és nem bontotta ki érdemben, hogy mi következik a szóban forgó elvekből a bírósági vezetők elmozdításának feltételeit illetően. Így pedig a probléma jogállami dimenzióit sem tudta megfelelően érzékelteni,⁸⁷ még ha az a következtetés, hogy a Legfelsőbb

Bíróság elnökének idő előtti elmozdítása alkalmas volt a bírói függetlenség aláásására, a szólásszabadság-alapú vizsgálat keretében is helyet kapott a testület érvelésében (lásd az ítélet 172. pontját).

A strasbourgi bíróság a 8. cikk alapján „újrakeverte” a Legfelsőbb Bíróság egykori elnökhelyettesének, Erményi Lajosnak a panaszát, akit – Baka Andráséhoz hasonlóan – szintén idő előtt mozdítottak el a vezetői pozícióból.⁸⁸ De amíg a Legfelsőbb Bíróság elnökhelyettesének esetében a testület legalább elmarasztalta a magyar kormányt, és kimondta, hogy Erményi elmozdításának nem volt legitim indoka, addig egy friss döntésben, a *J. B. és mások kontra Magyarország ügyben*⁸⁹ az idő előtti nyugdíjazásukat kifogásoló magyar bírók indítványára indult eljárásban az EJEB be sem fogadta az érintettek panaszait. A panaszosok érvelése szerint a nyugdíjkorhatár gyors és radikális leszállítása az EJEB több rendelkezésének megsértését eredményezte. Az érintett bírók a tulajdonhoz, a bírósághoz forduláshoz, a hatékony jogorvoslathoz való joguk sérelmét, valamint az intézkedés diszkriminatív voltát is állították. Az EJEB a vizsgálat körébe vonta továbbá a 8. cikket is, arra hivatkozással, hogy egyes munkaügyi viták, hivatással összefüggő kérdések – így például az elbocsátás – hatással lehetnek a magánélet bizonyos dimenzióira. Az EJEB végül a panaszokat valamennyi érintett cikkel összefüggésben visszautasította, azaz a kérelmeket nem fogadta be, és nem tárgyalta érdemben. Nem mehetünk el szó nélkül az EJEB elfogadhatatlan önmérséklete és néhány súlyosan problematikus megállapítása mellett. A testületnek például „sikerült” a bírói függetlenség problémájától teljesen eltávolítani az ügyet. A döntés pedig alapvetően arra a belátásra épült, hogy a nyugdíjba kényszerített bírókat ért sérelmet a törvényhozó korrigálta a 2013. évi XX. törvény elfogadásával, amennyiben az érintett bírók – válaszüzésük szerint – visszahelyezésüket, rendelkezési állományba helyezésüket kérhették, vagy kártérítést követelhettek.⁹⁰ Az anyagi kompenzációt igénylő bíróknak megítélt átalány-kártérítés összege meg-

81 ■ Erre a veszélyre figyelmeztet Stanisław Biernat is az LM-ügyben kidolgozott bírósági teszt értékelése során. Biernat szerint ugyanis az európai elfogatóparancs teljesítését mérlegelő nemzeti bíróságnak nemcsak az okozhat nehézségét, hogy a bírói függetlenség sérelmének általános vagy rendszerszerű megnyilvánulásától (első lépés) elválassza az érintett személy egyedi ügyében eljáró bírói fórum függetlenségének kérdését (második lépés), hanem az is, hogy a bírói függetlenség egyéb, eddig az EUB által kevésbé érintett dimenziót is azonosítsa és vizsgálat alá vonja. Lásd: Stanisław Biernat: How to Assess the Independence of Member State Courts? *VerfBlog*, 2018/7/28, <https://verfassungsblog.de/how-to-assess-the-independence-of-member-state-courts/> (2019. 04. 04.).

82 ■ Erről a problémáról lásd David Kosař – Katarína Šipulová: The Strasbourg Court Meets Abusive Constitutionalism: Baka v. Hungary and the Rule of Law. *Hague Journal on the Rule of Law*, 2018. 1. szám, 83–110. old.

83 ■ David Kosař – Lucas Lixinski: Domestic Judicial Design by International Human Rights Courts. *The American Journal of International Law*, 2015. 4. szám, 735–741. old.

84 ■ *Parlov-Tkalčić kontra Horvátország ügy*, 2009. december

22-i ítélet (24810/06. számú kérelem), 86., 91., 93–94. pont.

85 ■ Joost Sillen: The concept of 'internal judicial independence' in the case law of the European Court of Human Rights. *European Constitutional Law Review*, 2019. 1. szám, 130–133. old.

86 ■ *Baka kontra Magyarország ügy*, 2016. június 23-i ítélet (20261/12. számú kérelem).

87 ■ Kosař–Šipulová: The Strasbourg Court..., 105. old.

88 ■ *Erményi kontra Magyarország ügy*, 2016. november 22-i ítélet (22254/14. számú kérelem).

89 ■ *J. B. és mások kontra Magyarország ügy*, 2018. november 27-i döntés (45434/12. számú kérelem).

90 ■ Uitz Renáta is komoly kritikát fogalmaz meg a strasbourgi testület érvelésével kapcsolatban. Úgy véli, a bíróság a panaszok érdemi vizsgálata helyett az önkorlátozás igazolhatatlan stratégiája mögé búj, amikor a kérelmeket részben arra hivatkozással utasította vissza, hogy a magyar kormány hajlandó volt reagálni az európai intézmények által megfogalmazott kritikákra, és e párbeszéd eredményeként végül is kompenzáta a jogsérelmet elszenvedett bírókat. Lásd Uitz Renáta: The Perils of Defending the Rule of Law Through Dialogue. *European Constitutional Law Review*, 2019. 1. szám, 6–7. old.

felelő és elegendő („adequate and sufficient”) volt az elszenvedett sérelmek orvoslására, így esetükben az áldozati státusz hiányzott. A visszahelyezést kérő bírók esetében pedig egyik panasz sem bizonyult befogadhatónak: a 8. cikkel összefüggésben például nem tudták meggyőzően alátámasztani, hogy az eredeti intézkedés, figyelemmel a 2013-as jogszabályi keretekre, kellően súlyos következményekkel járt a magánéletüket, társadalmi és szakmai kapcsolatukat, szakmai megítélésüket illetően. Az EJEB szerint annak sem volt különösebb jelentősége, hogy a visszahelyezett bírók egy része a nyugdíjazásuk előtt vezetői pozíciót töltött be, amely pozíciót később nem kapták vissza. A nemzetközi testület szerint ugyanis a bírói szakma szempontjából az ítélkezési tevékenység gyakorlása és nem „egyéb pozíciók” betöltése bizonyul alapvetőnek (136. pont). Ez a megállapítás azonban kifejezetten téves egy olyan bírói rendszerrel kapcsolatban, mint a magyar, ahol a szakmai tekintély és anyagi megbecsülés jelentős mértékben múlik a szervezeti hierarchiában elfoglalt pozíción, és ahol a vezetők komoly igazgatási hatáskörök birtokosaiként erős hatalommal rendelkeznek. A vezetői pozíciók jelentőségét az OBH elnökének fentebb ismertetett kinevezési gyakorlata is kiválóan alátámasztja.

Kétségtelen, hogy a strasbourgi fórum eszköztára korlátozott, amikor olyan állami intézkedésekkel szemben kell fellépnie, amelyek elsősorban intézményi és szervezeti elveket sértenek. A „kényszer-nyugdíjazás” önkényessége könnyen alátámasztható jogállamiság-alapú érveléssel, vagy a hatalmi ágak elválasztásának elvére hivatkozással – azaz olyan alapelvek segítségével, amelyek kifejezetten nem szerepelnek az Egyezményben. Ugyanakkor a probléma emberi jogi dimenziója is nyilvánvaló volt, így annak vállalása aligha sodorta volna a testületet az általa elkerülni vágyott, a szakmai és politikai diskurzusban is gyakran kritikával övezett bírói aktivizmus terepére.

Egy egészen friss, 2019 márciusában hozott ítélet azonban új utakat nyithat a bírói szervezetet érintő igazgatási döntések felülvizsgálatának, és nyomás alá helyezheti azokat az országokat, amelyekben nyilvánvaló jelei mutatkoznak a bírókinevezések – vagy a bírói karrierutak – politikai manipulálásának. A *Guðmundur Andri Ástráðsson kontra Izland ügyben*⁹¹ a testület ugyanis megállapította, hogy a kinevezési eljárásban jelentkező szabálytalanságok miatt a panaszos ügyében nem a törvény által felállított (*established by law*) bíróság járt el, ami a 6. cikk megsértését eredményezte. A szóban forgó ügyben a kérelmező, akit közlekedési bűncselekmény elkövetése miatt 17 hónap szabadságvesztésre ítélték, és örökre eltiltottak a járművezetéstől, az ügyében eljáró másodfokú bírói tanács összetételét kifogásolta arra hivatkozással, hogy a háromtagú tanácsban olyan bíró is helyet kapott, akit a jogszabályok megsértésével neveztek ki az érintett

bíróságra. Az újonnan felállított izlandi fellebbviteli bíróság 15 üres álláshelyére a szakértőkből álló véleményező testület az általa leginkább alkalmasnak ítélt 15 jelöltet javasolta kinevezésre, ám az igazságügyi miniszter a bizottság által felállított rangsorban négy helyen is változtatást hajtott végre. A 15 fős lista 7., 11., 12. és 14. helyén álló jelöltek helyett a listán 17., 18., 23. és 30. helyet elfoglaló jelölteket terjesztette elő, arra hivatkozással, hogy az utóbbiak komolyabb bírói tapasztalattal rendelkeztek, és ezt a tényt nagyobb súllyal kellett volna figyelembe venni a végső pontszámok kialakításakor és a rangsor felállításakor. A miniszternek ugyan törvényes lehetősége volt a szakértői bizottság által felállított sorrendtől eltérő rangsor előterjesztésére, de ebben az esetben az érintett bírókat ismételt, egyénileg kellett volna értékelnie, majd összehasonlítani az eredetileg kinevezésre javasolt 15 bíró eredményeivel. A kinevezési eljárás másik szabálytalanságát az izlandi parlament követte el, amikor – ellentétben a törvényi előírásokkal – nem egyenként, hanem egyben, „csomagban” szavazott a miniszter által előterjesztett jelöltekről.

Nyilvánvaló az EJEB-döntés üzenete: a bírák kinevezése során a szakmai alkalmasság (érdem-alapú kiválasztás) szempontjainak kell érvényesülniük, ezeket a szempontokat egyéb megfontolások nem írhatják felül. Ennek érdekében biztosítani kell, hogy a politikai hatalmi ágak – így elsősorban a végrehajtó hatalom – képviselői ne gyakorolhassanak indokolatlan befolyást a bírókiválasztás folyamatára. A testület érvelésében többször is felbukkant a hatalmi ágak elválasztásának jelentősége (103. és 122. pontok), ezért nehezen érthető, hogy miért nem tekintette fontosnak az EJEB a bírói függetlenség sérelmének megállapítását az igazságügyi miniszter gyakorlatával összefüggésben (124–126. pontok). Ugy vélem, az utóbbi érvelés nagyobb hatékonysággal lenne mozgósítható az autoriter tendenciák ellen folytatott küzdelemben, tekintettel arra is, hogy az uniós kontextusban és a jogállamiság értelmezési keretében elsősorban a bírói függetlenség elvének

91 ■ *Guðmundur Andri Ástráðsson kontra Izland ügy*, 2019. március 12-i ítélet (26374/18. számú kérelem).

92 ■ *Andie Fontaine: Breaking: Iceland's Minister of Justice Resigns, grapevine.is*, 2019. március 13. <https://grapevine.is/news/2019/03/13/breaking-icelands-minister-of-justice-resigns/> (2019. 05. 02.).

93 ■ *Jelena Ćirić: Iceland to Request Review of Human Rights Court Ruling, icelandreview.com*, 2019. április 9. <https://www.icelandreview.com/news/iceland-to-request-review-of-human-rights-court-ruling/> (2019. 05. 02.).

94 ■ Lásd a számos hivatkozást a függetlenség szervezeten belüli dimenziójára a következő kötetben: Anja Seibert-Fohr (ed.): *Judicial Independence in Transition*. Springer, Heidelberg – New York, 2012. különösen a 23., 126., 132., 164. vagy az 501–502. old. Ez a követelmény megjelenik az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának 2010-es ajánlásában is: *Judges: independence, efficiency and responsibilities*, Recommendation CM/Rec(2010)12 adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 17 November 2010, az ajánlás 22–25. pontjai. <https://rm.coe.int/16807096c1> (2019. 05. 02.).

van meghatározó jelentősége.

Mindazonáltal több szempontból is kétséges, hogy a szóban forgó ügy fordulatot hoz az EJEB gyakorlatában a bírói függetlenség követelményét szisztematikusan aláásó állami gyakorlatokban. Az nem volt vitatott, hogy az izlandi bírák kinevezésével összefüggésben mind a miniszter, mind a parlament eljárásában voltak szabálytalanságok. A szabálytalanságok tényét az izlandi legfelső bíróság is megállapította, de nem találta őket annyira súlyosnak, hogy a kifogásolt kinevezéseket semmissé tegyék. Az EJEB ennek ellenére felülbírálta a nemzeti bíróság jogértelmezését, ami felveti a nemzeti bíróság működése szempontjából alapvetőnek tekintett szubszidiaritás elvének sérelmét, és azt a gyanút, hogy hatásköri korlátait átlépve járt el. Bár az ügyben érintett igazságügyi miniszter a döntést követően lemondott,⁹² az izlandi kormány kérte az ügy Nagykamara elé utalását,⁹³ az pedig nem kétséges, hogy számos ország abban érdekelt, hogy a 17 tagú fórum változtassa meg a korábbi döntést. A bírói kinevezésekkel ugyanis nem csak Izlandon lehet probléma, és nem is csak kizárólag olyan országokban, ahol a hatalmon lévők a bírói előmenetel manipulálását a bírói függetlenség szisztematikus gyengítésére használják fel.

5. KILÁTÁSOK

A szakirodalom a bíróságok függetlenségével összefüggésben következetesen különbséget tesz a függetlenség külső és belső dimenziója között.⁹⁴ A függetlenség elve kezdettől fogva a bírósági szervezetet érintő igazolhatatlan politikai befolyással és hatalmi nyomással szembeni követelményként jelent meg, és ezért is kapcsolódott szorosan a hatalmi ágak elválasztásának elvéhez. Mind az EUB, mind az EJEB esetjoga elsősorban erre a követelményre helyezi a hangsúlyt, ha a bírói függetlenség vizsgálata a tét, pedig az ítélkező bíró függetlenségét a szervezeten belülről érkező kontroll is kikezdheti. Ez utóbbi jelenség azonban kevésbé látványos,

és a szervezet belső ügyeként kezelve elrejtendő és kivonható a szakmai és laikus nyilvánosság kontrollja alól. Ez a nyomásgyakorlás azonban tökéletesen illeszkedik az új típusú autokráciák manipulációs stratégiájába. A hazai szervezet belső konfliktusai sokak számára tűnhetnek néhány bíró személyes érdekektől vezérelt „állóháborújának”, amelyben a szervezeten kívüli szereplők nehezen tudnak csak eligazodni. Pedig ahogy bemutattam, egy nagyon erős pozícióban lévő igazgatási vezető átláthatatlan és kiszámíthatatlan módon osztja el a bírósági szervezeten belüli igazgatási jogköröket. Ez a gyakorlat gyengíti a bírósági szervezet autonóm működésének feltételeit.

Az EUB gyakorlata az elmúlt időszakban biztató irányba mozdult el a bírói függetlenséget korlátozó hatalmi lépésekkel szembeni uniós felülvizsgálat feltételeinek megteremtésében,⁹⁵ és a fordulat lehetőségeit – úgy tűnik – az Európai Bizottság is felismerte, és használni kezdte annak érdekében, hogy hatékonyabban lépjen fel a jogállamiságot leépítő tagállamok bíróságait érintő politikai nyomással szemben.⁹⁶ Ezt mutatja a lengyel bírósági reformok miatt megindult kötelezettségszegési eljárásokban használt bizottsági érvelés is.⁹⁷ Az uniós eszközkészlete – úgy tűnik – alkalmas lehet arra, hogy a bírói függetlenség szervezeti-intézményi feltételeit kikezdő intézkedéseket és gyakorlatokat szankcionálja – erre az uniós alapértékek, köztük a bírói függetlenség megsértése miatt az EUSZ 19. cikke alapján indított kötelezettségszegési eljárás hatékony válasz lehet. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a hazai bírósági szervezet itt bemutatott problémája elsősorban a belső függetlenséget érinti, ez a dimenzió pedig még nem igazán került előtérbe az uniós bíróság gyakorlatában. A szervezeten belüli problémák azonosítása akkor is komoly kihívást jelent, ha tisztában vagyunk azzal, hogy a belső függetlenség hiánya a magyar bíróságok esetében nehezen választható el az ítélkezés politikai körülményeitől, azaz a függetlenség külső és belső dimenziója szorosan összekapcsolódik.

Az EJEB pedig, mivel az egyéni emberi jogi jogvértések logikája alapján ítélkezik, eddig láthatóan nem tudott mit kezdeni a strukturális problémákkal. A legfrissebb izlandi döntés olvasható kedvező fordulatként, ugyanakkor a döntésbe foglalt elvi következtetés jövője – különböző politikai és stratégiai érdekek felbukkanása miatt – egyelőre bizonytalan, ráadásul az ügyben a bírói függetlenség külső feltételeinek sérelme eredményezte a 6. cikk megsértésének megállapítását. A strasbourgi bíróság gyakorlatában találunk példát arra, hogy a szervezeten belüli függetlenség megsértése vezetett valamely állam elmarasztalásához, ebben az esetben azonban az ítélkező bíróra nehezedő nyomás – egy konkrét ügy eldöntését illetően – nyilvánvaló volt.⁹⁸

Talán belülről kellene mozgásba hozni az önvédő

95 ■ Editorial Comments. *Common Market Law Review*, 2019. 1. szám, 9–21. old.

96 ■ Dimitry Kochenov – Petra Bard: The Last Soldier Standing? Courts vs. Politicians and the Rule of Law Crisis in the New Member States of the EU. *University of Groningen Faculty of Law Research Paper*, 2019. 5. szám, 18. old.

97 ■ Erre példa a legújabb eljárás, amelyet 2019. április 3-án indított az Európai Bizottság Lengyelország ellen, többek között arra hivatkozással, hogy a fegyelmi eljárás új rendszere, például a lengyel legfelső bíróságon felállított új fegyelmi tanács összetétele, aláassa a bírói függetlenséget, mivel nem biztosít megfelelő garanciákat a bíróságok működését érintő igazolhatatlan politikai beavatkozással szemben. Ez a lengyel megoldás pedig sérti egyebek mellett az EUSZ 19. cikk (1) bekezdését az Alapjogi Charta 47. cikkével együtt olvasva. A Bizottság közleménye elérhető: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-19-1957_en.htm (2019. 05. 02.).

98 ■ *Agrokompleks kontra Ukrajna ügy*, 2011. október 6-i ítélet (23465/03. számú kérelem). Ebben az ügyben a politikai hatalom nyíltan beavatkozott a bírósági eljárásba, így a függetlenség külső feltételei is egyértelműen sérültek (ítélet 135. pontja).

mechanizmusokat, hogy a magyar bírósági szervezet maradék függetlensége fennmaradjon.⁹⁹

A tanulmány lezárása óta eltelt néhány hónap a bírói függetlenség kérdése szempontjából ugyancsak eseményekben gazdag időszak. Biztató és kevésbé biztató fejleményekről egyaránt beszámolhatunk. A 2017-es bírósági reformok miatt az Európai Bizottság három kötelezettségszegési eljárást is indított Lengyelország ellen,¹⁰⁰ 2019. október 8-ig pedig összesen 14 ügyben¹⁰¹ nyújtottak be lengyel bírók előzetes döntéshozatal iránti kérelmet. A kötelezettségszegési eljárások az uniós intézmények szerepfelfogásának megváltozását tükrözik, de jól látható, hogy a jogvédelmi eszközök alakításából a lengyel bíróságok is komolyan kiveszik a részüket. A lengyel bírók kérelmeikkel nem csak az EUB-hez fordultak; néhányan a strasbourgi bíróság előtt is eljárást kezdeményeztek.¹⁰² Talán az uniós jogvédelem területén tapasztalható lendületnek is köszönhető, hogy a bírói önvédelem hazai mechanizmusai is erősödni látszanak. Ezzel egyidejűleg azonban a függetlenséget veszélyeztető gyakorlatok sem szorultak vissza. A tanulmányban ismertetett problémák 2019-ben is jellemezték a vezetői pályázatok elbírálását; egy előzetes döntéshozatali indítvány pedig megmutatta, milyen formában képes a politikai hatalom és a bírósági igazgatás nyomás alá helyezni a bírói függetlenség megőrzéséért küzdő bíróságot.

2019 első felében a vezetői álláshelyekre kiírt pályázati eljárások 30%-a végződött eredménytelenül. Abból a 7 esetből, amikor a pályázati eljárás nem vezetett kinevezéshez, egy-egy esetben az érvényes pályázat hiányával és a pályázat visszavonásával, három esetben a véleményező testület hiányzó támogatásával indokolta az OBH elnöke az eredménytelenné nyilvánítást, míg két esetben az érvényes pályázatot benyújtó és az összbírói értekezlet által nagyarányban támogatott jelentkezők ellenére sem kívánta betölteni a meghirdetett vezetői álláshelyet.¹⁰³ Azokban az esetekben, amikor hiányzott a bírói testületek többségének támogatása, az OBH elnöke csak az OBT egyetértése mellett dönthetett volna valamelyik pályázó kinevezéséről,¹⁰⁴ ám előterjesztést egyik esetben sem tett, amit elsősorban így indokolt:

„2018 májusától a létszámában csökkent összetételű testület működése törvényességi aggályokat vet fel. Ennek következtében az OBT közreműködésével meghozott kinevezési döntésnek, illetve az érintett vezetők működésének legitimitása is megkérdőjelezhetővé válhat.”¹⁰⁵

Az igazgatási vezetők legitimitására kényesen ügyelő fenti érvelésnek azonban a 2019-es gyakorlat is ellentmond. Az eredménytelen pályázatokat követő meg-

bízások jelentős részében ugyanis olyan bírók kaptak vezetői feladatokat, akik a legutóbbi eljárásban nem nyerték el a véleményező szerv többségének támogatását, vagy miután a korábbi pályázaton nem kaptak támogatást a szervezetben dolgozó kollégáiktól, az új kiírásban már meg sem mérettették magukat.¹⁰⁶

A kinevezési gyakorlat jellemzői azokban a pályázati eljárásokban is megmutatkoznak, amelyeket az OBH elnöke végül saját mérlegelési jogkörében eljávva, érvényes és támogatott pályázók ellenére nyilvánított eredménytelennek. E tanulmányban már utaltam arra, hogy a vezetői pályázatok elbírálásának anomáliái fokozottan érintik a központi régió bíróságait. Ezt az állításomat – úgy tűnik – a 2019-es év eddigi tapasztalatai is megerősítik. A Fővárosi Törvényszék az ország legnagyobb méretű, tehát legtöbb bírót (a teljes bírói kar több mint egynegyedét) foglalkoztatja és a legtöbb ügyet (az összes érkező ügy közel 30%-át) tárgyaló törvényszéke.¹⁰⁷ 2019-ben az OBH elnöke a korábbi két eredménytelenné nyilvánítást követően immár harmadik alkalommal írt ki pályázatot az elnöki álláshely betöltésére. A posztra az akkor még

99 ■ Az ellenállás egyik példaként álljon itt a Fővárosi Törvényszék esete. A 2019. április 15-i összbírói értekezleten ugyanis a jelenlévők nem az OBH elnöke által megbízott, kívülről érkezett elnök, hanem a szervezetben dolgozó és a bírói függetlenség védelmében sokszor felszólaló jelölt pályázatát támogatták. Lásd Simon Zoltán: A fővárosi bírók leszavazták Handó emberét. *nepszava.hu*, 2019. április 15. https://nepszava.hu/3032707_a-fovarosi-birok-leszavaztak-hando-emberet (2019. 05. 02.). A lengyel bíróságok saját függetlenségük védelmében az előzetes döntéshozatali eljárás eszközét is bevetették, és a bíróságokat érintő kormányzati intézkedésekkel kapcsolatos kérdésekben az EUB-hez fordultak, de ezeknek az indítványoknak a „sikere” egyelőre kérdéses. Lásd Sadurski: *Poland's Constitutional Breakdown*, 211–213. old., illetve Laurent Pech – Patryk Wachowiec: 1095 Days Later: From Bad to Worse Regarding the Rule of Law in Poland (Part II), *VerfBlog*, 2019/1/17, <https://verfassungsblog.de/1095-days-later-from-bad-to-worse-regarding-the-rule-of-law-in-poland-part-ii/> (2019. 05.02.).

100 ■ Ezek a C-619/18. sz., a C-192/18. sz. és a C-791/19. sz. ügyek. Az első két eljárásban az EUB megállapította, hogy Lengyelország nem teljesítette az uniós jogból származó kötelezettségét. A harmadik kötelezettségszegési eljárás a bírák fegyelmi felelősségével összefüggő törvénymódosítás miatt indult Lengyelország ellen, az ügyben az Európai Bizottság 2019. október 25-én nyújtotta be keresetét az EUB-hez.

101 ■ Ez az adat Laurent Pech Twitter-oldalán olvasható: <https://twitter.com/ProfPech/status/1181464737718112257>.

102 ■ A *Grzęda kontra Lengyelország* ügyben (43572/18. számú kérelem) például a lengyel legfelső közigazgatási bíróság egyik bírója a bírósághoz fordulás és a hatékony jogorvoslathoz való jogának sérelmét állítja arra hivatkozással, hogy a 2017-es bírósági reformok következtében a lengyel bírói tanácsban (KRS) betöltött tagsága az eredetileg négyéves mandátumának lejártát megelőzően megszűnt. Két bíró pedig azért fordult az EUB-hez, mert az igazságügyi miniszter érdemi indoklás nélkül, megbízatási idejük lejártát megelőzően menesztette őket elnökhelyettesi pozíciójukból. Lásd: *Broda kontra Lengyelország* ügy (26691/18. számú kérelem) és *Bojara kontra Lengyelország* ügy (27367/18. számú kérelem).

103 ■ Tájékoztató az Országos Bírósági Hivatal elnöke által a bírósági vezetői pályázatok elbírálása során 2019. év első felében folytatott gyakorlatról, 2019. 06. 30., 1., elérhető https://birosag.hu/sites/default/files/2019-09/tajekoztato_birosagi_vezetoi_palyazatok_elbiralasrol_2019_06_30.pdf

104 ■ Bszí, 132. § (6) Ha az OBH elnöke vagy a Kúria elnöke olyan pályázót kíván kinevezni, aki a véleményező szerv többsé-

hivatalban lévő megbízott elnök és a bíróság egyik – egyébként OBT-tag – bírása pályázott. Az OBH elnöke a 316.E/2019. (VI. 11.) OBHE határozattal eredménytelenül nyilváníttotta a pályázatot, jóllehet az összbírói értekezlet az utóbbi bíró pályázatát 71%-kal támogatta.¹⁰⁸ A sikertelen pályázati eljárást újabb egyéves vezetői megbízás követte, ami megerősíti a tanulmányban már jelzett, aggályosnak tekinthető tendenciákat.¹⁰⁹ A megbízott elnök ugyanis ebben az esetben is az érintett bíróságon kívülről, mégpedig az ország legkisebb törvényszékéről érkezett a fővárosba. Nem véletlenül nyilatkozott az új elnök egyik első interjújában a következőképpen: „Számomra a legsürgetőbb a szervezet megismerése, hiszen mint Balassagyarmaton ítélkező bíró kevés közvetlen információval rendelkeztem a Fővárosi Törvényszékről.”¹¹⁰ Az érintett elnök korábban az OBH-ban, tehát közvetlenül Handó Tünde beosztottjaként dolgozott, és 2018-ban pályázott a Balassagyarmati Törvényszék vezetésére, ám a hatéves elnöki kinevezés helyett csak egyéves megbízást kapott, mivel pályázata nem nyerte el a szervezetben dolgozó bírók többségének

gi támogatását nem nyerte el, a kinevezés előtt az OBH elnöke, illetve a Kúria elnöke beszerzi az OBT előzetes véleményét a pályázóról. A pályázó kinevezésére abban az esetben kerülhet sor, ha a kinevezéssel az OBT egyetért.

105 ■ Tájékoztató, 2019, 12. old.

106 ■ Tájékoztató, 2019, 11–13. old.

107 ■ Az Országos Bírósági Hivatal elnökének 2018. évi beszámolója, 15, 203, https://birosag.hu/sites/default/files/2019-10/evbeszamolo_2018_0.pdf

108 ■ Ez az adat az OBH elnökének a pályázat elbírálásával kapcsolatos indoklásában olvasható. Lásd <https://birosag.hu/hirek/kategoria/birosagokrol/eredmenytelen-fovarosi-torvenyszek-elnoki-allashelyere-kiirt-0>

A sajtó ezzel szemben 65%-os arányról tudósított. Lásd Simon: A fővárosi bírók leszavazták...

109 ■ 329.E/2019. (VI. 17.) OBHE határozat.

110 ■ Megbízott elnök a Fővárosi Törvényszék élén – Közösség és kommunikáció – Beszélgetés Tatár-Kis Péterrel, *Jogi Fórum/OBH*, 2019. 06. 28, <https://www.jogiforum.hu/hirek/40631>

111 ■ A vizsgálóbizottság jelentése, 14. old.

112 ■ 761.E/2018. (X. 31.) OBHE határozat.

113 ■ Pesti Központi Kerületi Bíróság 1.B.30.263/2018/30. számú végzése. A kérelmet C-564/19. számon regisztrálták az Európai Unió Bíróságán.

114 ■ 2019. június 11-én az Országgyűlés az Igazságügyi Bizottság javaslatára, érdemi vizsgálat és vita nélkül utasította el azt az indítványt, amelyben az OBT az OBH elnökének tisztségétől való megfosztását kezdeményezte. S/6247 Az Országos Bírósági Hivatal elnöke megbízatásával kapcsolatos indítványról. <https://www.parlament.hu/irom41/06247/06247.pdf>

115 ■ Törvényszéki elnökök nyilatkozata. birosag.hu, 2019. június 11., <https://birosag.hu/hirek/kategoria/birosagokrol/torvenyszeki-elnokok-nyilatkozata>

116 ■ Lásd a büntetőeljárásról szóló 2017. évi XC. törvény XCII. fejezetét, amely a *Jogorvoslat a törvényesség érdekében* címet viseli (666–669. §)

117 ■ Kúria Bt.III.838/2019/11. A Kúria döntésének részletes elemzésére ebben a szövegben nincs lehetőségem, de annyi mindenképpen ide kívánczik, hogy a testület a kialakult gyakorlatól eltérően, lényegében az EUB hatáskörét magához vonva foglalt állást abban a kérdésben, hogy az előzetes döntéshozatali eljárás kezdeményezésének feltételei fennállnak-e. Érdekes helyzetet eredményezne, ha a Kúria által törvénysértőnek nyilvánított végzést az EUB befogadná, és az abban szereplő kérdések közül akár csak egyet is megválaszolna.

támogatását.¹¹¹ A véleményező testület (az összbírói értekezlet) támogatásának hiánya miatt a kinevezéséhez az OBT egyetértésére lett volna szükség, de az OBH elnöke ezt megkerülve – és megint arra hivatkozva, hogy az OBT törvénysértő módon működik – nem tett előterjesztést az OBT-nek, hanem a pályázati eljárás eredménytelenül nyilváníttatását követően megbízta az érintett bírót a vezetői feladatok ideiglenes ellátásával.¹¹² A jelenleg hivatalban lévő elnök tehát komoly információs és legitimációs deficit birtokában kezdte meg egyéves elnöki mandátumát az ország legnagyobb bíróságán, és az eddigi igazgatási pozíciói azt jelzik, hogy ha a szervezetben dolgozó bírák bizalmát nem is, az OBH elnökének támogatását feltétlenül élvezi.

A megbízás körülményei sajátos megvilágításba helyezik azt a bírói indítványt, amelyet 2019 júliusában a Pesti Központi Kerületi Bíróság bírása terjesztett előzetes döntéshozatali eljárás keretében az EUB elé.¹¹³ Az előzetes kérdések megfogalmazására okot adó büntetőeljárásban a tolmácsolással összefüggő uniós követelmények teljesítése vált kérdésessé, de az eljáró bíró a bírói függetlenségre vonatkozó uniós rendelkezések értelmezését is kérte az EUB előtti eljárásban. Az indítványt előterjesztő büntetőbíró szerint az ítélkező bíró függetlenségét – és ezáltal a tisztességes eljáráshoz való jog maradéktalan érvényesülését – számos veszély fenyegeti Magyarországon: a központi igazgatás jogosítványait a törvényhozó hatalom által megválasztott egyszemélyi vezető (az OBH elnöke) a bírói öngazgatási szervek érdemi közreműködése nélkül, valódi kontroll nélkül gyakorolja;¹¹⁴ fontos vezetői pozíciók és bírói álláshelyek kiosztására törvénysértő módon kerül sor; az OBH elnökének és az általa kinevezett vagy megbízott bírósági vezetőknek komoly befolyása van az ítélkező bírók tevékenységére és előmenetelére; egyes bírókat pedig kritikus véleményük vagy a bírói öngazgatásban betöltött funkcióik miatt közvetlen politikai és igazgatási nyomás ér. Az alapügyben eljáró büntetőbíró esetében ezek a veszélyek jól tetten érhetők. A szóban forgó bíró személyét és szakmai integritását több ízben érte támadás a kormánypárti sajtóban, magasabb bírói álláshelyre benyújtott pályázatát az OBH elnöke kétszer is érdemi indokolás nélkül utasította el, saját munkáltatója pedig az OBT lemondását követelő nyilatkozat aláírásával az igazgatási pozíciójától való visszalépésre is felszólította.¹¹⁵ Az előbbi veszélyek köre az előzetes kérdések előterjesztését követően tovább bővült. Az eljárásban egy rendkívüli jogorvoslati eszköz igénybevétele (a törvényesség érdekében bejelentett jogorvoslat előterjesztésével)¹¹⁶ a legfőbb ügyész is beavatkozott, a Kúria pedig a jogorvoslati indítvány alapján eljárva törvénysértőnek nyilváníttotta a büntetőeljárást felfüggesztő végzést.¹¹⁷ Ezt követően a Fővárosi Törvényszék megbízott elnöke pedig fegyelmi eljárást kezdeményezett az érintett bíró ellen, arra hivatkozással, hogy az előzetes döntéshozatali indítvány előterjesztése a bírói hivatás tekintélyének sérel-

mét idézte elő.¹¹⁸ Az alapügyben született felfüggesztő végzést követő hazai reakciók nyilvánvalóvá tették, hogy a kérdéseket előterjesztő bíró féltelmei – szemben azzal, amit a Kúria ítéletének [70] bekezdése tartalmaz¹¹⁹ – nem hipotetikusak, hanem nagyon is megalapozottak.

Az egyelőre kérdéses, hogy az EUB foglalkozik-e érdemben a magyar bíró által megfogalmazott kérdésekkel. Az EUMSZ 267. cikkéből következően akkor kell befogadnia az előzetes döntéshozatal iránti kérelmet, ha (1) a feltett kérdés uniós jog értelmezésével vagy érvényességével kapcsolatos, és (2) a kérdés megválaszolása szükséges a tagállami bíróság ítéletének meghozatalához. Az uniós bírósági gyakorlat legújabb fejleményei¹²⁰ azt mutatják, hogy az első követelmény az EUSZ 19. cikk (1) bekezdésének széles tárgyi hatályára tekintettel teljesíthető. Azokkal a tagállami bíróságokkal szemben, melyek az „uniós jog által szabályozott területeken” (*in the fields covered by Union law*) járhatnak el, a 19. cikk (1) bekezdésének második albekezdéséből következően érvényesülnie kell a bírói függetlenség elvének; még akkor is, ha a bíróságok az alapügyben közvetlenül nem is az uniós jog alapján döntenek. Ebben az értelemben tehát a bírói függetlenség feltételeire vonatkozó, tagállami bíróságoktól érkező kérdések az (1) követelménynek megfelelnek, hiszen a függetlenségükkel kapcsolatos kérdések az EUSZ 19. cikkének értelmezését igénylik. Ahhoz azonban, hogy az EUB a kérdések befogadása mellett döntsön, az indítványoknak a (2) feltételt is ki kell elégíteniük. A bírói függetlenségre vonatkozó kérdésnek olyan-nak kell lennie, ami a nemzeti bíróság előtti jogvita eldöntéséhez szükséges – tehát az alapügy szempontjából releváns. A relevancia feltételét az EUB igen szélesen értelmezi, és abba minden olyan kérdést beleért, amely az ítélet meghozatalához szükséges eljárás lefolytatása során a tagállami bíróság előtt felmerülhet.¹²¹ (Ezért is problematikus a Kúria azon érve, hogy egy büntetőügyben előterjesztett előzetes kérdés csak akkor releváns, ha a büntetőjogi főkérdés jogi megítélését vagy szankció alkalmazhatóságát nyilvánvalóan befolyásolja.¹²² Ez az értelmezés aligha következik az EUB esetjogából.) A kialakult gyakorlat szerint pedig az eljáró tagállami bíróságra tartozik annak eldöntése, hogy szüksége van-e előzetes kérdésre ahhoz, hogy a szóban forgó jogvitában ítéletet hozzon.¹²³

2019-ben eddig két, a lengyel bíróságok függetlenségét érintő előzetes döntéshozatali eljárásban született főtanácsnoki indítvány, amelyek (tekintettel arra, hogy az EUB az esetek jelentős részében követi a főtanácsnoki indítvány konklúzióit) előre jelezhetik az EUB álláspontját a hasonló kérelmek – köztük a magyar indítvány – befogadhatóságát illetően. Az első eljárásban¹²⁴ a legfelső bíróság munkaügyi és társadalombiztosítási tanácsa intézett több kérdést is az újonnan felállított fegyelmi tanács függetlenségével összefüggésben az EUB-hez. Az alapügyben a

megváltozott nyugdíjszabályokkal érintett bírók fordultak jogorvoslatért a legfelső bírósághoz. A 2017-es bírósági reformok értelmében a korábban eljáró munkaügyi és társadalombiztosítási tanács helyett az újonnan felállított fegyelmi tanács rendelkezik hatáskörrel az előbbi jogorvoslati kérelmek elbírálására, de az új fegyelmi tanács hatásköre éppen a tanács függetlenségét övező aggályokra tekintettel kérdésessé vált. A főtanácsnoki indítvány szerint az alapügy egyértelműen az uniós jog, azon belül is az Alapjogi Charta 47. cikke és az EUSZ 19. cikke tárgyi hatálya alá tartozik, és szükség van az EUB jogértelmezésére annak a kérdésnek az eldöntéséhez, hogy melyik tanács rendelkezik hatáskörrel a jogorvoslati kérelmek elbírálására. Ez a tapasztalat tehát azt mutatja, hogy a bírói függetlenség feltételeivel (azok veszélyeivel) összefüggő kérdések releváns kérdéseknek mutatkoznak, ha a bírók az alapügyben félként szerepelnek, és az uniós jog értelmezésére a bírók státuszát és szolgálati viszonyát, illetve az eljáró bíróság összetételét érintő jogszabályi rendelkezésekkel összefüggésben van szükség. Más a helyzet akkor, ha az előzetes döntéshozatali eljárással érintett alapügy közvetlenül nem a bírók státuszát érintő szabályok alkalmazását követeli meg. A C-558/18 és C-563/18 sz. egyesített ügyekben az elsőfokon eljáró lengyel bíróságok a 2017-es bírósági reformok eredményeként kialakított fegyelmi felelősség rendszerével kapcsolatban kérték a releváns uniós rendelkezések értelmezését. Az eljáró bíróságok arra

118 ■ A Fővárosi Törvényszék elnöke a Kúria érveit használta fel annak alátámasztására, hogy az eljáró bíró alaptalanul fordult előzetes kérdéssel az EUB-hez. A fegyelmi eljárást kezdeményező irat szerint az előbbiekre is tekintettel az eljárást felfüggesztő végzésben megfogalmazott, a bírói függetlenség érvényesülését megkérdőjelező állítások és nyilatkozatok komolysága és hitelessége kérdéses, ezért a bíró magatartása alkalmas a bírói munka és általában a bíróságok tekintélyének csorbitására.

119 ■ „Megállapítható, hogy a sérelmezett végzés 2–3. pontja körében szereplő kérdések hipotetikusak, szubjektív vélekedést tartalmaznak...” Kúria Bt. III.838/2019/11, [70] bekezdés.

120 ■ Lásd például az EUB C-619/18. sz. ügyben hozott ítéletét.

121 ■ Lásd például a C-210/06. sz. *Cartesio*-ügyben 2008. december 16-án hozott ítéletet, ECLI:EU:C:2008:723. vagy a C-283/09. sz. *Weryński*-ügyben, 2011. február 17-én hozott ítéletet, ECLI:EU:C:2011:85.

122 ■ Kúria ítélete, [69] bekezdés.

123 ■ *Cartesio*-ügy, 67. és 96. pont, illetve C-399/11. sz. *Meloni*-ügyben 2013. február 26-án hozott ítélet, 28. pont.

124 ■ C-585/18., C-624/18. és C-625/18. sz. egyesített ügyek.

125 ■ Az Európai Unió Bíróságának Eljárási Szabályzata elérhető: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=celex:32012Q0929\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=celex:32012Q0929(01)) Az előzetes döntéshozatali eljárások előterjesztésével kapcsolatos ajánlások elérhetők: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=OJ-JOC_2019_380_R_0001

126 ■ Nils Wahl – Luca Prete: The gatekeepers of Article 267 TFEU: On jurisdiction and admissibility of references for preliminary rulings. *Common Market Law Review*, 2018. 2. szám, 537–539. old.

127 ■ A lengyel kérdések befogadhatóságával kapcsolatban számos különböző szakmai álláspont látott napvilágot. Ebből a vitából lásd Pawel Marcisz: Creating a Safe Venue of Judicial

hivatkoztak, hogy megalapozottan tarthatnak attól, hogy velük szemben fegyelmi eljárás indul, ha az alapügyben a lengyel kormány számára kedvezőtlen döntést hoznak. Az előzetes kérdést előterjesztő bírók álláspontja szerint pedig kérdéses, hogy a fegyelmi felelősség új rendszere összhangban van-e az EUSZ 19. cikkének (1) bekezdésével. A főtanácsnoki indítvány elismerte ugyan, hogy az alapügyben felmerülő kérdés az uniós jog, mégpedig az EUSZ 19. cikkének tárgyi hatálya alá tartozik, ugyanakkor arra a következtetésre jutott, hogy az indítványt előterjesztő bíróságok csak az általánosság szintjén kifogásolták a fegyelmi felelősség bizonyos elemeit, és nem támasztották alá meggyőzően azt, hogy félelmük megalapozott [indítvány 115. pontja]. Mivel az ügyben érintett bírók ellen nem indult fegyelmi eljárás, a főtanácsnok álláspontja szerint a pusztá szubjektív félelmek nem nyújtanak kellő alapot annak eldöntéséhez, hogy a kifogásolt lengyel szabályok sértik-e a bírói függetlenség uniós követelményeit. Fontos látnunk, hogy a főtanácsnok az EUB Eljárási Szabályzatának 94. cikkére hivatkozással érvelt amellett, hogy a lengyel kérdések befogadására nincs lehetőség.¹²⁵ A 94. cikk az előzetes döntéshozatali eljárást kezdeményező határozat kötelező tartalmi elemeit rögzíti, melyeket a testület az elmúlt években szigorúan számon kér a tagállami bíróságokon.¹²⁶ A 94. cikkre alapozott „visszautasítás” arra utal, hogy az előterjesztés ténybeli és jogi alapjai hiányosak, de ez az érvelés nem jelenti annak kimondását, hogy a feltett kérdések

nem szükségesek az alapügy eldöntéséhez.¹²⁷ Ebből következően nem gondolom azt, hogy az előbbi kérdésekhez hasonló magyar kérelem sorsa „bele van írva” Tanchev főtanácsnok előbbi indítványába. Álláspontom szerint nyitott kérdés, hogy mit válaszol majd az EUB a Pesti Központi Kerületi Bíróság által előterjesztett kérelem befogadhatóságára.¹²⁸

A befogadhatóság feltételeinek értelmezése mellett a bírói függetlenség elvét érintő uniós jogi dogmatika rövid áttekintése igazíthat el bennünket abban, hogy mit várhatunk az EUB-tól a kérdéses magyar indítvánnyal összefüggésben. Az elmúlt hónapokban született ítéletek és főtanácsnoki indítványok a bírói függetlenség számos dimenzióját érintették, és ezek az érvelések fontos normatív követelményeket bontottak ki az EUSZ 19. cikkében rögzített „hatékony jogvédelem” elvéből. Az uniós követelmények többek között a bírák kinevezésére, illetményére, elmozdítására, a fegyelmi felelősség rendszerére, a bírói tanácsok választására, összetételére és funkciójára is kiterjednek. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy a váratlan és radikális jogalkotói beavatkozás a bírósági szervezet működésébe, illetve a politikai hatalmi ágak befolyásának növelése a függetlenség feltételeinek veszélyeztetését eredményezi. A lengyel legfelső bíróságon és rendes bíróságokon ítélkező bírókra vonatkozó nyugdíjszabályok megváltozásával összefüggésben indított kötelezettségszegési eljárásokban az EUB azt is világossá tette, hogy a bírósági szervezet kialakítása nem kizárólag a tagállamok belügye, és a szervezeti és személyzeti megoldásokat az Unió felülvizsgálhatja. Ezzel egyidejűleg a testület megerősítette, hogy a bírói függetlenség elve az uniós alapértékek része, és mint ilyen, az EUSZ 2. cikkébe foglalt jogállamiság értékének fontos pillére; az uniós jogból eredő kötelezettségek számonkérése pedig semmiképpen sem jelenti a bírósági szervezet kialakítására vonatkozó tagállami hatáskör elvonását.

Mindebből az következik, hogy a magyar igazságszolgáltatás működésének problémái az EUSZ 19. cikk (1) bekezdésének értelmében egyben az EU problémái is, és mint ilyenek, nem vonhatók ki az uniós kontroll alól. Az azonban kérdéses lehet, hogy a bírói függetlenség hazai veszélyei mennyire ragadhatók meg annak a dogmatikai keretnek a segítségével, amelyet a lengyel reformokra adott válaszaiban az EUB eddig kidolgozott.

A bírói függetlenség radikális szűkülése nem új hazai jelenség, hanem egy 2010 óta tartó folyamat eredménye. Az első lépések a politikai hatalom, azaz a 2010-ben megalakult kormány nyílt beavatkozásával zajlottak.¹²⁹ Ezek a lépések sajnálatos módon nem találkoztak a magyar bírói kar érdemi ellenállásával, és a nemzetközi jogvédelmi eszközök is hosszú ideig erőtlennek bizonyultak a bírói függetlenség megvédésére. Az elmúlt időszakban a bíróságokra nehezedő politikai nyomás helyét egyre inkább a szervezeten belülről érkező kontroll vette át.¹³⁰ Ez a kontroll azonban ugyanúgy veszélyezteti a független

Review: AG Tanchev on the Admissibility of Preliminary References re Polish Disciplinary Proceedings, *VerfBlog*, 2019/10/11, <https://verfassungsblog.de/creating-a-safe-venue-of-judicial-review/>; Maciej Taborowski – Mirosław Wróblewski: Notice of the Polish Commissioner for Human Rights (CHR) on the opinion of CJEU Advocate General E. Tanchev regarding joined cases: C-558/18 (Miasto Łowicz) and C-563/18, 2019. október 11. <https://www.rpo.gov.pl/en/content/notice-polish-commissioner-human-rights-opinion-cjeu-advocate-general-e-tanchev>; Stanisław Biernat – Monika Kawczyńska: Why the Polish Supreme Court's Reference on Judicial Independence to the CJEU is Admissible after all, *VerfBlog*, 2018/8/23, <https://verfassungsblog.de/why-the-polish-supreme-courts-reference-on-judicial-independence-to-the-cjeu-is-admissible-after-all/> (2019.11.03).

128 ■ Vö. Petra Bárd: Luxembourg as the Last Resort: The Kúria's Judgment on the Illegality of a Preliminary Reference to the ECJ, *VerfBlog*, 2019/9/23, <https://verfassungsblog.de/luxembourg-as-the-last-resort/> (2019.11.03).

129 ■ A magyar bíróságok függetlenségét gyengítő kormányzati intézkedések bemutatását lásd Kriszta Kovács – Kim Lane Scheppele: The fragility of an independent judiciary: Lessons from Hungary and Poland – and the European Union. In: Peter H. Solomon – Kaja Gadowska (eds.): *Legal Change in Post-Communist States. Progress, Reversions, Explanations*. Stuttgart, 2019. 59–71. old.

130 ■ Ennek egyik bizonyítéka, hogy a Budapest Környéki Törvényszék elnöke egy rendkívüli vezetői értekezleten a MABIE-tagsággal rendelkező bírók listájának kíséretében az érintett bírói érdek-képviselői szervből való kilépésre hívta fel a vezetése alatt álló szervezet bíráit. A Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság Hatóság jogellenes adatkezelés miatt hárommillió forint adatvédelmi bírság megfizetésére kötelezte a Budapest Környéki Törvényszéket. Ügyszám: NAIH/2019/2472/, 2019. július 17., https://www.naih.hu/files/NAIH-2019-2472_hatarozat.pdf

IPAROSODÓ TÁRSADALMAK

Eszik Veronika

Fiume árnyékában. A magyar kikötő dualizmus kori iparosításának regionális következményei

Klement Judit

Malomvállalatok a városi térben: Budapest, 1841–2008

Bódy Zsombor

„A dolgozók uszályába” kerülni. Technokrácia, párt, szakmunkások és vállalkozói funkciók az Ikarus Karosszéria és Járműgyárban 1947 és 1953 között

Sándor Cecília

Ipari fellendülés Csíkszentsimonban. A Keményítő- és Szeszgyár története az 1940–1975 közötti időszakban

Kisórsi Zsófia

Faluról városba. A megkésett iparosodás hatása az ingázó nők munkavállalására Vas megyében, 1960–1970

Tömöry Miklós

„Ipar kodjatosk eggyek lenni!” – Versengő iparegyletek Újvidéken 1860 és 1872 között

A Korall szerkesztőségének elérhetőségei:

terjesztes@korall.org, korall@korall.org, www.korall.org
1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségnek,
és valamennyi idej számunkat postázzuk Önnek.
Az éves előfizetés ára 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

ítélkezés feltételeit, mint a nyílt politikai beavatkozás. (Az igazgatási nyomás eredetére vonatkozó megállapítást némiképp árnyalja a tény, hogy az OBH-elnök pozíciója a központi igazgatást a politikai hatalomhoz kapcsolja.) A lengyel eljárások eredményeképpen kialakuló uniós dogmatika elsősorban a külső függetlenséggel összefüggő problémákra alkalmazható. Matej Avbelj is amellett érvel, hogy az EUB még adós a bírói függetlenség belső oldalát alkotó követelmények kidolgozásával. Avbelj szerint ugyanis egyes közép- és kelet-európai országokban most is tapasztalható, illetve valós veszély lehet, hogy az ítélkező bíró függetlenségét a kormány elvárásaival összhangban cselekvő, a politikai hatalomhoz személyében is kötődő bírói elit formális és informális döntésekkel korlátozza.¹³¹ Ezért gondolom azt, hogy az uniós dogmatikai eszköztár további bővítésére és pontosítására van szükség ahhoz, hogy a nemzetközi bíróságoktól (is) remélhessük a bírói függetlenséget veszélyeztető magyar gyakorlatok visszaszorítását. Ezt a munkát pedig a magyar bíróságoknak segíteniük kell, illetve ki kell egészíteniük azáltal, hogy maguk is tesznek lépéseket saját függetlenségük megőrzése érdekében. □

131 ■ Matej Avbelj: Judges Depending on Judges: A Missing Brick in the CJEU Jurisprudence on Judicial Independence, *VerfBlog*, 2019/7/10, <https://verfassungsblog.de/judges-depending-on-judges/> (2019.11.03.)

A TUDOMÁNY MINT HIVATÁS – AKKOR ÉS MA

(Akkor)

ERDÉLYI ÁGNES

Először tisztázzuk, hogy az „akkor” tulajdonképpen mikor. A konferencia témájának leírásában az szerepel: „Weber híres, nagy hatású előadása, »A tudomány mint hivatás« 100 éve jelent meg.” A megjelenés éve valóban 1919,¹ csakhogy az előadást Weber 1917. november 7-én tartotta. És ez egyáltalán nem mindegy: a közben eltelt másfél-két év alatt ugyanis nagyon sok minden változott. Megváltoztak például a külső körülmények: a szöveg „nem a háború végén, a nagy kijózanodás légkörében született”, ahogy az előadást 1918-ra datáló Marianne Weber² nyomán „gyakran feltételezték”.³ Én azonban most elsősorban nem erre, hanem az előadó helyzetére gondolok.

1917 novemberében Weber – akkor már közel másfél évtizede⁴ – kívül állt a formális tudományos és egyetemi hierarchián (október óta ugyan tárgyalásokat folytatott a Bécsi Egyetemmel,⁵ de még nem kapta meg a kinevezését). Ráadásul akkoriban Németországban elsősorban a könyvek számítottak tudományos munkának, Weber írásainak többsége pedig folyóiratokban jelent meg. Noha a neve *A protestáns etika* óta jól ismert volt, ez sem számított

„igazi” könyvnek,⁶ és noha a heidelbergi Fallenstein-villában 1911

májusában megindított vasárnap délutáni összejövetelek nyomán az egyetemi körökön kívül még egyfajta „Weber-mítosz” is kialakult,⁷ 1917-ben Weber még a szó szoros értelmében kívülálló volt.

Pontosabban: 1917-ig volt kívülálló, mert tulajdonképpen ekkorra tehető a fordulópont. Szívesen kötném a fordulatot a novemberi előadáshoz, ahol – Karl Löwith érzékletes leírása szerint – a „bambergi dóm prófétaalakjaira [...] emlékeztető bozontos szakállú Weber”⁸ prófétai szenvedéllyel kelt ki az egyetemi katedráról prófeciát hirdető tanárok ellen. Szívesen kötném, de sajnos nem tehetem: ebben az évben több alkalommal is beszélt a nyilvánosság előtt,⁹ és a novemberi előadásnak éppen ez a jellegzetes vonulata a legutóbbi fellépéséhez – a szocialista és pacifista diákok Lauensteinben rendezett októberi végi konferenciáján elhangzott felszólalásához – kapcsolódott. 1917-ben a diákok még a kívülálló Webert hívták meg előadónak (a novemberi előadásra is diák-szervezet, a Freistudentischer Bund hívta meg), de a rákövetkező évek már a visszailleszkedés jegyében teltek. Rövidesen nemcsak alkalmi meghívásoknak eleget téve tartott előadásokat az egyetemistáknak: 1918-ban már a Bécsi Egyetem Nemzetgazdasági Tanszékén tanított, majd 1919 kora nyarán Münchenbe költözött, ahol a Társadalomtudományi, Gazdaságtörténeti és Nemzetgazdaságtani Tanszék vezetője lett. És az „igazi” könyvek sem sokáig váratag magukra: a korábban folyóiratban megjelent szövegekből már készült *A protestáns etikát*, a protestáns szektákról szóló tanulmányt és a *Világvallások gazdasági etikáját* magába foglaló háromkötetes vallás-szociológia,¹⁰ valamint a *Gazdaság és társadalom* első része.¹¹ Mindkettőt Weber készítette elő kiadásra – az előbbihez megírta az *Előzetes megjegyzést*, az utóbbihoz pedig a fogalmi bevezetést és még a levonatot is látta –, de a könyvek megjelenését már nem érte meg: 1920. június 14-én meghalt.

Weber előadása „akkor” – tudniillik 1917-ben – a diákokban némi csalódást keltett (Weber meg azért volt csalódott, mert szerinte a hallgatóság soraiban kiábrándítóan kevés volt a diák).¹² A diákok arról szerettek volna hallani, hogyan állítható a tudomány a társadalom jobbításának szolgálatába, ehelyett be kellett érniük a tudomány immanens korlátainak morális tiszteletben tartásáról szóló – és a háború előtti idők értékmentesség-vitájára emlékeztető – fejtege-

1 ■ Max Weber: *Wissenschaft als Beruf*. In: *Geistige Arbeit als Beruf*. Vier Vorträge vor dem Freistudentischen Bund. Erster Vortrag. München, 1919.

2 ■ Marianne Weber: *Max Weber: ein Lebensbild*. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen, 1926. 719. old. – A két „hivatás-tanulmány” datálásáról lásd: Wolfgang Schluchter: *Rationalismus der Weltbeherrschung. Studien zu Max Weber*. Suhrkamp, Frankfurt, 1980. 236–239. old.

3 ■ Joachim Radkau: *Max Weber. Die Leidenschaft des Denkens*. Carl Hanser Verlag, München, 2005. 976–977. old.

4 ■ 1898-ban Weber súlyosan megbetegedett, és ezért felmentését kérte egyetemi állásából. A felmentést végül 1903-ban kapta meg.

5 ■ Radkau: *Max Weber*, 747. old.

6 ■ Két folytatásban jelent meg, lásd: *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* XX (1904), 1–54. old. és XXI (1904), 1–110. old.

7 ■ Bár Radkau szerint (*Max Weber*, 466. old.) ez a mítosz később alakult ki, amikor az összejövetelek utólag legendássá váltak.

8 ■ Karl Löwith: *Mein Leben in Deutschland vor und nach 1933. Ein Bericht*. Metzler, Stuttgart, 1986. 16. old.

9 ■ Például májusban és októberben részt vett a szocialista és pacifista diákok Lauensteinben rendezett konferenciáján.

10 ■ Max Weber: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, I. köt., 1920., II. és III. köt., 1921.

11 ■ Max Weber: *Wirtschaft und Gesellschaft*. (Grundriß der Sozialökonomik. Abt. 3.) J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1922.

12 ■ Radkau: *Max Weber*, 746–747. old.

téssel. Az 1919-ben megjelent szövegnek viszont éppen ez az erőssége: ez teszi – minden időhöz kötött-sége ellenére – ma is érvényessé.

(Ma)

Amikor újraolvastam a tanulmányt, meglepődtem, milyen sokszor érzem aktuálisnak Weber szövegét. A kiindulópontot jelentő külső viszonyok¹³ persze száz év alatt nagyon megváltoztak – ma már nemigen jutna eszünkbe például, hogy „a tudomány művelőjének pályája egészében véve plutokrata előfeltételekre épül”¹⁴ –, de még a külső viszonyokban is meghökkenően sok a hasonlóság. Fölsorolok néhányat Webernek azon megállapításai közül, amelyek szerintem a mai viszonyokra is érvényesek. Természetesen nem Németországban, és nem is a német viszonyokkal a tanulmányban összehasonlított Egyesült Államokban, hanem általában, illetve speciálisan Magyarországon.

Ma is jellemző például az, amit Weber arról mond, hogy az Egyesült Államokban a fiatal oktatók alulfinszírozottak és túlterheltek.

„Itt a fiatalember kezdettől fogva fizetést kap. Természetesen szerényet. A fizetés többnyire alig éri el a nem teljesen tanulatlan munkás keresetét.”
„A tanár éppen fiatal éveiben képtelenül túlterhelt [...] Így például egy német nyelv- és irodalomtanár [fiatal tanársegédje] boldog, ha heti tizenkét órájában nemcsak a német nyelvet kell sulykolnia, hanem még – mondjuk legalább Uhlandéhoz fogható rangú – költőkről is beszélhet.”¹⁵

Ez így, ahogy van, elmondható volna a mai magyar viszonyokról is (és valószínűleg nem csak a magyarokról – de ebbe most nem akarok belemenni).

Vannak azután általános – mondanám, időtől és helytől független – hasonlóságok, mint például ez:

„Minden fiatalembernek, aki tudósi hivatást érez magában, tisztában kell lennie azzal, hogy kétarcú feladat vár rá. Nemcsak tudósként, hanem oktatóként is meg kell felelnie. És a kettő egyáltalán nem esik egybe. Lehet valaki kiváló tudós és egyenesen kétségbeesztően rossz oktató.”¹⁶

(Mellesleg ebben a tekintetben Magyarország mintha még nem zárkozott volna föl az általános trendhez: itt eddig elvben akár elő is fordulhatott volna, hogy valaki kiváló tudós, de mivel kutatóintézetben áll alkalmazásban, egy életen át nem derül ki róla, hogy oktatónak netán csapnivaló. De ha jól látom, rövidesen inkább az lesz a probléma, hogyan derülhet itt ki valakiről – kiderülhet-e egyáltalán –, hogy tudósnak kiváló volna?)

Visszatérve a gondolatmenethez: amit Weber az oktatás és a tudományos kutatás minőségének méréséről mond, az máig megoldatlan, „örökzöld” probléma. Az

oktatás színvonalát alapvetően ma is a hallgatók létszámán mérik; az nem jelent igazi különbséget, hogy a hallgatók ma már nemcsak a „lábukkal szavaznak” (pontosabban nem is lábukkal, hanem egy másik testrészükkel, hiszen beülnek az előadásra), hanem „hallgatói értékelés” formájában le is írják a véleményüket. Az alapprobléma – hogy tudniillik a sok diákot vonzó előadó nem feltétlenül jó tanár¹⁷ – ettől még probléma marad. A tudósi minőség mérésével kapcsolatban Weber álláspontja még határozottabb. Erről feketén-fehéren kimondja, hogy „nem mérhető”.¹⁸ Nem tudom, mit szólna a mai mérésekhez – talán azt, hogy ezek nem a színvonalat (a minőséget) mérik (mert azt nem lehet), hanem a (mennyiségi) teljesítményt és esetleg a hatást, az ismertséget –, mindenestre előadásában nagyon határozottan állást foglal egy mindmáig sokat vitatott kérdésben: szerinte a tudósi minőség *elvileg* nem mérhető.

A tudósi hivatás külső feltételeiről szóló rövid bevezető után Weber rátér a tulajdonképpeni témára, a belső elhivatottságra. Itt is sokszor éreztem aktuálisnak a szöveget, de ez kevésbé meglepő, hiszen sok olyasmiről beszél – például „ihletről”, „szenvedélyről” –, ami nem igazán időfüggő. De azért volt, ami meglepett.

Annál a résznél, amelyben Weber azt fejtegeti, hogy a művészettel ellentétben a „tudományos munka a *haladás* menetébe illeszkedik”,¹⁹ mindig Popper jutott eszembe, de eddig soha nem néztem utána, van-e ennek komoly alapja, vagy csak felületes benyomás, hogy a két álláspont és olykor még a megfogalmazások is hasonlítanak egymásra. Most megtettem, és arra a (számomra meglepő) eredményre

13 ■ Ahogy Weber fogalmaz: „[N]álunk nemzetgazdászoknál afféle pedantéria [...], hogy mindig a külső viszonyokból indulunk ki.” Max Weber: *A tudomány mint hivatás*. Ford. Wessely Anna. In: Max Weber: *Tanulmányok*. Osiris, Bp., 1998. 127. old.

14 ■ *Uo.* – Weber ezt csak Németországról mondja, de – amennyire meg tudom ítélni – ma ott sem ez a jellemző.

15 ■ *Uo.* 128. és 128–129. old.

16 ■ *Uo.* 131. old.

17 ■ Ahogy Weber fogalmaz: „valamennyi pedagógiai feladat közül a legnehezebb a tudományos problémákat úgy bemutatni, hogy egy képzetlen, de felfogóképes koponya megértse őket, és [...] ezáltal eljusson oda, hogy önállóan is gondolkodjék róluk. Csakhogy azt, hogy az előadó megoldja-e ezt a feladatot, nem mutatja a hallgatói létszám.” *Tanulmányok*, 132. old.

18 ■ *Uo.*

19 ■ *Uo.* 136. old.

20 ■ Laki János így foglalja össze Popper álláspontját a tudomány fejlődéséről: „A tudósok [...] arra töreksenek, hogy elméleteiket minél élesebb helyzetekben próbálják ki, megtalálják az azokat falszifikáló adatokat, s ily módon közvetve tanuljanak, azaz kizárjanak bizonyos alternatívákat. Az empirikusan cáfolható hipotézisek fokozatos kizárásának köszönhetően Popper szerint az egymást követő elméletek empirikus tartalma egyre nagyobb lesz, egyre mélyrehatóbb kérdéseket tesznek föl a világegyetemről, azaz a tudomány fejlődik, segítségével aszimptotikusan közelítjük az igazságot.” Laki János: *Empirikus adatok, metodológia, gondolkodás és nyelv a XX. századi tudományfilozófiában*. Laki János (szerk.): *Tudományfilozófia*. Osiris – Látáthatatlan Kollégium, Bp., 1998. 19. old.

21 ■ Weber: *A tudomány mint hivatás*, 136–137. old.

22 ■ Az idézetből kihagyott két mondat a falszifikációs kísérleteket sikerrel kiálló, azaz „korroborált” elméletekre vonatkozik: „Valóban lehet korroborálni, de minden korroborálás viszonyla-

jutottam, hogy Weber (persze nem a modern tudományfilozófia nyelvén és fogalmi apparátusával) nagyon hasonló dologról beszél, mint amit a XX. századi tudományfilozófiában Popper képviselt.²⁰ Weber a következőket mondja:

„a tudomány minden embere tudja, hogy az, amit csinál, tíz, húsz, ötven év alatt elavul. Ez a tudomány sorsa, sőt a tudományos munka értelme, aminek alárendelődik és amit szolgál, mégpedig [...] egészen sajátos értelemben: minden tudományos »beteljesülés« új »kérdéseket« jelent, és azt akarja, hogy felülmúlják és elavuljon. Ezzel számot kell vetnie mindenkinek, aki a tudományt akarja szolgálni. [...] [N]emcsak valamennyiünk sorsa, hanem valamennyiünk célja is, hogy tudományosan felülmúljanak bennünket. Nem tudunk dolgozni annak reménye nélkül, hogy mások majd nálunk tovább jutnak. Elvileg e haladás a végtelen-ségig folytatódik.”²¹

Szerintem ez egybeesik Poppernek a tudomány fejlődéséről vallott, jól ismert álláspontjával. Ezt illusztrálja a következő két idézet (a könnyebb követhetőség érdekében az idézetekből kihagyok hosszabb-rövidebb részleteket, de lábjegyzetben megadom őket, ha Popper – itt nem részletezett – álláspontja szempontjából lényegesek).

„A tudományos objektivitás követelménye elengedhetetlenné teszi, hogy minden tudományos állítás örökre ideiglenes maradjon. [...]»²² A bizonyosság bálványával [...]»²³ az obskurantizmus sáncai mögé

gos, más állításokkal függ össze, amelyek maguk is ideiglenesek. Csak saját szubjektív meggyőződésünk megtapasztalásában, csak saját szubjektív hitünkben lehetünk »abszolút bizonyosak«.

23 ■ A kihagyott zárójeles betoldás: »(beleértve a tökéletes bizonyosság vagy valószínűség mértékét is)».

24 ■ A kihagyott rész: »vagy akárcsak valószínűek«.

25 ■ Karl R. Popper: *A tudományos kutatás logikája*. Ford. Petri György. Európa, Bp., 1997. 383–384. old.

26 ■ Karl R. Popper: Igazság, racionalitás és a tudományos tudás gyarapodása. Ford. Laki János. In: Laki (szerk.): *Tudományfilozófia*, 120. old. Itt nem a kihagyás, hanem a folytatás fontos Popper álláspontja szempontjából: »Ez azonban nem jelenti, hogy valaha is megelégedhetnénk azzal, hogy úgy tekintünk rájuk, mint pusztán lépcsőfokokra, pusztán eszközökre. Ez ugyanis azt jelentené, hogy feladjuk azt az igényt, hogy ezek az elméletek teoretikus felfedezések eszközei [...]». [H]a megelégszünk azzal, hogy elméleteinket egyszerű lépcsőfokoknak tekintsük, akkor legtöbbjük még lépcsőfoknak sem lesz jó. Így hát nem olyan elméletekre kell törekednünk, amelyek csupán a tények felderítésére szolgáló eszközök, hanem valódi magyarázó elméleteket kell keresnünk [...]».

27 ■ Popper a következőket mondja a fallibilistákról (akik közé magát is sorolja): »A mi szemünkben [...] a tudománynak semmi köze a bizonyosság, a valószínűség vagy megbízhatóság kereséséhez. Bennünket nem érdekel a tudományos elméletek szilárd, bizonyos vagy valószínű megalapozása. Tévedésnek kitétt voltunk tudatában csak az elméletek kritikája és ellenőrzése iránt érdeklődünk, abban a reményben, hogy megtaláljuk, hol követtünk el hibát, tanulunk hibáinkból, s ha szerencsések vagyunk, jobb elméletekhez lépünk tovább.« Laki (szerk.): *Tudományfilozófia*, 115. old.

28 ■ Weber: *A tudomány mint hivatás*, 137. old.

29 ■ *Uo.* 142–143. old.

kerül az ember, s ezek eltorlaszolják a tudományos haladás útját [...]. A tudomány helytelen szemlélete törbe csal, élteti a sóvárgást, hogy igazunk legyen; a tudós ugyanis nem azért tudós, mert tudás, cáfolhatatlan igazság birtokában van, hanem azért, mert állhatatosan és vakmerően kritikusan keresi az igazságot. [...] A tudomány sohasem kergeti azt az illuzórikus célt, hogy válaszai véglegesek [...]»²⁴ legyenek. Haladni inkább afelé a végtelen, mégis elérhető cél felé halad, hogy mindig új, mélyebb és általánosabb problémákat fedezzen fel, és mindig ideiglenes válaszait állandóan megújított és egyre szigorúbb ellenőrzéseknek vesse alá.»²⁵

„Úgy vélem, jogosan várjuk, sőt talán reméljük, hogy még a legjobb elméleteinket is még jobbakkal fogják túlszárnyalni és leváltani [...]. [...] Mint tudósoknak az a célunk, hogy rátaláljunk a problémákkal kapcsolatos igazságra, s elméleteinket az igazság feltárására tett komoly kísérleteknek kell tekintenünk. Ha nem is igazak, még lehetnek az igazsághoz vezető fontos lépcsőfokok, további felfedezések eszközei.»²⁶

Popper persze nem a „ma”: az első idézetet a korai – mindössze másfél évtizeddel Weber tanulmánya után megjelent – *Logik der Forschung*-ból (1934) vettem, a másodikat pedig a harminc évvel későbbi *Conjectures and Refutations* kötetből (1963), de azért meglepett, hogy Weber ilyen modern tudományfilozófiai (Popper szóhasználatával: „fallibilista”) elképzeléseket²⁷ – talán lehet így fogalmazni – megelőlegezett.

A következő meglepetésem az volt, hogy a gondolatmenetben fontos szerepe van az „önmagáért” művelt tudomány és a valamilyen gyakorlati célt szolgáló tudományos teljesítmény megkülönböztetésének. Korábban erre nem figyeltem fel, és talán most is csak a manapság elterjedt „alapkutatás (vagy felfedező kutatás)/alkalmazott kutatás” szembeállítás fényében tulajdonítok jelentőséget annak, hogy a „tudományt mint hivatást” Weber egyértelműen az előbbihez köti. „Mi a tudomány emberének belső viszonya a hivatásához?”, kérdezi, majd így válaszol: „Azt állítja, hogy a tudományt »önmagáért« műveli, s nemcsak azért, mert mások ezzel üzleti vagy technikai sikereket érhetnek el, jobban táplálkozhatnak, ruházkozhatnak, világíthatnak, kormányozhatnak.»²⁸ Vagy, ahogy később fogalmaz: a tudományok (itt a természettudományokról beszél) „magától értetődően előfeltételezik, hogy a [...] történelem végső [...] törvényeit érdemes megismerni. Nemcsak azért, mert ezek az ismeretek technikai vívmányokat tesznek lehetővé, hanem – amennyiben gyarapításuk »hivatás« – »önmagukért« is.»²⁹ És tulajdonképpen innen indul a legfontosabb gondolatmenet.

„Mindennemű tudományos munka mindenkor előfeltételezi [...], hogy amit a tudományos munka eredményez, az fontos abban az értelemben,

hogy »tudni érdemes«. És nyilvánvalóan ebben rejlik összes problémánk. Mert ez az előfeltevés [...] már nem igazolható a tudomány eszközeivel. Csak értelmezni lehet végső értelme szempontjából, amit azután mások az élettel kapcsolatos végső állásfoglalásuknak megfelelően vagy elvetnek vagy elfogadnak.³⁰

Itt kapcsolódik az előadás a háború előtti értékmentesség-vitához, pontosabban: az előadással nagyjából egy időben megjelenő értékmentesség-tanulmányhoz,³¹ amelyben Weber kifejti, hogy a tudományos ismeretek nem szolgáltathatnak érveket végső állásfoglalásokhoz vagy döntésekhez, mert azok értékek közti választást feltételeznek, a tudományos ismeretek pedig „értékmentesek”: számukra az értékek is adottságok (egyformán számba veendő, s ennyiben rangsorolhatatlan adottságok). Ez a társadalomtudományos ismeretek esetében is így van: ami az egymással konfliktusban álló célok és az egymással összeegyeztethetetlen értékek között választásra kényszerülő cselekvő ember számára „az értékszférában érvényes eszmény”, az a cselekvéssel foglalkozó tudomány szempontjából csupán „a létező empirikus kutatásához használható ideáltípus”.³² A tudomány tehát nem képes az értékekről ítélni: nincsenek meg az eszközei, amelyekkel rangsorolni tudná az egymással versengő célokat és értékeket. A saját erejéből csak arra képes, hogy adottnak véve a célokat, amelyekhez igazodva, illetve az értékeket, amelyek nevében az emberek cselekednek, föltárja a lehetőségeket és a lehetséges következményeket. Röviden: a tudománynak immanens korlátai vannak – és aki a tudományt választja hivatásul, egészíti ki a gondolatmenetet az 1917-es előadásban, annak tudomásul kell vennie, sőt erkölcsi kötelessége tiszteletben tartani ezeket a korlátokat.

Weber ezt úgy fogalmazza meg, hogy „mihelyt valóban »végső« problémákról van szó”, eljutunk „a tudomány határaihoz is”. De azért van még teendők:

„Képesek – és kötelesek – vagyunk még azt is megmondani önöknek [ti. a tanár a diákjainak], hogy valamely gyakorlati állásfoglalás belső következetességgel – tehát értelmét tekintve tisztességesen – mely végső világnézeti alapállásból [...] vezethető le [...]. Ez – legalábbis elvben – megtehető. A filozófia tudománya és az egyes tudományágak lényegében filozófiai jellegű elvi fejtegetései erre vállalkoznak. Ha tehát értjük a dolgunkat (amit most fel kell tételeznünk), akkor az egyént kényszeríthetjük vagy legalább segíthetjük abban, hogy *számot vessen saját tevékenységének végső értelmével*. Szerintem ez nem is kevés, még a tisztán személyes élet szempontjából sem. Ha egy tanárnak ennyi sikerül, legszívesebben [...] azt mondanám, hogy »erkölcsi« hatalmakat szolgál: teljesíti azt a kötelességét, hogy világosságot és felelősségérzetet teremtsen.”³³

Ezek a gondolatok ma is érvényesek. Az idők azonban változnak, és ma valószínűleg nem érnénk be ennyivel. Én legalábbis úgy vélem, hogy ha itt és most a tudományról mint hivatásról beszélünk, nem árt hangsúlyozni olyan dolgokat is, amelyek egyébként triviálisak. Hogy csak egyetlen példát mondjak: nem árt hangsúlyozni, hogy a tudósnak – a kutatónak – szakmai munkája során nem külső elvárásokhoz kell igazodnia. Hanem – az egyszerűség kedvéért Lovász Lászlónak ez év augusztus 31-én, a kutatóhálózat elcsatolását megelőző napon az akadémiai kutatókhoz intézett leveléből idézek – „elhivatottan” kell kutatnia, és munkája során „csak a maga számára felállított szakmai mércének, valamint szűkebb tudományterülete hazai és nemzetközi közösségének” kell megfelelnie.* □

30 ■ Uo. 142. old.

31 ■ Max Weber: Der Sinn der „Wertfreiheit“ der soziologischen und ökonomischen Wissenschaften. *Logos*, 7 (1917), 44–88. old.

32 ■ Max Weber: A szociológiai és közgazdasági tudományok „értékmentességének” értelme. Ford. Erdélyi Ágnes. In: Weber: *Tanulmányok*, 122. old.

33 ■ Weber: A tudomány mint hivatás, 150–151. old.

* Az ELTE BTK Filozófia Intézetének 2019. október 3-án és 4-én megrendezett tanévnyitó konferenciáján elhangzott előadás szerkesztett és bővített változata. Köszönettel tartozom Ambros Gergelynek, Nádas Artúrnak és Schwendtner Tibornak az előadást követően megfogalmazott fontos észrevételeikért.

„ISTENEK”, „DÉMONOK”, „SZELLEMEK”

ÉRTÉKMENTESSÉG ÉS ÉRTÉKPLURALIZMUS MAX WEBERNÉL

Az ELTE Filozófia Intézete 2019-es évnyitó konferenciájának Max

TAKÓ FERENC

nélküliségre, s mégis töretlenül megőrizze eszményeit és oda-

Weber híres, 100 évvel ezelőtt megjelenő előadása, *A tudomány mint hivatás* volt a tárgya. Előadásomat az istenek, démonok és szellemek (legalábbis egy bizonyos szellem) által lakott weberi „elvarázsolt kastélynak” – azaz talán inkább a varázs alól éppen-séggel feloldott „épületnek” – szenteltem. Tettem ezt abban a meggyőződésben, hogy noha Weber szövegei az általa művelt és nagymértékben megreformált szakterületeken – a vallástudományban, a jog- és gazdaságtörténetben, a szociológiában – egyre inkább a „bevezető” ismeretek részeként jelennek meg, a Weber-kutatás tudományának mint hivatásnak továbbra is van tere – s a kor és hely szabta lehetőségekhez mérten aránylag tágas tere – a filozófiai tudományok közegeiben. Ennek különösképpen érvényesnek kell lennie Weber módszertani megfontolásaira, így az értékmentesség kérdéseire is, amely a következő vizsgálódásnak is tárgya.

A kiindulópontként szolgáló kérdést Marianne Weber teszi fel férjéről szóló életrajzában, melyben leírja, „[a]mikor egyszer megkérdeztek tőle, mi a tudománya értelme a maga számára, így felelt: »Látni akarom, mennyit bírok ki [Ich will sehen, wieviel ich aushalten kann].« – Mire célzott ezzel?”¹ Marianne rögtön értelmezi is a választ, mondván, Weber „talán” arra célzott,

„azt tekinti céljának, hogy a lét *antinómiáit* elviselje, és hogy a végsőig törekedjék az *illúzió-*

adását irántuk.”²

Tegyük fel, hogy e sejtés helytálló. Ha ez így van, az azt jelenti, hogy Weber, aki tudománya alapjává tette az „objektivitás” és az „értékmentesség” elveit, folyamatos küzdelmet folytatott önmagával azért, hogy az ember állásfoglaló attitűdje helyett a tudományos objektivitás alapkövetelményének tekintett „(érték)semleges sarkot” válassza, ahonnan minden végtel egyaránt és lehetőleg hasonló megvilágításban látható; ahonnan a „tények mögött rejlő teória”³ mindig észrevehető, és ahol „szükség esetén »az árral szemben [tud] úszni«”,⁴ sőt olykor talán még néhány fuldoklót is kimenthet (netán: ráébreszthet, hogy éppenséggel fuldoklik).

Mint tudjuk, Weber értelmezői közül nem mindenki értett volna egyet Marianne Weberrel abban, hogy Weber a fentiekre célzott azzal, „tudni akarja, mennyit bír ki”. Leo Strauss például minden bizonnyal azt felelte volna, fogalma sincs, mit is kellett Webernek „kibirnia”. Szerinte ugyanis

„Weber tézise szükségszerűen nihilizmushoz, vagy ahhoz a nézethez vezet, miszerint minden értékválasztást, bármennyire gonosz, aljas vagy örült is, az értelem ítélőszéke elé kell állítani, hogy ugyanolyan legitim legyen, mint bármilyen más értékválasztás.”⁵

Strauss egy igen fontos szöveghelyet említ tézise alátámasztására, amelyen, ahogyan ő fogalmaz,

„[e]nnek a szükségszerűségnek egyértelmű jelét adta Weber, amikor a nyugati civilizáció kilátásairól beszélt. Ő a következő alternatívát látta: vagy szellemi megújulás (»új próféták vagy a régi gondolatok és eszmények teljes reneszánsza«), vagy pedig »gépies megmerevedés« következik be, melyet »az önhittség hullámozó érzete fog elfedni«, azaz minden emberi lehetőség elvész, kivéve »a szellem és elképzelés nélküli szakértőket és a szív nélküli élvhajhászokat«. Amikor Weber ezzel az alternatívával találta magát szembe, akkor úgy érezte, hogy bármelyik lehetőség választása érték- vagy hitválasztás volna, amely azonban túl van az értelem hatósugarán.”⁶

1 ■ Marianne Weber: *Max Weber. Ein Lebensbild*. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1926. 690. old.

2 ■ Uo. 690. old.

3 ■ Ahogy Weber Eduard Meyer történelemelméletének kritikájában fogalmaz, egy történeti tény tényként való megjelölésében, azaz „magában a »tényben« [...] »teória« rejlik”. (Kritische Studien auf dem Gebiet der kulturwissenschaftlichen Logik. In: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Hrsg. v. Marianne Weber. J. C. B. Mohr [Paul Siebeck], Tübingen, 1922. 215–290, 275. old.)

4 ■ Vö. „[H]a egyáltalán valami, akkor az biztosan különösen kézenfekvő kötelessége a hivatásos »gondolkodóknak«, hogy hideg fejjel szembe tudjanak nézni a mindenkor uralkodó eszményekkel – még a legmagasztosabbakkal is –, és őrizzék meg azt a képességüket, hogy szükség esetén »az árral szemben tudjanak úszni.«” (A szociológiai és közgazdasági tudományok »értékmentességének« értelme. Ford. Erdélyi Ágnes. In: *Max Weber: Tanulmányok*. Osiris, Bp., 1998. 126. old.)

5 ■ Leo Strauss: *Természetjog és történelem*. Ford. Lánczi András. Pallas Stúdió – Attraktor, Bp., 1999. 37. old. – a fordítást módosítottam, T. F.

6 ■ Uo. 37. old. – a fordítást módosítottam, T. F.

Az emlegetett bekezdés *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* híres záró szakaszában található, ahol Weber, ahogy Marianne fogalmaz, valóban „egy pillantást vet a lepel mögé, amely [az általa leírt] szörnyű fejlődés jövőjét takarja, de nem merészkedik odáig [er vermisst sich nicht], hogy fellebbentse”.⁷ Az ominózus helyen maga Weber úgy fogalmazott, hogy az említett fejtegetés már átvisz „az érték- és hitbeli ítéletek területére, amivel nem lenne kívánatos terhelni e kizárólag történeti jellegű ábrázolást”.⁸ Ez az önmegtartóztatás viszont Strauss szerint „annak beismerésével azonos, hogy »a szellem és elképzelés nélküli szakértők és a szív nélküli élvhajhászok« életmódja ugyanúgy védelmezhető, mint azok az életmódok, amelyeket Ámós vagy Szókratész ajánlott”.⁹

Ezen a ponton jó alkalom nyílna Strauss-szal vitatkozni, kiemelni azokat a különbségeket, amelyeket ő nem vett figyelembe Weber gondolatmenetében, árnyalni mindazt, amit összemossott. Ebben az írásban azonban nem azt kérdezzük, valóban nihilizmushoz és/vagy relativizmushoz vezet-e Weber értékmentessége, hanem két másik, az értékmentesség elvére vonatkozó kérdést fogalmazunk meg. Egyfelől: vajon önmagában értékmentes-e az értékpluralizmus megállapítása; másfelől: értékmentességhez vezet-e az értékpluralizmus tételezése. Innen visszatérve aztán feltehetjük a kérdést, léteznek-e az értékpluralizmusnak típusai annak függvényében, hogy azt pusztán tapasztalati ténynek, ezáltal a tudományt a morál végét jelentő rideg szenvtelenség birodalmának tekintjük (így kezeli ugyanis Strauss Weber megállapítását), vagy pedig kinzó, feloldhatatlan antinómiát lássunk benne, melynek pártatlan szemlélése folyamatos próbatétel (ezt a felfogást tulajdonítja Webernek a felesége).

A kérdések megválaszolásához egy sajátos jelentőségű, Webernél többször is fölbukkanó szöveghelyet használok fel. Ez a hely tulajdonképpen egy Millre vonatkozó utalás, amely szinte szó szerint ugyanúgy jelenik meg az *Értékmentesség* tanulmányban, egy politikai esszében (*Zwischen zwei Gesetzen*) és *A tudomány mint hivatás*ban. Az utóbbiban egy sokatmondó betoldással egészül ki:

„a világ különböző értékrendjei örök harcban állnak egymással. Az öreg Millnek – akinek filozófiáját egyébként nem akarom dicsérni – ebben igaza van, amikor egy helyütt azt mondja: ha a tiszta tapasztalatból indulunk ki, politeizmushoz jutunk.”¹⁰

Ahhoz, hogy a Webernek láthatólag fontos utalás mögé lássunk, érdemes hosszabban idézni a hivatkozott szöveget Milltől:¹¹

„A tanulatlan elme számára, s minden elmének a tudomány előtti időkben, a természeti jelenségek egészen heterogén erőkből következnek, melyek mind egymástól függetlenül hatnak; s noha teljesen

természetes mindegyiket egy-egy tudatos akaratnak tulajdonítani, az ember természetesen hajlik arra, hogy annyi ilyen független akaratot feltételezzon, ahányat csak meg tud különböztetni, ha kellőképp fontos és érdekes volt ahhoz, hogy észrevegye és elnevezze. A politeizmusban nincs olyan tendencia, hogy spontán módon monoteizmussá alakuljon át.¹² Igaz, hogy a politeista rendszerekben általában arról az istenségről, amelynek sajátos attribútumai a tisztelet [*awe*] legnagyobb fokát váltják ki, gyakran vélik, hogy képes a többi istenséget irányítani; [...]. De valójában nem ismernek egyetlen Kormányzót. Rendszerint mindegyik isten uralja a maga sajátos területét, még ha van is egy nála erősebb Isten, aki, ha gyakorolni akarja hatalmát, megghiúsíthatja az alacsonyabb rendű istenség szándékait. Addig nem is lehetett volna igazi hit az egyedüli Teremtőben vagy Kormányzóban, amíg az emberiség a környező, látszólag zavaros jelenségekben el nem kezdett olyan rendszert látni, amelyet egyetlen terv megvalósulásaként szemlélhetett. Ezt a világfelfogást talán megsejthették (bár ritkábban, mint gyakran vélik) kivételes zsenialitású egyének, de csak a tudományos gondolkodás hosszú kiművelését követően terjedhetett el.”¹³

Mill tehát, akinek filozófiáját Weber nem dicséri, arról beszél, hogy a politeizmus az ember tudomány előtti világtapasztalatának korai, spontán, természetes következménye, míg a monoteizmus az emberi észszerűség, vagy helyesebben talán az ember észszerűséget kereső magatartása által létrehozott képződmény, amely a politeizmus útvesztője, az esetlegesség bizonytalansága helyett a tervezettség biztonságát nyújtja. A Weber számára láthatóan fontos szöveghely összekapcsolja a három írást, amelyekben hivatkozik rá, s ezáltal lényeges pontokon világíthatja meg értékpluralizmus és értékmentesség viszonyát.

Az értékpluralizmus megállapítása szempontjából a három közül a legkorábbi szöveg, az *Értékmentesség*

7 ■ Marianne Weber: *Max Weber*, 357. old.

8 ■ *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Ford. Józsa Péter, Lissauer Zoltán, Somlai Péter. Cserépfalvi, Bp., 1995. 225. old.

9 ■ Strauss: *Természetjog*, 37. old.

10 ■ Max Weber: *A tudomány mint hivatás*. Ford. Wessely Anna. In: uő: *Tanulmányok*, 127–155, 147. old.

11 ■ A szöveghely meghatározásához vö. Max Weber: *Wissenschaft als Beruf 1917/1919 / Politik als Beruf 1919*. (Max Weber Gesamtausgabe I/17.) Hrsg. v. Wolfgang J. Mommsen – Wolfgang Schluchter, in Zusammenarbeit mit Birgitt Morgenbrod. Mohr Siebeck, Tübingen, 1992. 44. jegyzet.

12 ■ A szakasz erős hasonlóságot mutat Adam Smith *History of Astronomy* című esszéjének hasonló leírásával, melyet – noha csak az 1790-es években jelenik meg nyomtatásban – a „láthatatlan kéz” metaforájának időrendben első előfordulásként tartanak számon. Nagyon köszönöm Madarász Aladár erre vonatkozó észrevételét és útmutatását. (Lásd Adam Smith: *Essays on Philosophical Subjects*. T. Cadell Junior – W. Davies – W. Creech. London–Edinburgh, 1795. 24. old.; vö. Emma Rothschild: *Economic Sentiments*. Harvard University Press, Cambridge–London, 2002. 116. old.)

13 ■ J. S. Mill: *Essays on Ethics, Religion, and Society (The Collected Works of John Stuart Mill, vol. 10.)*. Ed. J. M. Robson,

tanulmány, egy 1913-as, a szociálpolitikai egyesületben tartott előadás átalakított változata,¹⁴ viszont a ma ismert változat csak 1917 novemberében jelent meg a *Logosban*, és csak ebben az átdolgozásban került bele az ominózus Mill-utalás. E megjelenéssel egy időben hangzott el *A tudomány mint hivatás* (1919-ben megjelenő szövegének) alapjául szolgáló előadás, benne a fent idézett mondattal.¹⁵ Sőt, noha ez az utalás végül nem került be a *Politika mint hivatás* nyomtatott változatába, szerepel az 1919 januárjában tartott előadás kézíratos vázlatában is:

„Minden vallás kifejlődése!

Évezredek gondolkodása:

teodícea

India

Perzsia

Kálvin – Deuteroézsaías

ókori kereszténység

démonok

J[ohn] St[uart] Mill

Aki ezt nem látja, nem lát

létproblémá[kajt].

[ha] az élet nem nőtt fel

[ha] politikailag nem érett,
hanem gyermek [...]"¹⁶

Ezek szerint tehát a legkorábbi Mill-utalás egy Gertrud Bäumerhez szóló levélnek az 1916 februárjában, a *Die Frau* hasábjain megjelent átirásában szerepel, amely címét Bäumer 1915. októberi írásától – *Zwischen zwei Gesetzen* (Két törvény között) – kölcsönözte.¹⁷ A középpontban két törvény – az isteni törvény és a haza (védelmének) e világi törvénye – összeütközése áll. Bäumer megfogalmazásában:

„Emberiség, ész, igazság, testvériesség, haladás, béke, kulturális csere, »a lehető legtöbb ember lehető legnagyobb jóléte«, ez és még sok más az egyik világ istenei.

University of Toronto Press – Routledge Kegan Paul. Toronto–London, 1969. 431–432. old. <https://oll.libertyfund.org/titles/241>.

14 ■ *Gutachten zur Werturteilsdiskussion im Ausschuss des Vereins für Sozialpolitik* címmel. Teljes terjedelmében közli Eduard Baumgarten: *Max Weber. Werk und Person*. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1964. 102–139. old.

15 ■ Lásd Weber: *Wissenschaft*, 130. old.

16 ■ *Uo.* 151. old. A szakasz – a Mill-utalás nélkül – igen pontosan megtalálható a tanulmány publikált változatában. Lásd Max Weber: *A politika mint hivatás*. Ford. Wessely Anna. In: *Uo: Tanulmányok*, 156–209, 202–203. old.

17 ■ Lásd Gertrud Bäumer: *Zwischen zwei Gesetzen*. *Die Frau*, 23. (1915/1916), Oktober 1915, 37–42. old.

18 ■ *Uo.* 40. old.

19 ■ Gesine Nordbeck: *Zwischen zwei Gesetzen? Die Frau*, 23. (1915/1916), Januar 1916, 216–221, 221. old.

20 ■ A *Die Frau* 1915. augusztusi számának nyitó írása volt *Bilder* címmel. Vö. Bärbel Meurer: *Marianne Weber. Leben und Werk*. Mohr Siebeck, Tübingen, 2010. 441–442. old.

21 ■ Gesine Nordbeck ezt a mondatot kiemeli az idézetben. Nordbeck: *Zwischen*, 218. old.

22 ■ Marianne Weber: *Bilder*, 647–648. old.

23 ■ Nordbeck: *Zwischen*, 218. old.

Nemzet, haza, hősiesség, szeretet, áldozat, becsület, erő és szabadság világának a többi [isten] felől az utunkra. Létezik egyáltalán egység, melyben e kettő egymás mellett állhat? Léteznek utak, melyeken anélkül követhetjük az egyiket, hogy a másikat megtagadjuk? Nem válnak az egyik oldal [istenei] szükségképp a másik tagadóivá?"¹⁸

Bäumer írására a svájci Gesine Nordbeck válaszolt, ehhez a szöveghez kapcsolódott közvetlenül Weber levele. Míg Bäumer a két törvény közti feloldhatatlan ellentmondást hangsúlyozva a nemzet védelmének elsőbbsége mellett tört lándzsát, Nordbeck szemére vetette, hogy egy szintre helyezte a béke keresztény követelményét és a haza érdeke által diktált kötelességet, holott a keresztényi, *belső* kötelem világosan előbbrevaló, mint a haza védelmének *külső* kötelessége, s a „háborúk történelmi szükségszerűsége a kereszténység győzelmén múlik”.¹⁹ Nem érdektelen körülmény, hogy Nordbeck írása nemcsak Bäumer, hanem Marianne Weber egy korábbi, ugyanebben a lapban névtelenül leközölt szövegének kritikája is.²⁰ Nordbeck hosszabban idéz egy szakaszt Marianne Webertől, amely a minden borzalma ellenére is folytatott háború tétjéről szól. Ebből itt azt a gondolatot idézem, amely számunkra Max Weber álláspontja szempontjából is jelentős:

„Azt mondjuk, a nagyság, a becsület, az egész szabadsága követeli meg mindezt. – De az élet legfőbb javai – a meghatott érzület, szeretet és jóság [*Gutsein*], megismerés, látás és formálás – nem függetlenek attól, hogy elnyerjük-e az egésznek az értékét. Nem tudunk mindannyian méltósággal és boldogan élni [az egész] véráztatta dicsősége nélkül? Tudunk, csak hogy nem akarunk!²¹ Az egész nagyszerűségét, ami nem valami megfogható, messze magasabbra emeljük minden egyesnél, mert annak színe előtt akarunk jámborok lenni. [...] Minden múltunk és minden jövőnk az egészben nyújt kezét egymásnak. – Egy egész nép csak a végtelen, megragadhatatlan bőség és hatalom iránt lehet áhítattal. – A szülőföld becsület nélkül azonban olyan volna, mint a trónfosztott istenkép, amelynek már nincs semmi megszentelő ereje.”²²

Nordbeck felteszi a kérdést, mi különböztetné meg „a végtelen, megragadhatatlan bőséget és hatalmat” birtokló országot népét a „kis országokétól”.

„Egy kis állam polgára ezek szerint rosszabb, mert anyaföldje kisebb? Egy dának, svédnek, hollandnak vagy svájcinak nem lehet ugyanolyan kedves a maga szülőföldje, mint a legnagyobb és leghatalmasabb világbirodalom polgárainak az övék? [...] Ideáljuk nem a nagyság és a hatalom, ha úgyis és emberáldozat volt az áruk. – És mégis a háború örvényébe vettettek, és tevékenyen részt kell venniük benne, nem azért, mert *belső* késztetés hajtja őket, hanem *külső* kényszer miatt.”²³

Bäumer, Marianne Weber és Nordbeck írásai nem pusztán Weber reakciójának kontextusát jelzik, hanem éreztetik a háború Németországának és Európájának hangulatát is, amelyben egyes értékek *mint* istenségek feszültek egymásnak, és amely értékek némelyike a szó szoros értelmében egy istenséghez – a kereszténység istenéhez – kapcsolódott.

Max Weber Bäumerhez kapcsolódó írása hat rövid bekezdésből állt. Bevezetésekként leszögezi, a vita központi gondolatmenetét, pontosabban Bäumer fejtegetéseit ki kell egészíteni a *történelmi felelősség* gondolatával. Majd kijelenti, hogy ebben a tekintetben más-más a feladatuk a „kis” népeknek és a „nagyobb” – az idézőjeleket Weber használja –, „hatalmi államként szerveződő” népeknek. Ez nem jelenti, hogy a „kis” népek kevésbé volnának „értékesek”, „fontosak”: a hangsúly, mondja Weber, a *kötelességen* van. A következő bekezdésből kiderül, hogyan értelmezi mindezt az aktuális történelmi helyzetben.

„A következő generációk, különösképp saját utódaink nem a dánokat, a svájciakat, a hollandokat vagy a norvégokat fogják felelősnek tartani, ha a világhatalom – ami végső soron a jövő kultúrájának milyensége fölötti rendelkezést jelenti – harc nélkül megoszlik egyfelől az orosz hivatalnokok rendszabályai, másfelől az angolszász »society« konvenciói között, esetleg egy kevés latin »raison«-nal keveredve. *Hanem minket.* Méghozzá joggal. Minthogy hatalmi állam [*Machtstaat*] vagyunk, és az említett »kis« népekkel szemben módunkban áll, hogy e történelmi kérdésben saját súlyunkat a mérleg serpenyőjébe dobjuk, nem rájuk, hanem ránk hárul az az átkozott kötelesség és adósság a történelemmel, vagyis az utókorral szemben, hogy szembeszegüljünk az árral, mellyel e két hatalom a világot elárasztja.”²⁴

Ezután Weber egy rövid bekezdésben leszögezi, hogy a vallási parancsot e kötelességgel szembehelező pacifizmus kétségkívül jóindulatú ugyan, de a „svájciak antimilitarista »semlegessége« és a hatalmi állam elutasítása alkalmanként [...] nagyrészt egészen farizeus [jellegű] értetlenség egy egyszer már hatalmi államként szerveződő nép történelmi kötelességének tragikumával szemben”.²⁵ Az ötödik, utolsó előtti gondolatban így folytatja:

„Az evangéliumokat azonban ezekből a fejtegetésekből ki kell hagyni – *vagy pedig: komolyan* venni. Itt pedig csak Tolsztoj következtetése marad, azon kívül semmi. Aki csak egy garas jövedelmet kap, amelyet – közvetve vagy közvetlenül – mások fizetnek meg, [...], az létezését annak a létért folyó szeretet nélküli és könyörtelen gazdasági harcnak a forgataga táplálja, amelyet a polgári frazeológia »békés kultúrharcként« jelöl: ez ember és ember harcának egy másik formája, melyben nem mil-

liók, hanem százmilliók sorvadnak, süllyednek el testben és lélekben évről évre, vagy mégiscsak folytatódik létük, melytől valamely felismerhető »értelem« valójában végtelenül nagyobb mértékben idegen, mint mindenki kiállásától a becsületért, vagyis egyszerűen a saját népük sors szabta történelmi kötelességeiért (beleértve a nőket is, mert ők is »folytatják« a háborút, ha teszik a kötelességüket).”²⁶

Ami mármost az evangéliumokat illeti, azok nemcsak a háborút utasítják el, hanem

„a társadalmi világ minden egyes törvényszerűségét, amennyiben az szándéka szerint *az e világi »kultúra« világa*, vagyis a »teremtmény« szépségének, méltóságának, becsületének és nagyszerűségének a világa. Aki nem vonja le a konzekvenciákat – és ezt Tolsztoj is csak akkor tette meg, amikor a halálba indult –, annak tudnia kell, hogy kötik az e világi törvényszerűségek, amelyek beláthatatlan időre magukba foglalják a hatalmi háború lehetőségét és elkerülhetetlenségét, és hogy mindenkor csakis e törvényszerűségeken *belül* felelhet meg »napjaink követelményének«. Ez a követelmény azonban másképp hangzott és hangzik a német-

24 ■ Max Weber: Zwischen zwei Gesetzen. In: uő: *Zur Politik im Weltkrieg. Schriften und Reden 1914–1918*. Hrsg. v. Wolfgang J. Mommsen, in Zus.-Arb. m. Gangolf Hübinger. MWG I/15., 1984, 95–98. 95–96. old.

25 ■ Uo. 97. old.

26 ■ Uo. 98. old.

27 ■ Uo.

28 ■ Uo. A *Két törvény között* sajnálatosan ritkán vizsgált gondolatmenetében, írja Honigsheim az itt idézettekre utalva, Weber „azt mondja, Tolsztoj csak élete utolsó rövid szakaszában valósította meg ideálját, amikor valóban elhagyta birtokát és családját, és vándorló koldusként élt. Csak az az ember, aki úgy él, mint utolsó heteiben Tolsztoj, az idézheti meg a Hegyi beszédet, és hirdetheti a pacifizmus és a fegyverek leszerelésének értékeit [*merits*]. Közbevághatna valaki, azt mondván, hogy mindez a háború alatt íródott és a korabeli helyzet által magyarázható. Hangsúlyoznom kell ugyanakkor, hogy Weber a háború előtt azt mondta nekem, egy nap majd állást kell foglalnia Tolsztojjal kapcsolatban.” (Paul Honigsheim: *The Unknown Max Weber*. Ed. Alan Sica. Transaction Publishers, New Brunswick – London, 2003. 207. old.) Az értékválasztás elkerülhetetlenségének kérdése valóban jóval a háború előtt Tolsztoj alakjában testesült meg Weber számára. Jól tükrözi ezt a *Két törvény között*nél tíz évvel korábbi, A *polgári demokrácia helyzetéről Oroszországban* című szöveg, melyben Tolsztoj hasonló, szimbolikus szerepben jelenik meg. Schluchter a „pánmoralizmus” és a „sikerorientált etika” weberi szembenállását vizsgálja e szöveg kapcsán. A pánmoralizmus etikája esetében, írja uo., semmi más nem létezik, mint az etikai parancs. Ha valaki elutasítja a „*feltétel nélküli és egyértelmű* etikai parancsot, [...], például azért, mert az etikai által megkövetelt, a világ rendjére tekintettel való lemondást jelenti, Tolsztoj kései éveiben ennek esetét példázza.” (Wolfgang Schluchter: *Paradoxes of Modernity. Culture and Conduct in the Theory of Max Weber*. Stanford University Press, Stanford, 1996. 56. old.)

29 ■ Weber: A tudomány, 147–148. old.

30 ■ Max Weber: A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”. Ford. Wessely Anna. In: uő: *Tanulmányok*, 7–69. 29. old.

országi németek és a svájci németek számára. Ez így is marad. Mert minden, ami a hatalmi állam javaiból részesül, belebonyolódik a »hatalom dolgaiba« [Macht-Pragma], amelyek uralnak minden politikatörténetet.²⁷

Ezt a kijelentést követi az ominózus Mill-utalás az utolsó bekezdésben:

„Az öreg józan empirista John Stuart Mill mondta: tisztán a tapasztalat talaján az ember nem az egy istenhez jutna – nekem úgy tűnik, a legkevésbé sem a jóság istenéhez [Gott der Güte] –, hanem a politeizmushoz. Valójában: aki (keresztény értelemben) a »világban« áll, semmi mást nem tapasztalhat önmagán, mint a harcot megannyi érték között, melyek közül mindegyik résztvevőnek a maga számára kötelemként jelenik meg valamelyik. Választania kell, melyik istent, vagy hogy közülük mikor ezt és mikor azt az istent akarja és kell szolgálnia. Mindig harcban áll azonban a világ többi istene közül egygel vagy többel, és mindig távol van a kereszténység istenétől – legalábbis attól, akiről a Hegyi beszéd ad hírt.”²⁸

Ez a rövid, tudományosnak semmiképpen nem nevezhető levél *tudományelméleti, módszertani, elvi* értelemben természetesen semmiképpen sem állítható egy sorba Weber meghatározó tudományelméleti írásaival. Amiért mégis ilyen részletesen idéztem, az éppen ez, s hogy a Mill-utalás mint kapocs segítségével rámutassak, mire gondol Weber, amikor az értékpluralizmus metaforájaként „politeizmusról” beszél, és mit jelent, amikor az életünk fonalát kezükben tartó „démont” említi. A *Két törvény között* ugyanis talán minden más szövegnél világosabban mutatja be – s egyben Weber történelemértelmezésén és a német kultúrához való kötődésén példázza is –, hogy az értékek pluralizmusának felismerése nem más, mint a világban egymásnak feszülő erők közötti ellentét kibékíthetetlenségének felismerése. Megmutatja, hogy – miként Mill mondta – a monoteizmus és ugyanígy egyes adott értékek választása nem más, mint az ember rendkereső-rendteremtő tevékenységének eredménye, szemben a tapasztalatból eredő, *feloldhatatlan* ellentéttel a régi istenek, azaz: a különböző értékek között.

A *Két törvény között* alapján egyértelmű válasz adható a kérdésre, amely (például Strauss szerint) nem válaszolható meg (kielégítően) a *Tudomány mint hivatás* vagy az *Értékmentesség* tanulmány tükrében. Ebből a szövegből, s éppen *nem* tudományos jellege miatt, jól látható, hogy az értékmentesség leszögezése önmagában – függetlenül attól, hogy az adott szövegben explicit módon szó van-e e felismerés lehetséges következményeiről – a legkevésbé sem értékmentes megállapítás. Természetesen nem arról van szó, hogy az értékek pluralizmusának megállapítása állásfoglalást jelentene az egymással szembehelyezett értékek

valamelyike mellett. Az értékpluralizmus felismerése *mint* felismerés abban az értelemben képvisel értéket, hogy szemben áll az értékek konfliktusában való hányódással, szemben egy adott, nem tudatosan választott értékeszme reflektálatlan követésével, szemben azzal az állapottal, amely a kutató esetében – Weber számos helyen hangoztatott álláspontja szerint – téves értelmezéshez vezet. Aki nem látja be, hogy az értékek örök konfliktusban állnak, az vakon követ. Ahogy a *Tudomány mint hivatás* híres soraiban olvassuk – közvetlenül a Mill-utalás után –, a különböző értékrendszerek közül

„[a]z egyén számára saját végső állásfoglalásától függően az egyik az ördög, a másik az Isten, és magának kell eldöntenie, hogy neki melyik az Isten és melyik az ördög. És így van ez véges-végig az élet minden rendjében. A módszeresen etikus életvitelnek az a nagyszerű racionalizmusa, amit minden vallási prófécia létrehív, megfosztotta trónjától az istenek sokaságát az »Egyért, akire szükség van«. [...] Ma viszont a »mindennapok« vallásaiak. A régiék megannyi istene, varázsától immár megfosztottan, személytelen hatalmak alakját ölti, feljön sírjából, hatalomra tör életünk felett és újra kezdi örök harcát egymással. Ám éppen ez esik oly nehezebbre a modern embernek, és leginkább a fiatal nemzedéknek: hogy ilyen *mindennapokkal* birkózzék meg. Az »élmény« utáni egész hajsza ebből a gyengeségből ered. Mert igenis gyengeség, hogy nem tudunk egyenesen a kor komoly arcába nézni.”²⁹

Aki ezt nem ismeri fel, csak azért tűnik magabiztosnak, mert nem ismeri az alternatívákat, olyan, mint aki azért tudja pontosan, hová tart, mert alagútban menetel. Az értékpluralizmus tételezése ennek megfelelően – visszatérve második kérdésünkhöz – nem „vezet” értékmentességhez abban az értelemben, hogy az ember általa „mentesség” (*frei*) válna az értékektől. Aki ilyenné válna, az *valóban* igazi nihilista lenne. Az értékpluralizmus belátása azt a felismerést eredményezi, hogy több érték létezik, és annak segít tudatára ébrednünk, hogy *létezik* a démon, aki/ amely életünk fonalát kezében tartja. „Egy empirikus tudomány arra senkit nem taníthat meg, hogy mit *kell tennie*, hanem csak arra, hogy mit *tehet*, és hogy adott esetben mit *akar*.”³⁰ Az értékmentes tudomány nem a „helyes” ítéletre tesz képessé, hanem az ítélet kontextusának megértésére és a lehetséges következmények mérlegelésére.

Nem a Mill-utalás ugyanis az egyetlen gondolat, amely közös a *Két törvény között* és a *Tudomány mint hivatás* szövegében – megjelenik két másik, igen beszédes párhuzam is. Az egyik Tolsztoj figurája, aki Weber számos írásában felbukkan, ahogyan az 1916-os esszéiben is, de Weberre oly nagy hatást gyakorló, kegyetlen üzenete tekintetében talán csak a *Tudomány mint hivatás* szövegében bontakozik ki

teljes valójában. Weber itt Tolsztojjal teszi fel a kérdést,

„[m]i a tudománynak mint hivatásnak az értelme ilyen belső előfeltételek esetén, amikor már szertefoszlott valamennyi korábbi illúzió – »út az igaz léthez«, »út az igaz művészethez«, »út az igaz természethez«, »út az igaz Istenhez«, »út az igaz boldogsághoz?»³¹

– és ugyanazzal a könyörtelenséggel, amelyet Tolsztoj a *Két törvény között* soraiban szimbolizál, ő adja meg itt is

„a legegyszerűbb választ [...] ezekkel a szavakkal: »Értelmetlen, mert nem ad választ a számunkra egyedül fontos kérdésre: 'Mit tegyünk? Hogyan éljünk?'«³²

Éppen ez a könyörtelenség, az értékek közötti eldönthetetlen konfliktus végletessége ugyanakkor az, amivel Weber tudománya *mint hivatás* dacol. „A kérdés” ugyanis, folytatja, „csak az, milyen értelemben »nincs« erre válasza [a tudománynak], és hogy nem nyújthat-e talán mégis valamit annak, aki helyesen kérdez”.³³ A mi kérdésünk persze az kell, hogy legyen, mit jelent *ez* a kérdés. Milyen „értelemben »nincs«” válasza a tudománynak a létre vonatkozó kérdésre? Olyan értelemben, felelhetjük Weberrel, amilyen értelemben nem is *szabad* lennie. A prófécia értelmében. Ugyanaz a Weber, aki – ugyancsak Tolsztojra utalva – felhívhatta a figyelmet a haza védelmének „történelmi kötelességére” a *Die Frau* lapjain, rámutatva ezáltal a végső értékek közötti választás elkerülhetetlenségére, *nem* hívhatja fel a figyelmet semmiféle történelmi kötelességre a katedrán, amikor a tudományról mint hivatásról tart *tudományos* előadást hallgatók számára. Ugyanakkor az értékek közötti választás elkerülhetetlenségét ez a szöveg semmivel sem tagadja kevésbé, mint a másfél évvel korábbi. Itt érkezünk el a két írás közötti harmadik közös mozzanathoz – a harmadikhoz Mill és Tolsztoj mellett. „Aki nem vonja le a konzekvenciákat – olvassuk az 1916-os esszében –, annak tudnia kell, hogy az e világi törvényszerűségekhez van kötve, [...] és hogy mindenkor »napjaink követelményének« csakis e törvényszerűségeken *belül* felelhet meg.”³⁴ „[C]sak vágyakozni és várakozni nem elegendő” – olvassuk az előadásban –

„másképp kell tennünk: munkához látni s megfelelni »napjaink követelményének« – emberileg és szakmailag egyaránt. Ez viszont világos és egyszerű, ha mindenki megtalálja és szolgálja azt a dement, amelyik az ő életének fonalát kezében tartja.”³⁵

„Napjaink követelménye” – írja Weber, s ez természetesen éppúgy vonatkozik az ember mindenko-

ri, mint a háború egyre baljósabb végéhez közeledő németiség „napjainak követelményére”.³⁶ Így van ez mind a *Két törvény között* esetében, mind pedig, igaz, csak a háttérben, s igaz, csak *A protestáns etikához* hasonlóan fel nem lebbenő „fátyol” mögött, *A tudomány mint hivatás*ban is. Érezzük bár ezt a kapcsolatot szorosnak vagy épp csak közvetettnek, Weber sem itt, sem korábbi írásaiban nem szólít fel senkit arra, hogy az életét értékmentesen élje. Ellenkezőleg. Mint Dieter Henrich rámutat, az értékpluralizmusról szóló tanítás

„éppenséggel az ellenkezője egy pusztán relativizmusnak vagy »értékagnoszticizmusnak«. Legyenek bár ezek az ütközések és paradoxiaiák akár a morál kazuisztikus kérdései, akár kulturális értékek értelmi [*sinnhaft*] ellentmondásai, esetleg kulturális követelmények és morális imperatívuszok átfeledésének problémái, az ember csakis azért kerülhet egyáltalán paradox helyzetbe, mert eszes lény, akit köt a személyiség imperatívusza. Igen, *a morál kifejezett parancsa, hogy szembenézzen a paradoxiaival.*”³⁷

Weber, mint azt a *Két törvény között* jól tükrözi, nagyon is egyértelműen állást foglalt bizonyos értékeszmék mellett, melyek szolgálatát „a történelem előtti felelősséggént” írta le. Tudományos írásaiban azt hangsúlyozta, hogy ezen értékeszméket az embernek világosan meg kell ismernie, hogy ne készen kapott isteneket szolgáljon, hanem megismert és megértett isteneket. A weberi valóságtudomány eszerint, és Strauss értelmezésével szemben, nem ahhoz segít hozzá, hogy ne válasszuk valamelyiket az örök harcban álló istenek közül, és nem is ahhoz, hogy válogatás nélkül választani törekedjünk, bármelyiket is, csak valamelyiket – hanem ahhoz, hogy *tudjuk*, választunk, és hogy *tudjuk, milyen* istent választunk. A magunk „démonát szolgálni” nem egy *bizonyos* érték választását jelent, hanem a szembenézést a választással. A démon, amely az ember életének fonalát kezében tartja, nem választható, csak felismerhető³⁸ – de nem is lehet „jó” vagy „gonosz”. A démon szolgálata tudatosságot, észszerűséget jelent, belátást és szembenézést. „Jó” vagy „gonosz” csak a választás *eredménye* lehet – aki pedig felelőssége teljes tudatában az utóbbit választja, azon semmiféle tudomány nem segít, mondjon neki bármit az értékekről.

Léteznek-e tehát, tehetjük fel végül a kérdést, az értékpluralizmusnak típusai? Úgy tűnik, kettő biztosan. Az első, amelyről Mill beszél, és amely a tiszta, eredeti tapasztalatból következik. Az, amelyik az embert kétségbe ejti, és amelynek felszámolására bizonyos értékeszméket mások fölé emel, hogy a világ zűrzavarában rendet teremtsen. Ez a folyamat, történelmi léptékekkel mérve, egy adott társadalmi értékrendszer kialakulása. Racionalizáció, a szó számos, Weber által leírt értelmében. Ez a tevékenység, amely önmagában az ész tevékenysége, mindaddig „sike-

res”, amíg eredeti célja szerint megnyugvást jelent, amíg az értékek mint *mértékek* szolgálnak a társadalom működéséhez – erről a pontról pedig egyenes út vezetne Mill filozófiájához, amelyet azonban Weber „egyébként nem kíván[t] dicsérni”. Ez az eredeti, a nyers tapasztaláson nyugvó állapot az, amelyhez *ha* valaki visszatérne, az valóban relativizmusához vagy nihilizmusához vezethetne. Weber azonban egész életművével egy másik állapotot igyekezett a maga árnyalataiban megragadni. Azt az állapotot, amelyben az emberek *már* nem mernek „a kor komoly arcába nézni”, nem szembesülnek az értékek pluralizmusával. Ezt az állapotot írja le – *nem* a „kapitalizmus szelleme” terminus önmagában, hanem – az az elborzasztó jövőkép, amelyet *A protestáns etika* sokat idézett szöveghelyén Weber „a sors acélkemény épületeként”³⁹ írt le, és amely a „kapitalizmus szelleme” (túl)hatalmának *egyik* lehetséges következménye. Az értékpluralizmus felismerésének második, mester-séges típusa, melyet (többek között) a tudománynak lehetősége és (legalábbis Weber számára) *kötelessége* is képviselni, ezen állapot elkerüléséhez is hozzásegíthet – ha így használjuk fel. Ez a második, mester-séges értékpluralizmus küzdelemmel jár. Nem azt igényli a kutatótól, hogy elfeledje a maga által vallott értékeket, azt azonban feltétlenül, hogy kívülről, személyes pozíciójából kilépve szemlélje őket, minden lehetséges (üdvözítő vagy végzetes) következményükkel együtt. Ez igényli azt az önfegyelmet, amelyre Weber a tudományt felszólítja. Ez az, amiből kiderül, „mennyt bírnak ki”.⁴⁰ □

31 ■ Weber: *A tudomány*, 142. old.

32 ■ Uo. A szakasz vizsgálatához hasonló megközelítésben lásd Sung Ho Kim: *Max Weber's Politics of Civil Society*. Cambridge University Press, Cambridge, 2004. 100. skk. old.

33 ■ Weber: *A tudomány*, 142. old.

34 ■ Weber: *Zwischen*, 98. old.

35 ■ Weber: *A tudomány*, 155. old.

36 ■ A szókapcsolat goethei vonatkozásához és szerepéhez lásd Wessely Anna: Weber démona. *Szociológiai Szemle*, 2011. 2. szám, 8–17, 10. old.

37 ■ Dieter Henrich: *Die Einheit der Wissenschaftslehre Max Webers*. J.C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1952. 120. old.

38 ■ Nagyön köszönöm Wessely Anna ide kapcsolódó pontosító észrevételeit.

39 ■ Weber: *A protestáns*, 224. old.

40 ■ Noha a jelen gondolatmenetben nem tértem ki Weber személyes állásfoglalására a háború kapcsán, világos, hogy Weber a *Két törvény közöttben* mint nem tudományos esszében teljességgel egyértelműen állást foglal bizonyos értékeszmék mellett. Ezen állásfoglalásról – és itt éppen erről van szó – *magánemberként* mind e sorok szerzőjének, mind olvasójának lehet, és kell is, hogy legyen *valamilyen* véleménye. Weber útmutatása szerint a tudományos elemzés azonban csak arra vizsgálható rá, milyen körülményeket, okokat és következményeket vehetünk figyelembe e véleményünk kialakításakor. Hogy azután saját állásfoglalásunkat pozitív vagy negatív értelemben alakítjuk-e bármilyen mértékben is azon hatás alapján, amelyet Weber gondolatai belőlünk kiváltanak, az már csakis a *mi* döntésünkön múlik.

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

77.

20. évfolyam – 2019.

MINDENNAPI SZEGÉNYSÉG

Káli Anita

„A nyers életből szállott fel, mint mocsárból a kénese gőz”
A társadalomtudományok és a 20. századi szociografikus próza kapcsolata

Kovács Janka

Szegénység, betegség, örület. Elmebetegség ellátása az irgalmas rend magyarországi kórházaiban (1740–1830)

Bálint Angelika

Sztrájk a lakhatásért. A 20. század eleji fővárosi lakáskriszis kezelésének kérdései a Hétház példáján

Csiki Tamás

A szegénységtől az éhínségig.
Az agrárproletariátus az I. világháború idején

Buzgó Gábor

Az életút végén: idősek sorsa a Bihar vármegyei Nagylátán az 1930-as években

Tátrai Viktor

Nyomor és nyilvánosság

A Korall szerkesztőségének elérhetőségei:

terjesztes@korall.org, korall@korall.org, www.korall.org
1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségnek,
és valamennyi idej számunkat postázzuk Önnek.
Az éves előfizetés ára 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

Király Júlia: A tornádó oldalszele

**SZUBJEKTÍV VÁLSÁGTÖRTÉNET
2007–2013**

Park, Bp., 2019., 430 old., 5490 Ft

Az utóbbi évek két emlékezetes természeti viharja Magyarországon: a 2006. augusztus 20-i nagy nyári vihar, illetve a 2013. március 15-ei hétvégén az autópályán közlekedőket elzáró heves havazás. A károk mindkét alkalommal jelentősek voltak. Mindkét esetben az előző napokban sokan reméltek jó időt a közelgő hosszú hétvégére. Mindkétszer csak az utolsó pillanatban, elkésve működött az előrejelzés. Ha voltak is figyelmeztető hangok, az emberek nem hitték el, hogy ilyesmi velük is megtörténhet. A bekövetkező természeti „sokkok” váratlanul érkeztek, pánikszzerű menekülést és kapkodó cselekedeteket idéztek elő. A bajba jutottak kaotikus mentése csak súlyosbította a károkat. Biztosan sokan hallgatnák, olvasnák a katasztrófavédelmi vezetők visszaemlékezéseit, elemzéseit, hogy mi vezetett idáig, és kit miért terhel vajon felelősség. (Erről lásd Kurunczi Gábor: A szélsőséges időjárási helyzetekre adott állami reakciók és az alapvető jogok védelme. *Pécsi Határőr Tudományos Közlemények*, 14 [2013], 215–221. old.) Király Júlia nagyjából e két természeti esemény közé eső években, 2007 júliusától 2013. április 8-ig volt jegybanki alelnök. Ebben az időszakban tört ki az igazi pénzügyi és gazdasági vihar, amelynek baljós felhői már 2005–2006-ban összegyűltek Amerika felett, és Magyarországra 2008. október 9-én csapott le az állampapír-piaci kereskedés váratlan leállásával. A természeti viharokhoz hasonló csapás volt ez, amelyet a köznyelv ma már devizahiteles válságként tart számon. Egy ilyen esemény minden pénzügyi-gazdasági szakember számára évtizedekig tanulságos marad, különösen azoknak, akik akkoriban a pénzügyi sta-

bilitásért felelős területen dolgoztak. Az Amerikai Egyesült Államoknak a válság idején regnáló korábbi jegybankelnöke, Ben Bernanke például 2017-ben jelentette meg visszaemlékezését (*The Courage to Act: A Memoir of a Crisis and Its Aftermath*. W. W. Norton & Co.; magyar kiadása: *Volt merszünk cselekedni – Emlékirat egy válságról és utóéletéről*. Napvilág, 2017.). Vajon miért vált Magyarországon ennyire sérülékeny a válság érkezésének idejére? Hogyan játszódtak le az egyes események: a likviditási krízis, az IMF-fel való tárgyalások, majd a devizahitel-problémák az ország pénzügyi és gazdasági vezetői szemszögéből? Hogyan reagáltak és milyen megoldásokat választottak? Volt-e választásuk? Vannak-e leszűrhető tanulságok?

MI TÖRTÉNT?

A történet megértéséhez szükséges ismerni a központi bankoknak a gazdaságban betöltött szerepét. A jegybank működése ugyanis logikájában jelentősen eltér a más állami funkciókat ellátó szervezettől. A jegybank (így az MNB) elsődleges célja és feladata az árstabilitás elérése és fenntartása. Ez azt jelenti, hogy a jegybank elsősorban azért felelős, hogy ne legyen magas az infláció. A közgazdászok általában nem tekintik problémának, ha évente egy-két százalékkal emelkednek az árak. A kisméretű változások a gazdaság szereplői számára kiszámíthatók. A két számjegyű drágulás azonban már olyan piaci mechanizmusokat hoz működésbe (idézhets elő), amelyek hatására drasztikusan felgyorsulhat a pénzromlás, hiteltelenné téve a pénz – vagyis az egymás közötti elszámolási alapegység – értékét. Egy súlyos hiperinfláció pedig teljes mértékben erodálhatja a gazdasági szereplők követeléseit és kötelezettségeit, lenullázhatja a pénzügyi eszközökben mért vagyont. Könnyen belátható, hogy egy ilyen esemény a társadalmi *status quo* összeomlását (háztartások elszegényedését), majd újrendezését is jelentené, amit morális okokból el kell kerülni. A jegybankoknak emellett más fontos céljai és feladatai is vannak, köztük a pénzügyi közve-

títőrendszer stabilitásának védelme, fejlesztése és felügyelete, amennyiben ez nem veszélyezteti az elsődleges célt. Továbbá a jegybank határozza és valószínűsíti meg a monetáris politikát, így például a jegybank bocsáthat ki pénzt, és szabályozza a pénzmennyiséget, dönt az alapkamatról, amelyet a hitelintézeteknek kötelező tartalékuk után fizet. A jegybank kezeli az ország devizatartalékait is, amelyek a külföldi pénznemekben fizetendő kötelezettségek fedezetére szolgálnak. A jegybanki működés eredményességének értékelésekor a fenti területeken való együttes teljesítményt vizsgálják.

A válság előtti néhány évben a költségvetési költelezés okozta inflációs félelem miatt a hazai Monetáris Tanács többször is a kamatemelés mellett döntött. Az így teremtet magas kamatkörnyezet erős forintot hozott, a kereskedelmi bankok pedig egyre inkább áttáltak a devizaalapú lakossági és vállalati hitelezésre. Megtehették, ez nem volt tiltott, hiszen az akkori szabályozás szerint a bankok fedezték magukat a devizakockázattal szemben, bár a kockázat nagy részét a lakosságra hárították. 2008 előtt a lakosság devizában való eladósodottságából fakadó rendszerkockázattól sem tartottak, mert a magyar közgazdász szakmában általános volt a várakozás, hogy az ország hamarosan csatlakozik az euróövezethez, ami automatikusan megszünteti ezt a kitétséget. (Bár mindez csak az euróalapú hiteltermékekre volt igaz, a svájcifrank-termékekre nem.) Világos volt azonban, hogy a kiemelkedően nagy magáneladósodottság egyszerre növeli a magyar gazdaság sérülékenységet a kamat-, az árfolyam-, valamint a konjunktúrahelyzet esetleges megváltozásakor. Akkor még nem igazán hangoztatták, hogy a devizaalapú hitelek általában a kevésbé kockázattudatos, alacsonyabb fizetőképességű vállalatok vették fel, ám ez is növelte a sérülékenységet.

Az Egyesült Államokból 2018 októberében hirtelen begyűrűző bizalmi válságra, vagyis a piacok kiszáradásával (a kereskedés leállásával) járó pánikhullámra senki sem készülhetett fel. Igazi meglepetést okozott még akkor is, ha már látszott

az amerikai jelzálogpiac összeomlása. A likviditáshiány okozta krízist a magyar jegybank a meglepetésszerű fejlemény ellenére is jól kezelte. A megfelelő lépésekkel az árstabilitást és a pénzügyi közvetítőrendszer stabilitását is sikerült megőrizni, amihez komplex tudás és gyors cselekvés volt szükséges. A jegybanknak kellett azon közvetítő funkciókat ellátni, amelyeket addig a bankok működtettek. Ezt segítette az IMF-fel és az EU-val kötött megállapodás is a készletlenti hitelről, amely szükség esetén extra, nem forintban denominált forrásokat biztosít a beavatkozásokhoz. A kríziskezelés ezen része – éppen eredményességéből kifolyóan – a nem közgazdász közvélemény számára kevésbé ismert. A könyv ezekről részletesen beszámol. A gyors krízishelyzetet követően három másik problémával kellett szembenézni: a forint jelentősen gyengült, kamata nagymértékben emelkedett (az országkockázati kamatfelár rendkívüli növekedése miatt), a világgazdasági konjunktúra-előrejelzéseket pedig meglehetősen pesszimizmus jellemezte.

Az új helyzet a magyar társadalom számára igencsak húsbavágó következményekkel járt. Egyrészt az országos szinten nagyszámú, alacsony fizetőképességű adósok devizahiteleiben kiemelkedően megugrottak a törlesztőrészek (részben a forintgyengülés, részben az országkockázati kamatfelár emelkedése miatt). Másrészt, a magas kamatok és a bizonytalan világgazdasági kilátások visszavetették a vállalkozások beruházási és termelési kedvét. Ez a bruttó nemzeti termék visszaesésében, valamint a munkahelyi leépítésekben is tükröződött. Az eladósodott háztartások súlyos fizetési nehézségekkel szembesültek.

Ez utóbbi problémát a kormány és a pénzügyi közvetítőrendszer szabályozói (az MNB és a bankfelügyelet) csak együtt tudták volna gyorsan és hatékonyan kezelni. A közös megoldás keresésének sajnos nem kedvezett az a bizalmatlan politikai környezet, amelyben a jegybank sem a Bajnai-, sem a Fidesz-kormányval nem volt képes közös, szakpolitikai konszenzuson alapuló programokat kidol-

gozni. Nem volt azonos a megélt helyzetről alkotott kép, az ezt leíró nyelv. A devizahitelek gondjainak rendezésére például 2009-ben, majd 2010-ben sem született megoldás a jegybankban. 2010 után a daccal teli „mi-ők” szembenállás már a kezelhető ügyekben is gátolta az együttműködést. A kormány által 2011 őszen indított végtörlesztési akció pedig sok szakmai és erkölcsi kérdőjelet hagyott maga után. A hosszú távú megoldást kínáló gazdaságélénkítés ilyenkor inkább fiskális, mint monetáris (jegybanki) eszköztárral valósítható meg, és akkor működik igazán, ha a világgazdaság is erősödik. A lakosság fogyasztói bizalma, valamint a vállalati szektor beruházási kedve 2011 után még évekig alacsony szinten maradt Magyarországon, miközben a világgazdaság, illetve a szomszéd országok gazdasága már kezdett kilábalni a válságból. (A Matolcsy György regnálása alatt működő MNB 2013-ban indított Növekedési Hitelprogramjainak [(NHP I, II) új beruházást serkentő hatásai csak 2014-től kezdve jelentkeztek.)

Így utólag talán már ki lehetne jelenteni, hogy ha az MNB a válság előtti években alacsonyabb szinten határozza meg a kamatot, akkor jó eséllyel nem következett volna be a gazdaságra károsan magas infláció, éppen a későbbi recesszió okozta fogyasztási visszaesés miatt. Néhány évvel 2007 előtt azonban a drasztikus gazdasági visszaesés nem volt előre látható. Az inflációtól, az akkori információk birtokában, jogosan tartottak. Az viszont továbbra is vitatott a magyar monetáris közgazdászok körében, hogy ennyire magasnak kellett-e a kamatokat tartani – vagy fel lehetett volna adni a szigorú inflációs célokat, s ezzel a forintot gyengíteni és a devizahitelezést is lassítani.

A pénzügyi közvetítőrendszer stabilitását sikerült a kritikus időszakban – ha nehézségek árán is – megvédeni, és idővel a működést helyreállítani. Ha szó szerint értelmezzük a központi banki missziót, a jegybank megvédte első és legfontosabb célját, az árstabilitást. Ne felejtjük el viszont, hogy az árstabilitás védelmét a vagyonerózió elkerülése érdekében

látja el az intézmény. A devizahitelezésben kialakult problémákra adott kormányzati és szabályozói reakciók társadalmi következményeként általában a gazdagok előnyösebb helyzetbe kerültek, míg a szegények tovább szegényedtek, a vagyonerózió nem mindenkit érintett, s ez tovább növelte a társadalmi különbségeket.

A KÖNYVRŐL

A kötet címe pontosan kijelöli a tartalmi keretet. Király Júlia a könyvben is elmondja, hogy a szakma és a közvélemény számára is emlékeztetés, 2008 októberében általa sokat használt „a tornádó oldalszele” hasonlatot mennyire és hányszor cáfolta meg a „tornádó”. Az alcímbe megjelenő szubjektív jelzőt is a lehető legkomolyabban kell venni. Szakmai ismerősei körében ismert, hogy a szerző sokáig tervezte (vagy még tervezi is) egy tudományos (objektív) munka elkészítését a devizaválságról. Úgy látszik, a vezetői szempontból megírt (szubjektív), rengeteg személyes elemet, valamint szépirodalmi utalást tartalmazó, magával sodró stílusú kötet előbb készült el.

A könyv szerkezete szokatlan, ugyanis két, egészen elkülönülő részből áll. Az első – a történet – naplószerűen foglalja össze a szerzőnek a Magyar Nemzeti Bank alelnökeként megélt mozgalmas éveit. A második rész 18 közgazdasági lecke, amelyek a jegybankok alapvető feladatától a nem konvencionális eszközökön át az euróválságig azokat az alapvető problémákat közlik közérthető nyelven, amelyekkel egy jegybanki gazdaságpolitikusként ebben az időszakban újra és újra szembe kellett néznie, állást foglalnia, s amelyekre válaszokat kellett adnia. Ha úgy tetszik, ezek rövid üzenetek az utókornak.

ELSŐ RÉSZ:

A történet, avagy egy jegybankár naplója

Többször gondoltam már arra, hogy egy hosszabb beszélgetés erejéig bár csak megkérhetném Király Juliát, mesélje el, melyek voltak jegybankárságának ideje alatt a számára legfontosabb döntési helyzetek, és

a döntéshozók éppen akkor milyen információknak voltak a birtokában. A könyv első része szolgálatkészen, lépésről lépésre adja meg a válszokat. A problémákat úgy mutatja be, ahogyan érkeztek, aggályokkal, érzelmekkel, feszített tempójú reagálási igényekkel. Nem tünteti fel se jobbnak, se rosszabbnak a meghozott döntéseket. Lehet és kell is vitázni azon, hogy egyes döntések más szempontok szerint is születhettek volna. Az viszont elvitathatatlan, hogy a történések „elmesélésében” egy jól olvasható, jól megírt anyag született. Király Júlia nemcsak rekonstruálja, hanem újra át is éli az eseményeket. Rendezetten, átgondoltan. Mondhatnánk, nem olyan nehéz – meg illik is – kronologikusan felidézni az eseményeket. Csakhogy a pénzügyi válságok idején gyakran hat-nyolctíz, egymástól függetlennek tetsző probléma jelentkezik egyidejűleg, amelyek számtalan módon hatnak egymásra. Az egyes károk mértéke nem egyszerűen összeadódik, hanem sokszor összeszorozódik. Az összefüggések feltárása pedig önmagában kihívás a közgazdászok számára, így az események konzisztens időrendjének felállítása gyakran háttérbe szorul az elemzésekben. Nem így ebben kötetben, ahol ezt az egyáltalán nem könnyű feladatot példásan oldja meg a szerző.

Három olvasatban közelíték A történethez, mindhárom a szerző MNB-alelnöki pozíciójához kapcsolódik. Az első a felső vezetői, menedzseri működés olvasata. A második a pénzügyi kockázatkezelőé, a harmadik pedig a monetáris és pénzügyi közgazdászé.

Ritkán találkozni olyan írással, amely egyszerre rendelkezik a tankönyvi pedagógiai módszerességgel és egy novella jegyeivel, amikor arról beszél, hogyan menedzselnek ma egy nemzeti bankot Európa e térségében. A heti időbeosztás („házirend”), a szervezet, valamint a funkciók bemutatása, a külföldi utazások, az ülések hangulata, az időszerű dilemmák, majd az intézkedések megszületése életszerűen tükrözi azt, hogy a tankönyvi elméleteken túl miként is zajlik ez a szakmai munka. Az épület szellemisége, a Gömböc, a munka-

kultúráról és a stábról szóló leírások tovább színezik az összképet.

A történet olvasható a pénzügyi kockázatkezelő szemüvegén keresztül is. A történetben minden, a magyar pénzügyi piac számára emlékezetes, fontos esemény és időpont megjelent. A szakmai közgondolkodás még 2007-ben is annyira elképzelhetetlennek tartotta azt, hogy a világgpiaci körülmények jelentősen változzanak, hogy a maastrichti kritériumokról és az eurózónához való csatlakozásról mint valós várákozással beszéltek, az orosz és a délkelet-ázsiai válságot, vagy a dél-amerikai államcsődöket pedig távoli, egzotikus összeomlásnak tekintették. Ugyanígy, az amerikai *subprime*-hitelezéssel, valamint a likviditáshibával kapcsolatos gyanakvó hangok is távolinak, valószerűtlennek tűntek. A 2006–2008-as időszakban készített jegybanki stabilitási jelentések az érzékenységvizsgálatokban legfeljebb 30%-os árfolyam-elmozdulással kalkuláltak, és megállapították: „A bankrendszer teljes nyitott devizapozíciója stabilan alacsony” (*Pénzügyi Stabilitási Jelentés. MNB, [2008]*). Ami igaz is volt, de a háztartások devizaárfolyam-változásnak kitettséget nem vizsgálták. Akkoriban a devizahitelek fizetőképességét elemezve nem tűnt életszerűnek olyan szcenárió, amelyben egyszerre lehet gyenge a forint, magas a kamat és a munkanélküliség is. Az indoklás logikusnak tűnt: a makroökonómia-tankönyvek szerint (lásd például N. Gregory Mankiw: *Makroökonómia*. Osiris, Bp., 2005.) a makrogazdasági kiegyenlítődési folyamatok miatt ez a három esemény egyszerre aligha következhet be. Hiszen ha magas a kamat, többnyire erősödik a forint, ha alacsony a kamat, akkor gyengül, miközben többnyire javul az export és a foglalkoztatás is. A portfolio.hu online gazdasági hírportálon olyan elemzés is napvilágot látott, amely szerint az akár 400 forintos euróárfolyamnak sem lenne kihatása a lakosságra, hiszen a bérek majd gyorsan alkalmazkodnak a megváltozott körülményekhez, és így a törlesztőrészek emelkedésével a bérek is emelkedni fognak. Ma már máshogy látjuk a kimeneteleket. Lehetséges a korábban elképzelhetetlen

szcenárió, amelyben a bérszínvonal sem alkalmazkodik ilyen gyorsan. A leckéket megtanultuk. A válság kezeléséhez létrehozott új piaci intézkedések és instrumentumok mostanra bekerültek az egyetemi tananyagba. A történet ebből a szemszögből az új pénzügyi kockázatkezelési szabályok és intézmények olvasmányos, kronologikus eredettörténete is.

A monetárispolitika-alkotás, illetve a pénzügyi stabilitás együttes szempontjából is olvasható az első rész. Nagy hangsúlyt kap Király Júlia elemzésében az inflációs célkövetés rendszere, amelynek alkalmazásával elérhető a független jegybank fő célja – az árstabilitás védelme. A fő konklúzió, hogy a fiskális alkoholizmusban szenvedő állam túlzott költéseivel annyira felpörgette az inflációt, hogy a jegybank – az árstabilitás védelme érdekében – a környező országokhoz képest is magas alapkamatot volt kénytelen meghatározni. A kamat több csatornán keresztül is hatással lehet a fogyasztásra és a megtakarításra, ezzel szorítva le az árszínvonal nemkívánatos növekedését a megcélzott (a 2004. novembere óta kitűzött és az eurózónához való csatlakozáshoz iránymutatásként megadott maastrichti kritériumok között is szereplő) 3% irányába. A kamatemelés és az ebből is következő forinterősödés azonban olyan helyzetet teremtett, amelyben a deviza-, majd devizaalapú hiteleket (elsősorban a svájcifrank-alapú hiteleket) minden addiginál nagyobb mértékben vette fel a magyar lakosság. A háztartások a svájci frank-forint, illetve az euró-forint árfolyammozgásra érzékeny pozíciót vállaltak. A hitelek speciális szerkezete miatt az ügyfeleknek a svájcinak vagy eurónak nevezett kamatszint felett még a magyarországi országkockázati prémiumot is állniuk kellett – tehát a hitelek törlesztőrészei kétszeresen is érzékenyek voltak az árfolyamra. Ez olyan rendszerszintű kockázatot teremtett, hogy a 2008-as világgpiaci befektetői pánik hatására a törlesztőrészek hirtelenül és indokolatlanul megemelkedtek, mélyen belemarva a devizahitelek jövedelmébe. Egy amerikai mondás szerint, ha egyvalaki nem tud fizetni a banknak, az az

ő baja, de ha a bank sok ügyfele nem tud fizetni, az már a bank baja. A mondás magyar kiegészítése lehetne, hogy ha viszont a lakosság fele nem tud fizetni, az már az ország problémája.

A történet nem áll meg a válság kitörésének pillanatánál, hanem lépésről lépésre mutatja be a rákövetkező éveket is. Többek között a bankközi piacok helyreállításáért tett lépéseket, az IMF-fel kapcsolatos tárgyalásokat, az adósproblema eskalálódását, az adósmentés elhúzódását, majd a kormányzati oldalról indított drasztikus végtörlesztési akciót és annak lefolyását. Szóba kerül az ezt követő világgazdasági helyzet, valamint az is, hogy a hazai konjunktúrát leíró görbe se nem V (válság, majd visszapattanás), se nem L (esés, ami hosszan elhúzódik), hanem W (válság két mélyponttal) alakú lett. A történetben helyet kap az euróválsággal megspékelt hazai gazdaság helyzete is.

MÁSODIK RÉSZ:

**Jegybank, monetáris politika, válság.
Tizennyolc pont, avagy leckék
a (nem csak) közgazdász utókornak**

A Tizennyolc pont körülbelül öt-öt oldalas alfejezetei lehetnének ötven-, de akár ötszáz oldalasak is. Ezek egy-egy fogalmat, problémát vagy dilemmát tárgyalnak. Néhányuk akár tankönyvi fejezetként jelen állapotában is megállná a helyét. A témák: a jegybank alapvető feladatai, a banki devizaforrások, a monetáris politika hatásmechanizmusa, a jegybanki eszköztár békében és válságkezelésre állítva, a nem konvencionális jegybanki eszközök stb. Például a *subprime*-válságról, a Lehman bankház összeomlásáról, illetve az államcsőd-ről szóló kis esszék akár válságtörténeti összefoglalóként is olvashatók. Vannak még le nem zárult, ma is önálló életét élő problémák, szabályozási javaslatok, ilyen a bennragadt hitelek kérdése.

Mi végre tehát ez a tizennyolc pont, mi végre ez a nem konvencionális könyvszerkezet? Ez a körülbelül 150 oldalas kiegészítés – ha úgy tetszik, egyetemi jegyzet –, amely a válság előtti pénzügytan- és pénzügyi

kockázatkezelés-tankönyvekhez járul hozzá friss tanulságokkal? Ezek a kérdések nem, vagy nem így szerepeltek korábbi ismereteinkben. A könyv ezen jóval szakmaibb része jogászok, üzletemberek, társadalomtudósok és a gazdaság iránt élénken érdeklődő nem közgazdász olvasók számára is hasznos lehet.

KRITIKAI MEGJEGYZÉSEK

Viszonylag keveset tudunk meg a gazdasági és pénzügyi változás és az akkori magyarországi politikai élet kölcsönhatásáról. A könyv tartózkodással kezeli azt a kérdést – néhány személyi csörte (mint például Simor András bankelnök utolsó időszaka a jegybanknál) leírásán túl –, hogy a nemzetközi pénzügyi összeomlás, valamint a hazai jegybank tevékenysége milyen gazdasági, társadalmi és politikai következményekkel járt Magyarországon. Keveset olvashatunk arról is, hogy milyen volt a politikai közhangulat a 2007-et megelőző egy-két évben, az akkori kormánynak milyen volt a viszonya az ellenzékhez és az Európai Unióhoz. Nem fejt ki a szerző azt sem, hogy a 2008-as válság miért jött jól az akkori ellenzéknek, majd a 2010-es kormányváltás után milyen fontos pénzügyi (és társadalmi) intézmények mentek tönkre egyik napról a másikra (hogy csak egy példát említsék: a magánnyugdíj-pénztárak). A pénzügyi közgazdászok berkeiben is gyakori, hogy a saját szűkebb területükre fókuszálnak, de a szélesebb köröknek „mesélő” visszaemlékezésben ezek a folyamatok nagyobb súlyt kaphattak volna.

Hiányérzetem van a jegybank Monetáris Tanács nevű intézményének leírásával kapcsolatban is. Több figyelmet érdemelt volna az ott zajló hangos és hangtalan javaslatok, nézetek árnyaltabb bemutatása. A tanács tagjai – a 2005–2007-ben kamatcsökkentést javasoló galambok és a kamatemelésre szavazó héják – között ritka volt a teljes konszenzus a döntésekben, ezért jó lett volna erről részletesebben is olvasni. Természetesen nagyon nehéz – akár szubjektív módon is – rekonstruálni a döntések előtt zajló vitát a tanácsülések hiva-

talos jegyzőkönyvszövegei nélkül. A szerző megemlíti, hogy a hosszú jegyzőkönyvek összegyűjtésére a titkosítás miatt nem volt lehetősége, de az akkori tagokkal készülhettek volna interjúk.

Valószínűleg tudatos a könyv személyes, őszinte stílusa, közgazdász olvasóként mégis szívesen olvastam volna szárazabb, összefésültebb kortörténeti elemzéseket is, amelyeket tíz-húsz év múlva is javasolhatnánk olvasásra a jövő szabályozóinak. A színes stílus azonban a kötet olvasásakor akkora lendületet adott, hogy nem volt kedvem letenni, amíg az utolsó oldal végére nem értem.

Válságtörténetet – még ha szubjektív is – nem könnyű írni. Talán még a csaló brókerek (Nick Leeson, a Barings Bank bankárja), a tőzsdebuborékok (Isaac Newton spekulációja a déltengeri tőzsdei buborék során) és a gazdasági válságok gazdaságtörténeti és gazdaságelméleti részleteinek tanulmányozását kedvelő és azokat gyakran idéző Király Júlia sem gondolta 2007 előtt, hogy a tomboló pénzügyi vihart és annak lefolyását majd ennyire közelről és ennyire intenzíven szemlélheti. Természetesen a visszaemlékezés a tudósnak soha nem lehet elég rigorózus, a gazdaságpolitikus szerint másképp is lehetett volna, a kortársak talán úgy gondolják, hogy nem minden pontosan így zajlott. A válság kárvallottjai az egyedi veszteségek felelőseit szeretnék majd közelebbről megismerni. Egy dologban viszont, úgy vélem, az olvasók között nem lesz vita: Király Júlia hivatott arra, hogy bemutassa, milyen is volt ennek a tornádónak az oldalszele – onnan, ahonnan így csak ő láthatta – a tornádó közepéből, belülről.

Váradí Monika Mária (szerk.): Migráció alulnézetből

Argumentum – MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Bp., 2018. 238 old., 2400 Ft

Az Európai Unió bővítését követően megindult kelet-európai elvándorlás 2010 után elérte Magyarországot is. Érzékelhetően erősödik a külföldön munkát, reményt keresők száma – és ezzel együtt az erről folyó diskurzus is. A mindennapi tapasztalatok, beszélgetések mellett újságcikkek, művészeti, irodalmi, színházi reflexiók sora tudósít a folyamatról, jelezve, hogy sokszerű és értelmezésre váró történet a sokáig immobilnak tartott – s ezért olykor kárhoztatott – magyarok váratlanul gyors útnak indulása. Szaporodnak a jelenség magyarázatáról, fontosságáról és intenzitásáról megjelenő publikációk: statisztikai elemzések, survey vizsgálatok írják le a kitapintható folyamatokat, a kutatók a nemzetközi szakirodalomban keresnek elméleti analógiákat, magyarázatokat. Az elvándorlás mikrofolyamatait feltáró, időigényes terepmunkán alapuló hazai kvalitatív kutatásra azonban ez ideig kevesen tettek kísérletet. A tanulmánykötet alapjául szolgáló kutatás ötlete is (amelyet az OTKA, majd NKFI néven a magyar kutatási alap támogatott) a rácsodálkozásból született a 2010 utáni időszakban – írják a szerzők a bevezetőben –, amikor szegénységben élő családok megélhetési stratégiáit vizsgálva szembesültek azzal, milyen sok és mennyire különböző társadalmi pozíciójú családot érint a migráció. Korábbi terepmunkáik helyszínére tértek vissza, három periferikus gazdasági és társadalmi helyzetű régióba (egy dél-dunántúli kisvárosba, egy észak-magyarországi válságövezet városi rangú településére és egy dél-alföldi kisfaluba), ami pompás lehetőséget kínált a vidéki, elmaradott régiókból való elvándor-

lás kutatására. A négy szerző – Váradí Mónika Mária, Durst Judit, Virág Tünde és Németh Krisztina – kutatásaiból született kötet talán az első komolyabb hazai kísérlet a munkavállalási célú migráció mikrostruktúráinak feltárására különféle kvalitatív módszerekkel.

A kutatók szakmai érdeklődése és a visszatérés korábbi kutatási terepükre meghatározta és behatárolta az empirikus kutatást. A szegény területeken élők, két tanulmányban pedig céltotán a romák elvándorlását vizsgálták, akikről a külföldi munkavállalásról szóló szakirodalom – az emberítőke-elmélet alapján – rendszerint azt feltételezi, hogy anyagi források és iskolázottság hiányában erre nem vállalkoznak. Emiatt nem szokványos az az elvándorlási környezet és történet, amelynek bemutatását a kutatók ígérlik. A kötet címe talányos, éppen a lehatárolt kutatási terep és csoport azonosítását követően utalhatna arra, hogy a migrációkutatás szempontjából kevésbé mobilnak tekintett csoport, a legszegényebbek látószögéből, alulnézetből vizsgálják az elvándorlást. De nem ez a címválasztás magyarázata. Az egyes történetek leírásában megjelenik ugyan, de a célokat áttekintő bevezető nem hangsúlyozza a vizsgálatban körvonalazott csoport különleges helyét a migrációban. Pedig az eredmények rigorózus értelmezése és érvényessége szempontjából meghatározó, hogy nem általában a külföldön munkát vállalókról szólnak, hanem arról a legszegényebb csoportról, amelyről a legkevésbé tudunk.

A cím valójában a kutatás módszerére utal: az egyedi történetekből kiindulva közelítenek ahhoz, ami általánosítható. Hein de Haas középszintű elméleti eljárását követve (*Migration Theory. Quo Vadis?* IMI Working Paper No. 100, International Migration Institute, Oxford, 2014.), a migrációt korlátozó vagy támogató struktúráknak és a migráció önálló szereplőinek (cselekvőségének) kölcsönhatását állítják a kutatás fókuszába.

A hat esettanulmány laza kutatási cél köré rendeződik, így lehetőséget ad a megközelítések sokféleségének: feltárni és megérteni „néhány

kiválasztott terepen a lehető legmélyebben, a migrációban részt vevők és érintettek megkérdezésével [...] a migrációs döntéseket mozgató kényszereket és vágyakat, a tipikus migrációs/mobilitási utakat, valamint a külföldi munkavállalás családokra, helyi közösségekre gyakorolt hatásait” (7. old.). Az eredmény hat, önmagában érdekes, fontos és információban gazdag esetleírás, amelyek egyben bemutatják a migráció vizsgálatának különféle kvalitatív technikáit és módszereit. Két tanulmány a roma elvándorlást, két további az idősgondozásban részt vevő nőket, míg két tanulmány a külföldi munkavállalás által közvetetten érintett családtagokat, gyerekeket, illetve szülőket vizsgálja. Kíváncsian, olykor rácsodálkozva olvashatjuk az élettörténeteket, az egyes elvándorlási mintákat, technikákat.

A kutatás során összesen 250 interjú készült, ami gazdag kvalitatív kutatási anyagot sejtet. A szociológiai és antropológiai módszerrel készült tanulmányokat azonban nem fogja egybe közös módszertani rendezőelv, így az interjúk felvételének módja, mélysége, felhasználásának célja és technikája is nagyon eltérő. Némely tanulmány pontosan tárgyalja módszertanát és az adatfelvétel módját, másutt ezek leírása elnagyolt, ami bizonytalanságot és hiányérzetet kelt. A tekintélyes számú interjú adatfelvételi technikáinak és a feldolgozás módjának áttekintése hitelesíthetné a kutatási eredményeket, és az olvasó bizonytalanságát is eloszlatná.

Talán az is magyarázza a módszertani leírás bizonytalanságait, hogy a kutatók az ismert terepeken is váratlan ellenállásba ütköztek, ami korlátozta az interjúkészítést. Az interjúalanyok kiválasztásának, a külföldön dolgozók elérésének módját részleteiben nem ismertetik a szerzők. Az interjúk Magyarországon készültek külföldön élő, hazatért vagy épp otthon tartózkodó külföldön dolgozókkal, vagy róluk beszélő másokkal. (Kivétel Durst tanulmánya, aki a küldő és befogadó helyszíneken is interjúzhatott.) Nem derül ki, hogy az interjúalanyok elérése és az interjúk lebonyolítása pontosan hogyan történt, s ez mennyiben tor-

zította a kiválasztást, befolyásolhatta-e az eredményt. A kutatók ugyanis szembesültek a migrációkutatás általános problémájával: a folyamatosan mozgó csoport elérésének a nehézségével. Összességében a történetek mindegyike a hazai kapcsolatokkal, kötődésekkel, foglalkozik, ennyiben a kibocsátó országban megfogható hatásokat vizsgálják.

A módszertani lehetőségek és akadályok részletes, az egyes tanulmányokban visszatérően megjelenő taglalása amolyan önálló kutatási „melléktermék”. Nem rendeződik ugyan izgalmas és tanulságos tanulmánnyá, de pontosan illusztrálja a migrációkutatás, ez esetben a kvalitatív módszerek korlátait. A kvantitatív módszerek akadályaira, az adatforrások hiányosságára másutt különös élességgel Oded Stark mutatott rá, aki a megfelelő minőségű adatok elérésének nehézségét tekinti a migrációkutatás terjedése legfőbb korlátjának. (Oded Stark – David Bloom: *The new economics of labor migration. American Economic Review*, 75 [1985], 2. szám, 173–178. old., újranyomva in: Stark: *The Migration of Labor*. Basil Blackwell, Oxford, 1991. 23–31. old.). Szerinte ha nem ez lenne a helyzet, még többen foglalkoznának ezzel az izgalmas területtel. Az adatgyűjtés nehézségei ellenére mégis sokan próbálkoznak. Különösen olyan időszakokban, illetve régiókban gazdag a migráció kutatása, amikor és ahol erőteljes a vándorlás, vagy hirtelen és sokszzerűen gyors a változás. Az erősödő hazai kutatói érdeklődés érthető tehát.

A kötet hat esettanulmányából néhány általánosítható fontos szál emelek ki. A tanulmányok közül kiemelkedik Durst Judité, a módszerben legkiforrottabb, tartalmában és kidolgozottságban árnyalt, finom és pontos elemzés („*Ez se élet, ez a kóborlás*”). A helyi kiskirályoktól a globális futószalagig: *észak-magyarországi roma transznacionális munkások mobilitási tapasztalatai*. Időben és térben is túlnyúlik a közös kutatás keretén, ehhez hozzájárult a külföldi kutatási lehetőség is. A hosszabb időszak alatt sikerült az interjúalanyok bizalmatlanságát leküzdeni. Három éven keresztül vizsgálta az észak-magyar-

országi terepről Kanadában (Torontóban) menedékkérők és az Egyesült Királyság néhány nagyvárosában munkát keresők vándorlását. Az etnográfiai terepmunka 120, a küldő és befogadó helyszíneken felvett narratív mélyinterjúval egészült ki. A romák ismétlődő, periodikus külföldi munkakeresése, illetve letelepedése mögött – akár sikeresen vagy sikertelenül éltek a menedékkérés vagy külföldi munkakeresés lehetőségével, s ebben nem tesz különbséget – kirajzolódik a közös indíttatás: „a gazdaságilag visszamaradott régióból származó romák többsége számára a társadalmi mobilitás keresése egy otthon-orientált, Magyarországra tekintő vállalkozás. [...] Van azonban számos roma, aki a térbeli mobilitásban látja az egyetlen kiutat abból az »etnikai csapdából«, amely Magyarországon végletesen leszűkíti az esélyeket arra, hogy a vágyott társadalmi mobilitást elérhessék, hiszen korábbi tapasztalataik arról győzték meg őket, hogy egy iskolázatlan roma számára a saját szülőhazájában »nincs élet, nincs jövő«.” (71–72. old.) Piore klasszikus leírásával (Michael J. Piore: *Birds of Passage. Migrant labour and industrial society*. Cambridge University Press, Cambridge, 1979.) egybecseng Durst állítása, hogy a migráns munka a romák számára is az otthoni célok megvalósításának eszköze: „a külföldi munka, legyen bármilyen nehéz is, jelentősen jobb béréket kínáljon, mint az otthoni. Ez ad nagy értéket a földrajzi mobilitásnak – maga az elvégzett, kizsákmányoló munka csak egy szükséges rossz, egy eszköz jövőbeli céljaik eléréséhez. [...] A gyerekek jobb jövőjének érdekében azonban sokan hajlandóak megfizetni ezt az árat.” (72. old.) A rossz munka ellenére is úgy érzik, pozíciójuk jobb, mint ami otthon lenne. Történeteik fontos közös tanulsága, hogy a „feleslegesnek” címkézett, tartósan munkanélküli kelet-európai romák aktív társadalmi cselekvők, akik még a legnagyobb bizonytalanság közepette is valamennyi autonómiára és jobb jövőre törekcszenek. Ennek elérésében pedig, ahogy az empirikus leírások pontosan bemutatják, leginkább saját erőforrásaikra, azon belül mindenekelőtt a

támogató rokonsági kapcsolathálóra számíthatnak.

Virág Tünde egy cigány falu 12 családjának történetét dolgozta fel (*A kapcsolathálózatok szerepe a migrációban egy cigányfalú perspektívájából*). Az elemzés árnyalását korlátozta, hogy az interjúzás az ismert terepen meghiúsult, a segítők feltehetően igyekeztek mindent megtenni azért, hogy az elvándorlási mintázatokat feltáró kutatás ne erősítse a cigány faluhoz tapadó stigmákat. Így az empirikus anyag a téma körül folytatott, rögzített vagy utólag lejegyzett beszélgetések s az így nyert tapasztalatok bizonytalanabb összessége lett. A tanulmány legfontosabb következtetése, hogy a cigány falu az elvándorlás szempontjából nem homogén, hanem kétpólusú, a külföldi munkavállalás egy része nem etnikai alapú, hanem a társadalmi helyzetből adódik. A magasabb társadalmi státuszú családok a környék településein élő hasonló – roma vagy nem roma – családokéval azonos migrációs stratégiát követnek, „a külföldi munkavállalásról szóló történeteikben magukról mint magyarokról (magyar állampolgárokról) beszélnek” (93. old.). A legszegényebb roma családok viszont más módon, a zárt, etnikai alapon szerveződő, megtartó, de egyben kizsákmányoló hálózatokon keresztül, informálisan tudnak külföldön munkát vállalni, ami erősíti kirekesztett és kiszolgáltatott helyzetüket. A „migrációról szóló elbeszéléseikben önmagukat legfeljebb csak más etnikai, bevándorló háttérű közösségekkel összehasonlítva nevezik magyarnak, alapvetően romaként határozzák meg” (93. old.).

Németh Krisztina tanulmánya három, külföldön házi idősgondozóként dolgozó nőről szól (*Házi idősgondozás – a házicselédesség vagy az önmegvalósítás útjain?*). Pontosan bemutatja a módszert, amellyel a narratív és nem narratív kérdései technikákat egyaránt használó, félig strukturált (mély)interjúk készültek. Nem a munkavállalások esettörténetét dolgozza fel, célja a külföldi házi gondozás folyamatában „a cselédmetafora és az önmegvalósítás toposz szubjektív jelentéseinek feltárása” (94. old.). Következtetése, hogy a

cselelmetafora használata, illetve távolítása mutatja a személyes autonómia, a cselekvőség (ágencia) lehetőségeit és korlátait a házi gondozók külföldi munkájában. Hogy hasznos és jó kérdés-e egyébként a mai munkavállalási célú migráció egyik gyorsan növekvő és a migráció feminizálódását maga után vonzó területét, az otthoni gondozási és ápolási munkákat (vö. pl. Attila Bartha et al.: *Low-skilled migration: immigrant workers in European domestic care*. In: Miroslav Beblavy et al. [eds.]: *Green, Pink, or Silver II. The Future of Labor in Europe*. CEU Center for European Policy Studies, 2015.) a „cseled” konnotációival összekapcsolni és a családtörténettel történeti szociográfiai magyarázatát adni, az vitatható.

Váradi Mónika Mária egy kisfaluat vizsgált, ahol nagyon elterjedt az idősgondozásra eljáró nők külföldi munkavállalása (*Kisfalusi nők a globális gondozási piacon*). Az elkészült 46 interjú bőséges anyag. (19 fő az interjú időpontjában vagy korábban külföldön idősgondozó volt, 11 fő munkájáról közvetlen hozzátartozója számolt be, 3 fő más területen dolgozott külföldön. Továbbá 13 kontextus-interjú készült a polgármesterrel, az általános iskola igazgatójával és tanárával, a könyvtár vezetőjével, a közfoglalkoztatottak, kisebbségi szervezetek képviselőivel, továbbá idős falusiakkal.) Az interjúzás módszere azonban sajnos homályban marad. Az elkészült interjúk minőségének, a felvétel módjának, hitelességének a bemutatása hiányzik. A kötet leg hosszabb tanulmánya az interjúkkal bőségesen illusztrálja az idősgondozás szerveződését, az aktorok helyét és szerepét és a gondozás világának rétegeit. Itt is előkerül az önmegvalósítás, a cselekvőség lehetőségeinek és korlátainak a vizsgálata.

Nagyon szép és gondos módszertannal készült *outlier* tanulmány Németh Krisztináé, amely a szülő munkavállalásával külföldre került, illetve otthon maradt gyerekek történetét vizsgálja két-két esettanulmánnyal, gyermekrajzok és tanulói interjúk alapján (*Kiköltöző és otthon maradó gyerekek. A transznacionális migráció gyerekperspektívából*). Izgal-

mas tanulmányának kérdése és módszere is kilóg a kötet fősodrából, talán ha a felnőttek által megértett gyerekperspektívát is vizsgálná, az segítené a felnőttek elvándorlásának megértését.

Végül Váradi Mónika Mária a transznacionális családok típusát vizsgálva négy családtörténetet mesél el – főleg az otthonmaradt szülőkkel készült interjúk alapján (*Családtörtédek*). A kevéssé kiértelt tanulmány az eredeti céltől, a szegény településeken élő szegények elvándorlásának vizsgálatától elszakadva a helyi elithez tartozó családokat mutat be, nem nagyon reflektálva a vélhetően nagyon eltérő gondokra, amelyeket a többi tanulmányban vizsgált szegény csoport elvándorlása, illetve a transznacionális családok kettészakadtsága okoz.

A szociológiai, antropológiai esettanulmányokból sehogyan sem áll össze szintetizálható kutatási eredmény, konklúzió, a kötetben sincs összegző fejezet. A tanulmányok empirikus gazdagsága mozaikszerűen villantja fel a folyamatokat megértő, kvalitatív vizsgálatok lehetőségeit. Ez az első lépések egyike, és mindenképpen része az alakuló tudásnak. Hiányzik azonban a kutatás szigorú rendezőelve, kifejtett elméleti háttére. A kötetet szerkesztő Váradi Mónika Mária bevezetőjétől (*Elméleti kaleidoszkóp – a migrációs tapasztalatok értelmezési lehetőségei*) ezt várhatnánk, amit ő azonban nem tekint feladatának, sőt hangsúlyozza is, hogy „tanulmánya közvetlenül nem jelöli ki a tanulmányok elméleti kereteit” (10. old.), pedig egy bevezető elméleti fejezettől mi mást várhatnánk. Váradi, ha a kaleidoszkóp tarkabarka színgazdaságát, az elméletek sokféleségét nem gyűjti is egybe, szerteágazó áttekintésében kitér a migrációs irodalom szinte minden irányára a migrációt ösztönző globális egyenlőtlenségektől a migráció nyomán bekövetkező társadalmi és gazdasági fejlődés szemléletének taglalásáig. Nem fókuszál a kötet célcsoportja, a hátrányos helyzetű régiókban élők, a szegények és romák migrációjának a sajátosságaira és különösségeire, még azt sem teszi meg, hogy viszonyítsa helyzetüket más csoportok

külföldi munkavállalásának mintáza-taihoz. A migráció folyamatát a nemzetközi szakirodalomban szokásos módon a globális egyenlőtlenségek rendszerével írja le, s ez a szemlélet a tanulmányok mindegyikében felbukkan. Nem különbözteti meg a globális egyenlőtlenségek által indukált migrációt az EU-országok között az Európai Unió bővülésével kialakult mobilitástól. Lengyel szerzők mutatnak rá, hogy az Európai Unió belüli mozgást vizsgálva fontos elgondolkodni azon, „hogyan lehet a migráció hatását vizsgáló irodalmat a kelet-közép-európai közepes és magas jövedelmű országokra alkalmazni, olyan országokra, amelynek polgárai a »globális kisebbséghez« tartoznak” (A. White – I. Grabowska – P. Kaczmarczyk – K. Slany: *The Impact of Migration on Poland. EU Mobility and Social Change*. UCL Press, London, 2018.; www.ucl.ac.uk/ucl-press, 44. old.). Váradi azonban nem tesz ilyen különbséget a legszegényebbek és az EU-bővülés lehetőségeivel élő kevésbé szegények között, ami nem segíti az analitikus leírást. Pedig talán éppen ezen a ponton lehetne kifejtetni az esettanulmányokból megismert történetekből általánosítható következtetéseket arról, hogy a legszegényebbek a többiekől eltérő migrációs rezsimben keresnek külföldi munkát.

Néhány lényeges tétel mégis kirajzolódik a kötet egyes tanulmányaiban az esettörténeteken is átívelő elméleti háttérként:

1. A transznacionalitás, a vándorlás leírásának az értelmezése Thomas Faist nyomán, ahol a „transznacionális tereket sűrű és folyamatos, határokat átszelő tranzakciók jellemzik, mert függetlenül attól, hogy az érintettek végül hol telepsznek le, fenntarthatnak transznacionális kapcsolatokat, amelyek hatással vannak mindenkori országaikra” (15. old., a hivatkozás forrása: Thomas Faist: *Migrants as Transnational Development Agents: An Inquiry into the Newest Round of the Migration–Development Nexus. Population, Space and Place*, 14 [2008], 21–42. old.);

2. a társadalmi remittenciák hatása, azaz Levitt nyomán „eszmék, viselkedések, identitások és társadalmi tőkék, amelyek a befogadó ország

felől a kibocsátó országbeli közösségekhez áramlanak” (33. old., eredetiben Peggy Levitt: Social remittances: migration driven local-level forms of cultural diffusion. *International Migration Review*, 32 [1998], 927. old.), s végül

3. a cselekvőség (ágencia), a tudatos cselekvő egyén szerepe, amelyet a migráció kontextuálisan eltérő típusainak megragadására és értelmezésére De Haas középszintű elmélete nyomán a migrációs képesség (*migration capability*) és a migrációs törekvés (*migration aspiration*) kölcsönös egymásra hatásával írják le. Talán az utóbbi a leghangsúlyosabb, a bevezető szerint az ágencia a kötet tanulmányait összekötő közös módszertani nyelv: „A tanulmányokon átível az ágencia alapú megközelítés, vagyis mindannyian a cselekvő, ágenciával rendelkező embereket állítjuk a középpontba, és azt a kérdést vizsgáljuk, hogy a strukturális kényszerek kemény szorításában mit tehet, mire képes, mire juthat a migrációban, mobilitásban részt vevő, abban érintett egyes ember, család.” (10. old.) Zavaró és nehezen érthető a strukturális kényszerek vizsgálatát kiemelő szándék mellett, hogy miért nem érdekes az elemzés számára a lokalitás vizsgálata, amikor a migrációs döntést, a migráció hatását vizsgálják. Ez a kutatás expliciten megfogalmazott, bár úgy tűnik, a kutatás lehetőségeit visszafogó szándéka: „A tanulmányokban a helyi viszonyok [...] csak abban az esetben jelennek meg markánsabban, ha fontosak a migrációs pályák különbségeinek megértésében, illetve ha egy-egy migrációs minta meghatározónak mondható az érintett településen.” (10. old.) Nehezen értelmezhető, mikor nem meghatározók a helyi viszonyok, hiszen ennek kontextusában történnek a döntések, de az esetek többségében ez a szál mégis elmarad.

A kutatás három éve alatt a terepmunka és a fontos, érdekes esettanulmányok megírása mellett a szintézis kevésbé sikerült. Az előzetes eredmények részben megjelentek korábbi publikációkban, s most szép kiállítású kötetben materializálódtak. A szerkesztésben azonban nagyon

zavaró a befejezetlenség, a sok ismétlődés, a fejezetek számozásának hiánya, a formai összerendezetlenség, a hibák sora. Fájón hiányzik a kötet tanulmányainak rövid angol nyelvű összefoglalása is, amely segíthetné, hogy a kutatás kilépjen a zárt hazai diskurzusból. A kutatói türelmetlenség, a kutatási pályázatok finanszírozási rendszere által határok közé szorított könyvkiadási lehetőség, a kutatókra nehezedő publikációs teljesítménykényszer, vagy talán ezek együttese eredményezte, hogy egy ígéretes, jelen formájában is élvezetes könyv idő előtt jelent meg.

HÁRS ÁGNES

Times of Upheaval

FOUR MEDIEVALISTS IN TWENTIETH CENTURY CENTRAL EUROPE

CONVERSATIONS WITH JERZY KŁOCZOWSKI, JÁNOS M. BAK, FRANTIŠEK ŠMAHEL AND HERWIG WOLFRAM

Edited by Pavlina Rychterová, Gábor Klaniczay, Pawel Kras and Walter Pohl. Central European University Press, Bp. – New York, 2019., 396 old., \$40.00

Miután mindegyik interjú alanyát ismerem, vagy ismertem, nagy örömmel vállalkoztam ennek a kötetnek a bemutatására, amelyben volt diákjakkal vagy fiatalabb kollégáikkal folytatott beszélgetéseik kapcsán, négy nagyszerű történész életével és munkásságával ismerkedik meg az olvasó.

A cím minden korra alkalmazható, hiszen az emberiség szinte minden korban viharos időket él át, itt azonban a mi korunkat idézik fel az interjúk, amelyek színtere egy meghatározott tér, Közép-Európa négy országa, Lengyelország, a volt Csehszlovákia, Ausztria és Magyarország, és a történelem egy rövid szakaszát tárgyalják, ugyanis a négy tudós 1924 és 1934 között született.

Nagyon régen egyik tanítványom a UCLA-n azt kérdezte, hogyha választhattam volna, melyik korban szerettem volna élni. Mint kicsoda? – kérdeztem vissza. Ebből a kötetből

kiderül, még egy közös foglalkozás, a középkori történelem tanulmányozása sem biztosított hasonló élethelyzetet (a *Sitz im Leben* laza fordítása).

A lengyel Jerzy Kłoczowski professzor a náci megszállók elleni harc egyik hőse. Húszéves korában vesztette el a jobb kezét. 1924-ben született, és olyan családban nőtt fel, amelynek tradíciói mélyen gyökereztek a lengyel nemzeti hagyományban és a római katolikus egyházban. Amikor a háború utáni kormányzat beleszólt a személyes és szakmai szabadságába, Kłoczowski belefogott a lengyel rendházak tanulmányozásába. Első munkája a lengyel domonkosokról szóló könyve volt. Ennek, valamint *A kolostorokból a közösségbe* című művének révén kapcsolatba került a vezető francia középkorászokkal. Kutatómunkáját az *Annales*-kör segítette tovább olyan anyagokkal, amelyeket Lengyelországban nem érhetett el, valamint meghívásokkal és írásainak francia fordításával, amelyek így tágabb olvasóközönséget szereztek számára (a lengyel kutatóknak egyébként is több lehetőségük volt Nyugatra utazni, mint a többi úgynevezett szocialista ország tudósainak). A Lublini Katolikus Egyetem nyugalmas kikötőt teremtett számára, az elkövetkező évtizedekben tehát így jelenhettek meg a lengyel kereszténység történetének legfontosabb kötetei, melyekkel Kłoczowski hazája kultúrtörténetét az európai civilizációhoz csatolta.

Kłoczowski mélyen hitt Lengyelország világban betöltött szerepében, és talán koránál fogva is nagy tisztelettel beszélt olyan politikusokról, mint például Piłsudski, hangsúlyozva fiatal kortársaitól merőben eltérő véleményét. Igazi régi vágású úr volt, aki nehezen tegeződött, és kezet csókolt a kollégáinak. Mindig arra törekedett, hogy személyes véleményét elhatárolja tudományos munkásságától, és a kutatásaiban és diákjaival mindig a tágabb területek megismerését, befogadását hangsúlyozta. Az interjút egyik tanítványa, Pawel Kras, a CEU alumnusa készítette, akinek annak idején ő tanácsolta, hogy tanulmányait külföldön végezze. Kras interjúja nemcsak egy termékeny tudóst, hanem egyben egy

morálisan elkötelezett, emberi tisztességében megingathatatlan férfit mutat be az olvasónak.

A tíz évvel fiatalabb cseh történész, František Šmahel gyerekként hitt a szocializmus álmában. Túlélte a náci megszállást, és bízott benne, hogy Beneš visszatérteivel jobb életre nyílik lehetőség. Régi egalitárius családjában a kényszerű kollektivizálás után is reménykedtek egy jobb rendszer kialakulásában. Miután azonban a nagybátyját – aki nem jelentette fel Nyugatra szökni készülő katonatársát – elítélték, úgy tűnt, Šmahel búcsút mondhat az annyira áhított tudományos jövőnek. A Károly Egyetem helyett egy éven át bányában dolgozott, mielőtt, sok nehézség után, felvételt nyert a történelem szakra. Kłoczowskihoz hasonlóan az ő számára is egy párizsi út nyitotta meg a nyugati kutatásokhoz és kutatókhoz vezető kapcsolódás lehetőségét 1956-ban. Mindig hálával említette František Graust, a marxista történészt is, akitől, ahogy mesélte, megtanulta, hogyan közeledjen a forrásanyaghoz.

Nem keserítette el, hogy nem tudta a külföldi könyvtárakat és archívumokat tanulmányozni: az olasz reneszánszsal szeretett volna foglalkozni, de nem lett belőle, ahogy mondta, vidéki középkorász, hanem egy élet munkájával ő lett Husz János, prágai Jeromos és a huszita mozgalom legkiválóbb ismerője, akinek nemzetközi hírnevét az *Annales* tagjai, közülük elsősorban Jacques Le Goff segítette megteremteni.

A prágai tavasz tragikus vége után Šmahel elvesztette egyetemi állását, és éveken át villamost vezetett Prága utcáin. Nem volt egyedül; számos kollégája csak ablakmosóként vagy pedellusként dolgozhatott. Ő azonban nem hagyta abba a kutatást. Munka után írt, és amit írt, kis körben felolvasta barátainak. Tudományos kérdésekről vitáztak, bármennyire fáradtak és pesszimisták voltak is. A bársnyagos forradalomig így eltöltött idő nemcsak Šmahel életéből vett el fontos éveket. A következő generáció legalább annyit veszített, amikor a tanárukat elhallgattatták. Ennek ellenére *Tabor története* vagy *A huszita forradalom* négy kötete biztosítja Šmahel helyét a cseh tör-

ténészek legjobbjai között. Pavlína Rychterova interjúja a tudós élete és munkássága mellett fényt derít Csehszlovákia szocialista mindennapjaira, ideológiájára és intézményeire is.

Šmahel megpróbáltatásaihoz képest Herwig Wolfram karrierje – ahogy azt Walter Pohlnek, őt kérdező tanítványának, barátjának és utódjának többször hangsúlyozza – könnyű ütközet volt, mert sem személyi biztonságát, sem szakmai karrierjét nem veszélyeztette semmi. Kohl híres szövegének a „későn születés kegyelméről” sokféle olvasata van, és a tőle megszokott szerénységgel Herwig Wolfram nem annyira a saját kiváló képességeinek, mint a jó szerencsének köszöni egyenesen ívelő karrierjét.

Gyakran hivatkozik a Kaliforniában, a UCLA-n vendégprofesszorként eltöltött egy évre, amely – szerinte – egész életére felszabadító hatással volt, de ez sem egészen igaz, hiszen már diákként, nyaranta körbeutazva Európát a barátaival, korán kiszabadult Ausztria gyakran kisstílű köldöknézéséből. Talán ez az egyik oka, hogy sosem fogadta el Ausztriának azt az önképét, amelyen a náciizmus első áldozataként mutatja magát a világnak. Ezért utasította el az antiszemitizmus minden megnyilvánulását és az egyetemén gyakorta megjelenő Magna Germania ideológiáját.

Az 1968–69-es, Amerikában töltött évről epifániaként beszél, de Walter Pohl emlékszik rá, hogy Wolfram már sokkal előbb másképp, közvetlenebbül beszélt a tanítványaival, mint a többi, begyepesedett tanár. Ezt a különbséget férjével, Henrik Birnbaummal azonnal megérezték, amikor Kaliforniába érkezett, és ahogy az interjúban mondja, nemcsak barátokká, szinte egy családdá váltunk. A damaszkuszi utat azonban nem a velünk kiépült kapcsolat, hanem Gerhard Ladner közeli barátsága jelentette.

Ladner a hazájából menekülni kényszerült, zsidó származású, mélyen hívő katolikus, a pápaság nagy hírű osztrák kutatója volt, aki Wolframot meghívta a UCLA-re. Wolfram Ladnert saját apja és „doktor-apja”, Fichtenau professzor mel-

lett harmadik atyjának választotta, az életrajzát is megírta. (Hagiográfia, de lehetett is, mert Gerhard Ladner az egyetlen polgári szent volt, akit valaha ismertünk. Egyszer nálunk, vacsora közben, zavartan felemelte a kezét, amely vérzett, és nehezen hittük el, hogy nem a stigmák jeleit látjuk, hanem Max-Emil nevű tascónk támadta meg alattomosan az asztal alatt.) Wolfram Amerikában találkozott az akkor még diák Patrick Gearyvel. Barátságukról így ír: „Az egyike legfőbb kincseimnek, amit Amerikából visszahoztam magammal.”

Ebben a megérdemelten fényes karrierben, amelyben dékán, majd később az Oszták Történettudományi Intézet igazgatója lett, Wolfram ma is következetesen harcol a provincializmus, a sovinizmus és a történelem relativizálása ellen. Arra törekszik, hogy a korai európai népek történetét felszabadítsa a nacionalizmus és a sovinizmus narratívája alól. Ez az, amit az általa fémjelzett „Bécsi Iskola” jelent, már ezt a gondolkodást tükrözi egyik korai munkája, *A gótok*, amelyet több nyelvre lefordítottak, és a magnum opus, *A Római Birodalom és a germánok*.

Wolfram visszatért az osztrák múltához is. A 15 kötetes *Osztrák történelem* a háború utáni történetírás egyik kiemelkedő projektje, egyben Herwig Wolfram történelemszemléletének fontos eredménye. Itt jegyzem meg, hogy beszélgetőtársa, Walter Pohl ugyanebben a szellemben írta meg nagyszerű művét az avarokról.

Utolsónak hagytam a beszámolót a most 90 éves, örökifjú Bak János és a jóval fiatalabb, de ugyancsak kiváló kollégája és barátja, Klaniczay Gábor beszélgetéséről.

Bak János sok évtizedet és két földrészt átívelő karrierje szintén paradigmátikus a generációjára nézve, mert évekig osztozott azok sorsában, akiket megfosztottak a szabadságuktól, majd azok közé tartozott, akik e szabadság igénye miatt mindent hátrahagyva elindultak, hogy új életet kezdjenek (és ezt többször is megtette).

Egyszer atyai barátom, Paul Oskar Kristeller azt mondta, hogy szükség

esetén hat szóra tudná redukálni a humanizmus lényegét: „The travelling of books and people.” Azt hiszem, ezzel leírtam Bak János életét is.

Budapesten született, asszimilált zsidó polgári családból, amely közeli kapcsolatban állt a főváros szabadelvű értelmiségével. Gyermekkorához tartozott természetesen a nevelőnő, a jó iskolák, a cserkészek, a nyaralás az Adrián és mindaz, amit a felső középosztály a maga előjogának vélt. A magyar zsidók sosem hitték, hogy rövidesen osztozniuk kell közép-európai hittestvéreik sorsában.

1944 közepére a nácioknak és magyar kollaboránsaiknak sikerült a vidéki zsidóságot a különböző lengyel és német megsemmisítő táborokba deportálni. Budapesten János a megengedett órákban sárga csillaggal járt az utcán, és a családnak el kellett döntenie, hogy az egyre súlyosabb megszorító rendelkezések szerint élnek, vagy megpróbálnak hamis „árja” iratokat szerezni, vagy pedig bujkálnak. Mind a három variációt kipróbálták, és szerencséjükre túléltek. 1945 január közepén a szovjet hadsereg felszabadította a bűvöhe-lyüket.

A következő években az országban befejeződött a kommunisták fokozatos hatalomátvétele. 1945 és 50 között azonban, talán az egyetemek hanyag adatkezelése miatt, János még bekerült, sőt a végzés után tanári, később adminisztrátori állást is kapott, amelyet az 1956-os forradalomig töltött be. Addigra már minden illúzióját elvesztette, és csatlakozott a forradalmat megelőző, majd a forradalom alatt aktív ifjúsági mozgalomhoz. A felkelés tragikus leverése után tudta, hogy el kell hagynia az országot, mielőtt letartóztatják. Mint később kiderült, számos barátját bebörtönözték.

Miután Nyugatra érkezett, Bak Jánosnak sikerült bekerülnie a Göttingeni Egyetemre, ahol, a híres medievalista, Percy Ernst Schramm professzor tanítványaként, 1960-ban doktorált. Valószínűleg nem lobogott benne a vágy, hogy azonnal középkorász legyen, mert 1959-ben, miközben disszertációját írta, a cserkészeknél szerzett Morse jel-

zőrendszer ismeretét újratanulva, elszegődött rádiósna a Hapag-Lloyd Társaság egyik hajójára, az *SS Desdemónára*. Mint egy valódi pikareszkben, hősünk utazás közben írt: a hajón töltött három hónapban, Hamburg és Chicago között disszertációjának egy-egy fejezetét a kikötőkből küldte Schrammnak (aki hamburgi lévén, úgy látszik, megértette a tenger hívó szavát).

János ezen az úton későbbi otthonát, Kanadát is megismerte. De mielőtt állásba került, egy kétéves ösztöndíjjal Oxfordban, majd a Deutsche Forschungsgemeinschaft szintén kétéves stipendiumának támogatásával átdolgozta disszertációját. Ez lett első könyve *Königtum und Stände in Ungarn im 14–16. Jahrhundert* címmel.

János sosem szakította meg kapcsolatát saját korának történelmével, például a brüsszeli Nagy Imre Intézet, sőt az első egyetemi állását Marburgban is a modern történelem szakon kapta. Ezt követte pár év a tengerentúlon: Newarkban és Delaware-ben. A vietnámi háború egyre véresebb alakulása miatt elhagyta az Egyesült Államokat, és elfogadott egy állásajánlatot a vancouveri Simon Fraser Egyetemen, amely azért volt különlegesen érdekes, mert a program a középkori történelmet interdiszciplináris keretbe helyezte.

Vancouveri munkássága idején továbbra is részt vett a magyar középkorral kapcsolatos kutatásban. Ezt a *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae* (1989–2013) ötkötetes fordítása bizonyítja, amelyben a munka oroszlanrésze Jánosé. Latintudása mindenkiét felülmúlja (mellesleg, ha éppen felbosszantják, hibátlan latinsággal tudja, hogy finom legyek, nemtetszését is kifejezni).

A nemzetközi és interdiszciplináris témákkal foglalkozó *Majestas* konferenciáknak is ő az ötletgazdája (egyen én is részt vettem Párizsban, amelyen a „rossz uralkodók” volt a téma). A konferenciák előadásai-
ból összeállított sorozatban először a remek *Coronations* jelent meg, amelyet még 11 kötet követett. Ez a projekt többször hozta Bak Jánost az USA-ba és Európába, amíg Klaniczay Gábor, aki a CEU-n létrehoz-

ta a Középkortudományi Tanszéket, rábeszélte, hogy végleg térjen vissza a már posztkommunista Magyarországra (ez a beszélgetés részben a mi kaliforniai nappalinkban folyt). Ezen a ponton angolul teszem hozzá: *And the rest is history*.

Remélem, ebben a rövid ismertetésben fel tudtam hívni a figyelmet arra, hogy olvasói sokkal többet találnak e könyvben, mint négy kiváló történész interjú formájában elmondott életrajzát. A kötet a XX. század közép-európai intellektuális életének megbízható története, és kötelező olvasmánnyá kellene válnia a korszerű kutató diákok számára...

MARIANNA D. BIRNBAUM

Veszprémy László: Történetírás és történetírók az Árpád-kori Magyarországon (XI–XIII. század közepe)

History Writing and Historians in Hungary during the Reign of the Arpad Dynasty (Eleventh – Mid-Thirteenth Century)

Rerum Fides II. Line Design, Bp., 2019. 464 old., 3900 Ft

A magyarországi krónika- és gesztairodalom kutatása lényegében egy és egynegyed évszázada áll a magyarországi medievisztika homlokterében. Az első nagy generációt a vonatkozó szövegleszarmazási kérdéseket tisztázó Domanovszky Sándor, Hóman Bálint és Madzsar Imre alkotta, a második emblematiszta képviselői a stíluskritikai vizsgálatairól híres ifj. Horváth János, Győry János, Győrfy György és Mezey László voltak, a harmadik nemzedék kimagasló képviselőinek az eszme- és jogtörténeti vonatkozásokat feltáró Gerics József és gyakori vitapartnere, Kristó Gyula tekinthetők, a negyedikbe pedig

Szovák Kornél és az itt recenziált művet közreadó Veszprémy László sorolandó. Persze vannak „generációközi” nagy krónikakutatók, mint az első és második nemzedék közé eső Mályusz Elemér, és nem szabad elfeledkeznünk a ma legfiatalabbakról, az orszláncörmeiket már jócskán mutogató Csákó Juditól és Bácsatyai Dánielről sem. Nem kevés szkepszis is kísérte a betonszilárdságú eredményeket nem hozó, de filiációs, forráshasználati és művelődéstörténeti kérdésekben azért egyre pontosabb „találati arányt” magáénak tudható krónikakutatást, de ezek a fanyalgó vélemények az idők végezetéig visszaverhetők lesznek annak hangsúlyozásával, hogy a XI–XII. századi magyar történet legfontosabb kútfője az okleveles anyag soványasága miatt mindig is a magyar krónikaszerkesztmény lesz, Anonymus rejtélyes gesztájának pedig oly sokrétű a tartalma, hogy egy percre sem engedi lankadni a kutatói érdeklődést.

Veszprémynek ez a munkája nem monográfia, hanem (a XIII. század végi Kézai Simonnal foglalkozó dolgozatát kivéve) szinte összes krónikatanulmányának egy adott koncepció szerint összeállított gyűjteménye, amelyet egy magyar és angol nyelven is közreadott, lényeglátón megfogalmazott összegzés követ. A kötetet bőséges mutatók (földrajzinév-, illetve személynévmutató) zárják.

Az összegzésből máris kirajzolódik a pályája zenitjén járó Veszprémy László hozzájárulása a magyar krónikakutatás hosszú évtizedek óta épülő építményéhez. Hangsúlyozza a korai magyar historiográfiát érő római és kánonjogi hatásokat, a hasonlóan jelentős befolyást, amelyet a gregoriánus reformmozgalom által keltett európai ideológiai küzdelmek, valamint a késő antik irodalmi műveltség (Trója-, Nagy Sándor-irodalom) gyakorolt a korai magyar történeti művekre. Először történeti feljegyzéseket tételez fel (erre még bővebben visszatérek), a XIV. századi krónikakompozíció legkorábbi előzményének összeállítását Kálmán korára helyezi, Anonymus gesztájánál pedig a korábbiaknál tágabb keletkezési időintervallummal (1200–1220-as évek vége) számol. Foglalkozik az

annalsztika egyetlen magyarországi képviselőjével is, a pozsonyi évkönyvekkel, amelyeket részint történeti feljegyzésnek tekint, részint pedig – Kristó Gyulát követve – a fehértvári prépostsághoz kapcsol. Lényeges megállapítása, hogy a korai, XI. századi magyar krónikapasszusok – ha a mélyükre nézünk, illetve tekintetbe vesszük a bajor altaichi évkönyvek régés-régen bizonyított kiaknázását – valójában németbarát megfogalmazásokat foglalnak magukba, egészen Salamon király nem sok öröme okot adó történetéig. A korábbi kutatás által a XI–XII. századra keltezett, általa az igazán regényes munkának tekintett *Gesta Ladislai regis*t viszont határozottan a XII. századra datálja. Éppen a Szent Lászlóval kapcsolatos krónikaszakaszok kérdésében ért egyet azokkal a többiek (Kristó Gyula, Szovák Kornél, Csákó Judit és e sorok írója) által is képviselt, de más-más érvelést tartalmazó és más-más terjedelmet feltételező nézetekkel, hogy a krónika szövegéhez mind III. Béla, mind II. András korában hozzányúlhattak.

Munkájában Veszprémy László nem csak a hazai irodalmi tradíciókkal foglalkozik. Tárgyalja a magyar államalapítás korának Merseburgi Thietmar mellett legfontosabb, a XX. század folyamán hitelességében sokat támadott kútfőjét, Adémar de Chabannes francia történetíró magyar vonatkozású fejezeteit, és lényegében elfogadja hitelességüket. A nemzetközi kutatást is érintő fontos megállapítása, hogy ez az állásfoglalás – ha helytálló – kihat a vonatkozó Adémar-fejezet többi elbeszélésének hitelességére is (itt Nagy Károly aacheni sírjának III. Ottó általi meglátogatására kell elsősorban gondolnunk). Jóval kétkedőbb viszont a scheyerni bencés apátságban fennmaradt Szent István–Gizella-hagyomány autenticitásával kapcsolatban. Összegzőn megállapítja, hogy a korabeli magyar történetírás (és az azzal sok szálon összefüggő legendairódalom) nem volt periférikus helyzetű, megfelel az Európa keleti határrégiójából ismert irodalmi teljesítményeknek, és azoknál – főleg ha figyelembe vesszük a lengyelnél és a csehnél jóval gazda-

gabb okleveles anyagot – semmiképp sem kevesebbre becsülendő.

Mivel koncepciózusan összefűzött tanulmányokról van szó, a következőkben egyes részproblémákkal foglalkozom. Kezdjük az ún. történeti feljegyzések fogalmával, amelyről először 2004-ben írt a *Századok* folyóirat hasábjain. Ezekről a történeti feljegyzésekről a szerző hol tagadja, hogy évkönyvszerű bejegyzések volnának (29., 329. old.), hol pedig a *Pozsonyi Évkönyv* bejegyzéseit is ilyennek tekinti (79. old.). Igencsak megfontolandónak tartom azt a megállapítást, hogy ez a krónika (gesta) megszerkesztése előtti fázist képviselte a magyar historiográfiában. (A *Pozsonyi Évkönyv* soványka híreiből nem bővíthetett a ma ismert krónikaszöveg, és számos híre – például a XI. századi pécsi püspökök adatai vagy Szent Gellért hivatalba kerülése – meg sem jelenik a bővebb szövegekben!) 2009-ben egy előadásomban (In: Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely [szerk.]: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*. PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs, 2010.), majd 2018-ban, a XII. század forrásait magyar fordításban hozó szegedi chrestomathia-ban fejtettem ki azt a véleményem, hogy ilyen feljegyzésnek tekinthetjük az *Acephalus-kódex*ben (*Scriptores rerum Hungaricarum*. Ed. E. Szentpétery. I–II. Budapestini 1937–1938. I. 434–435. old.) fennmaradt híres II. István-kori töredéket is, amelyet később a bővebb krónikaszöveg is szétőrdelve hasznosított (ezt tipográfiailag jelöltem is a fordításkötetben). Tehát – remélem, nem tűnik szerénytelenségnek – Veszprémy László elképzelése mögé egy konkrét példát is állítottam. Mindazonáltal várom (a remélhetőleg még kutatói pályám során bekövetkező) kritikai értékelést, amely elveti vagy éppen megerősíti elképzelésemet. Egyébként nem tartom igazán hihetőnek a pozsonyi annales székesfehérvári eredetének hipotézisét, pedig először mesterem, Kristó Gyula fogalmazta meg. Ha valaki elolvassa az évkönyv XI. századi passzusait, akkor egyértelműen Szent Benedek-rendi és dél-dunántúli érdeklődésű szerzőre, klerikusra gondolhat. Nem is értem

igazán, hogy Pécs miért nem került még eddig a kutatás látókörébe.

Ha jól értem Veszprémy László álláspontjának változását, akkor egyet nem értésemet kell kifejeznem a nagyobbik Szent István-legenda és a krónika kapcsolatáról kifejtettekről a XI. századi német támadások leírásával kapcsolatban. Gerics József éppen hatvan éve megfogalmazott elképzelése szerint a legenda szövege 1030-nál, II. Konrád császár hadjáratánál már használta a krónika 1051-re vonatkozó elbeszélését III. Henrik támadásáról. Magam 2009. évi előadásomban azt hangsúlyoztam, hogy a szituáció különbözik (a németek mindkét esetben elállnak a magyarok megtámadásától, mindkettőt követküldés előzi meg, de a szókincs és a helyzet megoldása is különböző, hiszen a visszavonulást a szentéletrajz csodának tulajdonítja, a krónika pedig cselnék), és csupán csak egyetlenegy hasonló frázis van a két szöveg között (legenda: *nunciū ... ceu missus ab imperatore*, krónika: *hospes ... simulans se a ceasare missum*). A kérdés az „ösgeszta” datálásában alapvetően fontos, hiszen ha az 1080–1100 körül keletkezett István-legenda már felhasználta a ma ismert krónikaszöveget, akkor az első krónikaszerkesztésnek ennél korábban kellett megszületnie.

2014-ben még Veszprémy is úgy látta, hogy a fiktív levéllel/megtévesztéssel végrehajtott hadicselre több példa is akad, a *missus* kifejezést meghaladó filológiai kapcsolat sincsen, és végső soron a krónikás is ismerhette a legendát, erre lásd a *Deo sic volente* utalást (*Arcana tabularii. Solymosi László-émlékkönyv*. Szerk. Bárány Attila et al. Bp.–Debrecen, 2014. 813–814. old.). Jelen monográfiájában (és *Hadtörténelmi Közlemények*, 2017. 703–704. old.) már bizonytalanabban fogalmaz: „A legenda szerzője kétséghasonhatatlanul ismerte a krónika 1051-re datált levélcselét, amit tényyszerűségében és szóhasználatában is átemelt a legenda szövegébe. Mindezt azonban – véleményünk szerint – az 1030-as győzelem körül kialakult és ismert német hagyomány ismeretében, melynek legkorábbi lejegyzése a *Kaiserchronik*ban olvasható.” (133. old.) A császárrkrónika

XII. század közepi, viszont a nagyobbik Szent István-legenda 1095–1096 tájánál később nem keletkezhetett (az 1097 után írt Hartvik-legenda már használja!). Végső soron lehet, hogy én értem (nem szándékosan) félre a szerzőt, és a hagyomány – és nem a krónikaszöveg – ismeretét tulajdonítja a nagyobbik István-életrajzot megalkotó bencés szerzetesnek, vagy pedig megváltoztatta álláspontját, amivel már nem tudok egyetérteni.

Nagyon fontosak Veszprémy László Anonymus-kutatásai, amit már az a tény is jelez, hogy oroszlánrészt vállalt a regényes geszta utolsó két (latin–német, valamint latin–angol) kiadásában (1991, illetve 2016) is. Nézzünk itt is néhány érdekes, a szerző munkamódszerét, kutatói attitűdjét is bemutató részletkérdést.

Az elsőről közel három évtizede írt először, 1991-ben (a *Hadtörténelmi Közleményekben*). Anonymus 55. fejezetében és a krónika 103. fejezetében is előkerül a *felix embola* szókapcsolat. Némi előzmény után ifj. Horváth János foglalkozott komolyabban e ritka, görög eredetű szóval, az *embolá*-val, és arra a következtetésre jutott, hogy a görögben még „háborús betörés, támadás” értelmű kifejezésnek a magyar Névtelen adott „hadsereg” jelentést, ami – más példák mellett – görög nyelvtudását is igazolná. Az 1988-ban megjelent, Mályusz Elemér és Kristó Gyula által jegyzett Thuróczy János-kommentár viszont a szó római jogi eredetét hangsúlyozva, a hadsereg jelentését vette számba, és úgy vélekedett: Anonymus és a krónikaszerkesztés vonatkozó helyei közös forrásából eredhetnek. Veszprémy László három évvel később már római jogi glosszátoroknál vette észre a „hadsereg” (*militum superhabundantem multitudinem*) jelentését, így a szóalkotást Horváth Jánossal szemben elvitatta a magyar gesztairótól. Kandidátusi disszertációjában Kapitánffy István bizantinológus szintén a római jogi eredetet valószínűsítette, vitatva, hogy Anonymus jelentésalkotásával állnánk szemben, és azt is hangsúlyozta, hogy az *embola* szó állandó kísérője a *felix* jelző (a kandidátusi disszertáció 2003-ban monográfiaként jelent meg). Tehát igazán nem panaszolhatjuk fel, hogy a magyar

közélatin filológia ne figyelne e kifejezésre.

Veszprémy 2017-ben a szegedi történész *Acták*ban visszatért a kérdésre, egy döntő megállapítással: a római jogi eredetű kifejezés előfordul a XII. század végén Alexander Neckam Párizsban működő angol gondolkodó *De naturis rerum* című munkájában. Annak a passzusnak, ahol a *felix embola* „szerencsés csapat” értelemben szerepel, van vergiliusi vonatkozása is, amely – alább látni fogjuk – érinti Anonymus műveltségét. Veszprémy – mint mindig – óvatosan fogalmaz, nem állítja határozottan P. mesterünk Neckam-ismeretét, de ezt a továbbiakban el sem vethetjük, hiszen a teljes Anonymus-kutatás számol a gesztaszerző franciaországi tanulmányaival. A kérdés már csak krónikabeli előfordulása: ez lehet független Anonymustól (a hozzá hasonló műveltségű XII. század végi, XIII. század eleji átszerkesztő is ismerhette a szókapcsolatot), Anonymus vehette onnan is, vagy épp Anonymus adta át valamelyik XIII. század végi krónikásnak (Ákos mester fogható gyanúba). Magam ez utóbbi lehetőséget tartom a legvalószínűtlenebbnek, de hangsúlyozandó: mindkét utóbbi esetben az átvéví – bizonyítanál különöni vagy jogi tanulmányai miatt – tisztában volt az *embola* „hadsereg” jelentésével. E fejtegetések kapcsán egyébként tetten érhetjük Veszprémy László talán legjelesebb kutatói tulajdonságát: egy-egy problémát sohasem tekint lezártnak, nem engedi el, figyeli a hazai és nemzetközi szakirodalmat, forráskiadványokat, és ha új következtetésre nyílik lehetőség, azt haladéktalanul levonja.

Kapitánffy és Veszprémy kutatásai egyébként egy Anonymusszal kapcsolatos másik probléma kapcsán is összetalálkoznak. Kapitánffy 1971-ben mutatott rá a névtelen gesztairó egy addig ismeretlen forrására, az *Excidium Troiae* című Trója-történetre, amely egy késő antik háttérű, leginkább Franciaországban ismert munka. Tehát itt érhetjük tetten az anonymusi, Vergiliusra vonatkozó műveltségelemet, amelyet egyébként a munka előszavában maga P. magister is szóba hoz. Veszprémy már említett 2017. évi szegedi tanulmányában

és jelen kötetében tovább vizsgálta a kérdést, és újabb párhuzamot, motívumegyezéseket, és azonos frazeológiát talált az *Excidium*-mal. Gondos filológusként azt is kimutatta, hogy az Anonymus által használt kéziratvariáns Pisai Guido szerkesztéséhez áll közel, ami 1100 után keletkezhetett. (Ez végleg kizárja azt az egyéb-ként is lehetetlen feltételezést, hogy a gesztairó Béla királya az 1060-as évek elején uralkodó I. Béla lehetett volna). Veszprémy még azt is figyelembe veszi, hogy az *Excidium* tömörített, iskolai használatra szánt variánsa, a *Destructio Troiae* is szóba kerülhet mint Anonymus forrása.

Jelentős Anonymus-kutatóként Veszprémy László is beleütközik műkedvelő történészek állításaiba. Elsőként a sokat publikáló Holler László azon megállapítását vitatta (Csákváry Orsolyával társszerzőségben), hogy a Fekete-tenger gesztabeli előfordulásai (1. és 44. caput) szövegromlás eredményei lennének, hiszen az elnevezés Európában jóval később jelent csak meg. Veszprémy és Csákváry kimutatta, hogy az elnevezés régi, bizánci háttérrel pedig már a XIII. század elején, többnyire skandináv forrásokban is előfordult, így felesleges a magyar geszta szövegét javítgatni (a polémiát először lásd a *Magyar Nyelv* 2008. és 2010. évfolyamaiban, a recenzeált kötetben pedig a 197–201. oldalakon).

Jóval kevesebb egyetértéssel figyeltem Veszprémy László lelkesedését Hölbling Tamás amatőr kutató munkássága iránt (*A honfoglalás forráskritikája*. I–II. Ad librum, Bp., 2010.). Hölbling természetesen elővette minden műkedvelő középkorász kedvenc forrását, a *Tarihi Üngürüş* című török krónikát, és annak Anonymus-használatát próbálta meg igazolni (II. köt. 215–232. old.). Ezt Veszprémy is igenli (233. old.). Magam ezt sem látom feltétlenül igaznak, de a professzor lelkes sorait sem Hölbling „rendkívül adat- és ötletgazdag” művéről (uo.). Csak a műkedvelő kutató két megdöbbentő állítására hívom fel a figyelmet: a magyar régmúltban a *sabartoi asphaloi* népe, amely egy (jóval) a honfoglalás előtti magyar néprész lehetett, Hölbling szerint a délorosz–délukrán

sztyeppén a XI. században megjelenő kunokkal lenne azonos, továbbá Anonymus I. Béla jegyzője lett volna. Mint láttuk, ezt utoljára éppen Veszprémynak az *Excidium Troiaera* vonatkozó vizsgálatai zárták ki teljes mértékben. Anonymusszal szólva Hölbling vonatkozásában: *Quid plura?*

Veszprémy Lászlónak a hun–magyar rokonságra vonatkozó elgondolásai „középutasnak” minősíthetők. Mint ismeretes, a két nép azonosságának a szaktudományban is voltak odaadó szószólói (mint például Hóman Bálint), illetve heves tagadói (itt Kristó Gyulát említem, aki pályája záró szakaszában az általa csatlakozott katonai segédnépi eredetűnek tartott székelyeknél engedett meg csupán korai Attila-hagyományt). Manapság döntően a német medievisztika képviselői (Johannes Fried) tagadják a hun–magyar tradíció ősi voltát. Veszprémy László szerint már 1200 előtt volt magyar hun/Attila-hagyomány (lásd Attila szerepeltetését Anonymusnál), de azt is hangsúlyozza: hogy mindennek a honfoglalás előtti korról való folyamatossága kétséges és meg is kérdőjelezhető.

Talán minden szakmabeliben felmerül a kérdés, hogy ennyi előtanulmány és ily mértékű erudíció birtokában Veszprémy László miért nem monográfiát tett le asztalra, miért „csak” egy megkomponált és a bőséges összegzéssel jócskán összeabroncszott tanulmánykötetet. Ez kutatói alkat kérdése is, valószínűleg úgy vélte, a részletes bizonyító apparátust és érvelést tartalmazó tanulmányok egybeterelése és egy helyen való feltehetően használata többet használ a mai magyar krónikakutatásnak, mint ha Kristó Gyula 1994-ben és 2002-ben írt összegző monográfiáit egy másik-kal váltja fel. Bármiképpen legyen is, Veszprémy László munkája a korai magyar historiográfiát érintő kutatások új klasszikus alkotása.

Pál Ács: Reformations in Hungary in the Age of the Ottoman Conquest

Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2019. 333 old. 74.99 €

Magyarország kora újkori történetéről és kultúrájáról idegen nyelven megjelenő színvonalas könyvekkel szerencsére egyre gyakrabban találkozhatunk, különösen a vallások, az identitások és az oszmán hódoltság kérdésköreiben. Összességükben azonban még mindig ritkaságszámba mennek ezek a kiadványok. Ács Pál válogatott tanulmányai a RefoRC (Reformation Research Consortium) sorozatában jelentek meg, ugyanott, ahol egy másik magyar jeles kora újkori kutató, Péter Katalin tanulmánykötete fél évvel korábban napvilágot látott. Az angol nyelvű *A reformációk Magyarországon az oszmán hódoltság korában* c. tanulmánykötet elsősorban olyan írásokat gyűjt egybe, amelyek igyekeznek a nemzetközi történeti irodalom kurrens kutatásaihoz csatlakozni. Ugyan a tanulmányoknak körülbelül a fele különböző kiadványokban az elmúlt években már megjelent angolul, a kötet számára a szerző ezeket is, akárcsak az újonnan lefordított cikkeket, felfrissítette és helyenként átdolgozta.

A könyv elsősorban a XVI. század iránt érdeklődő történészekhez szól, ami némileg meglepő, hiszen szerzőjük irodalomtörténész, bár egyike azoknak az irodalomtörténészeknek, akiket a történészek is magukénak ismernek el; nem véletlen, hogy Ács Pál manapság az Eötvös Loránd Tudományegyetemen történelem szakos hallgatókat oktat. Érdemes azonban pontosítani. A „hagyományos”, politikai és intézményi struktúrák iránt érdeklődő, elsősorban nemzeti keretekben gondolkodó (manapság szerencsére már egyre inkább kisebbségben lévő) történészek helyett az elsődleges célközönséget olyan szak-

emberek jelentik, akik Ácshoz hasonlóan szívesen mozognak a nyelv-, vallás-, eszme- és kultúrtörténet határmezsgyéin.

Ács Pál leginkább az esszék, a tanulmányok világában érzi magát otthon. Megjelent tanulmányainak a száma jóval 200 felett jár, és könyveinek is jó része korábbi tanulmányait köti csokorba, és adja gyűjteményes formában közre. Ács már csak azért is az esszé embere, mert érdeklődési köre kimagaslóan tág, mondhatjuk, végtelenül kíváncsi. Az antikvitás történelméhez és régiségeihez vonzódó kora újkori antikváriusokhoz hasonlóan, ő is szívesen indul el a múltba vezető legkülönbözőbb nyomvonalakon, rég elfeledett történetek, jelenségek, emberek és szövegek nyomában. Ezért is lenne nehéz a kötetben megjelent 18 tanulmányt egyetlen narratívába foglalni. Talán ide köthető az is, amiről Ács a bevezetőben beszél, hogy mennyire nehéz a „valóság” megragadása a maga összetettségében, különösen a történelmi valóságé. Úgy gondolom, nehéz lenne ezt vitatni, különösen, mert a köznapi „valóság” mindig konstruált valóság, melyet leginkább a róla folytatott diskurzusok konstruálnak. Véleményem szerint a történelmi eszmefuttatásaink célja legfeljebb az egykori valóság(ok) egy-egy szeletének (jobb esetben szeleteinek) a közelítő megragadása lehet. Ez mindenképpen interpretációs és egyben retorikai tevékenység, akár csak a jelen valóságának a megragadása és ábrázolása, csupán a rendelkezésre álló források tekintetében vannak nagyságrendbeli különbségek. Azt, hogy mit mondunk el a múlt-ról, kevésbé azon múlik, hogy mit tekintettek a múltban írásbeli rögzítésre méltónak vagy fontosnak, és a leírt szövegeknek mekkora hányada maradt fenn, mint magukon a kérdéseinken, amelyeket felteszünk. Ha a 18 tanulmánynak nincs is egyetlen közös témája, könnyedén csoportosíthatók bizonyos kérdések köré. Amennyire én látom, a szerzőt elsősorban mindenekelőtt az érdekelte, hogy a kora újkori kortársak (pontosítsunk: elsősorban a magyar anyanyelvű írástudó férfiak) miként reagáltak a kor legnagyobb kihívásaira: a reformáció(k)ra és az oszmán jelenlétre. Míg

a reformáció(k) Magyarország szellemi és vallási életét alapjaiban irták át, az oszmán jelenlét gyakran a kortársak jólétére, biztonságára, sőt egzisztenciájára is kihatott, és a másságról alkotott tapasztalatait is érdemben befolyásolta. E két kérdéskör, a reformáció(k) és az oszmán jelenlét, adják a könyv második és harmadik részének a fő témáját. Hozzájuk kapcsolódik az erasmusi humanizmus magyarországi hatásával foglalkozó első rész, valamint a XVII. század eleji katolikus megújódást tárgyaló negyedik rész.

Az *Erasmusi kihívások* címet viselő első rész két esettanulmányból és egy bevezetőből áll, amely Erasmus magyarországi hatását vizsgálja. E rész egyik legérdekesebb tanulsága, hogy a kizárólag latin nyelven író rotterdami tudós paradox módon a magyar nyelv megerősödéséhez is hozzájárult. Ács azonban nemcsak Erasmus írásainak, hanem tudósi személyének is kiemelkedő jelentőséget tulajdonít. Vagyis hangsúlyozza annak a független (gyakorlatilag a „piacból” élő) szabadúszó értelmiségi modellnek a fontosságát, amelyet Erasmus képviselt és fejlesztett tökélyre, különösen azoknak a magyarországi kortársaknak a körében, akik vágytak ugyan a spirituális megújódásra, de ambivalensen érezték a reformáció iránt. Ezekhez az emberekhez Erasmus Krisztus örökérvényű bölcsességét vitte közelebb, amely nem volt se katolikus, se lutheránus, hanem elvileg egyedül a Szentírás, azon belül pedig az Újtestamentumon alapult. Ha Erasmus követői azt akarták, hogy a krisztusi tanítás és az azt értelmező és emberközeli tévő erasmusi bölcsesség eljusson az iskolázott, de latinul nem értő lakossághoz és morálisan is hansson, akkor azt először át kellett ültetni a népnyelvre. Ez volt az első bibliafordítók célja, köztük Sylvester Jánosé, aki az Újtestamentum szövegét először magyarította, hangsúlyozva, hogy benne „maga Krisztus, az emberi nem megváltója [...] szól magyarul.”

Másik magyar bibliafordítónk, Komjáti Benedek Szent Pál leveleinek a lefordítására vállalkozott. Az 1533-ban kiadott műve az első magyarul megjelenő nyomtatott könyv. Amint azt a harmadik fejezet részle-

tesen bemutatja, Komjáti Erasmus fordítása és értelmezése alapján dolgozott. Több szempontból is figyelemre méltó ez az úttörő vállalkozás. Egyrészt a magyar nyelvű könyvkiadás első képviselőjeként Komjáti egészen új nyelvi problémákkal találta magát szemben, másrészt az ő könyve jelenti Magyarországon az első tudatosan megtett lépést egy új típusú, az írott nyelv által értelmezett közösség megteremtése felé. Komjáti esete azért is érdekes, mert rávilágít, hogy az ország művelt közösségének egy része miként reagált az oszmán térhódítás nyomán kialakuló katonai és politikai krízishelyzetre. Ács olvasatában Komjáti egyik legfontosabb válasza maga a könyv volt: a politikai krízisből kivezető utat a lelki és az ezzel járó kulturális megújódás jelentette. Ezen az úton Krisztus mutatta az irányt, amelyet legjobban Erasmus közvetítésével, Szent Pálról szóló tanításából lehetett megismerni. Volt Komjátinak azonban egy másik válasza is, amely művét a XVI. századi protestánsok tanításához köti és a „magyarok” (magyarországiak) szenvedéstörténetének narratívájába ágyazza. Ennek értelmében a magyarokat ért csapások által Isten az új választott népéhez akar szólni.

A korban gyakorinak számító magyar-zsidó párhuzam egy másik aspektusával foglalkozik az első rész második tanulmánya, amely a Szent Makkabeusokra vonatkozó, jellemzően katolikus hagiográfiai hagyománynak a protestáns recepcióját tárja fel. Bár e recepciótörténetre is meghatározó hatással volt Erasmus, a tanulmány tartalmaz részben már a könyv második részéhez tartozik.

A *Protestáns reformációk kulturális kontextusai* címet viselő második résznek is van egy bevezető fejezete, amelyben Ács a reneszánsz (reneszánszok) és a reformációk közös célkitűzése mellett érvel: mindkettő egy elvesztett aranykort akart visszahozni. De nemcsak a reneszánsz függött össze a reformációval, hanem a különböző felekezeti mozgalmak is szorosan összekapcsolódtak. Ács úgy látja, hogy a felekezetek kulturális elkülönülése igazából csak a XVII. században kezdődik; a különböző egyházak ekkorra mondanak le végleg a keresztény egység eredeti célkitűzéséről és

rendezkednek be a megosztottság új helyzetére.

A második rész összesen hét fejezetből kettőt szeretnék kiemelni. A hetedik fejezet Dévai Máttyás *De sanctorum dormitione*, „a szentek aluvásáról” szóló művét elemzi. Dévai a magyar nyelvű lutheranizmus egyik meghatározó figurája, művét 1531-ben írta, nem sokkal a Wittenbergi Egyetemről való hazatérte után. Ez az írása ugyan elveszett, de valamilyen szinten rekonstruálható egy hat évvel később keletkezett műve alapján, amelyben a problémát újratárgyalta. A tanulmány egyik célja, hogy a szentek aluvásának látszólag marginális kérdését visszahelyezze eredeti kontextusába, ami az ítéletnapról, pontosabban a léleknek (és a testnek) a halál utáni sorsáról folyó protestáns vita volt. Kényes problémának bizonyult ez, számos buktatóval. Könnyű volt ugyan a purgatórium tagadásával népszerűsége szert tenni, de a popok, a feltámadás és a lélek halandóságának/halhatatlanságának bonyolult kérdései ettől még nem oldódtak meg. Furcsa módon Dévait csak annyiban érdekelte a téma, amennyiben azt a szentek kultusza ellen lehetett fordítani: ha a szentek lelke a haláluk után elalszik, az élők sem fordulhatnak hozzájuk imájukkal. Dévai elképzelése szerint ez Szűz Máriára, Hungaria oltalmazójára is érvényes volt, ami meglehetősen radikális és hazafiatlan üzenetnek számított még a protestáns kortársak körében is. A szentek aluvásának Dévai-féle elméletével azonban az igazi baj az volt, hogy veszélyesen hasonlított az anabaptisták elképzeléseire. Dévai ezért kényszerült végül (említett hat évvel később írt írásában) nézetein finomítani, bár a célkeresztben továbbra is a szentkultuszt tartotta. Jellemző ez az irányultság a magyarországi korai reformációra. A szentkultusz tagadása akár a szentábrázolások elleni erőszakos támadásokban is megnyilatkozhatott. Erre hozza Ács példaként Szerémi György krónikáját. Mikor 1543-ban a szultán Székesfehérvárt ostromolta, „a lator polgárok, akik az Isten szentjeinek káromlói voltak, kivitték a templomból Pétert és Pált, akiket emlékezetül fából faragtak és megaranyoztak, s nyakukra egy kötelet kötöttek, felvitték a

város falára, egy kampón a falon kívül kilógatták, s mondták azoknak a szoboroknak: No, segítetek nekünk, latrok, s azután hiszünk nektek.”

A második rész egy másik izgalmas fejezetének címe: *Abrahámi hit egy magyar mezővárosban*. A tanulmány Skaricza Máté várostörténeti költeményét elemzi, amely a sokvallású és -nemzetiségű Ráckevről szólt. A költemény legérdekesebb aspektusa, hogy hangot ad annak a reménynek, hogy egy az ábrahámi primitív vallássosságra emlékeztető leegyszerűsített hitgyakorlat újra egyesíteni tudná a sokféleképp megosztott keresztényiséget.

A könyv harmadik része (*Az oszmán törökök változó képe*) a szerző legújabb és egyben egyik legsikeresebb kutatásaiból ad válogatást. Egyes tanulmányok már eddig is újabb kutatásokra inspirálták a hazai és nemzetközi történészeket. A szerző itt nemegyszer azokat a határterületeket vizsgálja, ahol a normát a vegyes és cseppfolyós identitások jelentették. Magyar kutatóként Ács Pál talán némileg kitüntetett helyzetből vizsgálhatja a keresztény Európa és az Oszmán Birodalom közötti érintkezés különböző megnyilvánulásait, de eredményeit mégsem ennek köszönheti, hanem annak a kutatási intuíciónak és kreativitásnak, amellyel a sokszor alig ismert vagy használt forrásokból összehalászott információk segítségével sikeres narratívákat képes felépíteni.

A tizenegyedik fejezet Alvisé Gritti történetét helyezi korábról nem ismert új kontextusokba. A velencei dózse törvénytelen fiaként Konstantinápolyban felnövő Gritti egy időben állítólag olyan politikai befolyásnak örvendett, hogy Szulejmán is szinte a hatása alá került. A tanulmány azt kutatja, hogy milyen nemzetközi és oszmán politikai dinamikáknak volt köszönhető Gritti gyors felemelkedése – hiszen egy időben Erdély legbefolyásosabb emberének számított –, illetve még gyorsabb bukása és meggyilkolása.

A következő három fejezet magyar kapcsolatokkal vagy gyökerekkel rendelkező renegátokkal (kereszténynek születő, de eredeti hitüket elhagyó oszmánokkal) foglalkozik. A

tizenkettedik fejezet főszereplője Ibrahim, a Budán született itáliai-horvát származású Dudith András humanista diplomata különös sógora. Mikor 1567-ben a katolikus püspökként Krakkóban diplomáciai szolgálatot teljesítő Dudith, dacolva az elkerülhetetlen botrányral, feleségül vesz egy lengyel nőt, szinte senki sem tudja, hogy a felesége mellett egy nagy hatalmú, tolmácsként (dragománként) és szintén diplomataként működő renegát sógort is a családjába fogad. Egy családon belül hirtelen két befolyásos politikus lesz: az egyik a Habsburg császárt, a másik az oszmán szultánt szolgálja. Ács nyomozásának köszönhetjük, hogy e különleges, titokban tartott kapcsolatra fény derült, még akkor is, ha a két férfi érintkezésének bizonyítékai hiányoznak, és a magam részéről azt sem látom igazolhatónak, hogy Ibrahim segítette volna Dudith családját anyagilag.

A tizenharmadik fejezet egy (bécsi zsidó származású) osztrák és egy magyar renegát dragomán, Mahmud Terdzsümán és Murád dragomán (született Somlyai Balázs) történetét és kapcsolatát kutatja. E két fiatal férfit minden jel szerint a mohácsi csatát követően fogták el. Mindketten áttértek az iszlámra, nagy műveltségre tettek szert, több nyelvet is elsajátítottak, és életük során több könyvet is írtak; többek között Murád egy muszlim katekizmust, Mahmud pedig egy Magyarországról szóló történeti művet (*Tarih-i Ungurus*), melynek megírásába elképzelhető, hogy Murád is besegített. Ács nem csak azt bizonyítja, hogy e két renegát ismer-te egymást, hanem hogy valószínűleg jóban is voltak. Murád, aki állítólag beszélt arabul, perzsául, törökül, latinul, magyarul és horvátul, történeti műveket is lefordított, rossz latinra ültetett például egy oszmán krónikát a humanista Johann Löwenklau megbízásából. Fény derül arra is, hogy a híres ariánus (antitrinitárius) Adam Neusernek Mahmud volt a szállásadója. Neuser Erdélyen keresztül Heidelbergből menekült, és végül Konstantinápolyban talált menedéket, ahol az iszlámra is áttért. Még érdekesebb, hogy Mahmud és Murád feltételezhetően a keresztényekkel folytatott

vallási disputákba is bekapcsolódott. Mahmud, aki a vallások közötti átjárhatóságra legalább annyira nyitott lehetett, mint vendége, Neuser, egy vita során a kálvinisták ellenében nyíltan a hódoltságbeli magyar szentháromság-tagadókat támogatta akkor, amikor a reformátusok kivégeztették az unitárius Alvinczi Györgyöt. Alvinczinak állítólag azért kellett meghalnia, mert mind a Bibliáról, mind a Koránról lekicsinylően beszélt.

A tizennegyedik fejezet az oszmán-keresztény kapcsolatokba egy másik izgalmas perspektívából enged bepillantást. E tanulmány főszereplője Şehsuvar bég, a hódoltságban harcoló oszmán hadtestek egyik legkegyetlenebb katonája. Mint magyarok ellen harcoló magyar renegát Şehsuvar mindent megtett annak érdekében, hogy a Porta bizalmára rászolgáljon, és elfeledtesse magyar származását, a ranglétrán azonban mégsem sikerült sokkal feljebb kapaszkodnia. Az ő története az újhítűek túlkompenzálásáról szól; kár, hogy ezt a történetet túlságosan is jól ismerjük.

Hasonlóképp izgalmas a tizenötödik fejezet is, amelynek ezúttal egy német humanista, a már említett Johann Löwenklau a főszereplője. Löwenklau eredetileg (mai meghatározással élve) grécistának és bizantológusnak indult, vagyis legfőképpen a bizánci görög nyelvű szövegelemlek lefordítása és kiadása érdekelte. Innen terjedt át a figyelme, jó kutatóként, az oszmánok történelmére. Személye újabb példa a vallási másként gondolkodás és az intellektuális nyitottság szoros összefüggésére. Ács tanulmánya Löwenklau oszmán kutatásait tárja fel és helyezi a Kelet iránt megélénkülő humanista érdeklődés, illetve az ezt megelőző, korábbi protestáns (keletre irányuló) missziós ambíciók kontextusába. A szerző amellett érvel, hogy Löwenklau keleti érdeklődését e két eltérő gyökerű és célú, de hasonló irányú intellektuális érdeklődés metszéspontjába állítva tudjuk a leginkább megérteni. Megjegyzem, ez a kijelentése számomra nem eléggé meggyőző. Úgy gondolom, ha volt is egykor Löwenklaunak valamilyen szintű érdeklődése a protestánsok keleti missziói iránt, ez túl távol esik, és nem függ össze későbbi oszmán kutatásaival.

A tizenhatodik fejezet Kakas István hasonlóan izgalmas keleti utazásait tárja fel. Hogyan került a korabeli Kolozsvár egyik leggazdagabb és egyben legműveltebb polgára I. Abbász perzsa sah udvarába 1602-ben mint II. Rudolf diplomáciai missziójának a vezetője? Honnan jött ez az egész küldetés? Ács kutatómunkája egészen meglepő eredményekkel szolgál. Mint kiderül, az oszmánok legnagyobb katonai ellenségeihez, a perzsákhoz indított küldetés ötlete nem az 1591 óta dúló tizenöt éves háború Habsburg stratégiától, mint azt várni lehetne, hanem vállalkozó szellemű angol kereskedőktől eredt, akik portugál és holland vetélytársaiknak a nyomába eredve új kereskedő utak és kontinenseken átívelő kapcsolathálókat kialakításával kísérleteztek.

A könyv negyedik, *A 17. század eleji katolikus reformmozgalmak* című, két fejezetből álló része, a korábbiakhoz képest kissé vázlatos maradt; úgy vélem, itt is szükség lett volna egy bevezető fejezetre. Ráadásul a tizenhetedik fejezet (*Az oszmánok meghódítója a csodakabinetben: Kuriozitás és hőskultusz, Esterházy Pál Egy csudálatos ének című versében*) számomra inkább a barokk szekuláris költészetről, mint a katolikus reformmozgalmakról szól. Ezt kompenzálja a jól sikerült utolsó fejezet Pázmány Péterről, amely a katolikus megújulás kutatása előtt véleményem szerint új távlatokat nyit meg. Ács meggyőzően mutat rá, hogy a Pázmány beszédeiben megmutatkozó történelemértelmezés érdemben ad feleletet a protestánsok (determinisztikus) világképére, és valós, időszzerű kérésekre nyújt új választ. Vagyis arról van szó, hogy amíg a katolikus megújulás (az „ellenreformáció”) sikerét általában a katolikus egyház politikai beágyazottságával és hatalmával szoktuk magyarázni, addig e tanulmány arra hívja fel a figyelmet, hogy a katolikus egyház képes volt olyan üzeneteket megfogalmazni, amelyek a kortársak élethelyzetére és problémáira reagáltak. Nem biztos, hogy a túléléséért küzdő és állandó fenyegetettségben élő országban a protestáns eleve elrendeltség dogmája a sorsán változtatni kívánó és az ország felszabadításában reménykedő, vagy

azért akár tenni is hajlandó embereket kellőképpen motiválta. (Más kérdés, hogy ezek az emberek azért nem voltak olyan túl sokan.)

Ács Pál itt egybegyűjtött angol nyelvű tanulmányai a Magyarországról szóló nemzetközi szakirodalom számára új hangot jelentenek. Az apró kritikai megjegyzéseim semmit sem vonnak le értékükből. Olyan friss, kérdésközpontú elemzésekkel találkozhatunk bennük, amelyek nemcsak a magyarországi, hanem az európai kora újkor jobb megismeréséhez is közelebb visznek. A könyv egy motivált, tehetséges és méltán elismert magyar kutató egyik nagy műve.

ALMÁSI GÁBOR

Nicolaus Olahus: Epistulae

PARS I. 1523–1533

Edidit, introduxit et commentariis instruxit Szilágyi Emőke Rita (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum XIX/1.), Reciti, Bp., 2018. (<http://reciti.hu/2019/4989>)

1523-ban a Magyar Királyság már az utolsó, turbulens éveiben járt II. Lajos uralkodásának, amelynek 1526. augusztus 29-én a mohácsi csata vetett véget. 1523 februárjában Oláh Miklós, a későbbi esztergomi érsek és királyi helytartó éppen az esztergomi kanonok és Szathmári György pécsi püspök titkára volt, amikor levelet írt a brassói kanonokoknak. Ez az első levél az összesen 435 darab misszilizist közlő kritikai kiadásban, amelyet Szilágyi Emőke Rita rendezett sajtó alá, s amely egyszersmind Oláh Miklós levelezése kritikai összkiadásának első kötete. Tíz évet ölel fel, az 1523 és 1533 közötti időszakot, ezt követi majd a következő évtized misszilizseit tartalmazó második kötet. Ez alatt az évtized alatt Oláh Miklós királyi titkárként megjárja II. Lajos udvarát, elindul Mohács felé, de egy üzenet visszahívja Budára, hogy a gyászos csatavesztést követően az özvegy királyné titkáráként kerüljön Brüsszelbe, és itt érje 1533. Oláh Miklós

éppen abban az időszakban futotta be pályáját, amikor a Magyar Királyság darabjaira hullott, és az ország három részre szakadásával a katolikus egyházszervezet is összeomlott.

A levelezés kiemelt szerepet játszott a humanisták kapcsolattartásában, a reneszánsz újra népszerűvé tette a levélírás művészetét. A XVI. században már számos kézikönyv is segítette a levelezőket az *ars epistolaria* elsajátításában. A magánlevelek ennek köszönhetően nem a nyilvánosságtól távol tartott szövegek voltak, hanem nagy műgonddal létrehozott, akár publikálásra is alkalmas alkotások. Azt is érdemes figyelembe venni, hogy a kiadásra szánt levélgyűjtemények – leveleskönyvek – értelmezési kerete a kiadás következtében megváltozott, a leveleskönyvek már az irodalom részévé váltak, és eszerint is olvasták őket. A nyomtatott kiadás magával hozta a tudatos szerkesztés lehetőségét, amellyel a kor híres tudós levelezői közül például Rotterdami Erasmus vagy Justus Lipsius élt is, így a levelezések a humanisták önképének fontos részévé váltak. Az episztolák számtalan apró-cseprő adatot tartalmaznak a korszakról, de legfontosabb funkciójuk az volt, hogy fenntartsák az ismerősökből, barátokból kialakított tudós közösséget, a res publica litterariát. A levelek jelentőségét nemcsak tartalmuk adja, hanem a megírás gesztusa, az, hogy a felek távolról társaloghattak egymással.

Az episztolák kritikai kiadásának elindulása mindenképp jelentős tudományos újdonság, ugyanis Oláh Miklós leveleinek eddigi definitívnek számító kiadása, Ipolyi Arnoldé, amely a *Monumenta Hungariae Historica* sorozat 25. köteteként jelent meg 1875-ben, nem a teljes levelezést dolgozta fel. Ipolyi ugyanis az Oláh és másolói által összeállított *Epistolae Familiares*t, vagyis a *Leveleskönyvet* adta ki, értelemszerűen XIX. századi textológiai elvek szerint. Az azóta eltelt több mint 140 évben többen publikáltak újabb, az Ipolyi-kiadásban nem szereplő leveleket Oláh Miklóstól, sőt kritikai kiadásban jelentek meg munkásságának más szegmensei: a *Carmina*, a *Hungaria* és az *Athila* is a Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum

(BSMRAe) első sorozatában látott napvilágot, és ezeknek a szövegeknek azóta további kiadásai is készültek.

Oláh Miklós leveleinek első kötete pedig a Reciti Kiadónál jelent meg, mely 2018-ban átvette a BSMRAe sorozatának kiadását az Argumentum Kiadótól. Fontos eredmény az is, hogy a levelezés online kiadása is készül, amely sok szempontból jelent előnyt a levelezés használatakor, s egyben bővíthetővé is teszi a most közzétett korpuszt.

Mielőtt rátérek a kötet jelentőségének kifejtésére, érdemes részletesebben szólni a *Leveleskönyvről*. Oláh három másolóval készítette el a gyűjteményt, amelyet aztán saját maga emendált, javított és szerkesztett. Ez a kézirat jó ideig lappangott, emiatt Pray György 1805-ben úgy publikálta Oláh Miklós leveleit *Epistolae procerum regni Hungariae* (Pars I., Bécs, 1805.) címmel, hogy nem tudott a *Leveleskönyv* létezéséről, vagyis tulajdonképpen egy részkiadást készített, noha kritikai igénnyel. Az egyébként leginkább művészettörténettel foglalkozó Ipolyi Arnold 1875-ben az Esterházy család kismartoni levéltárában bukkant rá az *Epistolae Familiares* kéziratcsomójára (MNL OL P 108), amely több mint 600 levelet tartalmaz az 1527 és 1538 közötti időszakból, Oláh feltehetően 1539-ben zárta le a kéziratot. A *Leveleskönyv*be bemásolt misszilisok eredetije elvesztek, vagyis a Magyar Országos Levéltárban ma található gyűjtemény a legkorábbi erre vonatkozó forrás. A *Leveleskönyv* létrehozásával Oláh Miklós olyan magyarországi humanista egyházférfiak sorát gyarapította, mint Vitéz János vagy Váradi Péter. Nem tekinthetünk el a nyilvánvaló antik mintától, Cicero *Epistulae ad Familiares*étől sem. Ciceróéhoz hasonlóan mindegyik gyűjteményt körültekintően szerkesztették meg, legyen szó akár Vitéz János elsősorban diplomáciai levelezéséről, akár az Oláh Miklós szerteágazó kapcsolatrendszerét előnyösen prezentáló válogatásról. A szerkesztés nem csak a saját levelezés átválogatását jelentette. Oláh ugyanis néhány helyen versbetéteket, szónoki beszédeket is közölt, nem beszélve azokról a levelekről, amelyek annak

ellenére kerültek a *Leveleskönyv*be, hogy Oláhnak sem címzettként, sem szerzőként nincs köze hozzájuk.

Maga Ipolyi Enea Silvio Piccolomini levelezését vélte a legközelebbi párhuzamnak annak alapján, hogy a katolikus egyházban hasonló pozíciót töltöttek be. Előszavában nem mulasztotta el felhívni arra a figyelmet, hogy Oláh közléseit kritikával kell illetni, jelentőségéről ellenben a következőket írja:

„Másfelől azonban épen úgy kétségtelen, hogy Oláh Miklós magánlevelezése is mindazon előnyökkel bír, melyet az e nemű történet-kutatók közvetlensége és leplezetlensége nyújthat. Mély tekintetet engednek vetni bennök egész nyíltsággal előnkbe tárt ügyekbe, íróik szándéka és nézeteibe, hangulatába és jellemébe. Megvilágítják olyankor a fennforgó diplomatikai és politikai akciók titkos szálait, és ha mást nem szolgáltatnak is, érdekes néha bennök a történőben levő események fejlődéséről a legközvetlenebb készülődéseket, híreket és nézeteket megértenünk. A történet szálai mintegy előttünk fonódnak és szövődnek.”

Az előszóból nem derül ki, hogy Ipolyi tudott-e a további levelekről, és ha igen, szándékában állt-e a kiadásuk, azonban rámutat arra, hogy a levelezések még szerkesztett voltukban is a levelezőpartnerek egy személyesebb, bensőségebb oldalát mutatják meg.

Oláh a Mohács utáni humanizmus jeles képviselője volt, a XX. század fordulójának szakirodalma rendszeresen foglalkozott is vele. A levelezéssel kapcsolatos kutatások a kultúrtörténeti vonatkozásokra helyezték a hangsúlyt. Többen kutatták Oláh és Rotterdami Erasmus kapcsolatát, Schleicher Pál 1941-ben egy egész értekezést szentelt ennek. Oláh Miklós azonban nem csupán a magyarországi tudósok számára fontos személyiség, hiszen román eredetű nemesi családból származott, vagyis munkássága a romániai tudományosságot is foglalkoztatta. Már a múlt század közepén megjelentek a teljes életművét értékelő monográfiák: Szemes Józsefé 1936-ban, Ștefan Bezdechié 1939-ben, Vojtech Bucko munkája pedig 1940-ben. A

XX. század második felében magyarul és románul is adtak ki válogatásokat Oláh leveleiből. Corneliu Albu több kiadást is készített részben a levelekből, részben a teljes életműből válogatva. Először 1963-ban publikált fordításban 40 levelet az 1523 és 1533 közötti időszakból egy I. S. Firuval közösen szerkesztett kötetben, majd 1974-ben Albu újabb válogatást állított össze, amelybe közel 30, addig románra nem lefordított misszilis került (Maria Capoianu fordításában). Magyarul 1971-ben jelent meg egy nagyobb válogatás Oláh Miklós leveleiből. V. Kovács Sándor rendezte sajtó alá a *Magyar humanisták levelei* című kötetet, ahol Hegyi György tolmácsolásában több mint 40 levél olvasható a kritikai kiadás első kötetének anyagából. Nem okoz meglepetést, hogy a legtöbbször lefordított misszilis az Erasmushoz szóló, vagy tőle érkezett szövegek, amelyek a román és a magyar mellett angolul és szlovákul is hozzáférhetők.

Oláh a levelezéssel hazatérését követően sem hagyott fel, ám ezeket a leveleket már nem rendszerezte, vagy nem gyűjtötte össze. Ezért az 1527 előtti és az 1538 utáni levelek számát csak becsülni lehet, és teljes kiadásukra korábban nem került sor. A múlt században Fodor István és Bessenyei József közölt egy-két új levelet. Az *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából* és a *Monumenta Habsburgica regni Croatiae Dalmatiae Slavoniae* című sorozatokban is láttak napvilágot újabb Oláh-misszilisok. A forráskiadások mellett az Oláh levelezőpartnereire vonatkozó kutatások keretében is felbukkantak korábban nem ismert levelek. A XVI. században élő és alkotó Petrus Nannius humanista neolatin költő például szintén váltott néhány levelet Mária királynő egykori titkárával, ezeket jelentette meg Petrus Nannius monográfusa, Amédée Polet. Az Erasmus-levelezés kritikai kiadásának újabb köteteiben szintén olvashatók eddig ismeretlen Oláh-szövegek. Hasonló átfedések előfordulnak mind Brodarics István, mind pedig a Thurzó család levelezésével kapcsolatban.

A levelek témája nagyon változatos: a praktikus problémák tár-

gyalásától, mint például az utazási költségek térítése, az aktuális hírekben keresztül a filológiai kérdésekig terjed. Oláh láthatólag nagy gondot fordított arra, hogy kidomborítsa hűségét az udvarhoz. 1529-ben a Szapolyai-párti Kálnai Imrének arról ír, hogy a hazát fenyegető veszedelem akkora mértékű, hogy kizárólag I. Ferdinánd jelentheti a megoldást. A misszilisok egy részének tárgya maga a levélírás, vagy éppen annak hiánya, hiszen néha Oláh Miklóssal is előfordult, hogy nem kapott választ. Egyik levelében arra hívja fel Thuróczy Miklós figyelmét, hogy pontos cím híján nem tud neki válaszolni, másszor csak az elmaradt leveleket kéri számon barátain.

A misszilisok alapján viszonylag pontos képet alkothatunk arról, milyen kapcsolati hálóval rendelkezett Oláh, jobban mondva, milyen kapcsolatokat akart láttatni, hiszen a kötetben jócskán előfordulnak hivatalos levelek is. A szövegek alapján egy széles körű kapcsolathálózatot kialakító humanista egyházférfi képe rajzolódik ki, aki figyelmet fordított a humanista ismeretségek ápolására is, amit az is jelez, hogy Caspar Ursinus Velius, Paolo Giovio és Brodarics István is a levelezőpartnerei közé tartozott. Amikor néhány levelében I. Ferdinándhoz, VII. Kelemen pápához vagy V. Károlyhoz fordul, dicsérő szavakkal igyekszik győzködni az európai politika irányítóit, hogy lépjenek föl erélyesebben a törökkel szemben.

Azt is érdemes megjegyezni, hogy az első kötetben a legtöbb levél, majdnem 40 darab, Szalaházy Tamás egri püspöknek és kancellárnak szól, továbbá közel ugyanennyi különféle, közelebbről még nem azonosított barátokhoz. Az Erasmushoz írt első levél 1530-as keltezésű, és három év alatt több mint 20 levelet váltanak. Érdekes részlet, hogy egy évvel korábban Johann Ludwig Braccianus biztathatta Oláht, hogy keresse meg levéllel a humanisták németalföldi fejedelmét. Rotterdami Erasmus az egyik legismertebb Oláh Miklós levelezőpartnerei közül, de a címzettek között Kálnai Imre is gyakran visszatér, néhány levélnek pedig a Habsburg-udvarral ambi-

valens viszonyt fenntartó Nádasdy Tamás a címzettje.

Az előszó világos és tömör áttekintést ad a kéziratok történetéről, a kiadások sorsáról, Oláh életéről, pályájáról és levelezéséről, az első kötetet érintő időszakban. A bibliográfiát áttekintve egyértelmű, hogy a több kisebb résztanulmány mellett voltak, akik átfogóbb kép megalkotásával is próbálkoztak, például Christina Neagu 2003-as monográfiájában Oláh Miklós költői munkásságát dolgozta fel.

A levelek közlése átlátható, könnyen kezelhető. Az alapadatokat – címzett, hely és dátum – követi a felhasználó kézirat és publikált változata (amennyiben van ilyen adat) és az elérhető fordítások adatai. A szövegközlést regeszták egészítik ki, a szöveg alatt pedig a kritikai apparátus kapott helyet, amelyben jól elkülöníthető, hogy mit javított maga Oláh a levelekben. Az apró stilisztikai, grammatikai javítások mellett olyan példákra is bukkanhat az olvasó, amelyek tartalmi, olvasati változatokhoz kötődnek. Ennek jelentőségét Szilágyi a kiadás készítésekor írt tanulmányaiban már igazolta, mivel ezek alapján ismerhető meg alaposabban, hogyan igyekezett saját megjelenítését befolyásolni, alakítani a hazatérésre készülő Oláh Miklós. A kritikai kiadás leporolja az eredetileg a XIX. századi textológiai elvekhez igazodva kritikai apparátus és jegyzetek nélkül kiadott szövegeket. Ípolvi ugyanis néhol még jelölés nélkül korrigált a misszilisok szövegén, s ezt rögzítette végleges, lezárt szöveglápotként. A levelek olvasása közben a tájékozódást alapos jegyzetek segítik, eligazítva az olvasót a történelmi személyek kavalkádjában, valamint a vonatkozó szakirodalmat is megtalálhatjuk. A levelek sorszámozása pedig azt is jelzi, hogy mely levelek kapcsolódnak egymáshoz, így követhetők az egymásra reflektáló szövegek.

Szilágyi a sajtó alá rendezés során a kronológiai elv mellett döntött. Így egyrészt célszerűen, könnyen kereshetőn jelennek meg a levelek, másrészt pedig világossá válik, hogy az új kritikai kiadás maga mögött hagyja a *Leveleskönyv* szerkesztett kötetegységét. A kritikai kiadás jogosan mellőzi a

nem levélszövegek közlését, ezenkívül megbontja annak időkeretét, hiszen az 1533-as határ a *Leveleskönyv* közel felét érinti. Ezzel együtt támaszkodik is rá, mivel a missziliseknek a legkorábbi fennmaradt példánya a *Leveleskönyv* másolatában található, ennek következtében a kritikai kiadás sorrendje több helyen reprodukálja a *Leveleskönyv*-ét. Az első kötetben azonban öt olyan levél is van, ami még nem szerepelt Ipolyi kiadásában.

Ezzel néhány éven belül a harmadik jelentős humanista levelezéskiadás látott napvilágot. Brodaries István, valamint Dudith András levelezéskötetei mellett Oláh Miklós leveleinek kritikai kiadása kiváló munka, amely eléri céljait: plasztikusan mutatja meg Oláh Miklós írásművészetének sajátosságait, s egyben útjára indít egy ambiciózus, régóta várt textológiai munkát. Szilágyi Emőke Rita munkája révén a humanizmus kutatás jelentős lépést tett afelé, hogy Oláh Miklós életműve a megfelelő helyére kerüljön.

MÓRÉ TÜNDE

Dóbék Ágnes – Mészáros Gábor – Vaderna Gábor (szerk.): Media and Literature in Multilingual Hungary 1770–1820

Reciti, Bp., 2019. 285 old.
<http://reciti.hu/2019/5169>
(Reciti Conference Books 3.)

Bécsben, a Stephansdom lábánál álló kirakatsor egyik üvege mögött egy függönyszaküzet hirdete látható. A bordó bársonyháttér csak fokozza az Osztrák–Magyar Monarchia kétféjú sasos címerével díszített arany színű karnisok méltóságteljes

fényét. A címer jelenléte a tér egyik eldugott sarkában többek között olyan történelmi korra utal, amelyben a többnyelvű Kárpát-medence népeinek élete szorosan összefonódott. Az ő kulturális és irodalmi kölcsönhatásait tárgyalja a *Sajtó és irodalom a többnyelvű Magyarországon, 1770–1820* című, 18 angol vagy német nyelvű tanulmányt közreadó kötet, amely az MTA BTK „Lendület – Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820” kutatócsoport által 2018-ban megrendezett nemzetközi konferencia előadásain alapul.

A bevezető tanulmányban Vaderna Gábor nemcsak a kötet központi kérdéseit mutatja be, hanem a kutatócsoport addigi munkáját is. Elsődleges céljai közé tartozik a magyar művek kritikai kiadásának gondozása, digitális adatbázisok építése, illetve az adatbázisokból kinyert információ rendszerezése. A jelen kötet egyik célja, hogy meghatározza Nyugat-Magyarország régiójának jelentését és szerepét a XVIII. század végén és a XIX. század elején, a másik pedig a felvilágosodás már jól ismert irodalmi folyóiratainak (pl. *Uránia*, *Magyar Museum*) kutatását kiegészítse az eddig kevésbé ismert kiadványok (pl. *Magyar Kurir*, *Hazai és Külföldi Tudósítások*) (nem csak irodalmi) szempontú vizsgálatával. Érdekes megvizsgálni a kötet Nyugat-Magyarország-fogalmát és annak összetettségét. Vaderna szerint Nyugat-Magyarország kulturális-földrajzi egység, amelybe beletartozik a Duna nyugati odalán található összes megye. Ez az a multikulturális, több etnikumot és vallási felekezetet is magába foglaló országrész, ahol először jött létre – ennek a speciális összetételnek köszönhetően – közép-európai nyilvánosság. Bécs szerepe nem elhanyagolható, hiszen az irodalmár értelmiség az egész Monarchia területéről itt gyülekezett, a bécsi kulturális élet mintát adott Pozsony, Zágráb, Buda és Pest stb. számára. A századfordulón a megváltozott olvasói szokások és az új szerkesztői-írói magatartás következtében új lehetőségek nyíltak mind a lap-, mind a könyvkiadásban.

Vaderna a nyilvánosság strukturális átrendeződését Foucault, Habermas, Luhmann, Kittler és Burke

fogalmaival írja le. Az ő általános érvényű megállapításai nemcsak az európai kultúrtörténetben, hanem a Monarchia speciális helyzetét tekintve is magyarázatot adnak a közzsféra megszületésére. Ha azonban a folyamat magyar vonatkozásait nézzük, akkor itt volna a helye az átalakuló nemzetfogalom és a nyelvújítás problematikája részletes bemutatásának. Habár a tanulmány említi a hungarus-tudatot és II. József nyelverendeletét, de nem tér ki arra, hogy a századfordulón egymással párhuzamosan három nemzetfogalom is létezett – attól függően, hogy ki melyik népcsoporthoz és osztályhoz tartozónak vallotta magát –, illetve hogy a nyelvnek a hungarus-tudathoz kapcsolódó felfogásában a magyar nyelv nem játszott lényeges szerepet. (Erről lásd: Bíró Ferenc: Kazinczy és a nyelvkérdés. In: Gönczy Mónika – Debreczeni Attila [szerk.]: *Ragyogni és munkálni. Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*. Debreceni Egyetemi, 2010. 13–22. old.)

A növekvő nacionalizmus és a nyelv összekapcsolódásához viszont a herderi nyelv- és nemzetesszeme hatása éppúgy hozzájárult, mint a nyelvújítás terveinek közzététele az újságokban. (Ehhez lásd Vančoné Kremmer Ildikó: Nemzetiségek és identitások: a(z anya)nyelv szerepe. In: Csernicskó István et al. [szerk.]: *Utazás a magyar nyelv körül. Írások Kontra Miklós tiszteletére*. Tinta, Bp., 2010. 165. old.)

A többnyelvűség fontos kiindulópontja a kötet konstrukciójának. A fogalmat tisztázó Fried István szerint „a szűkebb nemzeti értelemben vett irodalom- és művelődéstörténetírás megállapításai nemcsak azért problematikusak, mert elhanyagolják a szükséges komparatív szempontot, hanem főleg azért, mert a XVIII. század második felében még csak kibontakozó közép-európai nemzeti mozgalmakat egységesnek és teleologikusnak láttatják” (14. old.). A nemzetnek mint „elképzelt közösségnek” és az egyoldalúan felfogott nemzetkarakternek a tárgyalása mellőzte mind a többnyelvűségben, mind a multikulturalizmusban rejlő potenciált, és az olyan nemzeti törekvéseket hangsúlyozta, mint amilyen

az anyanyelvi intézetek megalapítása – megfelelkezve arról, hogy az intézetek alapítói – például Széchényi Ferenc vagy Festetics György – maguk is többnyelvűek voltak. A nemzeti kultúra megalapításának kérdése – ahogy Fried fogalmaz – szorosan összefüggött a közös haza művelődésének támogatásával, tehát az anyanyelv ápolásával és az egységes irodalmi nyelv kialakításával is.

A monarchiabeli Nyugat-Magyarországon a vegyes lakosságú kis- és nagyvárosok lakosainak a többnyelvűséghez igazodó nyelvhasználat tudatosan struktúrált: más-más nyelvet használtak otthon, kint az utcán és a tudományos életben. Ez természetesen az ország keleti részére is jellemző volt. Közismert tény, hogy Kazinczy Ferenc a feleségével, Török Sophie-val napközben németül magázódott, napnyugta után magyarul tegeződött. Toldy Ferenc identitásának is fontos része volt a többnyelvűség, a kor divatjához igazodó szülei 1813–1814 között Ceglédén taníttatták magyarul, később pedig Kassára küldték, hogy a szlovák nyelvet is megtanulja. (Lásd Dávidházi Péter: *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Akadémia–Universitas, Bp., 2004. 58–59. old.)

A példákat hosszan lehetne sorolni, de ebből is látszik, hogy a többnyelvűség a XVIII–XIX. század fordulóján a mindennapi élet ténye volt. Éppen emiatt a Magyar Királyságban ez idő tájt alapított újságok kiadásakor az egyik fő döntés a megjelenési nyelv megválasztását érintette – annak függvényében, milyen piacra szánták őket. Fontossá vált ugyanis, hogy a megszólított közösségek, amelyek üdvözlendőnek tartották, hogy a világ eseményeiről értesüljenek, anyanyelvükön olvashassák a lapot, amely így lehetőséget adott a nyelv használatára és bővítésére. Fried tárgyalja a nem anyanyelven megjelenő újságokat is: fennmaradásuk oka az volt, hogy Magyarországon 1817-ig sem a magyar, sem a szláv nyelvű sajtónak nem volt intézményesített kerete. A célkitűzés, hogy a megszólítani kívánt olvasótábor közösségé formálják, itt is szerepet játszott, ám a közvetítő nyelveken megjelenő

lapok olyan olvasókkal számoltak, akik nem csak a saját, anyanyelvi területük eseményei és kultúrája iránt érdeklődtek. Itt tehát egy másik nyelv használata a több nyelvben való otthonlétet szimbolizálta.

A korai lapok (*Sokféle, Ungrische Magazin, Magyar Hirmondó, Pressburger Zeitung*) akaratlanul is közvetítették a magyar tudományos, nyelvi és irodalmi célkitűzéseket. Arról viszont nem sokat tudunk, hogy az olvasótáborból milyen reakciót váltottak ki, illetve azt sem tudjuk, mekkora olvasóközönséggel vagy hány előfizetővel számolhatunk. Míg Nyugat-Európában a XVIII. század végére már bekövetkezett az olvasási forradalom, létrejöttek az első kölcsönkönyvtárak és olvasóköri körök (lásd Reinhard Wittmann: Az olvasás forradalma a 18. század végén. In: Guglielmo Cavallo – Roger Chartier [szerk.]: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Bp., Balassi, 2000. 321–348. old.), addig a Magyar Királyság területéről csak elvétve fordul elő egy-egy adat, mert – ahogy azt Margócsy István is tárgyalta – nem ismerjük a XVIII. századi magyar olvasáskultúrát, a könyvek iránti igényt, illetve az akkori magyar nyilvánosságot. (Lásd Margócsy István: A magyar nyelv státusa a 18. század második felében. In: Debreczeni Attila [szerk.]: *Folytonosság vagy fordulat? A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései*. Csokonai, Debrecen, 1996. 251–259. old.)

A bevezető után a kötet három részre osztható. Elsőként a Habsburg császárság Nyugat-Magyarországgal szomszédos tartományainak a felvilágosodás kori sajtó- és kultúrtörténeti kuriózumaival ismertet meg, figyelemmel kísérve a lapalapítások és társadalmi szerepek lehetőségeit, az udvar sajtoreprezentációját, illetve a folyamatos háborúzás hozzájárulását a hírek terjedéséhez. A szerzők bemutatják, hogy a „külföldi” sajtótörténet alakulása a magyarral azonos vonásokat mutat, mivel a felvilágosodás társadalmának alakulása ugyanúgy jellemző volt Horvátországban és a Felvidéken is. A sajtó a régióban a hírközlés eszközéből a közvélemény közvetítője lett, ahogy azt Suzanna Cohanak a kötetben olvasható tanulmánya a horvát lapokról megállapítja.

A második részt magyar vonatkozású tanulmányok alkotják. Egyik csoportjuk a sajtótörténet és egyes szerzői életművek összefonódására hoz példákat, Rát Mátyás alakján mutatva be a szerkesztői attitűd és pálya esélyeit, továbbá a folyóiratok irodalmi rovatának lehetőségeit – például Révai Miklós érvelését az irodalom jelentőségéről, Sándor István szépirodalmi programját vagy a kritikai újságírás tradíciójának kialakulását és Schedius Lajos életművét. Az irodalmárok pályája kapcsán szóba jövő folyóiratok (*Magyar Hirmondó, Minden Gyűjtemény, Sokféle* stb.) mind témájukban, mind koncepciójukban változatos képet mutatnak, hiszen elsősorban nem irodalmi vonatkozású, hanem „vegyes” témájú, bár kulturális szempontból jelentős lapok, amelyek részt vettek az irodalmi élet és az irodalomtörténet alakításában is – elég csak arra gondolnunk, hogy Kazinczy Ferenc Pandektái először a *Hazai Tudósításokban* jelentek meg.

A tanulmányok másik csoportja egy-egy konkrét folyóiratot vagy fogalmat vizsgál társadalomtudományi vagy politikatörténeti kontextusban, interpretációs keretet kínál, és megkönnyíti az átjárást az irodalom határterületeire. Így körvonalazódik például Erdélynek a nyugat-magyarországi sajtóban kialakuló képe, az urbanitás fogalmának összetett használata a *Minden Gyűjteményben* stb.

A kötet harmadik része azután a határterületeken kalandoz: vizsgálja a XVIII–XIX. században divatos folytatásos regények reklámozását a sajtóban, a színikritika megjelenését Nyugat-Magyarországon, az európai kiadaskultúra eseményeiről való beszámolókat és a katolikus–protestáns unió terveinek felbukkanását a lapokban.

A kötet rámutat, hogy a felvilágosodás korának sajtótörténeti elemzéseihöz elengedhetetlen a társadalomtudományok bevonása, legyen szó akár irodalomtörténetről, akár társadalomtörténetről, vagy Bourdieu mezőelméletének alkalmazásáról. A korszak története azonban továbbra sem értelmezhető bizonyos alapfogalmak nélkül, mint amilyen a többnyelvűség vagy a nyelvújítás.

SZOLNOKI ANNA

Szapor Judit: A világhírű Polányiak

EGY ELFELEJTETT CSALÁD REGÉNYES
TÖRTÉNETE

Aura, Bp., 2017. 259 old., 3490 Ft

A családtörténet általában egyszerre hálátlan és veszélyes, ugyanakkor hálás és népszerű műfaj. Hálátlan és veszélyes, hiszen egyszerre kell egyensúlyozni a munka tárgyát és a hozzá szükséges adatokat biztosító család elképzelései, tűréshatára és az anyag kirajzolta irányok, témák védelme, valamint a szakmaiság és a szélesebb közönség számára is élvezhető olvashatóság között. Különösen nehéz a helyzet, ha a téma és a műfaj kapcsolata nem feltétlenül nyilvánvaló – hiszen a Polányi család sok kiemelkedő tagja számtalan lehetséges történeti kontextust megnyit, számtalan történettudományi műfajt elképzelhetővé tesz: a különféle területeken sikeres személyek tudomány-, társadalom- vagy politikatörténeti bemutatása talán kézenfekvőbbnek tűnik a családi keret elsődlegességénél. A XX. század viharaiban folyamatosan középpontba kerülő Polányiak magánéletének tűnő megközelítése emellett azért is nehéz választás, mert a származás nem pusztán a családi eredetet jelenti, hanem azt az ambivalens problémáforrást is, amely a szétszóratást, a mindig újrakezdés kényszerét, bizonyos esetekben pedig a börtönt vagy akár a halált is jelentette az adott történelmi körülmények között.

Ám az alcim ígéretével szemben mégsem a Polányi család történetét olvassuk, legalábbis nem klasszikus családtörténetként. Ennek talán legfontosabb oka az, amit a könyv alapjául szolgáló eredeti, angol nyelvű kötet címe jelez: eredetileg Szapor Judit kifejezetten Polányi Laura történetét dolgozta fel, mint az előszóban fogalmaz, „észak-amerikai és/vagy angolul olvasó, főleg tudományos olvasóközönségnek szánva”. A magyar változat épp ezért jelentősen

eltér az eredetitől, ennek okaként a szerző az eredeti angolszász és a tervezett magyar olvasóközönség közti különbséget jelöli meg. Nem szól azonban arról, hogy az eltérés nem pusztán a szaktörténészeknek szóló elemzések lerövidítésében, hanem a narratív fókusz megváltoztatásában is áll. Sőt, az előszó olvastán épp az ellenkezőjére gyanakodhatnánk, hiszen Szapor épp az eredeti angol változatról írja, hogy szeretne volna az Amerikában is ismertté vált családtagok bevonása segítségével a magyar századforduló szellemi, művészi és politikai légkörét, teljesítményeit megismertetni, így lényegében Polányi Laura életének bemutatása helyett vagy mellett családtörténeti, társadalomtörténeti, illetve politikatörténeti szálakat is bevonni a munkába.

A családtörténet ebben az esetben azonban sokkal inkább egy nagyon érdekes, nagyon hatékonyan működő hálózat történetét jelenti – amely hálózat nem helyezhető el egyértelműen sem a magán-, sem a nyilvános szférában. Nem arról olvasunk, hogyan teremtődött meg az a „hátszág”, amely például Polányi Károly vagy Polányi Mihály szerteágazó tudományos teljesítményéhez vezetett; a könyv talán legfőbb tanulsága éppen az, hogy háttér és előtér ilyenfajta megkülönböztetésének nem feltétlenül van értelme. Bár az előszó egy szükséztű félmondatral utal csak a fókuszváltásra, a könyv második fejezete jóval részletesebben beszél arról, miért fontos alaposabb és kritikus figyelmet szentelni a „két szféra” egyértelmű társadalmi nemekhez rendelésének, amit a nyugati nőtörténetírás kiindulópontként kezel, s egyébként kézenfekvő kontextust nyújthatna a választott témához. Éppen ezért tűnhet kicsit meglepőnek az előszó ajánlása, amely mintegy zárójelbe teszi ezt a fejezetet, mondván, hogy inkább szaktörténészeket érdeklő fejtegetései megakasztják a családtörténeti narratíva folyamatosságát, amely kétségkívül izgalmas olvashatóság (különös tekintettel Polányi Laura lányának a Szovjetunióban eltöltött éveire és hányattatásaira, illetve a meneküléstörténetekre), ám a kötet ennél jóval többet sugall (illet-

ve részben nyújt is), amikor a család történetét a közép-, illetve kelet-európai nyilvánosságtörténet összefüggésrendszerében helyezi el.

Szapor Barbara Einhorn tanulmányát idézi annak igazolására, hogy míg a társadalmi nemek történetének nyugat-európai megközelítésében jogos lehet a követelés, „hogy a nőket szabadítsák ki a magánszféra kalitkájából és könnyítsék meg számukra a belépést a munka és a politika nyilvános szféráiba” (72. old.), Kelet-Európa elnyomott civil társadalmában (a második világháború utáni szocialista országokban) „a magánszféra éppen ellenkező, pozitív tartalomra tett szert”, mivel civil társadalom híján „az egyéni kezdeményezés és autonómia egyetlen tere a magánszférára maradt” (uo.). Ebben a helyzetben tehát nem is lehetett észrevenni a nők helyzetének sajátosságait – érvel Einhorn –, mivel a magánszféra pozitív tartalmat nyervén, „a szabadság kis köréiv” értékelődven, a nyilvános szféra a személytelen és elnyomó erők tereként értelmeződött, amely felé nemhogy nincs értelme, de nem is ajánlatos törekedni. Ez pedig elfedte a „magánszféra” belső megosztottságát, egyenlőtlenségeit, és (túllépve a szorosabban vett nőtörténet kérdésén, tehetnének hozzá) problémáinak vizsgálatát sem igazán segítette.

Bár adódhatna az ellenvetés, hogy egy második világháború utáni helyzeten alapuló tanulmány aligha szolgálhat egy olyan kutatás segédvonalául, amely tárgyát az első világháború előtti időkből indítja, s nem is jut el a szocialista idők fenti, sajátos „magánszférájáig”, hiszen ekkorra a főszereplők már nyugati emigrációban élnek), Szapor mégis úgy látja, hogy a párhuzam jogosult: a „kelet- és közép-európai létező szocializmus autoriter rezsimeiben megfigyelt társadalmi nemek közötti viszonyok dinamikája – természetesen a különbségek figyelembevételével – alkalmazható a 20. század első évtizedeire is” (73. old.) – jegyzi meg, bár ehhez érveket csak áttételesen és a fejezet egy jóval későbbi részében találunk. A fejtegetés ugyanis közvetlenül ezután áttér Habermas polgári nyilvánosság-, pontosabban „autentikus nyilvános szféra”

fogalmának felidézésére, mondván: a racionális-kritikus értelmiség-polgári nyilvánosság e fogalma elég tág keretet biztosít ahhoz, hogy a XIX–XX. század fordulójának progresszív, feltörekvő új elitjéhez sorolódó, illetve ahhoz tartozó nők identitása is beleágyazható legyen. Ennek fő okát pedig abban látja, hogy e progresszív ellenkultúra „megkönnyítette az átjárást a magán- és közszféra között” (75. old.), így a nők számára is teret nyújthatott, illetve vonzó lehetett.

Mindamellet az a szalonélet, amely Laura anyjának, Pollacsek Cecile-nek a szalonját is jellemezte, a családi tér kiterjesztése volt. A könyv számtalan példát hoz arra, ahogyan ismeretségek, barátságok, szerelmek, házasságok szövődnek az itt megfordulók között – illetve ahogyan a létrejövő kapcsolatoknak e különös félnyilvános tér még jóval később, virtuális térré és ifjúkori emlékké válása után is alapközege marad. Közeg helyett talán jobb volna szerkezetet mondani, hiszen ez a fajta lelki, pénzügyi és sokszor életmentő gyakorlati támogatás mozgósítását, igénybevételét jelentő hálózatoság jellemzi azokat a nemzetközi szakmai kapcsolatokat is, amelyeket a nácizmus vagy épp a sztálinizmus üldözöttjeinek érdekében aktivizálni lehetett. A *Polányiak odüsszeiája* című fejezet számos esetet mutat be, ahol a szakmai és személyes összetevők szétválaszthatatlan konglomerátuma segítette a különféle diktatúrákból menekülni kényszerülő ismerősök, rokonok helyzetének megoldását.

A könyv egyik legérdekesebb témája – melyet azonban érzésem szerint csak részlegesen bont ki – az, hogy míg ez az ellenkultúra, illetve ellenelit jellegű működés segítette a nők belépését a „nyilvánosságba”, azért megvoltak a maga láthatatlan, a magukat szabadnak és egyenrangúnak érző nők számára is észrevehetetlen határai, amint azt Polányi Laura pályájának bemutatásából láthatjuk.

Laura, mielőtt a doktori fokozatot megszerezte volna, megszakította roppant sikeres egyetemi tanulmányait, és férjhez ment, ám öt évvel később, immár kétgyermekes családanyaként mégis visszatért az egyetemre, hogy megvédje disszertációját.

Minden jel arra utal, hogy ambicionálta s nem is tartotta elérhetetlennek az egyetemi karriert. Addigi tapasztalatai, a korábbi „autentikus nyilvánosság” az egyenrangúság érzésével vértette fel, s tanárai is támogatták: mindenekelőtt Marczali Henrik, aki már a gimnáziumi érettségijén megismerte Polányi Laurát, az egyetemen pedig témavezetője és mentora lett. Laura a korban meglepő módon gazdaságtörténeti témát választott kutatási területéül, amelyen ebben az időben kizárólag férfi történészek működtek. Teljesítménye azonban papíron maradt, nem engedték habilitálni, így az egyetemi karrier lehetősége nem nyílt meg előtte. A későbbiekben sztálini börtönöket is megnyitni és a náci rendeletek hatálya alól is mentességet elérni képes hálózat ezen a helyzeten nem tudott (nem kívánt?) segíteni, ami Polányi Laura számára – bár a kötet erről szűkszavúan nyilatkozik – valószínűleg komoly törést jelenthetett. Erre utal, hogy a doktorátus és a sikertelen továbbjutási kísérlet után hónapokig „emészt”, hangsúlyozottan a gyerekeiben keres új inspirációkat, sőt még Freud rendelőjébe is ellátogat, és ajánlólevelet kér Ferenczi Sándorhoz kezelésre, ahová végül nem megy el. Pedig lelkiállapota, közérzete egyre romlik: három évvel később, írja óvatosan Szapor, „levelezése alapján úgy tűnik, ideg-összeroppanása volt: ekkor néhány hónapra befeküdt a Bircher-Brenner klinikára” (188. old.); érdeklődése ezután fordult a reformpedagógia és az iskolaalapítás felé.

Gazdaságtörténeti kutatásait csak az első világháború után folytatta, Mária Terézia merkantilista gazdaságpolitikájáról írt monográfiát, amely azonban szintén publikálatlan maradt – fia, Mihály nyújtotta be (Laura segítségével) saját doktori értekezéséként. Munkájával tehát ismét nem sikerült azt az önálló figyelemhálózatot megteremtienie, amely nélkül a tudományos pályára lépés elképzelhetetlen; gazdaságtörténeti érdeklődését az „autentikus nyilvánosság” hálózata újfent nem igazolta vissza. Ezután új téma köti le, a Szovjetunióval kapcsolatban végez kiterjedt kutatásokat, ami ottani tapasztalatai és lányának sor-

sa ismeretében talán meglepő lehet. Ám könyvvé formálni ezt az anyagot sincs módja, a tudományos közösségbe saját jogán most sem tud bejutni. Az 1940-es évek második felében végül öccse, Károly ókori gazdaságtörténettel kapcsolatos munkáját segíti kutatási asszisztensként, majd (mint Károly egy későbbi ajánlólevele fogalmaz) „önkéntesként”.

Önálló történeti elismeréshez és kései karrierhez végül egy véletlen juttatja – egy olyan téma, amelynek addigi kutatásaihoz és gazdaságtörténeti érdeklődéséhez nem volt semmi köze. A Pocahontas-történet hőseként elhíresült John Smith életének egy elemét kellett filológiaiailag igazolni, s ezzel egyszersmind tisztázni az amerikai kollektív identitásban egyre nagyobb szerepet játszó kapitányt a hazugság vádjá alól. Paradox módon a téma e hangsúlyos diszkurzív helyzete hozta meg élete végén Polányi Laura számára az önálló történészként való elismeretést. Kutatásai végső soron azért válhattak fontossá, mert olyan speciális ismereteket is igényeltek, mint a magyar és a latin nyelvtudás, illetve a korabeli kelet-európai történelemben való tájékozottság, ezért mindaddig a vizsgálódás egyik akadályául szolgáltak. S bár igaz, hogy amint ő is segítette Károly munkáját, Károly is segítette az övét – olyannyira, hogy egy idő után már sajátjának tekintette a kutatást. Jól látható, hogy a segítség minden kölcsönössége dacára sem jelentette, nem jelenthette immár egyenrangúak viszonyát. Az „autentikus nyilvánosságon” belül is már meglévő egyenlőtlenségek hatalmasra nőttek: Laurától ez a látszólag liberális, támogató szféra is hangsúlyosan és kérlelhetetlenül más szerepet, más munkát, más életfelfogást várt el, mint öccseitől (amint azt már disszertációjának sorsa is nyilvánvalóan jelezte), s ha nem felelt meg az elvárásoknak, azt visszhangtalan-sággal, szakmai érdektelenséggel és némasággal viszonzta.

Hogy mégis mennyire fontosnak érezte az önálló történészszakmai elismertetést, jól mutatja, hogy – mint maga írta – valóságos megszállottsággal (*Besessenheit*) foglalkozott John Smith életének fel nem

tárt apró részleteivel. Ám még itt is kirajzolódtak a határok. Amikor kutatásai tanulságait összefoglalandó, tanulmányt tervezett magáról a John Smithszel kapcsolatos polémiáról, immár a historiográfia kritikai áttekintésének metadiszkurzív területére átlátogatva, már maga sem mert önállóan belevágni – talán azért, írja Szapor, „mert úgy érezte, hogy ezzel esetleg »az amerikai történelem érzékeny területeire« téved”, s tapasztalatai nyomán nem érezve elég biztosnak pozícióját az amerikai történettudományban, attól tartott, hogy elveszítheti nehezen megszerzett renomóját. Mintegy védőpajzsként amerikai társszerzőt keresett hát a munkához, csak hogy a nála jóval fiatalabb későbbi neves történész, Marshall Fishwick, aki ekkor még pályája elején járt, nem kívánt közelebbi szakmai együttműködést, bár, mint 1957. júniusi levelében írta, nem bánta volna, „ha felhasználhatja a Laura által már összegyűjtött anyagot saját publikációjában. Cserébe felajánlotta, hogy illően hivatkozik majd Laurára” (218. old.). Mivel azonban Polányi Laura tisztában volt azzal, hogy az együttműködés és a társszerzői jelenlét szakmailag nem egyenértékű a köszönetnyilvánítással, illetve a hivatkozással, a terv végképp zátonyra futott.

Könyve zárásaként Szapor Judit, ha burkoltan is, de felteszi a kérdést, vajon Polányi Laura életének áttekintése nem készít-e arra, hogy átgondoljuk, hogyan szoktuk mérni a sikert: „Egy többé-kevésbé véletlen találkozás nélkül soha nem jutott volna el a kései szakmai sikerekhez, kapta volna meg élete végén a szakmai elismerést, mely oly sokáig elkerülte. S enélkül a kései siker nélkül kevesebb okunk lenne rá, hogy azokat a kiemelkedő tetteket, melyeket mint gyermek, legidősebb testvér, feleség és anya, népes családjának központja, barátainak megmentője a század első felének számtalan krízise alatt, mindazt, ami életét végül is olyan sikeressé és teljessé tette, felidézzük és ünnepeljük.” (221. old.) Visszatérve az „álcázott nyilvánosság”, avagy ellenkultúrális kvázi-magánszféra hálózatos fogalmára, talán nem túlzás azt mondani, hogy a határ itt is éppoly

erőteljesen kirajzolódik, mint a könyv második fejezetében felidézett fogalmi dichotómia összefüggésében, még ha kicsit többet kell is utána kutatni. A figyelem, a relevancia és a siker (sőt az emlékezetesség) ugyanis egyértelműen a dichotómia nyilvánosságpólusához kötődik. A hálózaton belüli átjárhatóság nem egyenletes, a lehetőségek kezdettől eltérően oszlanak el, ám ezt a divergenciát csak a némaság jelzi, vagy – szerencsésebb esetben – némi különös fodrozódás a múlt kútjának felszínén: levelekbe rejtőző híradás idegösszeomlásról, furcsa tematikus *Besessenheit*, avagy a (szintén Polányi Laura önironikus szavaival) „kicsit agresszív kampány” (217. old.) az utolsó lehetőségként megkapott témával kapcsolatban. „A szabadság kis körei” pedig a mozgástér roppant gyors és tartós méretváltozásával reagálnak az elfedett határok áthágásának kísérleteire.

RÁKAI ORSOLYA

Berger Viktor: Térre szőtt társadalmiság

**A TÉR KATEGÓRIÁJA A
SZOCIOLÓGIAELMÉLETEKBEN**

*L'Harmattan–Könyvpont, Bp., 2018.
274 old., 2990 Ft*

A háromdimenziós térben élni testünkbe írott, a belső fül szerve által érzékelhető, ősi tapasztalat. Nem csoda hát, hogy térbeli metaforák segítségével próbáljuk megérteni a közvetlenül nem észlelhető jelenségeket is. Az emlékezet működését az ókori ember raktármetaforákkal tette képszerűvé. A madárkalitkába benyúló kéz nem mindig azt a madarat veszi ki, amelyiket akarja, olvasuk Platónnál. Emlékeink is különös játékot játszhatnak velünk. Freud továbbfejlesztette a raktár képét, az ő Rómáról alkotott sokdimenziós emlékezetmetaforájában egyszerre van jelen minden már nem létező és ma is látható: az ősi *Roma quadrata* és a több száz évvel később épült *Angyalvár*.

Az emberi tudást őrző mentális lexikon agyi implementációja egy háromdimenziós térben helyezkedik el, elsősorban a bal agyfélteke Broca-területén. A gondolkodás közben állandóan mozgó asszociációs hálózatok működése azonban csak egy n-dimenziós térben képzelhető el.

A térszociológia indokoltságát sem az a triviális tény adja, hogy a társadalmak a térbeli-anyagi világban léteznek. A földrajzi, topográfiailag meghatározható terek sokkal áttételesebb, bonyolultabb viszonyban vannak a bennük létező társadalmakkal. Ahogyan Berger írja: „A társadalmi terek nem adottak, hanem társadalmilag, cselekvések által létrehozott objektívalódott viszonyok, melyek észlelésére-értelmezésére nem valamiféle kizárólagos séma szolgál, hanem társadalmilag megformált kategóriák és képzetek. E belátások teljes kibontása, a bennük rejlő implikációk feltárása és a belőlük fakadó konzekvenciák levonása a térszociológia feladata – még akkor is, ha a lerögzült mindennapi képzetektől eltérő kép alakul ki tér és társadalom viszonyáról. Ily módon a fundamentális térbeli viszonyok elméleti értelmezése fontos adalékokkal szolgálhat a nem szubsztanciálisan felfogott »ember« megértéséhez.” (12. old.)

A fizikában és a filozófiában kidolgozott térfogalmak közül az abszolutista felfogás a teret önálló, a testektől független létezőnek gondolja, amely semleges tartályként fogadja be a testeket; a relativista felfogás nem tulajdonít önálló létezőt a térnek, viszonyok hálózataként képzei el. A szociológia térfogalmi a térről való gondolkodás filozófiai és fizikai hagyományaihoz, az abszolutista és relativista térelméletekhez kapcsolódnak. Az utóbbi évtizedekben a kultúra- és társadalomtudományokban megfigyelhető térbeli fordulat azzal magyarázható, hogy korábban a nyugati gondolkodásban az idő fogalma háttérbe szorította az egyoldalúan statikusnak gondolt térét. A *spatial turn* először Edward Soya humángéográfus egyik 1989-es írásában bukkan fel. A tér kitüntetett szerepét a társadalmasodás folyamatában azonban már korábban többen elemezték, mindenekelőtt Foucault,

Lefebvre, De Certeau. De Certeau-t az érdekelte, hogyan használják, alakítják használói a teret úgy, hogy ellenstratégiát is képesek kidolgozni egy rájuk oktrojált renddel szemben.

Berger bemutatja az elméleti szociológia térelméleteit. Nem öncélúan, hanem annak reményében, hogy az empirikus társadalomkutatások is profitálhatnak a fogalmak értelmezéséből és tisztázásából. A tudománytörténeti megközelítés a szélesebb diszciplináris kapcsolódások figyelembevételét is szükségessé teszi. Berger nem téma-, hanem szerzőcentrikusan építi fel a könyvét, megtartva a kronológiai rendet. Egyik célja annak bizonyítása, hogy a tér témájának sokoldalú megközelítése a térbeli fordulat előtt sem hiányzott a klasszikus szociológiából. Az újraolvasás nemcsak a térrel kapcsolatos gondolataik árnyalt értelmezésére, hanem a szövegekre rakódott szakmai előítéletek revidálására is lehetőséget teremt.

A klasszikusok közül elsőként Simmel térelméletét tárgyalja, akit szinte egész életében foglalkoztatott a tér kérdése. Simmel a társadalmat kölcsönhatások viszonyrendszereként írta le, ennek felel meg a térről alkotott elképzelése is. A kanti filozófia szellemében a teret nem valóságos tartályként, hanem szemléletünk által létrehozottként gondolta el. Éppen emiatt keveredett vitába azokkal, akik – mint a korában népszerű társadalomföldrajz képviselői – determinisztikus kapcsolatot tételeztek fel a táj adottságai és a benne élő nép társadalomszerveződése között. A tér Simmel számára mindig a társadalmi folyamatokban, tevékenységekben megszerveződött forma maradt. Elemezte a tér „alapminőségeit” is, például a kizárólagosságot: egyes társadalmi intézmények – például az államok – csak egymást kizáró terekben ölthetnek testet; mások – például a felekezetek – nem tartanak igényt térbeli kizárólagosságra. Fontos alapminőség az egységekre bontás is: Simmel nem véletlenül szán kitüntetett szerepet a határnak, a hídnak, az ajtnak, amelyek elválasztják és összekötik a tér elkülönülő elemeit. Nem kevésbé fontos a közelség és a távolság, amit *A pénz filozófiája* című

művében vizsgálta. A pénzforgalom kialakulásával egyrészt elválik egymástól a termelés, a belőle származó haszon és annak felhasználása; másrészt viszont a pénz képes egymástól nagy távolságra élő emberek között is kapcsolatot teremteni. A felhalmozott pénz lehetővé teszi a távolságok legyőzését – ekkoriban kezd az utazás mint szabadidős tevékenység tömegesen elterjedni – és azt is, hogy egyes emberek a tér minőségileg kitüntetett pontjain telepedjenek le.

Durkheim szociológiájában a természeti és az ember által létrehozott tér egyaránt a „morfológia” körébe tartozik. A tér „a társadalom szubsztátuma, alaprétege”, amelyen a kollektív élet zajlik; „úgy viszonyul a többi társadalmi jelenséghez, mint az (agy) anatómia a lelki/pszichikai folyamatokhoz” (77. old.). A Durkheim-iskolában elsősorban Marcel Mauss érdeklődött a tér iránt. Ő – az akkoriban eszkimónak nevezett népcsoportnak az évszakok váltakozásához igazodó térkihasználását írja le: míg nyaranta – zsákmányállataik nyomán – nagy térségben, szétszórta mozognak, télen a csoport szoros egymásmellettségében él. A tél és a nyár egyben a társadalmi osztályozó rendszer alapvető sémája: a cselekvések, tevékenységek, sőt még az emberek megkülönböztetésében is érvényesül. Mauss úgy látja, végső soron a természeti környezet évszakonként végbemenő morfológiai változásai okozzák a társadalmi élet minden területén megfigyelhető különbségeket. Ez így nagyon sematikusnak tűnik, de a leírásokból kitűnik, hogy Mauss álláspontja jóval árnyaltabb, mint a vele vitában álló geográfusoké, akik minden társadalmi viselkedési formát a talaj adottságaira vezettek vissza.

Ma a Durkheim-iskolának legidézettebb képviselője Maurice Halbwachs, a kollektív emlékezet foglalkozó írásai miatt. Nála „az emlékezés szükségyszerűen társadalmi-kollektív, mert szempontjai, eszközei nem az egyénből, hanem a csoportdinamikákból és interakciókból erednek” (94. old.). 1938-ban publikált *Morphologie sociale* című művében vizsgálja, hogyan képződik le a térben és válik anyagivá a vallás, a politika és a gazda-

ság. A kollektív emlékezet és a terek kölcsönviszonya magától értetődik. A templomok mint a vallási emlékezet helyei alkalmasak arra, hogy érzékileg megtapasztalhatóvá tegyék az olyan absztrakt fogalmakat is, mint a szentháromság. A spirituális élmények egyénileg is megtapasztalhatók ugyan, de a közös átélés fokozza intenzitásukat.

A társadalmak létrehoznak olyan tereket is (múzeumok, emlékhelyek), amelyekben szervezett módon emlékezhhetnek együtt a társadalom kohéziója szempontjából fontos alapítómítoszokra, egyénekre és eseményekre. A kollektív emlékezet kitüntetett helyei, tárgyai rendszeresen ismétlődő szertartások háttéréként formálják magát az emlékezetet. A rendszer- és kormányváltások látványos emlékezetváltozásokat produkálnak, gondoljunk gróf Károlyi és gróf Tisza helycseréjére a Kossuth téren, Magyarország „nemzeti főterén”. 1945 után a Hősök terén zajlott hasonló funkciójú szoborcseré, amikor a Habsburg császárok helyére a nemzeti múlt szempontjából fontos személyek – Bocscai, Kossuth – kerültek.

A Durkheim-iskola másik jelentős vívmánya a jobb és a bal szimbolikus kódolásáról írott Robert Hertz-tanulmány, mely ezt a nagyon ősi – az emberi testbe írott – különbséget egy átfogóbb dichotómiába, a szent és a profán szembeállításába illesztve értelmezi. A jobb a fény, a nap, a férfi és a kultúra, míg a bal a sötétség, a hold, a nő és a természet asszociációs sorába illeszkedik.

Ezt a duális rendszert fejlesztette tovább a kínai osztályozási rendszer, amely az egész világmindenséget négyzetes alapúnak gondolta el. A négy égtáj mellett egy ötödiket is ismertek: a középpontot. A tér négyes tagolása az államvallás gyakorlásában is szerepet játszott, sőt – mint Granet, a Durkheim-iskola sinológusa leírta –, a szent négyzet az egész birodalmat szimbolizálta.

A cselekvéseméletek viszonylag keveset foglalkoztak a tér témájával, bár Norbert Eliasnál részletes leírását olvashatjuk annak, hogyan alakította az *ancien régime* szigorú hierarchiája az egyes embercsoportok térbeli

elhelyezkedésének és mozgásának lehetőségeit. Szigorú előírások vonatkoztak arra, hogyan kell kialakítani egy arisztokrata család, egy kereskedő, egy bankár vagy egy kézműves házat. A társadalmiság így alakítja a térbeliséget – a házon belül a házas-társak és az úr és a szolga viszonyát is. A térbeliségnek a társadalmiságra gyakorolt hatását Elias nem vizsgálta.

A fenomenológiai szociológia az időnek jóval nagyobb figyelmet szentel, mint a térnek. Alfred Schütz a *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt* című könyvében a „világok” (mi-világ, ti-világ, környező világ) közép-pontjában az egyén, az én áll. Erving Goffman elmélete egy színházi metaforára épül. A mindennapi interakciók az elős régióban – a színpadon – történnek, a szereplők a hátsó régióban – a kulisszák mögött készülnek fel, és itt engedhetik el magukat a stresszes „szereplés” után. A hátsó régió egy étterem dolgozói számára a konyha, egy iskola pedagógusai számára a tanári szoba.

Sokan Michel Foucault nevéhez kapcsolják a téri fordulatot, s abban igazuk van, hogy ő már nagyon korán felismerte a tér fontosságát: „A világ nem annyira az időn keresztül kibontakozó életként, hanem pontokat összekötő és szálakat keresztező hálóként tekint önmagára.” (113. old.) Kidolgozta a heterotópiák mint egyfajta „ellen-helyek” fogalmát, amelyek egyszerre jelenítik meg és módosítják a valódi szerkezeti helyeket. Ilyen a temető, a mozi, a múzeum, amelyek nemcsak önmagukat tartalmazzák materiális elrendezésben, hanem más helyekre is utalnak. A börtönök, elmeegógyintézetek és általában a fegyelmező terek viszont áttekinthetőségre, a felügyelet kiterjesztésére és az egyéni szabadság minimalizálására töreksenek.

Az áttekinthetőségre törekvés nemcsak a büntetőintézményekre jellemző. IV. Frigyes választófejedelem így építtette fel Pfalzban, az erőd-szemben a polgárvárost, amelynek minden háztömbjében egy-egy szakma képviselői laktak (bőrösök, kovácsok stb.). Mannheim belvárosa, a „négyzetváros” a háborús rombolások ellenére máig őrzi ezt a szerkezetet. Ez a fajta térbeosztás már

a „kormányzatiság” tárgyköréhez, Foucault másik kedvenc témájához kapcsolódik. A középkori világszemlélet az egységességet tartotta szem előtt, és a különféle társadalmi osztályokat egymástól jól elhatárolható régiókban helyezte el (a parasztokat falun, a kézműveseket a kisvárosokban, a királyt és környezetét a székvárosban). A protestáns szemlélet már egy településen belül találta meg – bár szegregáltan – az egyes csoportok helyét. A biztonság szempontja hozta létre azokat a tűztornyokat, amelyekből a város belátható volt, s ahonnan a fellobbanó tűzhöz mozgósítani lehetett a lakosságot.

A társadalomról szóló tudományokban először Henri Lefebvre (*La production de l'espace* [A tér termelése], 1974.) fejtette ki, hogy a tér társadalmi konstrukció, és meghatározó szerepe van a társadalmi viszonyok újratermelésében. Lefebvre a társadalmi tér fogalmának bevezetésével oldja fel a fizikai és a mentális tér dichotómiáját: A társadalmi tér termelésének dimenziói közül az első a materiális termelés, ez jelenti az épített környezet, lényegében az anyagi világ létrehozását. A tudástermelés az erre vonatkozó absztrakt tér-reprezentációk (térképek, festmények) összességét, a második dimenziót jelenti. A tér lakói vagy felhasználói hozzák létre a jelentéseket, azok összességét, köztük a Lefebvre által nagyra becsült művészetet is. Ez a harmadik dimenzió, az úgynevezett jelentéstermelés.

Pierre Bourdieu nem dolgozott ki szisztematikus térelméletet, de sokszor, számos megközelítésből foglalkozott a tér problémájával. Magát a társadalmiság viszonyosságát is a tér metaforájával írta le. Ez azt jelenti, hogy az egyes pozíciók egymáshoz képest határozódnak meg, a köztük lévő viszonyok a közelség/távolság mértékével és hierarchiákkal, illetve egymásmellettiességgel jellemezhetők. „A társadalmi tér tendenciája, hogy többé-kevésbé közvetlenül lecsapódik a fizikai térben az aktorok és a tulajdonságok eloszlásai formájában” – idézi Berger (143. old.).

Bourdieu a teret nem üres tállyként fogja fel, hanem emberek által konstruált térként. A lakás és a

habitus viszonya ezen belül is kitüntetett jelentőségű, különösen, mivel kétoldalú hatásról van szó: nemcsak a habitus determinálja a lakásválasztást, hanem a lak(hat)ás körülményei is befolyásolják az ember által követett szokásrendszert, magát a habitust. Ez a viszony nem determinisztikus, ezért öv Bourdieu attól, hogy a hátrányos helyzetűek magasabb presztízsű környezetbe költöztetésével próbálják megoldani az anyagi és a kulturális tőke, valamint a kompetenciák hiányából fakadó társadalmi leszakadás problémáját.

Barry Schwartz *Vertical classification* című 1981-es könyve a *fenn és lenn* megkülönböztetését olyan kulturális kódokként értelmezi, amely szerepet játszik a társadalmi terek értékelésében. Az efféle fizikai és metaforikus klasszifikáció a Durkheim-iskola hagyományaihoz kapcsolódik. A „fenn” konnotációi mindig pozitívak – *büszke, emelkedett, nemes* stb. –, a „lennéi” pedig negatívak – *vulgáris, aljas, söpredék* stb. –, és megnyilvánulnak a nemverbális kommunikációban, a testtartásban, a tekintet irányában, de a nyelvi jelek asszociációs mezőjében és a szimbolizáció bonyolultabb formáiban is tetten érhetők. Schwartz etnológiai leírások összehasonlításával bizonyította, hogy a magasban lakó istenségek fontosabbak, erősebbek a mélyben lakozó lényeknél. Mindéből kitűnik, hogy Schwartznak a térről – elsősorban a vertikális tengelyről – alkotott elképzelései nemcsak a hagyományos értelemben vett szociológia, hanem a társadalom működését vizsgáló más diszciplínák számára is inspirálók lehetnek.

Ugyanez mondható el John Urry gondolatairól is. Ő azokhoz a kutatókhoz tartozik, akik reflektálnak a kapitalizmus posztmodern átalakulásából adódó jelenségekre, elsősorban arra, hogy egy vállalat termelése már nem korlátozódik egy meghatározott térre, hanem kontinenseken átívelő struktúrát hoz létre, amelyen belül a kommunikáció is radikálisan eltér a megszokottól. Nem véletlenül fordult Urry érdeklődése a mozgások, mobilitások felé. Ezek adekvát leírására a tartálytér-képzet végképp alkalmatlan. A globális térben nagy

jelentőségre tesznek szert azok a csomópontok – pályaudvarok, kikötők, repülőterek –, amelyek lehetővé teszik az emberek és javak mozgását, és e mozgások integrációját. A „mobilitási paradigma” egyelőre gyermekcipőben jár, de a „mobilelnográfia” várható kidolgozása bizonyosan sokat segít korunk jelenségeinek pontosabb leírásában és megértésében.

Anthony Giddens különbséget tesz a társadalom- és a szociológiaelmélet között. Az előbbi a társadalomtudományok összességének elmélete kíván lenni, az utóbbi a szociológiáé mint szaktudományé. Az előbbi szempontjából fontos a társadalmi struktúrák kettősségének belátása, ahogy Giddens írja: „A struktúra médiuma és eredménye a viselkedésnek, amely rekurzív módon szervezi.” (172. old.) A társadalom egészéről való gondolkodásunk során el kell szakadnunk a tudatos cselekvő fogalmától, hiszen a cselekvő intencióinak körébe biztosan nem tartozik a mindenkori struktúra újratermelése, márpedig repetitív cselekedeteinek sorával mégis ezt teszi. A cselekvői tudatosság háromszintű modellje képes magyarázni ezt a látászlagos ellentmondást. A diszkurzív tudat felelős az egyéni intenciókért, a gyakorlati tudás a mindennapi rutinok lebonyolódásáért. A cselekvő tudatának harmadik szintje, melyet Giddens tudattalannak nevez, közvetlenül nem felelős a cselekvésekért, csak a mindennapi rutinokat szervezi valamiféle biztonságérzet létrehozása érdekében.

Giddens elméletében az idő és a tér központi kategóriák, habár nyilvánvalóan az előbbi tartja fontosabbnak. Modernizációelméleti írásaiban a premodern és a modern társadalmakat úgy állítja szembe egymással, hogy az előbbiekre a tér és az idő folyamatos egybekapcsolása a jellemző, az utóbbiakban megjelenik a tértől független idő (óraidő) és az időtől függetlenül elgondolt (üres) tér. Elemzésében Berger kimutatja, hogy bár Giddens a deklarációk szintjén mindig is relacionista, konkrét elemzéseiben néha abszolutista módon érvel. Ennek okát Berger abban látja, hogy Giddens elsősorban a térben és időben elnyúló társa-

dalmi struktúrák érdekelték, ez pedig „implikálja azt a meggyőződést, hogy a társadalmiság igazán fontos aspektusai azok, amelyek időtől és tértől függetlenül léteznek” (188. old.).

A Rob Shields által bevezetett spacializáció fogalma fedi a konkrét teret – benne a konkrét cselekvésekkel, intézményi elrendezésekkel – és a társadalmi tér kulturizált formáit, a testet és viselkedést is. A fő hangsúly a térbeli képzetekre és reprezentációkra esik. Ez a megközelítés jó lehetőséget nyújt számára konkrét helyszínek, városok elemzésére, például Brightonéra. A liminalitás ennek a városnak az esetében többféleképpen is értelmeződik: egyrészt a földrajzi fekvésére vonatkozik, hiszen a város tenger és a szárazföld találkozásánál terül el. Másrészt fürdővárosként a vendégei számára kilépést jelent a mindennapiságból, ezt nevezi Shields karneváli jellegnek.

Későbbi írásaiban Shields egy kulturális topológiai modellt épít fel a társadalmiság dinamikusabb leképezése érdekében. A topológiai szemlélet egyrészt az időt is bekapcsolta, tudomásul véve azt, hogy az idő más jelent a társadalom és az egyes egyének számára. A társadalmi térhasználat sem egységes az egyének és a csoportok szintjén, ezt magyarázza a társadalmi valóság „plüss-szerűsége”. Nagyon izgalmas feladat lehet az urbánus térben fellelhető topológiai archetípusok (hid, börtön, hotel stb.) kultúráközi elemzése. Berger elismeri a shieldsi elmélet újszerűségét, de ambivalensnek tartja az egész életművet. A topológiai paradigmaváltást elképzelhetőnek tartja, de az eddigi kutatások eredményeit ehhez nem tartja elegendőnek.

Martina Löw felfogásában a társadalmiság és a térbeliség nem két elkülönülő szféra. A tér: „az élőlények és a társadalmi javak relacionális rendje/elrendezése. A teret két egymástól analitikusan elválasztandó folyamat konstituálja: a térbeli pozicionálás (*spacing*) és a szintézisalkotás. Utóbbi teszi lehetővé a javak és az emberek sokaságának valamely együttesé összekapcsolását” – idézi Berger (206. old.). Ennek a koncepciónak a jegyében alakulnak ki a települések más-más funkcióval

rendelkező, sajátos arculatú terei, melyek elemzésére Löw jó példákat ad a *Soziologie der Städte* (Suhrkamp, 2008.) című könyvében. A nők és a férfiak térkihasználását fontos megkülönböztetni: itt nem csak olyan triviális megállapításokra kell gondolnunk, mint a kertvárosi háziaszszonyok és a belvárosban dolgozó férfiak mozgása a városi térben, vagy a prostitúcióval foglalkozók szegregációja a pirolámpás negyedekben. A városoknak a reklámhadjáratokban megjelenő képe, a tudatosan felépített city-branding is beépíthet magába gender-szimbolizációs elemeket.

A berlini reklámkampányok szexuálisan felhívó jellegét az akkori főpolgármester, Klaus Wowereit határozta meg, aki a média által nagy rokonszenvvel fogadott coming-out-jával az általa irányított fővárost belemanőverezte egy szexuálisan telített szimbolikus térbe. Löw az 2004-ben indult reklámkampány „*Mir geht's Berlin!*” (Berlinül érzem magam!) elemzésével mutatja be, hogy ebben a jelmondatban Berlin egy testi állapotként fogalmazódik meg, érzelmeként jelenik meg. Az ember érezheti magát jól vagy rosszul – de érezheti magát „Berlinül” is. A kampány címetzei a város potenciális látogatói. A plakáton Berlin mint úti cél szép női testként koncipiálódik: a nő magasán felsliccelt ruhában, lehunyt szemmel lebeg egy ágy felett.

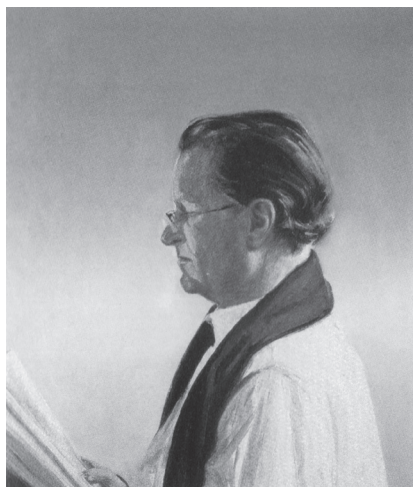
Globalizált korunkban a térhez való viszony és a térről való gondolkodás alapvetően megváltozott. Egyrészt a lakóhely és a munkahely összekapcsolódása, másrészt az egyén szinte korlátlan mobilitása az irodát pótló laptop segítségével nemcsak az egyéni térkihasználás szempontjából újdonság, mert a munkára és a szórakozásra fordított idő is ártéltelmeződik, és egymásba csúszik.

A tér, a térbeliség vizsgálata a szociológiában alapvető szakmai feladat. Berger Viktor könyve kitűnő áttekintést nyújt arról, hogyan kezelték a szociológiatörténet képviselői a térbeliség problémáit, így szolid háttér tudást és inspirációt jelent az új megközelítések számára.

RUBENS, WARBURG ÉS AZ ÜLŐGARNITÚRA

MARTIN WARNKE
MŰVÉSZETTÖRTÉNÉSZ
HALÁLÁRA

Süddeutsche Zeitung, 2019. december 12.

Anke Doberauer portréja Martin Warnkérol a Collegium Budapestben festett *Tizennégy tudós* sorozatból, 1999.

Aki ott volt a hamburgi tanácsházán 2012 novemberében, amikor Martin Warnke átvette az Aby M. Warburg-díjat, nem fogja elfelejteni a beszédet, melyet már láthatóan beteg, lenyűgöző, megtört hangján elmondott. Felidézte, hogyan bírálta Warburg a terem mennyezetén Hamburg történelmét megjelentető monumentális freskóciklust – majd óvatosan maga is megpróbál-

ta Warburgot, az 1929-ben elhunyt művészet- és képtörténészt, amiért nem ismerte el, milyen különös szerepet játszik e freskókon a festő kordiagnózisának részeként ábrázolt technika.

Miközben e tér egészére figyelemmel szólt a freskókról, szinte kézzelfoghatóan megmutatkozott jellegzetes gondolkodásmódja, amely a német nyelvterület egyik legjelentősebb tudósává tette: minden pátoszt kizárva s ezáltal a hangulatoktól és bizonyosságoktól egyaránt mentesülve nyitott utat a gondolkodás szabadságának, mely szembeszáll mindazzal, amit közönsege szokásszerűen elvár.

Martin Warnke 1937-ben született Ijuiban, Brazíliában, édesapja protestáns lelkész volt, aki az őserdőben élő gyülekezetét gondozta. A német mellett a portugál a második anyanyelve lett. Lévén prédikátor fia, egész életében szkeptikusan fogadta a nagy szavakat. Csak kamaszkorában érkezett Németországba, hogy leérettségizzen. Ezután művészettörténetet, germanisztikát és történelmet tanult Münchenben, Madridban és Berlinben. 1963-ban doktorált a berlini Szabad Egyetemen Hans Kaufmann-nál Peter Paul Rubensről írott értekezésével.¹

Már a disszertációjában kitűnt ragyogó elméje és az az igénye, hogy az írott forrásokból kiindulva ne csak feltárja Rubens szellemi és politikai környezetét, hanem ezt a kontextust a formákban is nyomon kövesse.

E két pólus közti feszültségben kapott helyet minden gondolata és kutatása – egyfelől a társadalmi, irodalmi, filozófiai és politikai kontextus megismerése, másfelől a mindig újabb kívülről érkező elemeket és impulzusokat magába olvasztó forma önállóságának, a hatások közepette is önmagát megőrző következetességének hangsúlyozása. A hetvenes évek elején a kölni Ludwig Múzeumban jártunk szakmai kiránduláson. A Mark Rothko festménye előtt elcsendesülő diákok hallgatását Warnke e szavakkal törte meg: „Ha erről a formáról nem tudunk mit mondani, akkor mindaddig még semmit sem mondtunk.”

Warnke mindig is kiállt a múzeumi és az egyetemi művészettörténet összekapcsolása mellett. 1964–65-ben egy éven át önkéntesként dolgozott a Berlini Múzeumban. Nemcsak Velásquezről írt múzeumi vezetőt, hanem gyűjtötte az anyagot ahhoz a rövid írásához is, amely *Kérdések a múzeumban* címen vált közismertté.² Olyan kérdéseket jegyzett fel, amelyeket nem a tudósoknak, hanem a voltaképpen közvetítőknek, a múzeumi teremőröknek szoktak feltenni – ebből a szakmán belüli kiindulópontból bontotta ki és bírálta a művészettörténetnek a nyilvánossághoz fűződő viszonyát.

Ezt megelőzően a *Stuttgarter Zeitung* újságírójaként dolgozott. A téma legalaposabb elemzéseihez tartoznak később egy kötetben kiadott cikkei, amelyekben a frankfurti Auschwitz-perről tudósított, az első nyilvános szembenézésről a nemzetiszocializmus bűntetteivel. Mellőzte a felháborodás retorikáját, s így sokkal pontosabban elemezhetette az erőszak struktúráját.

Hírnevét az 1970. évi művészet-történész kongresszuson szervezett szekció – *A művészettörténet tudomány és világnézet között*³ – alapozta meg: ez volt az első mélyreható szembenézés nemcsak a nemzetiszocializmus művészettörténetével, hanem ezen túl azzal a gondolkodásmóddal is, amely a formai elemzést az alárendelődés mércéihez igazítja. Ellenzői nem is a műalkotások politikai felhasználásának leleplezését vetették a szemére, mint inkább a gondolkodási mechanizmus elemzését, amelyben a forma automatikusan összefonódott a rend és a fölérendelés, a megbirkózás és a lélekmentés kérdésével.

Warnke támadását élesen visszautasították, és a kongresszust követő hónapokban olyan súllyal és publicitással működött az ellentámadás, hogy az ellene irányuló hadjárat csúcspontján Warnke kedve végleg elment ettől a szereptől. A művészettörténész Karl Hermann Usener állt ki amellett, hogy Warnkét hívják meg tanárnak a marburgi Philipps Egyetemre. Jellemző, hogy

1 ■ *Kommentare zu Rubens*. De Gruyter, Berlin, 1965.

2 ■ *Museumsfragen*. In: Martin Warnke: *Künstler, Kunsthistoriker, Museen. Beiträge zu einer kritischen Kunstgeschichte*. C.J. Bucher, Luzern–Frankfurt/Main, 1979. 119–122. old.

3 ■ *Das Kunstwerk zwischen Wissenschaft und Weltanschauung*. Bertelsmann Kunstverlag, Gütersloh, 1970.

4 ■ Martin Warnke – Uwe Fleckner – Hendrik Ziegler (Hrsg.): *Handbuch der politischen Ikonographie*. C. H. Beck, München, 2011.

Usener úgy érezte, jobb, ha a szakmában a kollégák elől eltitkolja, hogy ő maga egykor egy ellenállási csoporthoz tartozott.

Martin Warnke – Heinrich Klotzcal, Gert Mattenklott-tal, Heinz Mausszal és Heinz Schlafferrel együtt – létrehozott valamit, ami joggal nevezhető új marburgi iskolának. Döntő lépést tett előre, gyökeresen megújította a művészettörténetet mind tárgyterületeit, mind módszereit tekintve. Senki sem alakította hasonló sikerrel kritikai képtudománnyá a művészettörténetet úgy, hogy közben cseppet se engedjen a formai elemzés érzékenységből és szigorából.

Ugyhogyan nem volt abban semmi meglepő, ha egyik nagy feltűnést keltő tanulmányában Warnke azt fejtegette – Heinrich Wölfflin svájci művészettörténészre utalva –, hogy a klasszikus formai elemzés egyáltalán nem vonja maga után a valóságra vonatkoztatás feladását. Sőt a formai elemzés hívei éppen ezzel igyekeztek elhárítani a művészettörténetnek az első világháború idején tapasztalt nacionalista felhasználását.

Marburgban Martin Warnke elsőként elemezte történetileg a képrombolás világszerte ismert jelenségeit – ami azután a kínai kulturális forradalomban is lábra kapott –, és a művek művészettörténeti vizsgálatát kiegészítette az elpusztításukba torkolló viszonyháló történetével. Ebben olyan prófécia rejtett, amely a mai napig állandóan és tragikusan beteljesedik.

Münsterben habitált az udvari művészet szervezetéről a marburgi környezetben írott értekezésével. Akárcsak korábbi könyve, az *Építmény és felépítmény*, ennek a munkának a megjelenése is szenzációszámra ment, mert szembeszállt a bevett művészetszociológiával, amely a polgárság, majd pedig a munkásosztály emancipációs mozgalmait tekintette a szabadsághoz vezető történeti fejlődés motorjának. Warnke szerint a polgári céhszervezetben a művészeknek olyan korlátozásokhoz kellett igazodniuk, amelyekből csak az udvarban szabadulhattak meg. A művészetnek ez a társadalomtörténete nemcsak

a függőségekkel számolt, hanem a lehetőségekkel is. Az udvarban elnyert kiváltságos helyzet korábban teljesen elképzelhetetlen formai folyamatokat tett lehetővé a művészek számára. Az a történetelméleti megrendülés, amelyet ez a könyv kiváltott, nemcsak a társadalomtörténetben, hanem még a filozófiában is messzemenő változásokat ösztönzött.

Minden írása és fellépése meglepetést tartogatott. Nincs olyan – akár egészen periferikus – tanulmánya, amelyben ne találunk valamilyen addig sohasem olvasott értelmezést vagy ötletet, lett legyen szó a tájképfestészetről, a protestáns médiaművészetről, a felvilágosodásról vagy a modernitásról.

Martin Warnke kimagasló érdeme, hogy tovább művelte azt a politikai ikonográfiát, amely egykor a hamburgi Warburg Kultúratudományos Könyvtárból indult útjára. A vonatkozó kézikönyv⁴ jól láthatóan Warnke legendás kartotékos dobozaiból nőtt ki, amelyeket ma a hamburgi Warburg-ház őriz. Ez a ház volt a Warburg Könyvtár első székhelye, amelyet Warnke segített visszavásárolni az 1990-ben neki ítelt Leibniz-díj felajánlásával. Alig akad még kutató, aki annyit tett volna Aby M. Warburg gondolati örökségének felelevenítéséért, újabb és újabb aktuális alkalmazásáért, mint Martin Warnke. 1979-ben hívták meg professzornak Hamburgba, és attól kezdve a hamburgi szellemi klíma hatása is érződött munkáin. Egyetemi előadásait nem csak a diákok hallgatták, egyben a művelt fők találkozási is lettek.

Talán egy rövid jegyzetben mutatkozik meg a legvilágosabban módszertanilag pengeéles, a részletekre fogékony észjárása és idegenkedése mindenféle pátosztól. Az Edition Suhrkamp sorozat 1000. kötetét Jürgen Habermas állította össze az általa felkért értelmiségiektől a kor állapotáról érkező válaszokból. Az *ülőgarnitúra helyzete* című jegyzetében Warnke átfogó panoráma felfestése helyett azokat a változásokat elemezte, amelyeket a televízió váltott ki a nappali szobák berendezésében. A banálisnak

tűnő szféra mikroszkopikus képéből olyan korszakfogalom kerekedett ki, amelyet komplexebben nem is lehetett volna megragadni.

Martin Warnke hallatlanul érzékeny ember volt. Ő maga is az elmélkedésnek abban a gondolati terében élt, amelyet Warburg minden kultúra előfeltételének tartott. Halléban, december 11-én halt bele hosszan tartó betegsége szövőd-ményeibe. Pótolhatatlan barát távozott vele.

HORST BREDEKAMP

Wessely Anna fordítása

KÖZGAZDASÁGTAN, PÉNZ ÉS KORMÁNYZÁS

Against Economics. *New York Review of Books*, 2019. december 5.

Robert Skidelsky: *Money and Government. The Past and Future of Economics*. Yale University Press, 2018., 512 old., \$35.00

A nagy nemzetgazdaságok irányításáért felelős személyek körében egyre erősödik az az érzés, hogy a közgazdaságtan mint diszciplína már nem képes teljesíteni a rendeltetését. Mindinkább olyan tudománynak mutatkozik, amelyet ma már nem létező problémák megoldására teremtettek.

Jó példa az inflációs rögeszme. A közgazdászok még mindig azt sulykolják diákjaiknak, hogy a kormányzat elsődleges gazdasági szerepe – sőt sokak szerint egyetlen sajátos gazdasági szerepe – az árstabilitás megőrzése. Állandóan ébernek kell figyelnünk az infláció veszélyére. Az a kormány, amely egyszerűen több pénzt nyomtat, velejéig bűnös. Ha bezzeg a kormány és a központi bank összehangolt cselekvése féken tartja az inflációt, akkor a piac rátalál „a munkanélküliség természetes rátájára”, és az árak világos jelzéseit követő befektetők is biztosítják az egészséges növekedést. Ezek az előfeltevések kapcsolódtak össze az 1980-as évek monetarista

meggyőződésével, hogy a kormány érje be a pénzkínálat igazgatásával – ami azután az 1990-es évekre már olyannyira a józan ész elemi parancsává rögzült, hogy jószerivel minden politikai vita kötelező első lépése a kormányzati költsékezés veszélyeinek rituális beismerése lett. A helyzet azóta se változott, pedig a 2008-as visszaesés után a központi bankok eszeveszett pénznyomtatásba kezdtek, hogy beinduljon az infláció, és a gazdagok kénytelenek legyenek valami hasznosat tenni a pénzükkel – ám igyekezetük mindkét téren többnyire kudarcba fulladt.

Másmilyen gazdasági univerzumban élünk, mint az összeomlás előtt: a munkanélküliség csökkenése már nem hajtja fel a béreket, a pénznyomtatás már nem okoz inflációt. Ám a közgazdaságtan-tankönyvek bölcsessége szinte mit sem változott.

Az intézmények némileg lemaradnak, de ehhez már hozzászoktunk. A főáramú közgazdaságtan művelői manapság nem nagyon jeleskednek a pénzügyi összeomlások előrejelzésében, a gazdaság felvirágoztatásban, vagy a klímaváltozásnak gátat vető modellek kidolgozásában, viszont páratlanul sikeresek, ha arról van szó, hogy e hiányosságok dacára hogyan őrizték meg szellemi tekintélyüket. Ehhez foghatót legfeljebb a vallástörténetben találni. A közgazdaságtant máig úgy tanítják, mint a fizikát – mint egyetemes és kétségbenvonhatatlan matematikai igazságok fokozatos felismerését –, nem pedig úgy, mint minden más társadalomtudományt: érvelések történeteként, egymással vitatkozó elméleti álláspontok zűrzavaraként. Léteznek ugyan „heterodox – intézményi, marxista, feminista, »osztrák«, posztkeynesiánus stb. – gazdaságelméletek” is, csak hogy képviselőiket szinte teljesen kiszorították a „komolyan” minősülő tanácsékekről. Még a közgazdaságtan szakos diákok nyílt lázadásai (a franciák poszt-autista közgazdaságtani mozgalmától a britek válság utáni közgazdaságtanáig) sem tudták kieroszakolni, hogy ezek az elméletek bekerüljenek a szak törzsanyagába.

Ennek következtében a heterodox közgazdászokat továbbra is

majdhogynem félnótásként kezelik, noha mindeddig sokkal jobban meg tudták jósolni a valóságos világ gazdasági eseményeit. Sőt mi több, noha maguk a pszichológusok már rég elvetették a főáramú (neoklaszikus) közgazdaságtan alapjául szolgáló pszichológiai feltevéseket, azok mégis maguk alá gyűrték a tudományos világot, és mélyrehatón alakítják a köznapok világképét.

Sehol a világon nincs olyan drámai távolság közbeszéd és gazdasági realitás között, mint Nagy-Britanniában – talán épp emiatt kezd először itt tarthatatlanná válni. Az összeomlást megelőző buborék idején a balközépen álló Új Munkáspárt volt domináns helyzetben, így azután a szavazók „dobjátok ki ezeket a semmirekellőket” reakciójának köszönhetően az egymást követő konzervatív kormányok rájöttek, hogy a megszorítások retorikája – a churchilli hivatkozás a közjóért hozott közös áldozatra – jól cseng a britek fülében. Széles körű egyetértés fogadta a konzervatív politikát, amely a brit jóléti állam maradványait is lehántotta, és az erőforrásokat felfelé, a gazdagokhoz csoportosította át. „Nincs pénztermő csodafa” – mondta Theresa May a 2017-es, ripszropsz lezavart választáskor –, az egyetlen emlékeztető kijelentéseként kampányában, amely méltán számít az egyik legfakóbbnak a brit történelemben. Mondását a média azóta is megállás nélkül szajkózza, válaszul, ha valaki azt firtatná, miért az Egyesült Királyság az egyetlen nyugat-európai ország, ahol az egyetemeken tandíjat kell fizetni, vagy hogy valóban szükségszerű-e, hogy ilyen sok ember aludjon az utcán.

May kijelentésében igazán az a rendkívüli, hogy nem is igaz. Sok pénztermő csodafa van Nagy-Britanniában – mint minden fejlett gazdaságban: „banknak” hívjuk őket. Lévéen a modern pénz egyszerűen hitel, a bankok a szó szoros értelmében a semmiből tudnak pénzt varázsolni, meg is teszik, amikor kölcsönöket nyújtanak. A jelenleg Nagy-Britanniában forgalomban lévő pénz szinte teljes egészét a bankok varázsolták elő. A polgárok

zöme erről mit sem tud, sőt a Positive Money nevezetű kutatócsoport egyik újabb felmérésének döbbenetes adata, hogy a parlamenti képviselők 85 százalékának fogalma sincs, valójában honnan jön a pénz (a többség úgy vélte, hogy talán a Királyi Pénzverdéből).

A közgazdászok érthetően nem feledkezhetnek meg teljesen a bankok szerepéről, de azért a XX. század nagy részében ők is sokféleképp értelmezték, valójában mi is történik, amikor valaki kölcsönért folyamodik. Az egyik iskola azt vallja, hogy a bankok meglévő tartalékaikból utalják át a pénzt, a másik azt, hogy a bankok új pénzt állítanak elő egy multiplikátor hatás alapján (azaz az autódra felvett kölcsönt úgy is felfoghatod, hogy végső soron valami nagyanyó nyugdíjalapjából származik). Csak egy – főképp heterodox közgazdászokból, posztkeynesiánusokból és a modern pénzülmélet képviselőiből verbuválódó – kisebbség ragaszkodik „a bankhitellel pénzteremtés” elméletéhez, amely szerint a bankárok egyszerűen suhintanak a varázspálcájukkal, s már előttük is terem a pénz, mert abban bíznak, hogy ha mondjuk egymillió dollár hitelt nyújtanak egy ügyfélnek, azt majd valamikor visszafizeti a banknak, úgyhogy a rendszer egészében a hitelek és az adóságok kioltják egymást. Még hogy betéteken alapulnának a kölcsönök! Éppen fordítva: a betétek erednek a kölcsönökből.

Arra az egyre meg senki sem gondolt, hogy elhelyezkedjék egy banknál, és végre megfigyelhesse, valójában mi történik, ha valaki besétál, hogy pénzt vegyen kölcsön. Viszont egy Richard Werner nevű német közgazdász pontosan így tett 2014-ben, és felfedezte, hogy a kölcsönt nyújtó bankhivatalnokok nem ellenőrzik a meglévő alapokat, tartalékokat vagy bármilyen más. Egyszerűen pénzt teremtenek a semmiből, avagy Werner szavával: „varázsporból”.

Ugyanabban az évben döntött úgy Nagy-Britannia néhány hírhetetlen független közhivatalnok, hogy ami sok, az sok – a pénzteremtés kemény viták tárgya lett.

Addigra már a főáramhoz kötődő közgazdászok túlnyomó többsége is elvetette a kontraproduktívnak bizonyuló megszorításokat (amelyek, mint jó előre látható volt, szinte egyáltalán nem hatottak a nyilvános vitára). Ám egy bizonyos ponton kijelenteni, hogy a rendszert irányító technokraták minden stratégiai döntésüket téves feltevésekre alapozzák olyan elemi kérdéssel kapcsolatban, mint a pénz természete, már ahhoz fogható, mint ha az építészeknél megkövetelnék, hogy munkájukat annak tudomásulvételével folytassák, hogy a 47 négyzetgyöke valójában π . Csak hogy az építészek tisztában vannak vele, hogy akkor az épületek leomlanának. Emberéletekbe kerülne.

Nem tellett sok időbe és a Bank of England (a Federal Reserve brit megfelelője, amelynek közgazdaszai szabadon nyilatkozhatnak, mert formailag nem tartoznak a kormányhoz) előállt egy *Pénzteremtés a modern gazdaságban* című, videókkal és animált rajzokkal felszerelt hivatalos jelentéssel, amely ugyancsak azt állította, hogy a jelenlegi közgazdasági tankönyvek és az uralkodó monetarista ortodoxia márpedig téved. A heterodox közgazdászoknak van igazuk: a magánbankok pénzt teremtenek. Ezt teszik a központi bankok is, mint amilyen a Bank of England, miközben a monetaristák teljesen tévesen ragaszkodnak a hiedelemhez, hogy e bankok igazi funkciója a pénzkínálat szabályozása volna. Hiszen valójában semmilyen értelemben sem szabályozzák a pénzkínálatot, lévén fő funkciójuk a kamatláb rögzítése – annak meghatározása, mennyit kérhetnek a magánbankok az általuk teremtett pénzért. Azaz a nyilvánosságban folyó vita e témákról szinte kivétel nélkül téves premisszákon alapul. Ha például igaz a Bank of England állítása, akkor a kormány által felvett kölcsönök nem is voltak el forrásokat a magánszektortól, mivel hogy teljesen új, addig nem létező pénzt teremtettek.

Az ember azt hinné, hogy az efféle beismerés nagyot szól. Bizonyos szűk körökben meg is hallották, és Norvégiában, Svájcban és Németországban a központi bank hasonló

jelentést tett közzé. Az Egyesült Királyságban viszont a média azonnali reakciója az elhallgatás volt. Tudtommal a Bank of England jelentését a BBC vagy bármelyik másik tévécsatorna még csak meg se említette. A napilapok szakújságírói továbbra is úgy írtak, mintha a monetarizmus magától értetődően helyes volna. A politikusok mellének továbbra is azt a kérdést szegezték, honnan veszik majd a pénzt a szociális programjaikhoz. Mintha létrejött volna egy *entente cordiale*, amelynek értelmében a technokraták éljenek továbbra is egy elméleti univerzumban, miközben a politikusok és a hírmagyarázók egy teljesen másféle világban léteznek.

Néhány jel mégis arra mutat, hogy ez a berendezkedés csak ideiglenes. Anglia és főleg a Bank of England azzal büszkélkedik, hogy a globális gazdasági trendek élén jár. Az 1970-es években a monetarizmus is azzal tett szert komoly szellemi tekintélyre, hogy a Bank of England közgazdaszai befogadták. Végül innen emelte magához a lázadó Thatcher-rezsim, majd az őt követő Ronald Reagan az Egyesült Államokban. A későbbiekben pedig szinte mindenhová exportálták.

Lehet, hogy hasonló mintázat tanúai vagyunk manapság. 2015-ben, egy évvel a Bank of England jelentése után, a Munkáspárt először tette lehetővé, hogy vezetőjére nyíltan szavazzanak. A balszárny Jeremy Corbyn és árnyékkormányának pénzügyminisztere, John McDonnell vezetésével át is vette a hatalmat a pártban. Akkoriban a Munkáspárt balszárnyát ugyanolyan marginális szélsőségnek gondolták, mint 1975-ben a Konzervatív Párt Thatcherhez húzó szárnyát. Valójában az egyetlen nagyobb politikai csoportosulás az Egyesült Királyságban, amelyik nyitott az új közgazdasági eszmékre – miközben a média egyfolytában azon igyekszik, hogy úgy mutassa be őket, mintha az 1970-es évek óta mit sem változó szocialisták lennének. Míg az elmúlt pár évet jóformán az egész politikai világ a Brexit miatti üvöltözéssel töltötte, McDonnell irodája és a munkáspárti fiatalok támogató csoportjai workshopokat

szerveztek, és új politikai kezdeményezésekkel álltak elő mindenről – a négynapos munkahéttől és az általános alapjövedelemtől kezdve a zöld ipari forradalmon át a „teljesen automatizált luxuskommunizmusig” –, és meghívták a heterodox közgazdászokat, hogy vegyenek részt azokban a népoktatási kezdeményezésekben, amelyek megváltoztathatják a közfelfogást arról, hogyan működik a gazdaság. A corbynizmus gyakorlatilag a politikai világ minden pontján szinte hisztérikus ellenállásba ütközött, mégis oktalanság volna félresöpörni azt a lehetőséget, hogy egy történelmi változás küszöbén állunk.

A kutatók új fényben kezdik láttatni a múltat – ez is jelzi, hogy valami történelmileg új bukkant fel. Ebből a szempontból az elmúlt évek egyik legfontosabb könyve az Egyesült Királyságban a *Money and Government: The Past and Future of Economics* (*Pénz és kormányzás: a közgazdaságtan múltja és jövője*) Robert Skidelskytől, mely látszólag azt a kérdést próbálja megválaszolni, mitől vált annyira használhatatlanná a főáramú közgazdaságtan a 2008-as válságot közvetlenül megelőző és követő években. Valójában a közgazdaságtani diszciplína történetét mondja el pontosan annak a két dolognak – a pénznek és a kormánzatnak – a figyelembevételével, amelyről a közgazdászok a legritkábban beszélnek.

Skidelsky pozíciója igazán megfelelő e történet elbeszéléséhez. Egy sajátos angol típus megtestesítője: úri különc, akinek olyannyira kényelmes helye van a rendszerben, hogy eszébe sem jut, miért ne mondhatná pontosan azt, amit gondol. Nézeteit épp emiatt tolerálja is a rendszer. Mandzsúriában született, Oxfordban tanult, a politikai gazdaságtan professzora lett Warwickban, és leginkább John Maynard Keynes mérvadó, háromkötetes életrajza szerzőjeként ismert. Az elmúlt három évtizedben Tilton bárójaként a Lordok Házában foglalt helyet, váltakozva kötődött a legkülönbözőbb pártokhoz vagy akár egyikhez sem. Blair idejében eleinte a konzervatívokhoz tartozott, sőt gazdasági

ügyekben az ellenzék felsőházi szóvivője volt; jelenleg épp független, de nagyjából a Munkáspárt balszárnyával tart. Más szóval mindig a saját zászlaja alatt sorakozik fel – s az rendszerint érdekes zászló. A világ egyik előkelő törvényhozó testületének tagjaként élvezett pozícióját az utóbbi években arra használta, hogy magas színvonalú szemináriumokat tartson a közgazdaságtan diszciplinájának megreformálásáról.

Mostani könyve bizonyos értelemben ez irányú törekvéseinek első jelentős produktuma. Feltárul benne két átfogó elméleti szemlélet véget nem érő hadakozása, amelyben mindig ugyanaz az oldal győz – noha a győzelem ritkán kapcsolódik árnyalt elméletalkotáshoz vagy pontosabb előrejelzésekhez. Az érvelésekben mindig a pénz természetéről vallott elképzelés a döntő. Vajon a pénzt anyagi árunak tekintsük-e, a csere megkönnyítésére használt értékes szubsztanciának, vagy inkább mindenekelőtt hitelnek, könyvelési módszernek, forgalmazott adóslévélnek, azaz mindenképp valamilyen társadalmi berendezésnek? Ez a vita valamilyen formában évezredek óta tart. Amit „pénznek” mondunk, mindig e kettő keveréke, és mint az adósságról írott könyvemben (*Debt – The First 5000 Years*. Melville House, 2011.) magam is megjegyeztem, a súlypont az idők folyamán ide-odátolódik a vitázó felek közt. A középkorban egész Euráziában jellemzően hitelből valósultak meg a mindennapi ügyletek; a pénzt pusztán absztrakciónak tartották. Ezen a szemléleten igazából a globális európai birodalmak kialakulása és ezzel együtt az amerikai területeken összerabolt arany és ezüst beáramlása változtatott a XVI–XVII. században. Az az érzés, hogy az aranyrúd *valójában* pénz, az általános erőszak, a tömeges rabszolgaság és a zsákmányéhes állandó hadseregek korszakaiban válik uralkodóvá – és szinte az egész világ pontosan így is gondolta a spanyol, a portugál, a holland, a francia és a brit birodalommal való érintkezés során. Az aranyrúd alapú pénzelméletek ösztönözték azt a fontos elméleti újítást – jegyzi meg Skidelsky –, amelyet a

pénz mennyiségi elméletének szokás nevezni (illetve a tankönyvekben egyszerűen QTM-nek [*quantity theory of money*], ugyanis a közgazdászokat végtelenül boldoggá teszik a rövidítések).

A QTM érvet először Jean Bodin francia jogász fogalmazta meg abban a vitában, amely az amerikai földrész spanyol–portugál meghódítása után az árak azonnal bekövetkező, destabilizáló hatású meredek inflációjának okáról folyt. Bodin amellett kardoskodott, hogy az infláció egyszerűen kereslet és kínálat kérdése: a spanyol gyarmatokról beáramló óriási mennyiségű arany és ezüst leértékeltette a pénzt Európában. Az alapelvet kétségkívül mindenki elfogadta, akinek volt akkoriban kereskedelmi tapasztalata, pedig egy sor téves feltevésen alapult. Először is a Mexikóban és Peruban rabolt arany nagy része nem is Európában kötött ki, és nem vertek belőle pénzt, hanem rögtön Kínába és Indiába szállították, hogy fűszereket, selymet, pamutszövetet és egyéb „keleti luxuscikkeket” vásároljanak érte, s amennyiben volt inflációs hatása Európában, akkor valamifajta spekulációs kötvényekkel összefüggésben. A QTM alkalmazásakor szinte mindig ez a helyzet: magától értetődően evidensnek tűnik, de csak akkor, ha nem számolunk a kritikus tényezők zömével.

Az árak XVI. századi inflációjának esetében például, ha számításba vesszük a hitelt, a kincsképzést és a spekulációt – nem szólva a gazdasági tevékenység, a technológiai újdonságokba való befektetés és a bérszintek növekedésének gyorsuló üteméről (amely viszont szorosan összefügg a munkások és a munkaadók, illetve a hitelezők és az adósok közti hatalmi viszonytal) –, lehetetlen bizonyossággal megmondani, mi volt itt a döntő tényező. A pénzkínálat hajtotta-e fel az árakat, vagy éppenséggel a pénzkínálat igazodott az árakhoz? Szakmai szempontból itt végső soron a pénz exogén és endogén elmélete között lehet választani. A pénzt ugyanolyan külső tényezőnek tekintsük-e, mint az Antwerpent, Dublint, Genovát II. Fülöp idején állítólag elárasztó

spanyol aranypénzeket, vagy pedig úgy gondoljunk rá, mint egy gazdasági tevékenység termékére – a bányászásától kezdve a pénzverésen át, teremtett hiteleszközként, a kereslet kielégítése érdekében nyújtott kölcsönökkel való forgalomba hozataláig –, ami viszont egyet jelentene azzal, hogy másutt keressük az infláció gyökereit.

Nyersen fogalmazva: a QTM nyilvánvalóan téves. Ha egy országban kétszeresére növeljük a meglévő arany mennyiségét, és az összeset a gazdagoknak adjuk, akik viszont elássák a kertjükben, vagy aranylemezzel borított tengeralattjárókat készíttetnek belőlük, akkor ez egyáltalán nem hat a sajt árára (mellesleg ezért nem működött a mennyiségi könnyítés stratégiája sem, mely hosszú lejáratú államkötvények felvásárlásával remélte élnékíteni a pénzforgalmat.) Ami igazán számít, az nem más, mint a *pénzköltés*.

Mégis, Bodin óta napjainkig szinte mindig a QTM hívei győztek, ha kialakult egy-egy jelentősebb gazdaságpolitikai vita. Angliában először 1696-ban, közvetlenül a Bank of England megalapítását követően érvényesült ez a séma, amikor a háborús infláció kapcsán William Lowndes, az államkincstár őre (pénzügyi államtitkár) és Sir Isaac Newton, a pénzverde főfelügyelője, valamint a filozófus John Locke között dült a vita. Newton egyetértett a kincstár álláspontjával, hogy hivatalosan le kell értékelní az ezüstpénzeket ahhoz, hogy elébe vágjanak a deflációs összeomlásnak. Ezzel szemben Locke szélsőségesen monetarista álláspontból úgy érvelt, hogy a kormány beavatkozása korlátozódik a tulajdon (köztük a pénzérmék) értékének szavatolására, mert minden más csak toldás-foldás, ami összezavarja a befektetőket, és kismemizi a hitelezőket. A vitában Locke kerekedett felül, az eredmény deflációs összeomlás lett. A pénzkínálat drasztikus visszafogása hirtelen gazdasági zsugorodáshoz vezetett, százezrek maradtak munka nélkül, tömeges nyomor, lázadások és éhínség tört ki. A kormány gyorsan enyhített politikáján (a bankoknak megengedte, hogy a

háborús kölcsönöket először bankjegyek formájában tegyék pénzzé, előbb-utóbb pedig egészen elveszék az ezüststandardot), viszont ami a hivatalos retorikát illeti, minden további politikai vitának az alapja Locke kis államot és kemény pénzt előíró, hitelezőpárti ideológiája lett.

Skidelsky szerint újra meg újra ez a séma érvényesült: 1797-ben, az 1840-es és az 1890-es években és végül az 1970–80-as évek fordulóján, amikor Thatcher és Reagan (egy rövid időre) a monetarizmus híve lett. Az események egymásutánja mindig ugyanaz:

1. A kormány elvszerűen szigorú pénzpoltikát („keménypénzt”*) vezet be.
2. Bekövetkezik a katasztrófa.
3. A kormány csendben felhagy a szigorú pénzpoltikával.
4. A gazdaság magához tér.
5. A „keménypénz” filozófiája mégis elfogadásra, sőt megerősítésre lel mint az egyetemes józan ész diktálta elgondolás.

Hogyan lehetett egyáltalán igazolni ezt a figyelemre méltó kudarc-sorozatot? Skidelsky szerint ebben nagymértékben David Hume skót filozófus a ludas. A QTM egyik korai híveként ő terjesztette el azt a gondolatot, hogy a rövid távú megrázkódtatások – mint amilyet például Locke is kiváltott – hosszú távon hasznosnak bizonyulhatnak, ha szabadjára engedik a piac önszabályozó erőit.

„A közgazdászok Hume óta különböztetik meg a gazdasági változások rövid távú és hosszú távú hatásait, beleértve a politikai beavatkozásokat is. A különbségtétel az egyensúlyi elmélet védelmét szolgálta, mert így olyan formában lehetett kifejteni, hogy valamennyire még a valósággal is

számoljon. A rövid táv a mai közgazdaságtanban rendszerint azt az időszakot jelenti, amelyben a piac (vagy a piacok gazdaságtana) valamilyen »megrázkódtatás« hatására időlegesen kitér egyensúlyi helyzetéből, valahogy úgy, mint egy nyugalmi állapotából kilendített inga. Ez a felfogás azt sugallja, hogy a kormány bízna csak rá a piacokra, hogy megtalálják a maguk egyensúlyi helyzetét. A kilengések »korrekcióját« célzó kormányzati beavatkozások csak további megtévesztő rétegekkel borítanak be az eredeti téveszmét.”

Minden ilyen elmélet logikai hibája, hogy nem cáfolható meg. Azt a premisszát, hogy a piacok *végül* mindig maguktól zökkennek helyre, csak akkor lehetne próbának alávetni, ha volna közösen elfogadott definíciónk arra, *mikor* következik be az a bizonyos vég; csak hogy a közgazdászok definíciója szerint „annak a pontnak az elérésekor – bármennyi időt igényeljen is –, amelynél kimondhatom, hogy a gazdaság ismét egyensúlyban van”. (Ugyanolyan nem cáfolható kijelentés ez, mint „a végén mindig a barbárok győznek” vagy „az igazság mindig győzedelmeskedik”, amelyek gyakorlatilag csak annyit jelentenek, hogy „ha a barbárok győznek, vagy ha az igazság győzedelmeskedik, akkor ki fogom jelenteni, hogy a történet véget ért”).

Ezen a ponton minden rész a helyére került: „keserű pirulának” lehetett nevezni a pénzszerű politikáját (mely a hitelezőknek és a vagyonsoknak kedvez), amely rendbe teszi az árjelzéseket, hogy a piac visszatérhessen a hosszú távú egyensúlyi egészséges állapotába. Skidelsky méltó folytatással toldja meg azt a történetet, amelyet Polányi Károly vázolt fel először az 1940-es években arról, hogyan jutottunk idáig: a történet arról szól, milyen gondosan tervezett beavatkozásnak [*social engineering*] köszönhető az állítólag önszabályozó nemzeti piacok létrejötte. Ebbe a munkába beletartozott, hogy bizonyos kormányzati beavatkozásokkal tudatosan felerősítették

a „nagy állammal” kapcsolatos ellenérzéseket. Mint Skidelsky írja:

„Döntő újítás volt a jövedelemadó bevezetése: először 1814-ben vették ki, 1842-ben Peel [Robert Peel miniszterelnök] megújította, 1911–14-re pedig a kormányzati bevételek fő forrásává lépett elő. A jövedelemadónak kettős haszna volt: egyrészt biztos bevételi alapot teremtett a brit államnak, másrészt az olcsó kormányhoz kapcsolta a szavazók érdekeit, hiszen csak a közvetlen adót fizetőknek volt szavazati joguk. [...] Gladstone miniszterelnöksége idején már »a fiskális tisztesség volt az új erkölcsi mérce«.”

Valójában semmi sem indokolja, hogy a modern állam miért polgárai jövedelmének egy részét kisajátítva finanszírozza magát. Számítalan más módot is találhatott volna. Lényegesen hatékonyabb módokat is álltak rendelkezésére, például a föld-, vagyon-, kereskedelmi vagy fogyasztási adó, melyek közül bármelyik progresszíven is kivethető – hiszen rettenetesen drága mulatság a polgárok személyes ügyeit nyomon követni képes bürokratikus apparátus felállítása, amit azonban a jövedelemadó rendszere megkövetel. Ám nem ez a lényeg: a jövedelemadó szándékosan beavatkozó és kimerítő. Fontos, hogy legalább egy kicsit méltánytalannak érezzük. Mint a klasszikus liberalizmus (és a mai neoliberalizmus) oly sok eleme, valójában ez is egy furfangos büvészmutatvány – úgy terjeszti ki a bürokratikus államot, hogy közben a vezetői mímelhetik, hogy ők a kis állam hívei.

A sémát csak egyszer sikerült igazán félretolni, mégpedig a XX. század közepén, a keynesi korszaként emlegetett évtizedekben. A kapitalista demokráciáknak az orosz forradalom és saját munkásosztályuk tömeges lázadásának rémétől megriadt vezetői páratlan mértékű redistribúciót engedélyeztek, ami viszont az emberiség történetében a legszeleesebb körre kiterjedő anyagi jóléthez vezetett. Az 1930-as évek keynesi forradalmának és az 1970-

* ■ Ezt a „keménypénzt” a szakirodalom hagyományosan metallista pénzpoltikának nevezi.

es évek neoklasszikus ellenforradalmának történetét számtalanszor elbeszélték már, de Skidelsky új megvilágításba helyezi a konfliktust, amely körül forogtak.

Maga Keynes megrögzött antikommunista volt, főleg mivel úgy látta, hogy a kapitalizmus inkább be tudja indítani a gyors technológiai haladást, jórészt feleslegessé téve a materiális munkavégzés kényszerét. A teljes foglalkoztatást tartotta elrendőnek, nem mintha azt hitte volna, hogy a munka jó dolog, hanem mert végső soron fel akarta számolni a munkát: olyan társadalom képe lebegett a szeme előtt, amelyben a technológia az emberi munkavégzést mint olyat teszi elavulttá. Más szóval azt feltételezte, hogy örökké inog a talaj az elemzők talpa alatt, a társadalomtudományok tárgya inherensen labilis. Max Weber hasonló megfontolásokból vallotta, hogy a társadalomtudósok sohasem tudnak olyan ismeretekkel előrukkolni, amelyek akár csak távolról hasonlítanak a fizika törvényeihez, mert mire az ehhez nagyjából elegendő mennyiségű információt begyűjténék, annyit változik a társadalom s mindaz, amit az elemzők szerint érdemes volna tudni róla, hogy ezek az információk már érdektelenné válnának. Keynes ellenfelei viszont pontosan efféle egyetemes elvekbe akarták ágyazni érveiket.

A kívülről nehéz elmagyarázni, valójában mi volt itt a tét, mert a történetet rendszerint úgy mesélik el, mintha a mikro- és a makroökómia szerepét érintő, tisztán szakmai vitáról lett volna szó. A keynesiánusok szerint a mikroökómia megfelelő, ha az egyes háztartásoknak vagy vállalatoknak a piaci előnyüket optimalizálni igyekvő viselkedését kívánjuk tanulmányozni, ám amint a nemzetgazdaságokat vesszük szemügyre, egészen más komplexitási szintre kerülünk, ahol már másfajta törvények érvényesülnek. Ahogy nem érthetjük meg a földimalacok párosodási szokásait a sejtekben végbemenő összes vegyi folyamat elemzéséből, úgy a kereskedelem és a befektetések mintázatai, a kamatrata vagy a foglalkozási ráta hullámzásai sem

egyszerűen az őket látszólag létrehívó mikrotranzakciók aggregátumai. A mintázatoknak ugyanis – a tudományfilozófusok kifejezésével – vannak „emergens tulajdonságaik”. Nyilván esélyünk se lenne a makroszint megértésére, ha nem értenénk a mikroszintet (ahogy tudnunk kell, miféle vegyületekből épül fel egy földimalac), ám az önmagában még nem elegendő.

Az ellenforradalmárok a London School of Economicsban, élükön Keynes régi riválisával, Friedrich Hayekkel, akihez aztán a Mont Pelerin Társaságban további nagyságok csatlakoztak, pontosan ezt a gondolatot kezdték ki, amikor azt állították, hogy egy nemzetgazdaságot egyszerűen alkotórészei összességéként kell felfogni. Mint Skidelsky megjegyzi, a támadást politikai szinten az államvezetésnek (és szélesebb értelemben mindenféle közjóságnak) már a gondolatát is elutasító felfogás motiválta. Szerintük a nemzetgazdaságok igenis visszavezethetők egyéni döntések millióinak aggregált hatására, s ezért minden makroökonómiai elemet következetesen mikroszinten kell megalapozni.

Álláspontjuk azért számított radikálisnak, mert pontosan akkor fogalmazták meg, amikor a mikroökonómia maga is mélyreható változáson ment át – ami ugyan már a XIX. század végén elkezdődött a marginalista forradalommal, de aztán a piaci szereplők döntéseit megértő technikából az emberi élet általános filozófiájává terebélyesedett. Ezt érdekes módon olyan feltevések sorának megfogalmazása tett lehetővé, amelyekről a közgazdászok is készséggel elismerték, hogy nem igazak. A tisztán racionális cselekvőről feltételezték, hogy kizárólag az önérdek motiválja őket, pontosan tudják, mit akarnak, soha meg nem gondolják megukat, és hozzáférnek minden, az árazást érintő releváns információhoz. Így már pontos, prediktív erejű egyenletekbe foglalható, milyen cselekvést várjunk el az ilyen egyénektől.

Nincs semmi baj a leegyszerűsítő modellek alkotásával – az emberi világ minden tudományának így kell

eljárnia. Csakhogy egy empirikus tudományban a következő lépés a modellek összevetése azzal, amit az emberek ténylegesen tesznek, majd pedig a modell ennek megfelelő kiigazítása. Nos, ez az a lépés, amelyet a közgazdászok *nem* tesznek meg. Rájöttek, hogy ha modelljeiket a be nem avatottak számára érthetetlen matematikai képletekbe foglalják, akkor olyan univerzumot hozhatnak létre, amelyben premiszáikat soha nem lehet megcáfolni. („Minden cselekvő hasznosságmaximalizálásra törekszik. Mi a hasznosság? Bármilyen cselekvő láthatóan maximalizál.”) A matematikai egyenletekre hivatkozva a közgazdászok meggyőzően állíthatták, hogy a társadalomelméleten belül az általuk művelt ágazat az egyetlen, amely elérte az előrejelzésre képes tudomány fejlettségi szintjét – még ha sikeres előrejelzéseik többsége gazdaságelméleti képzettségű egyének viselkedésére korlátozódott is.

Ezután a *homo oeconomicus* már hódító útjára indulhatott az egyetemek többi társadalomtudományos szakján. Az 1950–60-as években a fiatalokat hatalmi pozíciók betöltésére felkészítő szakok (politikatudomány, nemzetközi kapcsolatok stb.) szinte kivétel nélkül átvették a – végső soron a mikroökonómiából lepárolt – „racionális döntésemélet” valamelyik változatát. Az 1980–90-es években pedig már oda jutottunk, hogy még a művészeti alapítványok és segítő szervezetek vezetői is csak akkor számítottak kellően képzettnak, ha legalább nagyjából tisztában voltak az egyik olyan „tudomány” alapjaival, amelynek kiinduló feltevése az, hogy az emberek alapján véve önzők és mohók.

Ezek voltak tehát azok a „mikroalapok”, amelyekhez a neoklasszikus reformerek szerint a makroökonómiának vissza kell térnie. E ponton kapóra jöttek a keynesiánus szemlélet némely kevésbé szerencsés megfogalmazásának kétségtelen gyengéi s főleg képtelensége az 1970-es évek stagflációjának magyarázatára. Csak le kellett söpörni a keynesi felépítmény maradványait, hogy visszatérhessenek ugyanahhoz

a „keménypénz” és kis állam elvű politikához, amely a XIX. században uralkodott. Az ismerős séma működött megint. A monetarizmus nem vált ugyan be, és előbb az Egyesült Királyságban, majd az Egyesült Államokban is hamar felhagytak vele, ám ideológiailag olyannyira tartós hatást gyakorolt, hogy amikor a „neokeynesiánusok”, például Joseph Stiglitz vagy Paul Krugman, ismét felülkerekedtek a vitában, még ők is kötelességüknek tartották az új mikroalapok megtartását.

Skidelsky szerint a probléma egyszerűen abból adódik, hogy a kezdeti feltevések képtelenségét az ezerszeres ismétlés cseppet sem csökkenti. Az ő, kevésbé kíméletes megfogalmazásában: „a félbolond premisszák örült konklúziókhöz vezetnek”:

„A hatékony piac hipotézise [*efficient market hypothesis* = *EMH*], amely Eugene Famának köszönheti népszerűségét [...] a racionális várakozások elvét alkalmazza a pénzpiacokra. A racionális várakozások hipotézise [*rational expectations hypothesis* = *REH*] kimondja, hogy a cselekvők a gazdaságról és a gazdaságpolitikáról nyerhető minden információt azonnal hasznosítanak várakozásaik módosítására. [...]»

Azaz, Famát idézve [...]»: »Egy hatékony piacon a sok értelmes résztvevő versengése olyan helyzetet teremt, amelyben [...] egy értékpapír tényleges ára *valódi* értéke jó becslésének tekinthető.« [Skidelsky kiemelése]

Más szóval kötelesek vagyunk azt tettetni, hogy a piacok definíció szerint nem tévedhetnek. Ha például az 1980-as években az a terület, amelyen Tokióban a császári székhely található, nagyobb értékűnek számított, mint New York városának egész területe, akkor azért, mert ténylegesen ennyit ért. Az esetleges eltérések tisztán véletlenszerűek, „sztochasztikusak”, s mint ilyenek nem előreláthatók, időlegesek és végső soron lényegtelenek. A racionális cselekvők ilyenkor mindenestre gyorsan közbelépnek,

és felmarkolnak minden alulértékelt részvényt. Mint Skidelsky fanyarul megjegyzi:

„Egy paradoxonnal van itt dolgunk. Az elmélet egyrészt kimondja, hogy nincs értelme spekulációval nyereségre törekedni, mert a részvények mindig jól vannak árazva, és mozgásuk nem jósolható meg. Másrészt ha a befektetők nem törekednének nyereségre, akkor a piac nem volna hatékony, hiszen nem működne semmiféle önkorrekciós mechanizmus. [...]»

Továbbá: ha a részvények mindig jól vannak árazva, a piac nem generálhat sem buborékokat, sem válságokat.

Ez a felfogás a gazdaságpolitikába is átszivárgott: »A kormányhivatalnokok – élükön Alan Greenspannel [a Fed elnökével] pontosan amiatt vonakodtak kikapukasztani a buborékot, mert azt sem kívánták megítélni, *valóban* buborék-e.« Az EMH alapján lehetetlen felismerni a buborékokat, hiszen az létezésüket a priori kizárja.”

Ha van válasz a királynő híres kérdésére, hogy miért nem látta senki a közelgő összeomlást, akkor ez az.

S ezzel bezárul a kör. Ilyen katasztrofális megszegyenülés után az ortodox közgazdászok előhúzták aduikat, azaz az egyetemi politikába és az intézményes hatalom állásaiba vonultak vissza. Az Egyesült Királyságban a 2010-ben létrehozott új, konzervatív-liberális demokrata koalíció hozzálátott az oktatási rendszer reformjához, és a tandíjat háromszorosára növelve bevezette a diákhitel amerikai stílusú rendszerét. A józan ész azt diktálta volna, hogy ha az oktatási rendszer sikeres – hiszen a brit egyetemi rendszer minden gyaroltsága mellett az egész világon a legjobbak közé számított –, viszont a pénzügyi rendszer annyira rosszul működik, hogy kis híján romba döntötte a globális gazdaságot, akkor több értelme van a pénzügyi rendszer egy kicsit az oktatási rendszerhez közelítő reformnak, mint a

fordítottjának. Ha mégis agresszíven a józan ész ellenében lépnek, annak csak ideológiai indoka lehet. Átfogó támadást intéztek már a gondolat ellen is, hogy a tudás talán mégsem pusztán gazdasági jószág.

Hasonló hadműveletekkel törekedtek az intézményi struktúra irányítására is. Az egykor büszkén független testület, a BBC a tory kormány idején mindinkább egy állami műsorszóró hálózatra kezdett emlékeztetni, ahol a politikai kommentátorok gyakran szinte szó szerint elismélik az uralkodó párt legutóbbi napirendi pontjait, amelyek – legalábbis ami a gazdaságot érintette – pontosan az épp hiteltelenné vált elméletekre hivatkoztak. A politikai viták résztvevői egyszerűen feltételezték, hogy egyedül a „keserű pirula” és a gladstone-i „pénzügyi tisztesség” jelent megoldást, miközben a Bank of England örült pénznyomtatásba fogott, és sikertelen próbálkozásával, hogy beindítsa az inflációt, ezt a pénzt gyakorlatilag a gazdag egy százaléknak juttatta. Az eredmény enyhén szólva kevésbé szívvidító lett. A gazdaság magához térésének csúcspontján a világ ötödik leggazdagabb országában körülbelül minden tizenkettedik brit állampolgár megtapasztalta az éhezést, egyesek napokig nem jutottak élelemhez. Ha a „gazdálkodás” az a mód, amellyel egy népesség gondoskodik a maga anyagi szükségleteiről, akkor a brit gazdálkodás egyre inkább diszfunkcionálisnak bizonyul. Nem tarthat öröké a brit politikai osztály lázas igyekezete, hogy elterelje erről a figyelmet (Brexit), előbb-utóbb a valóságos gondokkal is foglalkozni kell.

Mai állapotában a gazdaságelmélet mindinkább egy kicsorbult szerszámokkal teli fészerre emlékeztet. Nem mintha nem születnének hasznos felismerések is, de a létező diszciplína alapjában egy korábbi század problémáinak megoldására készült. Az, hogy hogyan határozható meg a munka és az erőforrások optimális elosztása a gazdasági növekedés magas szintjének megteremtéséhez, egyszerűen más, mint az a probléma, amellyel ma szembeesünk: mit kezdjünk a techno-

lógia növekvő termelékenységével, a munka csökkenő reálkeresletével, a gondozó munka hatékony megszervezésével – úgy, hogy közben a Földet se tegyük tönkre? Ehhez másféle, nem „mikroökonómiai” megalapozású közgazdaság-tudományra van szükség. Bármilyen új, használható tudománynak vagy a feminizmus, a viselkedési gazdaságtan, a pszichológia, sőt az antropológia felhalmozott ismereteire kell támaszkodnia ahhoz, hogy az emberek tényleges viselkedéséből

kiinduló elméletekkel állhasson elő, vagy pedig ismét el kell fogadnia az emergens komplexitásszintek gondolatát – vagy ami a legvalószínűbb: mindkettőre szüksége lesz.

Ez nem könnyű gondolati feladat, politikailag pedig még annál is nehezebb. Belegondolni is riasztó, mivel jár leverni a lakatokat, amelyeket a neoklasszikus közgazdaságtan a főbb intézményekre tett, vagy megtörni szinte teológiai hatalmát a média felett – nem szólva azokról a finomabb formákról, amelyekkel

immár meghatározza az emberi indítékokról és az emberileg lehetségesről alkotott felfogásunkat. Ehhez feltehetően előbb valamilyen megázkództatás kell. Hogy milyen? Egy újabb 2008-as típusú összeomlás? Valamilyen radikális politikai eltolódás a világ egyik fő kormányzatában? Egy világméretű ifjúsági lázadás? Bárhogyan alakuljon is, az ilyen könyvekre – s nem kizárt, hogy épp erre a könyvre – döntő szerep vár.

DAVID GRAEBER

Wessely Anna fordítása

FONTOS KÖNYVEK – A *BUKSZ* VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA, 2018. IV. – 2019. I–IV. NEGYEDÉV

EMLÉKEZÉS, INTERJÚ,

LEVELEZÉS, NAPLÓ

ALMÁSI Miklós**Pisztoly a könyvtárban**

Életinterjú
Beszélgetőtárs Nádra Valéria
Kalligram, Bp., 2019.
291 old., 3500 Ft

BÁLINT György**Bálint gazda, a százéves kertész**

Km. Bánó András
Helikon, Bp., 2019. 222 old.,
3999 Ft

DÁVID Katalin**Emlékiratok**

Szt. István Társulat, Bp.,
2019. 367 old., 2600 Ft

Epistulae. Nicolaus Olahus

Ed. Emőke Rita Szilágyi
Pars 1. 1523–1533.
Reciti, Bp., 2018. 588 old.
(Bibliotheca scriptorum medii
recentisque aevorum)

HARGITTAI István**Mozaikokból egy élet**

Akadémiai, Bp., 2019.
253 old., 4200 Ft

HELLER Ágnes**A véletlen értéke**

Heller Ágnes életéről és koráról
Riporter: Georg Hauptfeld,
ford. Bartók Imre
/Der Wert des Zufalls/
Noran Libro, 2019. Bp.,
254 old., 3990 Ft
(Heller Ágnes életműsorozat)

KIRÁLY Júlia**A tornádó oldalszele**

Szubjektív válságtörténet,
2007–2013
Park, Bp., 2019. 430 old.,
5490 Ft

KISSINGER, Henry**Fehér házi éveim**

Ford. Magyarics Péter,
Bojtár Péter
/White House Years/
Antall József Tudásközpont,
Bp., 2019. 1786 old.,
9900 Ft

**„láthatatlan selyemsál
a számon”**

Nemes Nagy Ágnes és
Lengyel Balázs leveleiből
Összegyűjt., s. a. r., jegyz.,
bev. Buda Attila et al.
Gondolat, Bp., 2019.
271 old., 4000 Ft

RADNÓTI Sándor**Sosem fogok
memoárt írni**

Magvető, Bp., 2019.
289 old., 4499 Ft
(Tények és tanúk)

RAJK László**A tér tágassága**

Életinterjú
Kész., jegyz. Mink András,
szerk. Rajk Judit,
Mink András
Magvető, Bp., 2019.
550 old., 4999 Ft
(Tények és tanúk)

**„Romert sokan,
Floriánt csak kevesen
ismerik”**

Rómer Flóris és
Ebenhöch Ferenc levelezése,
1845–1888
Közread. Csécs Teréz
Szent Mór Bencés Perjelség,
Győr, 2019. 407 old.,
4900 Ft

Tessék színt vallani

Osváth Ernő szerkesztői
levelezése
S. a. r., tanulmány:
Kosztolányi Tibor,
Nemeskéri Erika
OSZK–Gondolat, Bp., 2019.
1668 old., 9500 Ft

FILM

ERŐSS Gábor**A történelmi filmek
szociológiája**

L'Harmattan, Bp., 2018. 193
old., 2600 Ft

FILOZÓFIA

BACSÓ Béla**Kép és szó**

Filozófiai és
művészetelméleti írások
Kijárat, Bp., 2019. 212 old.,
3000 Ft

BODOR Mária Anna**A szubjektumtól az
egzisztenciáig**

A szellem
Kairosz, Bp., 2018. 471 old.,
3900 Ft

BOROS János**Immanuel Kant**

MTA BTK Filozófiai Intézet,
Bp., 2018. 477 old., 3200 Ft

**Élettörténet, sorsesemény,
önazonosság**

Tanulmányok
Tengelyi László emlékére
Szerk. Marosán Bence
Könyvpont–L'Harmattan, Bp.,
2019. 453 old., 4990 Ft

FARAGÓ László**Téri lét**

Társadalmi fordulat a
térlelméletben
Dialog Campus, Bp., 2019.
238 old., 5980 Ft
(Studia regionum)

HORVÁTH Nóra**„A szépség szeretői”**

George Santayana és
kortársai
A platóni égi Erős által
befolyásolt létezésesztétikák
példázatai a 19–20. század
fordulójának új-angliai
eszmetörténetéből
JATEPress, Szeged, 2019.
243 old.
(Ikonológia és műértelmezés)

ŽIŽEK, Slavoj**A Kommunista kiáltvány
megkésett aktualitása**

Ford. Rudas László,
Reich Vilmos
/Die verspätete Aktualität des
Kommunistischen Manifests/
Európa, Bp., 2019. 232 old.,
3299 Ft

IRODALOMTUDOMÁNY

Arany János

A bicentenáriumi
konferencia, Nagykőrös,
2017. október 20.
Szerk. Major Ágnes, Novák
László Ferenc
MTA BTK – OniPrint, Bp.–
Nagykőrös, 2018. 160 old.

BÉNYEI Péter**Emlékezésalakzatok és
lélektani reprezentáció a
Jókai-prózában**

Debreceni Egyetemi K.,
Debrecen, 2018. 397 old.
3100 Ft
(Csokonai könyvtár)

(B)Irodalom

Gyulai Pál az irodalom élén
Szerk. Ajkay Alinka,
Császtray Tünde, km.
Szabó-Reznek Eszter
Reciti, Bp., 2018. 208 old.
Ingyenes
(Reciti konferenciakötetek)
*A Budapest, 2017.
jan. 26–27-én rendezett
konferencia előadásainak
szerkesztett anyaga.*

FRIED István**„örömem poklokkal
határos”**

Vörösmarty Mihály költői
indulásának néhány kérdése
Balatonfüred Városért
Közalapítvány, Balatonfüred,
2019. 246 old. 3000 Ft
(Tempevölgy könyvek)

FRIED István**„Szokott ösvényen járj
szokatlanul”**

Kazinczy Ferenc műfajai és
műfajközisége
Kazinczy Ferenc Társaság –
A Magyar Nyelv Múzeumáért
Alapítvány, Sátoraljaújhely–
Széphalom, 2019. 216 old.
(Széphalmi Minerva könyvek)

**Media and literature in
multilingual Hungary,
1770–1820**

Eds. Ágnes Dóbké, Gábor
Mészáros, Gábor Vaderna
Reciti, Bp., 2019. 285 old.
Ingyenes
(Reciti conference books)
*A Győrött és Pannonhalmán,
2018. ápr. 25–27. között
rendezett konferencia
előadásainak szerkesztett
anyaga.*

Nőszerzők a 19.**században**

Lehetőségek és korlátok
Szerk. Török Zsuzsa

Reciti, Bp., 2019. 375 old.
Ingyenes
(Reciti konferenciakötetek)
*A Budapest, 2017.
okt. 19–20-án rendezett
konferencia szerkesztett
anyaga.*

PINTÉR Márta Zsuzsanna**A történelmi dráma
alakzatai a 16–18.****századi magyar****irodalomban**

Uránia Ismeretterjesztő
Alapítvány – L'Harmattan,
Bp., 2019. 446 old., 4990 Ft

**A reformáció és a
katolikus megújulás latin
nyelvű irodalma**

Szerk. Békés Enikő et al.
MTA BTK Irodalomtudományi
Intézet, Bp., 2019. 297 old.,
2000 Ft
(Convivia Neolatina
Hungarica)

**SZAJBÉLY Mihály
Csáth Géza élete és
munkái**

Régimódi monográfia
Magvető, Bp., 2019.
558 old., 4999 Ft

**Times of Upheaval Four
Medievalists in Twentieth-
Century Central Europe**

Conversations with
Jerzy Kłoczowski, János
M. Bak, František Šmahel,
Herwig Wolfram
Eds. Pavlína Rychterová,
Gábor Klaniczay, Pawel Kras,
Walter Pohl
CEU Press, Bp. – New
York (N. Y.), 2019. 390 old.
Paperback \$ 33

JOG

350 éves az Eötvös**Loránd Tudományegyetem
Állam- és Jogtudományi
Kara**

A jubileumi év
konferenciasorozatának
tanulmányai
Szerk. Menyhárd Attila,
Varga István
ELTE Eötvös K., Bp., 2018.
1580 old.

HAUTZINGER Zoltán
A migráció és a külföldiek büntetőjogi megjelenése
 AndAnn, Pécs, 2018.
 242 old.

Studia in honorem Gábor Hamza / Ünnepi tanulmányok Hamza Gábor 70. születésnapja tiszteletére
 Szerk. Boóc Ádám, Sándor István
 Közjegyzői Akadémiai K., Bp., 2019. 477 old

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

BORSA Gedeon
 Újabb könyvtörténeti írások
 Megjelent a szerző 95. születésnapja alkalmából
 Szerk. Szvorényi Róbert et al.
 Argumentum–OSZK, Bp., 2018. 220 old., 2600 Ft
 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei)

GÉRA Eleonóra
Házasság Budán
 Családtörténetek a török kiűzése után újjászülötök (fő) városból, 1686–1726
 MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2019. 291 old., 3590 Ft
 (Magyar történelmi emlékek. Értekezések/ Magyar családtörténetek: tanulmányok)

HOFFMANN Zsuzsanna – T. HORVÁTH Ágnes
Mágia és varázslás az ókorban
 JATEPress, Szeged, 2019.
 403 old., 5985 Ft
 (Ikonológia és műértelmezés)

MÁRFI Attila
„Ahol Thália hosszasan időzött”
 Fejezetek Győr színjátszásának 1850 és 1945 közötti történetéből
 Győr Megyei Jogú Város Levéltára, Győr, 2019. 464 old.
 (Győri Tanulmányok füzetei)

Médiatörténeti tanulmányok, 2018
 Szerk. Kleitenitz Tibor, Paál Vince

MTA BTK, Bp., 2018. 208 old., 2900 Ft
 (Médiatudományi könyvek)

OTTOSSON, Stellan Darwin
 Az óvatos forradalmár
 Előszó: Nils Uddenberg, ford. Harrach Ágnes
 Typotex, Bp., 2019. 321 old., 4900 Ft

PIQUARD, Jean-Claude
A klitoris csodálatos története
 Ford. Szilágyi Gyula
 /La fabuleuse histoire du clitoris/
 Jaffa, Bp., 2019. 204 old., 3490 Ft

Techné
 A szakképzés módszerei az ókorban és a középkorban
 Szerk. Munding Márta et al.
 Avicenna Közel-Kelet Kutató Intézet, Piliscsaba, 2018.
 518 old.
 (Studia philologica)

MŰVÉSZET –

MŰVÉSZETTÖRTÉNET

Átalakulások
 A liturgikus terek és a műemléki érték
 Szerk. Bardoly István, Haris Andrea
 Régi Épületek Kutatóinak Egyesülete, Bp., 2019.
 155 old.

A Budapesten, 2019. febr. 28-án tartott konferencia szerkesztett anyaga.

BUBYRÁK Orsolya
Fantomkép egy 17. századi bécsi műgyűjtőről / Collecting clues
 In search of an art collector in seventeenth-century Vienna
 Ford. Steve Kane
 Institute of Art History, Research Centre for the Humanities, HAS, 2018.
 343 old., 4500 Ft
 (De signis)

CSÁGOLY Ferenc
 Építészet és kultúra

I-II. köt. Esszék az építészetről, kultúráról, művészekről és művekről
 Terc, Bp., 2019. 280 old., 5800 Ft

FEHÉRVÁRI Zoltán – PRAKFULVI Endre
Rimanóczy Gyula
 Holnap, Bp., 2019. 219 old., 9900 Ft
 (Az építészet mesterei)

HART-DAVIS, Duff
László Fülöp élete és festészete
 Ford. Szilágyi Mihály, átdolg. Somfalvi Beáta
 /Philip de László/
 Corvina, Bp., 2019. XI, 356 old., 37 t. 5990 Ft

Michelangelo Buonarroti
A test diadala
 Michelangelo és a 16. századi itáliai rajzművészet
 Szerk. Kárpáti Zoltán et al.
 Szépművészeti Múzeum, Bp., 2019. 437 old.
A Budapesten, 2019. ápr. 5. és jún. 30. között rendezett kiállítás katalógusa.
Megjelent angol nyelven is.

PETŐCZ György
Sorsválasztás
 Vajda Júlia élete és művészete
 Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre, 2018. 261 old.

Szerb székesegyház a Tabánban
 Az eltűnt Rácváros emlékezete
 Szerk. Csáki Tamás, Golub Xénia
 BTM – Matica Srpska
 Képtára – Szerb Egyházi Múzeum, Bp. – Novi Sad – Szentendre, 2019. 372 old.
A Budapesten 2018. nov. 9. és 2019. márc. 31. között rendezett kiállítás katalógusa. Megjelent angol és szerb nyelven is.

TATAI Erzsébet
A lehetetlen megkísértése
 Alkotó nők. Válogatott esszék, tanulmányok a kortárs magyar művészetről

Új Művészet – MTA BTK, 2019. 262 old., 3600 Ft

Vajda Lajos
 Világok között
 Szerk., összeáll.
 Petőcz György, Szabó Noémi
 Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre, 2018. 287 old.
A Szentendrén, 2018. nov. 11. és 2019. márc. 31. között rendezett kiállítás katalógusa.

NÉPRAJZ, ANTROPOLÓGIA

Aranymadár
 Tanulmányok Tánczos Vilmos tiszteletére
 Szerk. Jakab Albert Zsolt, Peti Lehel
 BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Erdélyi Múzeum Egyesület – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2019.
 1055 old.

„Kívül aranyos, belül irgalmas ...”
 Tanulmányok Erdélyi Zsuzsanna emlékére
 Konferenciasorozat a vallási néprajz iskolateremtő tudásainak tiszteletére I.
 Szerk. Lengyel Ágnes, Czövek Judit
 MNM Palócz Múzeuma, Balassagyarmat, 2018.
 336 old.
A Balassagyarmaton, 2015. nov. 3–4-én „Hegyet hágék, lőtőt lépék...” címmel rendezett konferencia előadásai.

Reformáció a Dél-Dunántúlon
 Szerk. Borsy Judit
 MNL Baranya Megyei Levéltára – MNL Somogy Megyei Levéltára – MNL Tolna Megyei Levéltára, Pécs–Kaposvár–Szekszárd, 2019. 570 old.
Négy, 2016 októbertől és 2017 novembere között Pécsen, Kaposváron, illetve Szekszárdon rendezett konferencia szerkesztett anyaga.

Sámánizmus és természetihit régen és ma/ Shamanism and nature worship past and present
 Szerk. Pásztor Emília
 Türr István Múzeum, Baja, 2019. 287 old.
 (Bajai dolgozatok)
A Baján, 2018. nov. 21. és 2019. júl. 31. között azonos címmel rendezett kiállítás tanulmánykötete.

VEREBÉLYI Kincső
Nép, ipar, művészet
 DE Néprajzi Tanszék – Debreceni Egyetemi K., Debrecen, 2019. 336 old.
 (Studia folkloristica et ethnographica)

VOIGT Vilmos
Finnugrisztika, filológia, folklorisztika
 Válogatott tanulmányok
 Szerk. Maticsák Sándor
 DE Néprajzi Tanszék, Debrecen, 2018. 530 old.
 (Studia folkloristica et ethnographica)

NYELVÉSZET

A többnyelvűség dinamikája
 A többnyelvűség megnyilvánulásai finnugor nyelvű közösségekben
 Szerk. Csepregi Márta, Salánki Zsuzsa
 ELTE, Bp., 2018. 208 old.
 (Budapesti finnugor füzetei)

ÖKOLÓGIA

HAWKEN, Paul (szerk.)
Visszafordítható
 100 hatékony megoldás a klímaválsághoz
 megállításhoz
 Ford. Dankó Zsolt, dr. Jánossy László, Vásony Petra, Weisz Böbe
 /Drawdown/
 HVG könyvek, Bp., 2019.
 256. old., 6490 Ft

POLITIKATUDOMÁNY

Etnikai pártok Kelet-Közép-Európában 1989–2014
 Szerk. Fedinec Csilla et al.
 MTA TK Kisebbségkutató Intézet – MTA BTK

Történettudományi Intézet – Gondolat, Bp., 2018.
478 old., 4500 Ft

Hibrid rezsimek

A politikatudomány X-aktái
Szerk. Böcskei Balázs,
Szabó Andrea
MTA TK Politikatudományi
Intézet – Napvilág,
Bp., 2019.
180 old., 2400 Ft

KÖRÖSÉNYI András Manipuláció és demokrácia

Politikaelméleti tanulmányok
Gondolat, Bp., 2019.
289 old., 3500 Ft

Magyar politikai enciklopédia

Főszerk. Pásztor Péter
Mathias Corvinus Collegium –
Tihanyi Alapítvány, Bp., 2019.
628 old., 7500 Ft

SÁRKÖZY Tamás
**Illiberális kormányzás a
liberális Európai Unióban**
Politikailag igen sikeres
túlhajtott plebejus kormányzás
A harmadik Orbán-kormány,
2014–2018
Park, Bp., 2019. 429 old.,
5490 Ft

RÉGÉSZET

NAGY Emese

Az esztergomi királyi palota
Az 1934–1969 között
végzett régészeti ásatások
eredményei
MNM Esztergomi
Vármúzeuma, Bp.–Esztergom,
2018. 367 old.

VALTER Ilona

Pásztor a középkorban
Km. Arnóti Zsuzsanna et al.
Magyar Egyháztörténeti
Enciklopédia Munkaközösség
– Historia Ecclesiastica
Hungarica Alapítvány, Bp.–
Szeged, 2018. 294 old.

SZÍNHÁZ

Színház és társadalom

Szerk. Deres Kornélia,
Herczog Noémi
JAK–Prae.hu, Bp., 2018.
374 old., 3450 Ft

SZOCIOLÓGIA

BALOGH Karolina et al.
**Származás és
integráció a mai magyar
társadalomban**
MTA TK, Bp., 2019. 136 old.

**Dilemmák és stratégiák
a család és munka
összehangolásában**
Szerk. Nagy Beáta et al.
L'Harmattan, Bp., 2018. 488
old., 3990 Ft

LENCSES Gyula
Angolok a Bakonyban
Az Institute of Sociology
1937-es dudari
falukutatásának története és
dokumentumai
Gondolat – MNL Veszprém
Megyei Levéltára, Bp.–
Veszprém, 2019. 684 old.,
4500 Ft
(Magyarország felfedezése)

Migráció alulnézetből
Szerk. Váradi Monika Mária
MTA KRTK Regionális
Kutatások Intézete –
Argumentum, Pécs–Bp.,
2018. 234 old., 2400 Ft

Az öngyilkosság szociológiája

Szerk. Zonda Tamás et al.
KRE–L'Harmattan, Bp., 2019.
390 old., 3990 Ft
(Károli könyvek)

Stubborn structures
Reconceptualizing Post-
communist Regimes
Ed. Bálint Magyar,
introduction: Henry E. Hale
CEU Press, Bp. – New York
(N.Y.), 2019. XII, 675 old.
paperback \$60.00 / €50.00
/ £45.00

**SZABÓ Andrea –
GERŐ Márton**
**A magyar társadalom
és a politika**
A magyar társadalom politikai
gondolkodásmódja, politikai
integráltsága és részvétele
MTA TK, Bp., 2019. 136 old.

SZIRMAI Viktória
Városok és városalakók

A befogadó és a kirekesztő
városok
MTA TK – Corvina, Bp., 2019.
339 old., 3500 Ft

Területi-társadalmi
törésvonalak és
a boldogulás útjai
Főszerk. Horváth Gergely
Krisztián
MTA BTK, Bp., 2019.
372 old., 2900 Ft
(Vidéktörténet, 2.)

TURAI Tünde
Hierarchiák fogságában
Kelet- és közép-európai
nők a globális idősgondozói
ellátórendszerben
MTA BTK – Balassi, Bp.,
2018. 287 old., 3200 Ft

Ünnep és felejtés
Emlékezet, identitás, politika
Szerk. Filep Tamás Gusztáv
Pesti Kalligram, Bp., 2018.
278 old., 3000 Ft

**Változó szerepek, változó
városképek**
Kassa és Miskolc
a 20. században
Szerk. Tamáska Máté Martin
Opitz, Bp., 2019. 201 old.,
3000 Ft
(Térformák,
társadalomformák 3.)

ZOMBORY Máté
Traumatársadalom
Az emlékezetpolitika
történeti-szociológiai kritikája
Kijárat, Bp., 2019. 248 old.,
2600 Ft

TÖRTÉNELEM

Egyetemes történet

A Rózsaregény
Kontextus, üzenet, recepció
Összeáll. Sághy Marianne,
szerk. Nagy Eszter,
Novák Veronika
ELTE BTK Középkori
Történeti Tanszék, Bp., 2019.
206 old.

BÉKÉS Csaba
Enyhülés és emancipáció
Magyarország, a szovjet blokk
és a nemzetközi politika,
1944–1991

MTA TK – Osiris, Bp., 2019.
397 old., 4980 Ft

Brüsszelből tekintve
Titkos NATO-jelentések
az átalakuló Kelet-Európáról,
1988–1991
Szerk., bev., ford.
Kecskés D. Gusztáv
MTA BTK – Rendszerváltás
Történeti Kutató Intézet és
Archívum, Bp., 2018. 261
old., 2500 Ft

**Diplomácia és nemzetközi
kapcsolatok**
Amerika a XIX–XXI.
században
Tanulmánykötet
Szerk. Horváth Emőke,
Lehoczi Bernadett
L'Harmattan, Bp., 2019.
368 old., 3990 Ft

**Piroska and the
Pantokrator**
Dynastic Memory,
Healing, and Salvation in
Komnenian Constantinople
Eds. Marianne Sággy,
Robert G. Ousterhout
CEU Department of Medieval
Studies – CEU Press, Bp. –
New York (N. Y.), 2019. 348
old. paperback \$40.00 /
€35.00 / £31.00

SIMON Róbert
**Történetírás
az iszlámban**
Corvina, Bp., 2019. 555 old.,
4990 Ft
(Keleti források)

SZVÁK Gyula
**IV. Iván és I. Péter
mikrohistoriográfiája**
L'Harmattan, Bp., 2019.
175 old., 2490 Ft
(Mikrotörténelem 9.)

**Das Wiener Fürstentreffen
von 1515**
Beiträge zur Geschichte der
Habsburgisch-Jagiellonischen
Doppelvermählung
Hg. Bogusław Dybaś, István
Tringli
HAS Research Centre for
the Humanities, Bp., 2019.
479 old.
(21st-century studies in
humanities)

Magyar történelem

**Anjou-kori oklevéltár /
Documenta res
Hungaricas tempore
regum Andegavensium
illustrantia, 1301–1387**
35. 1351.
Szerk. Piti Ferenc
Quintus, Szeged, 2019.
731 old.

BENCsik Péter
Kelet és Nyugat között
Államhatárok, úti okmányok,
határátlépés Magyarországon
és Csehszlovákiában,
1945–1989
MTA BTK Történettudományi
Intézet, 2019. 439 old.,
3900 Ft
(Magyar történelmi emlékek.
Értekezések)

**B. HALÁSZ Éva –
PITI Ferenc**
**Az Erdődy család bécsi
levéltárának középkori
oklevélregesztái,
1001–1387**
MNL Pest Megyei Levéltára,
Bp.–Szeged, 2019. 493 old.

BOGNÁR Zalán
„Málenkij robot”
A Magyarországról ítélet
nélkül szovjetunióbeli
kényszermunkára elhurcolt
civiliek története
Gulágkutatók Nemzetközi
Társasága – Kairosz,
Miskolc–Bp., 2018. 855 old.,
5500 Ft

**Coronatio Hungarica in
nummis**
Medals and Jetons from
Hungarian Royal Coronations,
1508–1916
Eds. Ferenc Gábor Soltész et al.
Hungarian Academy of
Sciences Research Centre
for the Humanities Institute of
History – Hungarian National
Museum, Bp., 2019. 414
old., 12000 Ft / 40 €

C. TÓTH Norbert
**Az esztergomi székes-
és társaskáptalanok
archontológiája,
1100–1543**

MTA Magyar Medievisztikai Kutatócsoport, Bp., 2019. 358 old.

Csehszlovák iratok a magyar–szlovák államhatár kijelöléséhez, 1918–1920

Szerk., bev. Simon Attila
MTA BTK Történettudományi Intézet, 2019. 229 old., 3490 Ft
(Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak/ Trianon-dokumentumok és -tanulmányok)

CSERÉNYI-ZSITNYÁNYI Ildikó

Aknamunka
Szabotázsperek a Rákosi-korszakban
Jaffa, Bp., 2019. 232 old., 3490 Ft
(Modern magyar történelem)

„Die habsburgische Variante des Aufgeklärten Absolutismus” / „A felvilágosult abszolutizmus Habsburg-variánsa”

Beiträge zur Mitregentschaft Josephs II., 1765–1780 / Tanulmányok II. József társuralkodói időszakáról, 1765–1780
Hg. András Forgó, Krisztina Kulcsár
Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien et al.
Wien–Bp., 2018. 380 old.
(Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien)
Csak német nyelven.

HARASZTI SZABÓ Péter – KELÉNYI Borbála Magyarországi diákok francia, angol, itáliai és német egyetemeken a középkorban, 1100–1526

ELTE Egyetemi Könyvtár – MTA–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, Bp., 2019. 428 old.
(Magyarországi diákok a középkori egyetemeken)

Hódmezővásárhely története

III/1–2. köt.: A forradalmak időszakától a tanácsrendszer létrejöttéig, 1918–1950
Szerk. Makó Imre, Marjanucz László
Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata, Hódmezővásárhely, 2019. 1742 old.
Az összefoglalás 1. kötete 1984-ben, a 2. kötet 1993-ban jelent meg.

HORVÁTH Zoltán A dualizmus kori Sopron gazdasági élete a vagyonos polgárság családtörténetének tükrében, 1858–1911

Typotex, Bp., 2018. 600 + 91 old.

HUNYADI Zsolt Keresztések, lovagrendek

Válogatott tanulmányok SZTE Középkori és Korajúrkori Magyar Történeti Tanszék, Szeged, 2019. 155 old.

A Khuen-Héderváry és a Tisza kormány minisztertanácsi jegyzőkönyvei

1903. június 27. – 1905. június 18.
Szerk., jegyz., bev. Soós László
MNL, 2018. 962 old.
(A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának kiadványai. II. Forráskiadványok)

LAKATOS Bálint Mezővárosi oklevelek

Települési önkormányzat és írásbeliség a késő középkori Magyarországon, 1301–1526
MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp. 2019. 739 old., 3900 Ft

KUNT Gergely Kipontozva...

A nemi erőszak második világháborús naplóiban
Osiris, Bp., 2019. 240 old., 2980 Ft

Magyar dúlás

Tanulmányok a kényszerkollektívizálásról
Szerk. Galambos István, Horváth Gergely Krisztián
MTA BTK – NEB, Bp., 2019. 228 old., 2900 Ft
(Magyar vidék a 20. században, 4.)

Mindenki vágyik a tudásra, de az árát senki sem akarja megadni

Az oktatás finansziális háttere a középkorban és a kora újkorban
Szerk. Haraszi Szabó Péter, Kelényi Borbála, Simon Zsolt
Martin Opitz, Bp., 2019. 165. old. 2490 Ft

MOLNÁR Antal Magyar hódoltság, horvát hódoltság

Magyar és horvát katolikus egyházi intézmények az oszmán uralom alatt
MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2019. 512 old., 3900 Ft
(Magyar történelmi emlékek. Értekezések)

NEUMANN Tibor Registrum proventuum Regni Hungariae / A Magyar Királyság kincstartójának számadáskönyve (1494–1495)

MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2019. 561 old., 3490 Ft
(Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak)

Proletárdiktatúra alulnézetben

„és rendszeresítettnek az összes ballépések”
Válogatott levéltári dokumentumok a Magyarországi Tanácsköztársaság időszakából
Vál., jegyz., bev. Csonka Laura, Fiziker Róbert
Magyar Nemzeti Levéltár – L'Harmattan, Bp., 2019. 371 old., 3990 Ft

ROMSICS Ignác Magyar rebellesek

Helikon, Bp., 2019. 449 old., 3999 Ft

SZABÓ Péter Magyarok a Don-kanyarban

A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943)
Kossuth, Bp., 2019. 686 old., 6500 Ft

Szigetvár 1566. évi ostromának igaz története

Szerk. Fodor Pál, km. Kelenik József et al.
MTA BTK, Bp., 2019. 212 old., 3490 Ft
A 2016 szeptemberében Pécsen rendezett konferencia szerkesztett anyaga.

SZÖGI László – VARGA Júlia A nagyváradi felsőoktatás intézményeinek hallgatói, 1740–1852

ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, 2019. 604 old.
(Felsőoktatástörténeti kiadványok)

Tanulmányok Ódor Imre emlékére

Szerk. Gyánti István, Kult László
MNL Baranya Megyei Levéltára, Pécs, 2018. 536 old.

Terror 1918–1919

Forradalmárok, ellenforradalmárok, megszállók
Szerk. Müller Rolf et al.
Jaffa, Bp., 2019. 247 old., 3490 Ft
(Modern magyar történelem)

Több mint egy csata

Mohács
Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben
Szerk. Fodor Pál, Varga Szabolcs, km. Szóts Zoltán Oszkár
MTA BTK, 2019. 625 old., 4290 Ft
(Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet, 2.)

Új korszak határán

Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában
Szerk. B. Szabó János, Fodor Pál
MTA BTK, 2019. 295 old., 3490 Ft
(Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet, 1.)

Vakvágány

A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években 2.
Szerk. Horváth Gergely Krisztián
MTA BTK – NEB, Bp., 2019. 642 old., 3900 Ft
(Magyar vidék a 20. században, 3.)
A sorozat első kötete, „Váltóállítás” főcímmel, 2017-ben, második kötete már „Vakvágány” főcímmel, 2018-ban jelent meg.

Varietas delectat

A pápai-magyar kapcsolatok sokszínűsége a 11–14. században
Szerk. Kiss Gergely
PTE BTK Középkori és Korajúrkori Történeti Tanszék, Pécs, 2019. 252 old.

VESZPRÉMY László Történetírás és történetírók az Árpád-kori Magyarországon / History Writing and Historians in Hungary during the Reign of the Arpad Dynasty

XI–XIII. század közepe/ Eleventh – mid thirteenth century
Line Design, Bp., 2019. 464 old., 3900 Ft
(Rerum fides)

VALLÁS

Bencések Magyarországon a pártállami diktatúra idején III.

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában

2018. április 13-án
rendezett konferencia
előadásainak szerkesztett
változata
Szerk. Dénesi Tamás,
Boros Zoltán
Pannonhalmi Főapátsági
Levéltár, Pannonhalma,
2018. 282 old., 3900 Ft
(Studia ex Archivio Sancti
Martini edita)

**DOMINKOVITS Péter –
D. SZAKÁCS Anita**
**Adalékok és források
a soproni evangélikus
városvezető és szellemi
elit 17–18. századi
társadalomtörténeti
kutatásához /**
**Angaben und Quellen zur
Gesellschaftsforschung
der Ödenburger
evangelischen
stadtleitenden und
geistigen Elite des 17–18.
Jahrhunderts**

Végrendeletek/Testaments
MNL Győr-Moson-Sopron
Megye Soproni Levéltára,
Sopron, 2018. 256 old.

**Emlékező rítusok és
ünneplés**

Évfordulók, jubileumok,
szent évek
Szerk. Barna Gábor,
km. Taupert Dóra
MTA–SZTE Vallási
Kultúrakutató Csoport,
Szeged, 2018.
252 old.
(Szegedi vallási
néprajzi könyvtár /
A vallási kultúrakutatás
könyvei)

**FERENC, Szalézi Szent
Filótea, vagyis**

A jámborság útja

Ford. Platz Bonifác
/Introduction à la vie dévote/
Szt. István Társulat,
Bp., 2019. 251 old., 2400 Ft
(A lelki élet mesterei)

**The Hellenistic
and Judaic background to
the New Testament**

29th International Biblical
Conference, Szeged,
27–29 August, 2018
Ed. György Benyik
JATEPress, Szeged, 2019.
528 old.

A katolikus Budapest

Szerk. Beke Margit
3–4. Oktatási
és nevelési intézmények
Szt. István Társulat, Bp.,
2019. 1051 old.
*A sorozat kiadása
2013-ban indult el;
az első két kötet címe:*

*Általános történeti
szempontok. Plébániák.*

Laborator assiduus

A 70 éves Zombori István
köszöntése
Szerk. Somorjai Ádám,
Somorjai Gabi
MTA BTK Történettudományi
Intézet – MNL Országos
Levéltár, Bp., 2019. 460 old.

Összeállította:

PAJKOSSY GÁBOR